टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखांतर्गत इतिहास विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीचा प्रबंध

Com. P. B. Kadu Patil Jeevan Karya Ek Chikitsak Abhyas (1921 -1996)

कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (1921 - 1996)

संशोधक

श्री. अशोक एकनाथ ढोले

मार्गदर्शक

डॉ. त्रिंबक भिमराज राजदेव

फेब्रुवारी 2016

¯ÖסüÖ—ÖÖ¯Ö¡Ö

´Öß श्री. अशोक एकनाथ ढोले †ÃÖê ¯ÖסüÖ—ÖÖपूर्वक जाहीर करतो की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे शाखांतर्गत इतिहास विभागातील पीएच. डी. पदवीकरिता सादर केलेला 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१-१९९६)' हा शोध प्रबंध मी स्वत: लिहिलेला असून तो पूर्णपणे Ã¾ÖÖŸÖ¡Ö †ÖÆê. या प्रबंधात आवश्यक तेथे पूर्वसूरींच्या मतांची ऋणनिर्देशपूर्वक नोंद केलेली †ÖÆê.

हा शोध प्रबंध मी इतर कुठल्याही विद्यापीठात कोणत्याही पदवीसाठी किंवा अन्य परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

ठिकाण - येळी, ता. पाथर्डी
जि. अहमदनगर
दिनांक :- 08/02/2016

श्री अशोक एकनाथ ढोले
संशोधक

प्रमाणपत्र

´ÖÌ असे प्रमाणित करतÖ की, श्री. अशोक एकनाथ ढोले Æ "कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१-1996)" ÆÖ ¯Ö²Ö−Ö टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, इतिहास विषयांतर्गत विद्यावाचस्पती (¯Öß‹“Ö. ›ß.) या ¯Ö¤ü¾ÖßÃÖÖšüß ÃÖÖ¤ü¸ü करीत †ÖÆê.

¯ÖÏÃÖãŸÖ ¯Ö²Ö−Ö ÆÖ ÁÖß. अशोक एकनाथ ढोले यांचा स्वतःचा आहे. त्यासाठी अस्सल विश्वसनीय साधनांचा वापर केला असून. ŸÖÖê ´ÖÖ—या मार्गदर्शनाखाली स्वतंत्ररित्या लिहिला आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, इतिहास विषयांतर्गत विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) पदवीच्या पूर्ततेसाठी तो सादर करण्यात येत †ÖÆê.

ठिकाण :- संगमनेर
जि. अहमदनगर
x¤üनांक :- 08/02/2016

मार्गदर्शक
डॉ. त्रिंबक भिमराज राजदेव
इतिहास विभाग
सहकारमहर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात
महाविद्यालय संगमनेर, जि. अहमदनगर

ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या इतिहास विषयातील पीएच.डी. पदवीसाठी 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१-1996)' या विषयावर शोध प्रबंध सादर करताना मला विशेष आनंद होŸÖ †ÖÆê. सुरुवातीपासुन मला सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या व्यक्तीमत्वाबद्दल आणि कार्याबद्दल उत्सुकता होती.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत विशेषतः १९४२ च्या 'चलेजाव' चळवळीत महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सहकार अशा विविध क्षेत्रात महत्वपूर्ण कार्य केले †ÖÆê. आमच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील ते एक महान व्यक्ती आहेत म्हणून मी 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१-1996)' ÆÖ विषय संशोधनासाठी निश्चित केला. हा विषय संशोधनासाठी निश्चित करण्यात मा–Ö मार्गदर्शक डॉ. त्रिंबक राजदेव सर यांचे सहाय्य लाभले. मा–या या संशोधन विषयाच्या अभ्यासाच्या निमित्ताने गुरुवर्य डॉ. त्रिंबक राजदेव सर यांनी जे बहुमोल मार्गदर्शन केले हे मी मा–े भाग्य समजतो. त्यांच्या ऋणातून ´Öß कधीच मुक्त होणार नाही. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळेच मी हा प्रबंध लवकर पूर्ण करु शकलो. त्याबद्दल त्यांच्या चरणी कृत–ाता व्यक्त करतो.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्वीक व सामाजिक शास्त्रे विभागाचे अधिष्ठाता प्रा.श्री. विजय कारेकर, विभाग प्रमुख डॉ. नलिनी वाघमारे तसेच पीएच.डी. विभाग प्रमुख पोर्णिमा वाटे मॅडम यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन करुन मा–या संशोधन कार्यास बहुमोल सुचना दिल्या. त्याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö तळागाळातील लोकांच्या विकासाबाबत अनेक राजकीय नेते भाषणबाजी करीत असले तरी ग्रामीण भागात राहून तेथील मूळ प्रश्न समजावून घेवून त्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी प्रयत्न करणे हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले जीवनकार्य मानले होते. त्यांच्या जीवनकार्यावर फारसे लिखाण –ÖÖ»Ö नसल्याने अनेक महत्वपूर्ण बाबींची माहिती त्यांच्यासोबत चर्चा करुन मिळाली. प्रकृती फारसी साथ देत नसतानाही त्यांनी आवश्यक ती माहिती दिली. तसेच त्यांच्या कार्य

कर्तृत्वावर पीएच. डी. संशोधन करण्यास अनुमती दिली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. तसेच त्यांचे चिरंजीव मा. श्री. अरुण कडू पाटील यांनीही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावरील संशोधन कार्यास प्रोत्साहन देऊन, ¾ÖÔ¦Ö¾ÖÔß सहकार्य करुन आवश्यक ती माहिती व कागदपत्रे उपलब्ध करुन दिली त्याबद्दल त्यांचाही मी ऋणी आहे.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासोबत स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये आणि नंतर सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्यामध्ये काम केलेले रयत शिक्षण संस्थेचे ´ÖÖ•Öß कार्याध्यक्ष कै. ॲड. रावसाहेब शिंदे यांनी Æयात असताना कामाचा प्रचंड व्याप यामधून वेळ काढून मा–या संशोधन कार्याला वेगवेगळी माहिती देवून सहकार्य केले. तसेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना त्यांच्या बालपणापासून वृध्दापकाळापर्यंत सावलीसारखे साथ देणारे स्वातंत्र्य सैनिक कोंडाजी जाधव यांनीही संशोधन कार्यासाठी वेळोवेळी माहिती दिली. तसेच त्यांच्या सामाजिक, राजकीय कार्यात त्यांच्यासोबत असणाऱ्या श्री. बबनराव कडू, गुलाबराव आहेर गुरुजी, कॉ. बाबा आरगडे, मच्छिंद्र वाघ, कृष्णा पवार, कॉ. रामभाऊ दातीर, राहुरी सहकारी साखर कारखान्याचे माजी चेअरमन रामदास धुमाळ या सर्वांनी वेळोवेळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याविषयी आपला बहुमोल वेळ देवून मनमोकळया पणाने मुलाखती दिल्या व वेगवेगळया ऐतिहासिक सत्यघटनांना प्रकाशमान केले. त्याबद्दल या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

गोखले इन्स्टिटयूटचे ग्रंथपाल श्री. नानाजी शेवाळे यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विधीमंडळ कामकाजातील सहभागाचे माहितीचे दालन उपलब्ध करुन देवून मा–या संशोधन कार्याला मदत केली. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. बाबुजी आव्हाड महाविद्यालयाचे ग्र£Ö¯ÖÖ»Ö ¯ÖÖ.ÁÖß. किरण गुलदगड सर तसेच प्रबंधाच्या कामासाठी डॉ. चंद्रकांत काळे यांनी शुध्दलेखन तपासण्यासाठी मदत केली, ¯ÖÖ. ‡-ÖÖ™ü, ¯ÖÖ. ÃÖÖŸÖßÂÖ ¤ü¸ü¾Ö›êü, प्रा. सुरेश काळे, श्री. काका गोसावी, ÁÖß. पानखडे ÃÖ¸ü या सर्व मित्रांचे सहकार्य लाभले. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

अहमदनगर येथील दैनिक नगर टाईम्सच्या संचालिका श्रीम. मीनाताई मुनोत, व्यवस्थापक श्री. रमेश देशपांडे यांनी दैनिक नगर टाईम्सचे अंक अभ्यासासाठी उपलब्ध करुन दिले. त्यामुळे त्यांचा मी शतशः ऋणी आहे.

संशोधन कार्याला मला मानसिक बळ देणार ´ÖÖ—Ö †Ö‡, ¾Ö›ü»Ö ¾Ö ´ÖÖ—Öß पत्नी सौ. रेश्मा, संशोधन कार्यासाठी ज्यांनी पूरक वातावरण निर्माण केले ते कन्या कु. अजिता, चि. अखिलेश, संशोधन कार्यासाठी आर्थिक बळ दिले ते बंधू श्री. अनिल ढोले या सर्वांचे मला संशोधन कार्यात आदर, प्रेम - ×•Ö¾ÆüÖôûÖ ×´ÖôûÖ»ÖÖ. त्यामुळे मा—े संशोधन कार्य पूर्ण होऊ शकले. यांचे आभार हे शब्दातीत आहेत.

शोध प्रबंधाचे तत्परतेने व वेळेत संगणक टंकलेखन केल्याबद्दल श्री. गणेश जंगम व सौ. शालिनी जंगम, साई कॉम्प्युटर्सचे श्री. प्रशांत धावणे या“Ö ´Öß †Ö³ÖÖ¸ü मानतो.

याशिवाय ज्या —ÖÖŸÖ-†—ात हितचिंतकांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य केले परंतु त्यांचा नामोल्लेख —ााला नाही. त्या सर्वांचे मनपूर्वक आभार.

ठिकाण :- येळी
ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर
दिनांक :- 08/02/2016

श्री. अशोक एकनाथ ढो»Ö
संशोधक

जनसामान्यांचे आधार स्तंभ

कॉ. पी. बी. कडू पाटील

जन्म : २८ ऑक्टोबर १९२१

अनुक्रमणिका

प्रकरण	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
प्रकरण १ ले	संशोधन पध्दती	01 ŸÖ 17
प्रकरण २ रे	अहमदनगर जिल्ह्याची ऐतिहासिक व भौगोलिक ¯ÖÖÀ¾Ö³Ö´Öß	18 ŸÖ 43
प्रकरण ३ रे	कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्र	44 ŸÖ 97
प्रकरण ४ थे	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य	98 ŸÖ 134
प्रकरण ५ वे	स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान	135 ŸÖ 227
प्रकरण ६ वे	कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	228 ŸÖ 258
प्रकरण ७ वे	सिंहावलोकन	259 ŸÖ 274
	संदर्भ ग्रंथ सÖ“Öß	275 ŸÖ 284
	¯Ö×¸×¿ÖÂ™	285 ŸÖ 301

प्रकरण : पहिले

संशोधन पध्दती

प्रकरण : पहिले

संशोधन पध्दती

1.1 विषय प्रवेश

1.2 विषयाची निवड

1.3 संशोधनाची उ×§Â™¡

1.4 संशोधनाची गृहितके

1.5 संशोधनाची व्याप्ती

1.6 संशोधनाची मर्यादा

1.7 संशोधनाची सिध्दांतीक संकल्पना

1.8 संशोधन पध्दती

1.9 संशोधनाची संदर्भ साधने

1.10 प्रस्तुत प्रबंधाचे प्रकरणानुसार स्वरुप

1.11 संशोधनाचे मह¢¾Ö

ÃÖ¤³Ö

प्रकरण : पहिले

संशोधन पध्दती

1.1 विषय प्रवेश :-

मानव हा समाजप्रिय प्राणी असल्यामुळे त्याच्या बुध्दीचा विकास ‡ŸÖ¸ प्राण्यापेक्षा जास्त प्रमाणात –ााला. त्यामुळे त्याला भूतकाळातील घटनासंबंधी उत्सुकता निर्माण होते. निसर्गातील घटना जाणून घेण्याचा तो प्रयत्न करतो. निसर्गातील निरंतर माहिती घेत असतांना विश्वातील अनेक पैलू उजेडात येत असतात. या पैलुंचा अभ्यास वेगवेगळया सामाजिक शास्त्र, विद्याशाखामधून केला जातो. त्याप्रमाणे इतिहास या सामाजिक शास्त्र शाखे अंतर्गत इतिहास लेखनशास्त्रातून तिचे प्रस्तुतीकरण होत असते. स्थळ, काळ आणि व्यक्ती हे इतिहासाचे तीन अनुबंध आहेत. मानवी जीवनाच्या घडामोडीचा अभ्यास इतिहासात केला जातो. इतिहास ही मानवाच्या कल्याणाच्या व विकासाच्या दृष्टीने उपकारक ठरणारी –ाान शाखा आहे.

इतिहासाचा मानवी जीवनाशी अतिशय निकटचा संबंध आहे. गतकालीन मानवी जीवनाचा तो आरसा आहे. त्यातील मह¢वपूर्ण लक्षवेधी घटनांचा इतिहास हा सामाजिक शास्त्राचा आलेख असल्यामुळे वस्तुतः या विषयाचे अध्ययन रोचक व रंजक असते. मानवी जीवन जसे चित्तवेधक त्याप्रमाणे त्याची कथा देखील मनोरंजक आहे. नवे –ाान प्राप्त करण्याची तीव्र इच्छा ही मानवाची उपजत प्रवृत्ती असल्यामुळे आपले पूर्वज कसे होते, त्यांची जीवनपध्दती काय होती हे जाणून घेण्याची जि–ÖÖÃÖÖ प्रत्येक व्यक्तीला, समाजाला व राष्ट्राला असते. हा परिचय इतिहासाद्वारे ÆÖêŸÖÖ. त्यामुळे जि–ाासापूर्तीचा आनंद मिळतो. इतिहास गतकालीन संस्कृतीचा वारसा जपतो. त्याद्वारे प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडाची इतिहास जाणीव करुन देतो आणि अशा प्रकारचे आत्म–ाान इतिहास मानवाला करुन देतो.[1]

इतिहासामध्ये इतिहासकार गतकाळाला सजीव करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. गतकाळातील घटना या निर्जीव असतात. त्यांना सजीव करुन सुसंगतपणे एकत्र मांडण्याचा प्रयत्न इतिहासकार करीत असतो. इतिहास म्हण•Ö ‡×ŸÖ + Æ + आस असे असे घडले म्हणजेच भुतकाळामध्ये घडलेल्या सर्व घटना जशाच्या तशा देणे हाच इतिहासाचा मुख्य उद्देश असतो. सुप्रसिध्द इंग्रज इतिहासकार

कार्लाईलच्या मते, "इतिहास म्हणजे श्रेष्ठ व्यक्तींची चरित्रे व त्यांनी केलेली कामगिरी होय." ही व्याख्या मर्यादित स्वरुपाची असली तरी पूर्णपणे अर्थहिन अथवा चुकीची आहे असे म्हणता येत नाही. कारण काही व्यक्ती आपल्या विचाराने व कार्याने आपला ठसा उमटविÖŸÖ †ÃÖŸÖÖŸÖ.

इतिहासामध्ये स्थळ, काळ आणि व्यक्ती यांना अनन्यसाधारण ´ÖÆ¢¾Ö †ÖÆ. जगातील काही देशांना फक्त भगोल आहे. परंतु भारत देशाला भौगोलिक आणि ऐतिहासिक परंपरा लाभली आहे. भारत देशाप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्याला भौगोलिक आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. या महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर ×•Ö»Êालाही भौगोलिक व ऐतिहासिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी लाभली आहे.

आधुनिक भारताच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला †नन्यसाधारण ´ÖÆ¢¾Ö आहे. या भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पंजाब आणि बंगाल प्रांताप्रमाणे महाराष्ट्र राज्य आघाडीवर होते. या महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर ×•Ö»Êाने भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ´ÖÆ¢¾Öाचे योगदान दिले आहे. असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग चळवळ आणि छोडो भारत आंदोलनात अहमदनगर ×•Ö»Êातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण योगदान राहिले आहे. जंगल सत्याग्रहाने तर अहमदनगर ×•Ö»Êातील संगमनेर आणि अकोले परिसराने भारताच्या नकाशावर आपले वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. अहमदनगर ×•Ö»Êातील अच्युतराव पटवर्धन, दादा चौधरी, बाबुमिया बॅन्डवाले (श्रीगोंदा), रावसाहेब पटवर्धन, अण्णासाहेब शिंदे, भास्करराव दुर्वे नाना, कॉ. पी. बी. कडूपाटील, भाऊसाहेब थोरात, धर्मा पोखरकर, कॉ. दत्ता देशमुख, निसाळ गुरुजी या स्वातंत्र्य सैनिकांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या चळवळीमध्ये सक्रीय सहभाग नोंदविला होता. या स्वातंत्र्य सैनिकांनी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि सहकार क्षेत्रातील कार्याने एक वेगळीच छाप पाडली आहे. त्यापैकीच एक स्वातंत्र्य सेनानी म्हणजे कॉ. पी. बी. कडूपाटील होय. अहमदनगर ×•Ö»Êाच्या जडणघडणीत राहुरी तालुक्याचे मोलाचे योगदान आहे. अशा या राहुरी तालुक्यातील गुहा येथील ल. मा. कोÔसे पाटील, राहुरीचे बाबुराव तनपुरे, बारागाव नांदूरचे काशिनाथ पवार, खडांबे येथील विनायकराव ताकटे यांच्या बरोबर“Ö सात्रळ या खेडे गावातील सुपुत्र स्वातंत्र्य सेनानी कॉ. पी. बी. कडू पाटील बडोदा येथे शिक्षण घेत असतांनÖ ‡.ÃÖ. १९४२ च्या

स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी होवून संगमनेर, अकोले या भागÖŸÖ ³Öमीगत चळवळी सुरु केल्या तसेच टेलीफोनच्या तारा तोडणे, खांब मोडणे, पोस्ट ऑफिस ऊध्वस्त करणे अशा ब्रिटिश विरोधी संघर्षाचा कार्यक्रम हाती घेतला त्यात त्यांना कारावसही सहन करावा लागला.[2]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षाकडे आकर्षित –ााल्या नंतर त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षात प्रवेश केला आणि सुरुवातीपासुन शेवटपर्यंत कम्युनिस्ट पक्षातच राहिले. खेडोपाडी साम्यवादाची ज्योत पेटवून तिचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचा ´ÖÆ¢¾Öाचा कार्यक्रम त्यांनी हाती घेतला त्यांना सच्च्या दिलाचा कॉम्रेड असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

‡.Ã. १९५८ ते १९६२ या कालावधीमध्ये ×•Ö»ÆÖ लोकल बोर्डातही कॉ. पी. बी. कडू पाटील निवडून गेले आणि ग्रामपंचायत मंडळाचे व्हाईस चेअरमन म्हणून त्यांनी काम केले. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची १ मे १९६० ¸Ö•Öß निर्मिती –ााल्यानंतर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनलेले श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी लोकल बोर्ड बरखास्त करुन त्याऐवजी जिल्हा परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची १ ´Ö 1962 रोजी स्थापना केली आणि ‡.Ã. १९६२ मध्ये –ाालेल्या जिल्हा परिषद निवडणुकीत राहुरी तालुक्यातील कोल्हार या जिल्हा परिषद गटामधून कॉ. पी. बी. कडू पा™ß»Ö यांनी निवडणुक लढवली आणि जिल्हा परिषद सदस्य बनले. ‡.Ã. 1962 ŸÖ 1967 या कालावधीमध्ये त्यांनी जिल्हा परिषदेमध्ये प्रतिनिधित्व केले. यानंतर ‡.Ã. 1972 मध्ये राहुरी विधानसभा मतदार संघातून निवडून येऊन ‡.Ã. १९७२ ते १९७८ या कालावधीमध्ये राहुरी तालुक्याचे आमदार म्हणून ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ³Öमिका पार पाडली. तसेच वेगवेगळे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी महाराष्ट्र विधानसभेमध्ये प्रयत्न केले.[4]

राजकारणाबरोबर समाजकारणामध्ये ही त्यांनी ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ³Öमिका बजावली. त्यांनी वकिली व्यवसायातून समाजसेवा करण्याचे काम हाती घेतले. सावकार¿ÖÖÆß विरुध्द लढून अनेकांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. खंडकरी चळवळीमधून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. सर्व सामान्यासाठी महागाई विरोधी “Öô¾Öô उभारतांना त्यांना तुरुंगवासही सहन करावा लागला. तसेच त्यांनी शेतकरी कामगार आणि वंचितांच्या प्रश्नासाठी अनेक लढे दिले. समाजातील अंधश्रध्दा निर्मलनाच्या कार्यात ´ÖÆ¢¾Öाचा वाटा उचलला. रयत शिक्षण संस्थेमध्ये अनेक ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ¯Ö¤

भुषवून संस्थेच्या विस्तारासाठी प्रयत्न केला. तसेच अहमदनगर जिल्हयाच्या सहकारी चळवळीच्याÖ विकासात ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ³Ö्मिका बजावली.

राहुरी तालुक्यातील सात्रळ या खेडेगावी सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेली एक व्यक्ती स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये सहभागी –ÖÖ»Öß ÆÖŸÖß. ŸÖÃÖê“Ö स्वातंत्र्योत्तर काळातही आपण ज्या समाजातून आलो त्या समाजाच्या विकासासाठी (सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकिय) सतत प्रयत्नशील होती. अशा या व्यक्तिमत्वाचा जीवन परिचय समाजाला व्हावा तसेच येणाऱ्या तरुण पिढीला दिपस्तंभासारखे असणारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे हे कार्य इतिहास लेखनापासन दर्लक्षित राहिलेले आहे. इतिहासकार स. मा. गर्गे यांनी म्हटल्याप्रमाणे "अंधार दिसेल तेथे बॅटरी ´ÖÖ¸Ö". या उक्तीप्रमाणे मी मÖÖ–या पीएच.डी. संशोधनाकरिता 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (1921 ŸÖê 1996)' हा विषय निवडला आहे.

1.2 विषयाची निवड :-

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण योगदान तर होतेच परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात आपला वकिली व्यवसाय संभाळून त्यांनी केलेले समाजकारण, राजकारण, सहकार चळवळ आणि शैक्षणिक क्षेत्रात त्यÖ“Öß ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß ³Öमिका होती. खंडकरी शेतकरी चळवळ, महागाई यासारख्या सर्वसामान्य माणसाचे कंबरडे मोडणाऱ्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केले आहे. असे चौफेर व्यक्तिमत्व असलेल्या कडू पाटß»Ö यांच्या कार्याची ओळख नवीन पिढीला व्हावी. त्यांचे कार्य समाजापुढे यावे म्हणून या विषयाची निवड पीएच.डी. संशोधनासाठी करण्यात आलेली आहे. त्यांचे हे कार्य सध्या राजकारणात, समाजकारणात, शैक्षणिक कार्यात कार्यरत असलेल्यांना आणि नव्याने राजकारणात, समाजकारणात प्रवेश करु इच्छिनाऱ्यांना प्रेरणादायी ठरणारे आहे म्हणून या विषयाची निवड केली आहे.

1.3 संशोधनाचÖß ^x§Â™ :-

संशोधन म्हणजे नवीन –ाान प्राप्त करुन घेण्यासाठी केलेले पध्दतशीर प्रयत्न होय. अर्थात संशोधन ही एक बौध्दीक प्रक्रिया असून तिच्याद्वारे नवीन –ाान प्रकाशात आणले जाते किंवा जुन्या –ाानातील उणिवा सुधारल्या जाऊन त्यात नवीन –ाानाची भर घातली जाते. व्यक्तीशी निगडीत असलेल्या समुह, गट, संस्था, समस्या, संस्कृती, धर्म, परंपरा या घटकांचा समावेश सामाजिक संशोधनात होतो. म्हणून कोणतेही संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट उ×§ष्टे डोळयासमोर ठेवावी लागतात. त्या शिवाय संशोधन कार्य पूर्णत्वास जावू शकत नाही. म्हणून प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी खालील प्रमाणे उ×द्दष्टे समोर ठेवण्यÖÝÖ †Ö»Öß †ÖÆÝÖ.

1) भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कायÖ“Ö आढावा घेणे.
2) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय कार्याचा अभ्यास करणे.
3) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सहकार चळवळीमध्ये बजावलेल्या भमिकेचा अभ्यास करणे.
4) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
5) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
6) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कम्युनिस्ट विचारांचा अभ्यास करणे.

1.4 संशोधनाची गृहितके :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवन व कार्याचा अभ्यास करतांना खालील गृहितके निश्चित केलेली आहेत. त्यांच्या आधारावरच साधनांचे वर्गीकरण करुन वस्तुनिष्ठपणे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलÖ †ÖÆ.

1) भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान अत्यंत ¯Ö³ÖÖ¾Öß¿ÖÖ»Öß †ÖÆ.
2) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य तरुण पिढीला पथदर्शी ठरणार आहे.
3) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या विस्तारासाठी महत्त्वपूर्ण ³Öमिका बजावून नवसमाज घडवण्याचे कार्य केले †ÖÆ.

4) आपण ज्या समाजातून आलो तो समाज वि–ाननिष्ठ बनवण्याचा प्रयत्न कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केला आहे.

1.5 संशोधनाची व्याप्ती :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी अहमदनगर जिल्हा आणि राहुरी तालुका असल्यामुळे या संशोधन विषयाची व्याप्ती ही अहमदनगर x•Ö»ÆÖŸÖß»Ö त्यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य, स्वातंत्र्योत्तर काळातील त्यांचे समाजकारण, राजकारण, सहकार आणि शैक्षणिक कार्य असल्यामुळे संशोधन विषयाची व्याप्ती अहमदनगर जिल्हयÖपुरती मर्यादीत आहे आणि त्यांचे इ.स. १९२१ ते १९९६ पर्यंतचा सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रातील सक्रीय कार्याचा कालावधी निश्चित केली आहे.

1.6 संशोधनाची मयÖ¤Ö :-

प्रस्तुत शोध प्रबंधामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये केलेले कार्य यावर आजपर्यत संशोधन –ालेले नाही. या संशोधन विषयावरील माहिती मी प्राथमिक व दुय्यम साधनांच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधन विषयाचा अभ्यास करतांना काही मर्यादा जाणिवपूर्वक स्वीकारल्या आहेत. इ.स. १९२१ ते १९९६ असा ७५ वर्षाचा कालावधी निश्चित केलेला आहे.

1.7 संशोधनाची सिध्दांतीक ÃÖकल्पना :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी समाजातील वंचित असलेल्यांना न्याय मिळवून दिलेला आहे. कामगार ¾Ö तळागाळातील वर्गाच्या उध्दारासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांनी वेगवेगळया क्षेत्रामध्ये केलेले कार्य ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण स्वरुपाचे आहे. समाजातील वं×चत घटकांचा विकास होवून तो विकासातील मुख्य प्रवाहामध्ये आला पाहिजे हा कॉ. ¯Öß. ²Öß. कडू पाटलांच्या जीवन

कार्याचा केंद्र बिंदू होता. या बाबत संशोधन व्हावे या हेतूनेच संशोधन कार्य सुरु केले आहे.

वंचितांच्या इतिहासाची मळ प्रेरणा जागतिक स्तरावर विसाव्या शतकामध्ये ‡™Öलियन तत्ववेत्ता ॲन्टानिओ ग्रामचिने सबाल्टर्नचा विचार मांडून त्याला ता×¢वक बैठक दिली. डॉ. रणजित गुहा, गायत्री चक्रवर्ती यांनी भारतामध्ये अशा वंचितांच्या इतिहास लेखनास गती देण्याचे कार्य हाती घेŸÖ»Ö †ÖÆ. ¾Ö¸ß»Ö ×ÃÖ¬Ö¤ÖŸÖÖव्यतिरिक्त इतिहासाच्या बदलत्या सिध्दांत प्रवाहाला अनुसरुन सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सहकार क्षेत्राचा ×ÃÖ¬Ö¤ÖŸÖिक प्रवाहाचा समावेश तसेच संकल्पना या ठिकाणी संशोधन विषयात नमद करण्यात आले आहे.

1.8 संशोधन पध्दती :-

इतिहास एक सामाजिक शास्त्र असल्याने सामाजिक शास्त्रात प्रचलित असलेल्या सर्वच संशोधन पध्दती इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात. 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ ते १९९६)' या संशोधनाचा सैध्दांतिक अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, मुलाखत, चर्चा, प्रश्नोत्तर, सर्वेक्षणात्मक इत्या¤ß संशोधन पध्दतीचा योग्य त्या ठिकाणी समन्वय साधला आहे. अशा विविध पध्दतीतून शोध प्रबंधाला पूर्णत्वरुप देण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

1.9 संशोधनाची संदर्भ साधने :-

'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२1 ŸÖ 1996)' या विषयावर संशोधन करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला जाणार आहे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे आत्मचरित्र, विधानसभेतील कामकाज, प्रवरा व राहुरी सहकारी साखर कारखान्याचे वार्षिक अहवाल, जिल्हा लोकल बोर्डातील कामकाज, जिल्हा परिषदेतील कामकाज, रयत शिक्षण संस्थेचे अहवाल, वर्तमान पत्रातील लिहिलेले लेख, मुलाखती इत्यादß प्राथमिक साधनांचा तर गौरव ग्रंथ, स्मरणिका, वेगवेगळे मासिके, पाक्षिके, नियतकालिके, विशेषांक,

पीएच.डी.चे प्रबंध, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करुन संशोधन कार्य पुर्णत्वास नेले आहे.

1.10 प्रस्तुत प्रबंधाचे प्रकरणानुसöö¸ú Ã¾ö¹¯ö :-

'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ Ÿö 1996)' या विषयावरील संशोधन ÃööŸö प्रकरणामध्ये विभागले आहे ते पुढीलप्रमाणे

प्रकरण पहिले

संशोधन पध्दती

या प्रकरणामध्ये संशोधन विषयाचा प्रवेश, विषयाची निवड का व कशी केली या विषयी माहिती देण्यात आलेली आहे. संशोधनाची उ×द्दष्टे कोणकोणती आहेत ही ˆ×द्दष्टे या मुद्यामध्ये देण्यात आली आहेत. संशोधनाची व्याप्ती मध्ये अहमदनगर जिल्हा आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा ‡.Ãö. १९२१ ते १९९६ हा वेगवेगळया क्षेत्रातील कार्याचा कालखंड निश्चित केला आहे. संशोधनाची मर्यादा ही ‡.Ãö. १९२१ ते १९९६ असा ७५ वर्षाचा कालखंड निश्चित करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे संशोधनाची गृहितके या मुद्यामध्ये संशोधनासाठी वेगवेगळी गृहितकृत्य निश्चित करुन ती मांडण्यात आली आहेत. संशोधनाची सिध्दांत कल्पना ही या मुद्यामध्ये मांडण्यात आली आहे. संशोधन पध्दती या मुद्यामध्ये संशोधनासाठी उपयुक्त असलेल्या विविध पध्दती सांगितलेल्या आहेत. संशोधनाची संदर्भ साधने यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम कोणकोणती साधने वापरण्यात येणö¸ú †öÆŸö Æü मांडलेले आहे. यानंतर प्रस्तुत प्रबंधाचे प्रकरणानुसार स्वरुप मांडण्यात आलेले आहे आणि शेवटी संशोधनाचे ´öÆ¢¾ö या प्रकरणाच्या शेवटी सांगण्यात आलेले आहे.

प्रकरण दुसरे

अहमदनगर ×•ö»ÊÖ“Öß ऐतिहासिक आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी

या प्रकरणामध्ये Ãö¸¾ööŸöß»öö ´öÆö¸öÂ™ö“öß ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सामाजिक, आर्थिक ¯ö×¸ûÃ£öŸöß ŸöÃö“ö महाराष्ट्राची भौगोलिक पार्श्वभूमी यांची माहिती देण्यात †ाली आहे. यानंतर अहमदनगर जिल्ह्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी मांडण्यात आली असून त्यामध्ये अहमदनगर जिल्ह्याची प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन ऐतिहासिक

पार्श्वभूमी मांडण्यात आली असून स्वातंत्र्य लढयातील अहमदनगर जिल्ह्याच्या योगदानावर प्रकाश टाकून अहमदनगर जिल्ह्याŸÖß»Ö लोकप्रतिनिधी व भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळातील प्रतिनिधी याविषयी माहिती देण्यात आली असून यानंतर अहमदनगर जिल्ह्याची भौगोलिक पार्श्वभूमी मांडण्यात आली आहे. यानंतर राहुरी तालुक्यातील ऐतिहासिक ¯ÖÖÀ¾Ö³Ö´Öß, भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील राहुरीचे योगदान, गोवा मुक्ती संग्रामात राहुरी तालुक्याचे योगदान यावर प्रकाश टाकुन राहुरी तालुक्याची भौगोलिक पार्श्वभूमी मांडण्यात आली आÆ ¾Ö ¿Ö¾Ö™ß ÃÖÖ¡ÖÔ गावची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी मांडण्यात आली आहे.

प्रकरण तिसरे

कॉ´Ö› पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्र

या प्रकरणामध्ये प्रस्ताविक त्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील घराण्याचा इतिहास, त्यांचे जन्म व बालपण याची सविस्तर माहिती देऊन शिक्षण घेत असताना त्यांचा स्वातंत्र्य चळवळीशी आलेला संबंध आणि १९४२ च्या चले जाव चळवळीमधील त्यांचा सहभाग, अटक व सूटका मग पुन्हा शिक्षण याच दरम्यान त्यांचा ¿ÖÖŸÖÖ²ÖÖ‡²Ö¸ü¾Ö²Ö¸ü –ालेला विवाह आणि शिक्षण पूर्ण –ाल्यानंतर वकिली व्यवसायाच्या माध्यमातून केलेली समाजसेवा याबरोबरच वैवाहिक जीवन, पुत्रप्राप्ती व कौटुंबिक जीवनासंबंधी या प्रकरणामध्ये आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची भटकंती, परदेश दौरा, त्यांनी आधुनिक पध्दतीने केलेली शेती आणि त्यांच्या आयुष्यभरातील धावपळीमध्ये त्यांची पत्नी शांताबाई यांनी कुटुंबासाठी दिलेले योगदान, विवाह प्रसंगी उपस्थित राहून वधुवरांना आशीर्वाद, प्रसंगी लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशी त्या ठिकाणी भेट यांचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेण्यात आला असून कॉ. कडू पाटील आयुष्यभर समाजासाठी केलेले कष्ट, कोणताही स्वार्थ न ठेवता समाजासाठी केलेले सेवाव्रत आणि हे सर्व करतांना कुटुंबप्रमुख म्हणुन कडू ¯ÖÖ™ü»ÖÖ“Öß ¾Ö×¿ÖÂ™üय व वृध्दापकाळ याची सविस्तर माहिती या प्रकरणामध्ये देण्यात †Ö»Öß †ÖÆê.

प्रकरण चौथे

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉ´0› पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य

या प्रकरणामध्ये स्वातंत्र्य लढयातील सहभागाची पार्श्वभूमी तसेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी होण्याची प्रेरणा कशी मिळाली या संबंधी आढावा घेण्यात आला असून ‡.Ã0. 1942 च्या भारत छोडो आंदोलनातील सहभागाबद्दल सविस्तर माहिती देऊन क्रांतीसिंह नानापाटील यांच्या प्रतिसरकारच्या प्रमाणे संगमनेर व अकोला तालुक्यात प्रतिसरकार स्थापनेचा केलेला प्रयत्न याची माहिती देऊन या आंदोलनानंतर कॉ. कडू पाटील यांची कम्युनिस्ट म्हणून पक्ष कार्यास सुरुवात, कम्युनिस्ट पक्षातील कार्य त्यामध्ये टिटवाळा आणि करंजी येथील किसान सभेच्या परिषदांमध्ये सहभाग ¾ा किसान सभेतील कार्य यांचा या प्रकरणामध्ये आढावा घेण्यात आलेला आहे.

प्रकरण पाचवे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांच योगदान

या प्रकरणामध्ये देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कम्युनिस्ट पक्षातील कार्याविषयी माहिती देण्यात आली त्यामध्ये सावकारांविरोधी लढा, लेव्हीसाठी एरंडगाव येथील परिषदेमध्ये सहभाग व त्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सर्व प्रथम ‡.Ã0. १९५२ मध्ये असेंम्ब्लीची निवडणुक कम्युनिस्ट पक्षाकडून लढवली. तेव्हापासून पुढे त्यांनी अनेक निवडणुकामध्ये सहभाग घेतला. तसेच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सहभाग घेतला. त्यानंतर ‡.Ã0. 1956-५७ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्डामध्ये ते निवडून गेले. तेव्हा त्यांनी जिल्हा ग्रामपंचायत मंडळाचे व्हाईस चेअरमन म्हणून काम पाहिले. त्यानंतर ‡.Ã0. 1962 मध्ये जिल्हा परिषदेमध्ये ते सदस्य –00»0. ‡.Ã0. १९६७ मध्ये कॉ. कडू पाटील यांनी लोकसभेची निवडणुक कम्युनिस्ट पक्षाकडून लढवली. पुन्हा ‡.Ã0. 1972 मध्ये राहुरी विधानसभा मतदार संघातून त्यांनी निवडणुक लढवली आणि विजयी –00»0. ‡.Ã0. १९७२ ते १९७८ ते विधानसभा सदस्य होते. त्या

काळामध्ये त्यांनी अनेक लोकपयोगी कामे करण्याचा प्रयत्न केला. पुन्हा ‡.Ã¿. 1978 ची विधानसभा निवडणुक त्यांनी लढवली पण त्यांना त्यामध्ये अपयश आले. †¿ÖÖ वेगवेगळया निवडणुका कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने त्यांनी लढवल्या. त्यानंतर बाभळेश्वर येथे आजी माजी कम्युनिस्टांचा मेळावा घेऊन त्यांच्यातील कटूता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच कोपरगाव येथे महाराष्ट्र राज्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा घेतला. याचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले असून सहकार क्षेत्रामध्ये काम करताना इ.स. १९६८ मध्ये सात्रळ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीचे ते बिनविरोध ३० वर्षे ते चेअरमन होते. प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे ‡.Ã¿. 1957 पासून ते इ.स. १९८५ पर्यंत कॉ. पी. बी. कडू पाटील संचालक तर ‡.Ã¿. १९६६ मध्ये कारखान्याचे अध्यक्ष –ाले. राहुरी सहकारी साखर कारखान्याच्या कामकाजामध्ये ही त्यांनी संचालक म्हणून वेळोवेळी सहभाग घेतला. ´ÖÖô-प्रवरा सहकारी विज संस्थेचे इ.स. १९७७ ते इ.स. १९८७ पर्यंत संचालक होते. यांचा सविस्तर मागोवा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे. हा मागोवा घेत असताना तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, सहकार क्षेत्रातील ¯Öׯ֐ÃÖ£ÖÖ¾Öß“ÖÖ †Öœü߾ÖÖ ‘ÖêŸÖ»ÖÖ †ÖÆê.

प्रकरण सहावे

का´Ö›ü पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य

शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, गरीब, वंचित यांच्यासाठी सामाजिक कार्य हा ध्येयवाद बनलेल्या कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या समाजाच्या मलभूत प्रश्नासाठी कार्य केले आहे. त्यांचे हे कार्य अद्वितीय स्वरुपाचे ऐतिहासिक कार्य ठरत आहे. कारण या कार्यातून अनेकांच्या प्रश्नांना वाचा फुटून ते प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत.

सामाजिक जाणिवेच्या माध्यमातून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी महागाई विरोधी चळवळ करुन आंदोलन केले. खंडकरी चळवळ करुन शेतकऱ्यांना खंड वाढवून देण्यासाठी आणि खंडणी दिलेल्या जमिनी परत शेतकऱ्यांना मिळण्यासाठी त्यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. तसेच सिलींग व कुळकायदा यासाठी ही त्यांनी प्रयत्न करुन शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. मुळा डावा कालवा, –रेकाठी चारी यासाठी

प्रयत्न केले. जंगल जमीन चळवळीमध्ये सहभाग घेतला. कडू गवताचा शोध लावून काँग्रेस गवताला मारक असे शेतकऱ्यांना उपयुक्त व जनावरांना चारा यासाठी त्याचा उपयोग कसा होतो हे ÿयांनी सांगितले. तसेच समाजातील अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी अहमदनगर ×•ÿ»Êातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात त्यांनी ही चळवळ उभी केली.

शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे संचालक असतांना प्रवरा एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. प्रवरा मेडीकल ट्रस्ट, प्रवरा पब्लिक स्कूल अशा शैक्षणिक संस्था प्रवरा परिसरामध्ये सुरु केल्या तसेच ‡.Ãÿ. १९५१ पासून रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यास सुरुवात करुन त्यांनी स्वत:च्या सात्रळ गावामध्ये रयत शिक्षण संस्थेची शाळा सुरु केली. आणि आयुष्यभर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना संस्था विस्तारासाठी मदत केली. रयत शिक्षण संस्थेच्या उत्तर विभागाचे सल्लागार समितीचे अध्यक्ष तसेच रयत शिक्षण संस्था उपाध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम केले. या काळामध्ये शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र बदल घडवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. रयत शिक्षण संस्थेच्या शाळांना स्वकष्टातील लाखो रुपयांच्या देणग्या त्या काळात कॉ. कडू पाटील यांनी दिल्या.

सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये प्रगतीच्या दृष्टीकोनातून कॉ. पी. बी. कडू ¯ÿाटील यांनी केलेले कार्य, करावा लागलेला संघर्ष याचा विस्तृत अभ्यास या प्रकरणामध्ये केलेलÿÖ †ÖÆ.

प्रकरण ÃÖÖ¾Ö¾Ö

सिंहावलोकन

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ ते १९९६)' या पीएच.डी. शोध प्रबंधाच्या अभ्यासाचे प्रमुख निष्कर्ष नोंदवलेले आहेŸÖ.

कोणत्याही व्यक्तीवर परिस्थितीचा बराचा प्रभाव पडत असतो. परिस्थितीच्या प्रभावातून ती घडत असते. त्यामुळे त्याला परिस्थितीचे अपत्य म्हटले जाते. सात्रळ सारख्या एका छोटयाशा खेडेगावात एका शेतकरी कुटुंबात जन्म घेऊन प्राथमिक

शिक्षण ही खेडयातून –ाले. खेडयातील ग्रामßण जीवनाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. लहानपणापासून महात्मा गांधी, आंबेडकरांप्रमाणे आपण ही शिकून मोठे ¾हावे व समाजाची सेवा करावी ही इच्छा उराशी बाळगुन शिक्षण घेतले.

बडोदा येथे शिक्षण घेत असतांना ‡.ÃÖ. 1942 च्या स्वातंत्र्य लढयाची “ÖÔ¾ÖÔ¡ ÃÖ¹ý –ाली. यामध्ये सहभागी होवून संगमनेर व अकोले या भागामध्ये ³Öमिगत चळवळी सुरु केल्या. विविध संघर्ष मोहिमा हाती घेतल्या त्यामध्ये रस्ते आडवणे, पुल ऊध्वस्त करणे, रस्त्यावर –ाडे तोडून टाकणे इत्यादß सारखा कार्यक्रम हाती घेतला त्यासाठी त्यांना तुरुंगवासही सहन करावा लागला.

नंतर त्यांनी वकिली व्यवसायातून समाजसेवा करण्याचे काम हाती घेतले. सावकारशाही विरोधी लढून अनेकांना न्याय मिळवून दिला. कामगार व वंचितासाठी अनेक लढे दिले. समाजातील अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी अंधश्रध्दा निर्मुलनाचे कार्य केले.

रयत शिक्षण संस्थेमध्ये अनेक ´ÖÆ¢¾Öाची पदे भुषवून संस्थेच्या विकासासाठी प्रयत्न केला. जिल्हा लोकल बोर्ड, जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून काम करीत असतांना ‡.ÃÖ. १९७२ ते १९७८ या काळामध्ये महाराष्ट्र विधानसभेचे ते सदस्य होते. तेथे आमदार म्हणून सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांना त्यांनी वाचा फोडली.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षाकडे आकÂÖÔÖ –ाले आणि सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत कम्युनिस्ट पक्षातच राहिले. पक्षनिष्ठेला ते अत्यंत ´ÖÆ¢¾Ö देतात. त्यांची पक्षावरील निष्ठा ही अफाट असून व्यक्तिगत स्वार्थ बाजूला सारुन त्यांनी पक्षाच्याच आदेशाचे पालन केले. कोणत्या ही प्रलोभनाला बळी न पडता पक्षावरील निष्ठा कायम ठेवतात. त्यांना सच्चा दिलाचा कॉम्रेड कार्यकर्ता असे म्हणण्यास वावगे ठरणार नाही.

1.11 संशोधनाचे ´ÖÆ¢¾Ö :-

'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ ते १९९६)' हा संशोधनासाठी अभ्यास विषय निवडला आहे. इतिहास लेखनाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती आणि समाज यांना ´ÖÆ¢¾Öाचे स्थान असायला हवे असे आग्रहाचे ¯Ö×ÖÖ¯ÖÖदन इंग्रज इतिहास संशोधक टॉयन्बी यांनी केले आहे. समाज जीवनात

एखाद्या ध्येयनिष्ठ व्यक्तीने सेवेच्या भावनेतून सामाजिक कार्य करण्याचे ठरवले तर कसे परिवर्तन घडू शकते. याचा आदर्श कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन कार्य होय. सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात काम करीत असतांना कार्यकर्त्यांच्या अंगी कोणते गुण असावेत हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनातून नव्या पिढीला मार्गदर्शक Š¸»Ö.

जगाच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला अनन्यसाधारण ´ÖÆ¢¾Ö आहे. या स्वातंत्र्य चळवळीतील ‡.ÃÖ. 1942 चा 'चल जाव' चा लढा स्वातंत्र्य ÃÖ‘ÖÂÖÖÔÖß»Ö ÃÖ¾ÖÖÔÖ ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß घटना आहे. या स्वातंत्र्यलढया दरम्यान ¤¿Ö³Ö¸ •Ößü ³Ömिगत चळवळ सुरु –ाली या चळवळीमध्ये कडू पाटील यांनी विद्यार्थी दशेमध्ये सहभागी होऊन टे×लफोनच्या तÖरा तोडणे, खांब मोडणे, पोÂट ऑफिस जाळणे, प»Ö ऊध्वस्त करणे, रस्त्यावर –ाडे तोडून टाकणे अशा प्रकारचे कामे अतिशय कौशल्याने व शौर्याने हाताळली. तसेच त्यांच्या कम्युनिस्ट चळवळीतील कार्यांचा त्यांच्या विचाराचा सखोल अभ्यास करणे ´ÖÆ¢¾Öाचे वाटल्यामुळे हा अभ्यास विषय ´ÖÆ¢¾ÖÖ“ÖÖ †ÖÆ †ÃÖ ¾ÖÖ™ÖÖ.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्याबरोबरच सहकार चळवळ, एक हाती चालवलेली खंडकरी चळवळ, महागाई विरोधी चळवळ, तसेच समाजातील अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्येच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात चालवलेली अंधश्रध्दा निर्मलन चळवळ या त्यांच्या वेगवेगळया क्षेत्रातील कार्याचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास ´ÖÆ¢¾ÖÖ“ÖÖ †ÖÆ. तो प्रबंधात मांडण्यात आलÖÖ †ÖÆ.

Ã0¤³0

1) कोठेकर ›0. शांता, 'इतिहास : तंत्र आणि त¢½0–ान', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपू¸¡, २००७, पृ.क्र. ८.

2) कॉ. कडू पाटील पी. बी. 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू पाटी»0, मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, २००३, पृ.क्र. ९०.

3) कित्ता, पृ.क्र. ९७, १८८.

प्रकरण : ¤ÃÖ¸

अहमदनगर जिल्ह्याची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी

प्रकरण : ¤ÃÖ¸ü

अहमदनगर जिलÊाची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी

प्रास्ताविक

2.1 महाराष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

2.2 महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती

2.3 महाराष्ट्रातील आर्थिक प¸üÛÃ£ÖßŸÖß

2.4 महाराष्ट्राचे भौगोलिक ¯ÖÖÀ¾Ö³ÖÖ´Öß

2.5 अहमदनगर जिल्ह्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

2.6 प्राचीन काळ

2.7 मध्ययुगीन काळ

2.8 आधुनिक काळ

2.8.1 भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि अहमदनगरमधील भुईकोट किल्ला

2.8.2 भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील अहमदनगर जिल्ह्याचे योगदान

2.8.3 अहमदनगर जिल्ह्यातील लोकप्रतिनिधी

2.8.4 भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळामध्ये जिल्ह्याचे प्रतिनिधी

2.9 अहमदनगर ×•Ö»Êाची भौगोलिक पार्श्वभूमी

2.10 राहुरी तालुक्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

2.11 भारतीय स्वातंत्र्य लढयात राहुरी तालुक्याचे योगदान

2.12 गोवा मुक्ती संग्रामात राहुरी तालुक्याचे योगदान

2.13 राहुरी तालुक्याची भौगोलिक पार्श्वभूमी

2.14 सात्रळची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

2.15 ÃÖÖ¡ÖôÖ“ाी भौगोलिक पार्श्वभूमी

ÃÖ¤ü³Ö

प्रकरण : दुसरे

अहमदनगर ×•Ö»ÊÉाची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी

प्रास्ताविक :-

भारतीय संघराज्यातील महाराष्ट्र हे एक घटक राज्य आहे. कोणत्याही देशाला स्वाभाविकपणेच भगोल असतोच पण प्रत्येक देशाला इतिहास असतोच असे नाही. महाराष्ट्र मात्र भाग्यवान राज्य आहे की, ज्याला इतिहास व भूगोल दोन्हीही लाभलेले आहे. भारतातील अन्य राज्यापेक्षा महाराष्ट्राला अधिक वैभवशाली परंपरा लाभलेली आहे. सातवाहन, राष्ट्रकुट, चालुक्य व यादव यासारख्या ऐतिहासिक घराण्यांची सत्ता येथे प्रस्थापित –ाली होती. त्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांनाही ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. या सगळया ऐतिहासिक परंपरा त्या प्रदेशाची माहिती सांगत असतात. यापैकीच महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्हा हा एक असून प्रस्तुत प्रकरणात सुरुवातीला महाराष्ट्राची ऐतिहासिक परिस्थिती महाराष्ट्रातील संत परंपरा तसेच सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीची माहिती देऊन अहमदनगर जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेण्यात आला †ÖÆ.

२.१ महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

आर्य भारतात येण्यापूर्वी या देशात अनेक वंशाचे मानव समुह रहात होते. आर्य भारतात आल्यानंतर आर्य व अनार्य यांच्या संस्कृती संगमाच्या परिणामातून भारताचे आर्यवर्त व दक्षिणपथ असे दोन भाग पडले. दक्षिणेकडे आर्य येऊन स्थीर –ाल्यानंतर गोदावरी नदीच्या काठावर सातवाहनांचे ऐतिहासिक राजघराणे महाराष्ट्रात ४६० वर्षे राज्य करत होते. सातवाहनानंतर महाराष्ट्रामध्ये वाकाटक या घराण्यांनी राज्य केले. अजिंठयाच्या लेण्यांमधील १६, १७ व १९ या क्रमांकाची लेणी वाकाटक काळातील आहेत. वाकाटकानंतर महाराष्ट्रामध्ये चालुक्याने राज्य केल. चालुक्याच्या काळामध्ये चीनी प्रवासी ह्यू एनत्संग महाराष्ट्रामध्ये येऊन गेला. चालुक्याच्या कारकि¤ीतच महाराष्ट्रात राष्ट्रकुटांची सत्ता स्थापन –ÖÖ»Öß. ÝÖ¾ÖÆüÖ महाराष्ट्रामध्ये चालुक्य व राष्ट्रकुट यांच्या सत्ता एकाच वेळी काही काळ अस्तित्वात

होत्या. राष्ट्रकुटानंतर महाराष्ट्रात शिलाहार, शेलार, कदम, शिंदे अशी वेगवेगळी घराणे उदयास आली. याच सुमारास देवगिरीला यादव घराण्याचा उदय –ÖÖ»ÖÖ. महाराष्ट्राच्या दृष्टीने यादव हे मराठी राज्य, भाषा व वाङ्मय यांचे आधारस्तंभ Š¸ÖŸÖÖŸÖ. यादव घराण्यातील भिल्लम नावाच्या पराक्रमी राजाने चालुक्यांचा पराभव करुन महाराष्ट्रात यादवांची सत्ता प्रस्तापित केली. रामदेवराव या यादव राजाच्या काळामध्येच अल्लाउद्दीन खिलजीने यादवांची राजधानी देवगिरीवर हल्ला करुन यादव सत्तेच्या विघटनाला सुरुवात –ाली व रामदेवचा मुलगा शंकरदेव यादव याच्या काळात यादव सत्तेचा पूर्ण −ÖÖ¿Ö –ÖÖ»ÖÖ.

अल्लाउद्दीन खिलजीच्या स्वारीने दक्षिण भारतात इस्लामी सत्तेचा प्रवेश –ााला. महाराष्ट्रामध्येही इस्लामी सत्ता सुरु –ाली. परंतु महाराष्ट्रातील दुर्गम प्रदेश, किल्ले, महाराष्ट्रातील माणसांचे स्वभाव इत्यादी कारणांमुळे इस्लाम राजवटीची ¯ÖÖô´ÖÖô येथे खोलवर रुजू शकली नाहीत. परिणामी सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात अनेक मराठा घराणे राजकारणात पुढे आली. त्यापैकीच भोसले घराणे हे एक होय. या घराण्यातील छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांनी महाराष्ट्रामध्ये स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापन केले. शिवाजी महाराजांनी राज्याभिषेक करुन Ã¾ÖŸÖ¡Ö ¸Ö•ÖÖ म्हणुन घोषित केले आणि शेकडो वर्षा¯ÖÖÃû न गुलामगिरीत राहिलेल्या महाराष्ट्रातील समाजाला स्वतंत्र राज्य निर्माण करुन दिले.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर स्वराज्याचे मोगली आक्रमणापासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी छत्रपती संभाजी राज्यांवर येऊन पडली पण मराठी-´Ö‘Ö»Ö संघर्षात संभाजी राजांचाही मृत्यू –ााला. त्यानंतर राजाराम महाराजांवर स्वराज्याची जबाबदारी आली. परंतु त्यांचा सिंहगडावर अकाली मृत्यू –ााला. नंतर राजारामाची पत्नी महाराणी ताराबाईने आपला पुत्र शिवाजी दुसरा यास गादीवर बसवून ´Ö‘ालांशी लढा चालू ठेवला. दरम्यानच्या काळामध्ये इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यू –ााला आणि छत्रपती संभाजी राजांचा पुत्र शाहू यांची म‘ालांच्या कैदेतून सुटका –ाली आणि शाहू - ताराबाई असा संघर्ष महाराष्ट्रामध्ये सुरु –ााला. या संघर्षामध्ये शाहू महाराजांचा विजय –ााला. त्यांनी सातार्‍याच्या किल्ल्यावर राज्याभिषेक करुन अष्ट प्रधान मंडळ जाहीर केले. छत्रपती शाहूंच्या नंतर मराठा राज्याची सूत्रे पेशव्याच्या हातामध्ये आली. त्यामध्ये काही पेशवे कर्तबगार निघाले

पण शेवटचे पेशवे कर्तव्यशून्य निघाल्यामुळे इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रज-´Ö़राठा युध्द –ााले. त्यामध्ये मराठयांचा पराभव होऊन महाराष्ट्रावरही इंग्रजांची सत्ता प्रस्तापित –ÖÖ»ÖÖ.

या देशामध्ये इंग्रजांची राजवट असताना इ.स. १९१२ च्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात भाषावार प्रांत रचना असावी असा विचार पुढे आला. ब्रिटिश सरकारनेही हे मान्य केले होते. त्यानुसार १ मे १९४६ रोजी जेष्ठ पत्रकार, साहित्यीक कै. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली बेळगाव येथे –ालेल्या आखिल भारतीय साहित्य संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचा ठराव –ााला. पण स्वातंत्र्योत्तर काळातही अशाप्रकारची स्वतंत्र मराठी भाषक राज्य निर्मितीची मागणी धुडकावून लावली गेली आणि संघर्ष केल्याशिवाय संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती होऊ शकत नाही याची जाणिव –ााली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला खरा जोर आला तो आचार्य प्र. के. अत्रे, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, श्रीपाद अमृत डांगे, क्रांतीसिंह नाना पाटील, प्रबोधनकार ठाकरे, उध्दवराव पाटील, जयंतराव टिळक, अप्पा पेंडसे, दादासाहेब गायकवाड, कॉ. दत्ता देशमुख, दाजीबा देसाई इत्यादी नेत्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागानंतर फेब्रुवारी १९५६ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र ÃÖ×´ÖŸÖß“ÖÖ या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापना करण्यात आली आणि हे आंदोलन इ.स. १९५६ ते १९६० अशा “ÖÖ¸ü-पाच वर्षाच्या काळात चालू होते. हरताळ, लाठीमार, गोळीबार, हिंसक निदर्शने यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची ही चळवळ असंख्य मंडळींच्या असीम त्यागातून आणि बलिदानामुळे काही प्रमाणात यशस्वी –ाली आणि महाराष्ट्र हे देशातले १५ वे राज्य म्हणुन अखेरीस अस्तित्वात आलं ते १ मे १९६० या दिवशी.[1]

2.2 ´ÖÆÖराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये महाराष्ट्रातील समाज जीवनात जाती व्यवस्था, रुढी, ¯Ö¸ü¯Ö¸üÖ, †-ÖÁÖ¬¤üÖ, ¯Ö“Ö×»ÖŸÖ “ÖÖ»Öß×¸üŸÖß इत्या¤üß“Ö ÃÖŸÖÖ´Ö ´ÖÖ•Ö»Ö ÆÖêŸÖê. ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖ विस्कळीतपणा आलेला होता. त्यामुळे समाजाची अधोगती सुरु –ÖÖ»ÖßÆÖêŸÖß.

महाराष्ट्रातील समाज जीवनात वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात होती. प्राचीन काळात असलेली समाज व्यवस्था ही थोडयाफार बदलाने या ठिकाणी चालू होती. •ÖÖŸÖीव्यवस्था ही येथील लोकांच्या मनावर खोलवर रुजलेली होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय,

वैश्य, शद्र अशा प्रकारची चार्तुवर्ण्य व्यवस्था समाज जीवनात अ×ÃÖŸÖ¾ÖÖŸÖ ÆÖŸÖß. •ÖÖŸÖß व्यवस्था हाच समाज रचनेचा मुख्य आधार होता. प्रत्येकाला कामाचे वाटप –ÖÖ»Ö होते. ब्राम्हण वर्गाकडे धार्मिक कार्य करणे, –ानार्जन करणे इत्यादी कामे होती. हाच वर्ग समाजामध्ये श्रेष्ठ मानला जात होता. त्यामुळे समाजावर या वर्गाचे प्राबल्य होते.

ब्राम्हणानंतर समाजात क्षत्रियांना स्थान होते. म¸ÖŠÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö ÆÖ Ã¾ÖŸÖ:»ÖÖ क्षत्रिय समजत होता. म्हणजे ब्राम्हण समाजानंतर समाजामध्ये मराठयांचे स्थान होते. मराठेशाहीत अनेक मराठा घराणे अस्तित्वात होती. त्यातील बहुतेक वतनदार होते. समाजात वतनाला ´ÖÆ¢¾Öाचे स्थान होते. खेडे गावामध्ये इतर समाजापेक्षा मराठा समाजाची संख्या जास्त होती. मराठे स्वत:ला शहाण्णव कुळी समजत. ब्राम्हणा प्रमाणेच क्ष×त्रय आणि वैश्य या दोन वर्गांना वेदाधिकार असला तरी ब्राम्हणाशिवाय त्यांनी कधीच धार्मिक विधी केला नाही. मराठे हे धर्मभोळे होते त्यांचा अंधश्रध्देवर ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ ÆÖŸÖÖ.

मराठयांनंतरचा वर्ग वैश्यांचा होता. त्यांचा प्रमुख उद्योग म्हणजे व्यापार करणे. महाराष्ट्रात व्यापार हा शक्यतो मराठी माणसांच्या हातात विशेष करुन नव्हता, राजस्थान आणि सौराष्ट्रातून आलेल्या वाणी जातीकडे महाराष्ट्रातील व्यापार होता. हे वाणी महाराष्ट्रातील खेडयापाडयात जावून व्यापार करीत होते. त्यानंतर इंग्रज व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आले. मराठे लोकांची व्यापारात कधीच मक्तेदारी होऊ शकली नाही. आज ही मराठी लोकांची व्यापारात मक्तेदारी निर्माण –ÖÖ»Öली नाही.

सर्वांत कनिष्ठ वर्ग-"ÖÖŸÖÖ¾ÖÒण्य व्यवस्थेतील सर्वात खालचा वर्ग म्हणजे श¦Ö"ÖÖ वर्ग यामध्ये महार, मांग इत्यादी जातींचा समावेश या वर्गामध्ये होत असे. चातुर्वण्य व्यवस्थेतील अस्पृश्य म्हणून गणलेला हा वर्ग त्यांना शद्र असे ही म्हणत असत. यावरुन असे दिसून येते की, या जाती व्यवस्थेचा स्वीकारही समाजाने कळत-नकळत स्वीकारलेला होता.

एकाणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात समाज प्रबोधनाला सुरुवात –ÖÖ»Öß †ÃÖ»Öß तरी या वर्गवारी प्रथेत फारसा बदल –ालेला नव्हता. याच काळात समाजात सुधारकांनी जाती व्यवस्थेवर हल्ला चढविला. अस्पृश्यता निषेध मानली परंतु सनातनी वर्ग जुन्या प्रथांना परंपरेला चिकटून होता. एकोणिसावे शतक हा

परिवर्तनाचा कालखंड होता. या काळात जाती व्यवस्थेत बराच ²Ö¤»Ö –ÖÖ»ÖÖ. ×²Ö×™¿Ö राजवटीत सामाजिक परिस्थितीत फारसा बदल –ााला नाही. लोकांना फक्त हक्क मागण्याची संधी ¯ÖÖ¯ÖŸÖ –ÖÖ»Öß ÆÖŸÖß.

2.3 महाराष्ट्रातील आर्थिक परिस्थिती :-

´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖŸÖß»Ö अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारलेली होती. सर्वसामान्याचा व्यवसाय शेती हा होता. शेतीवर आधारलेले पुरक व्यवसाय या काळात चा»ÖŸÖ ÆÖŸÖê. मराठेशाहीत ही महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिती मजबूत नव्हती. ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖŸÖ Ãֿ֯ÖŸÖ जास्त लोक शेतीवर उपजिविका करत होते. शेती करुन काही लोक पुरक व्यवसाय ही करत होते. निसर्गावर येथील शेती अवलंबून असल्यामुळे शेतकऱ्यांची स्थिती खालावलेली होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सावकाराकडून कर्जाऊ रक्कम घ्यावी लागत असे. पण ती त्यांच्याच्याने कधीच फि™त नसे. खुद्द पेशव्यांनी सावकाराकडून क•Ö घेतल्याचे इतिहास सांगतो. परंतु त्या काळात शेतकऱ्याला समाजात ´ÖÆ¢¾Öाचे स्थान होते. वेगवेगळया प्रकारचे कारागीर समाजामध्ये होते. पण ते सर्व शेतीवर अवलंबून असत. या कारागिरांचे शेतकऱ्ÖÖ»ÖÖ ¾Ö समाजातील इतर लोकांना सहकार्य लाभावे यासाठी जी पध्दत अवलंबण्यात आली होती तिला बलुतेदारी म्हणत. त्यावेळी खेडे हे स्वयंपूर्ण होते. प्रत्येक गावात सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी, महार, धोबी वगैरे अनेक प्रकारचे कारागीर होते. हे सर्वजण गावकऱ्यांची सर्व कामे करीत मोबदल्यात शेतकरी त्यांना धान्य देत असत. इ.स. १८१८ ला मराठेशाहीचा शेवट करुन इंग्रजी सत्तेने आपले राजकीय वर्चस्व या ठिकाणी निर्माण केले. तसेच त्याहीपेक्षा आर्थिक क्षेत्रात ब्रिटिशांनी आपले साम्राज्य मोठया प्रमाणात निर्माण केले. इंग्रजांनी भारतात आपला व्यापार सुरु केल्यानंतर येथील अर्थव्यवस्थेचे चित्र पूर्ण बदलून गेले. भारतातील कच्चा माल इंग्लंडला नेला व भारतीय बाजारपेठेत इंग्लंडमधील पक्का माल मोठया प्रमाणावर विकत घेतला जाईल अशीच परिस्थिती निर्माण केली.

2.4 ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ö“Öß भौगोलिक ¯ÖÖÀ¾ÖÖ³Öæ´Öß :-

आजच्या महाराष्ट्रात पश्चिम किनारपट्टी, कोकण, मध्य महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि विदर्भ असे भाग येतात. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी आहे. महाराष्ट्राचे

क्षेत्रफळ ३,०७६९० चौ.कि.मी. असून अक्षांश १५.८ अंश ˆ¢Ö¸ü ŸÖê 22.1 †¿Ö ˆ¢Ö¸ü असून रेखांश ७२.६ अंश पूर्व ते ८०.९ अंश पूर्व असे आहे.[2]

†Öê•Ö •ÖÖ ´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ü म्हणन ओळखला जाणारा भप्रदेश आहे. त्याचे ठोबळ मानानं पाच भाग मानले जातात. पश्चिम किनारपट्टीला लागून असणारा भाग तो कोकण, दुसरा पश्चिम महाराष्ट्र, तिसरा मराठवाडा, चौथा भाग विदर्भ आणि पाचवा भाग उत्तर महाराष्ट्र असे पाच भाग आहेत. सध्या महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे आणि ३५७ तालुके आहेत. हे जिल्हे सहा महसुली विभागात प्रशासकिय सोईसाठी सामावण्यात †Ö»Öê †ÖÆêüŸÖ.

1) कोकण - मुंबई, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग.
2) नाशिक - नाशिक, अहमदनगर, धुळे, जळगाव, नंदुरबार.
3) ¯Öुणे - पुणे, सातारा, सांगली, सोलापर, कोल्हाप¸ü.
4) औरंगाबाद - औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातुर, नांदेड, हिंगोली, परभणी.
5) †´Ö¸üÖ¾ÖŸÖß - अमरावती, बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ, वाशिम.
6) नागपू¸ü - नागपूर, वर्धा, भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपर, गोंदिया.

लोकसंख्या साधारणपणे १० कोटी आहे. देशाच्या लोकसंख्येच्या मानानं एक दशांश आहे. महाराष्ट्रात ४४ हजार खेडी असून महाराष्ट्र राज्यातल ¤ü¸ü›üÖê‡Ô ˆŸ¯Ö®®Ö हे २४००० रुपये आहे.[3] अशाप्रकारची आजच्या महाराष्ट्राची रचना असून महाराष्ट्रामध्ये क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने अहमदनगर जिल्हा हा सर्वात मोठा आहे.

2.5 अहमदनगर ×•Ö»Êाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

´ÖÆüÖ¸üÖÂ™üाच्या मध्यभागी वसलेला अहमदनगर जिल्हा हा संतांची भूमी म्हणून ओळखला जातो. या ×•Ö»Êाला पाचशे वर्षापेक्षा जास्त ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. इतका जना असलेल्या ×•Ö»Êाच्या अंगा खांद्यावर इतिहासाच्या असंख्य खुणा अद्यापही शाबूत आहेत. अगस्ती ऋषी पासून भृंग ऋषी पर्यंतच्या अनेक ऋषींच्या पावन स्पर्शाने पुनीत –ालेल्या या ×•Ö»Êाने वारकरी संप्रदाय, आध्यात्माचा ही वारसा जपला आहे. ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ÃÖ´ÖÖज रचना भारतीय समाज रचनेपेक्षा वेगळी नाही. समाजात हिंद, मुस्लिम, खिश्चन, जैन, न¾Ö²ÖÖ¬¤ü, ¯ÖÖ¸ü¿Öß

धर्माचे लोक आपआपल्या धर्माचे सण, उत्सव साजरे करतात, चालीरिती पाळतात. एकतेचे हे अत्यंत सुंदर उदाहरण आहे. नगर ×•Ö»Êातील कित्येक खेडी इतिहासाची साक्षीदार आहेत. त्याचप्रमाणे अहमदनगर ×•Ö»Êामध्ये अनेक ऐतिहासिक छोटया मोठया घटना घडल्यामुळे बरेच ऐतिहासिक पुरावे ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö खेडोपाडी ÃÖÖ¯Ö›üÖŸÖÖŸÖ.

2.6 प्राचीन काळ :-

प्राचीन काळामध्ये भारतात वेगवेगळया संस्कृत्या नांदत होत्या उदाहरणार्थ सिंधू संस्कृती, हडप्पा संस्कृती इत्यादी या संस्कृतीच्या उत्खननापूर्वी भारतीय संस्कृती एक रानटी, मागास संस्कृती समजली जात होती. परंतु उत्खनानंतर सिंधू संस्कृती व हडप्पा संस्कृती प्रकाशात येवून ती उत्कृष्ट ग्रामीण व नागरी संस्कृती असल्याचे जगाच्या निदर्शनास आले. अहमदनगर ×•Ö»Êातील नेवासा, संगमनेर आणि श्रीराम¯Ö¸üü तालुक्यामध्ये भारत सरकारच्या पुराण वस्तु संशोधन विभागाकडून आणि डेक्कन कॉलेजच्या पुरातत्व विभागातर्फे उत्खनने करण्यात आली त्यामधून प्राचीन संस्कृतीचे अवशेष मिळाले. यातील आद्य संस्कृतीचा काळ इ.स. पूर्व २५०० इतका मागे जातो व ही संस्कृती सिंधू संस्कृती व हडप्पा कालीन संस्कृतीच्या समकालीन होती असे निश्चित –ÖÖ»Ö.[4] या सर्व उत्खननातून इतिहासावर नवीन प्रकाश पडला आहे. यावरुन प्रवरा नदीच्या खोऱ्यातील या संस्कृतीचे कालमापन हे सामान्यपणे इ.स.पूर्व २५०० ते इ.स.पूर्व १५०० असावे. प्रवरा नदीच्या खोऱ्यात जोर्वे, नेवासा, दायमाबाद येथील संस्कृतीचे Ã¾ÖÖŸÖ:“Ö †ÃÖ¼Ö ¾Öî×¿ÖÂटय दिसून येते. तसेच हडप्पा संस्कृतीशी पुष्कळसे साम्य देखील आढळते.[5] यावरुन अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“Öß संस्कृती किती प्राचीन आहे हे समजते.

याबरोबरच अहमदनगरच्या प्राचीन परंपरेचा धागा रामायण, मÆÖ³ÖÖ¸üŸÖÖŸÖ Æß सापडतो. नगरच्या उत्तरेतून वाहणारी "गोदावरी" व "प्रवरा" या दोन्ही नद्यांच्या तिरावर प्रभु रामचंद्राचे वास्तव्य होते. रामायण काळामध्ये अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“ÖÖ ÃÖ¾Ö भाग दंडक अरण्यात मोडत होता. अहमदनगर ही संताची भूमी आहे. त्यात मुख्यत: नाथ पंथ नवनाथांचे आªपीठ अहमदनगर ×•Ö»Êामधील पाथर्डी तालुक्यातील ÁÖß क्षेत्र वृध्देश्वर, श्री क्षेत्र मढी, आनंद ऋषीचे जन्म स्थान ×“Ö“ÖÖ›üß, ÃÖÖŸÖÁÖÖÂÖ ŸÖÖनपुरे

महाराजांचे जन्मठिकाण दगडवाडी महाराष्ट्रातील संत परंपरेतील ललानभूत अशी चार भावंडे निवृत्ती, सोपान, –ानेश्वर व मुक्ताबाई यांच्या थोडयाशा परंतु दिव्य आयुष्याचा बराच काळ या ×•Ö»Êमध्ये गेला. "–ानेश्वरी" हा ग्रंथ नेवासा येथे संत –ानेश्वरांच्या रुपाने आकाराला आला. संत मालिका, महानुभाव, मुसलमान अवलिये व खिस्ती मंडळ यांचेही कार्य येथे उल्लेखनीय आहे.[6]

पूर्वीच्या काळी घडलेल्या बऱ्याच घटनांचा अहमदनगरच्या ³Ö´ÖÖ¿ÖÖ ÃÖÖ²Ö-Ö •ÖÖ›ü»ÖÖ •ÖÖÝÖÖ. शालीनवाहनांची राजधानी प्रतिष्ठाण (पैठण) ×•Ö»Êला लागूनच असल्यामुळे ×•Ö»Êात तत्कालीन अवशेष सापडतात. नेवासा येथील ˆत्खननातील †¾Ö¿ÖÂÖ यापैकीच आहेत. पुणतांबे शालीवाहन काळापासून प्रसिध्द आहे. नेवासे येथे मोहनीराजांचे प्राचीन मंदिर आहे. संत –ानेश्वरांनी नेवासे येथेच –ानेश्वरी सांगितली व सच्चिदानंद यांनी लिहिली.[7]

ŠúÂÖß आणि कृषी संस्कृतीचा अपूर्व संगम असलेला वारसा अहमदनगर ×•Ö»Êला लाभला आहे. अश्मयुगापासून ते सातवाहन काळापर्यंत विकसनशिल समाजाच्या पाऊलखुणा आजही जागोजागी आढळतात.

2.7 मध्ययुगीन काळ :-

निजामशहाला मुघलांच्या उपद्रवाला त्रासून आपली राजधानी दौलताबादवरुन ती अहमदनगर येथे न्यावी लागली. या संबंधात अहमदनगरच्या बखरीत उल्लेख आढळतो. "अहमदशहा या नावाचा निजामशहा मु‘Ö»ÖÖचा मुकाबला करीत असता अहमदनगरजवळील मैदानावरुन स्वार होवून जात असतांना त्यास ती जागा पसंत पडली. तेथे त्याने एक किल्ला बांधण्याची आ–ÖÖ ×¤ü»ÖßÖ. ÆüÖ“Ö †Ö•Ö दिसणारा अहमदनगरचा भुईकोट किल्ला होय. बादशहाच्या नावावरुन या शहराला अहमदनगर असे नाव पडले.[8]

सिना नदीकाठी २८ मे १४९० मध्ये त्याने शहर वसवण्यास सुरवात केली आणि ‡.ÃÖ. १४९४ मध्ये या शहराची रचना पूर्ण होवून अहमदनगर हे निजामशाहीची राजधानी बनले. या शहराची तुलना त्या काळामध्ये कैरो, बगदाद या समृध्द शहरांशी केली जात असे. अहमदशहा, बुऱ्हाणशहा, सुलतान चाँदबिबी यांची कारकर्दि असणारी निजामशाही येथे ‡.ÃÖ. १६३६ पर्यंत टिकली.[9]

अहमदनगर शहराच्या स्थापनेनंतर अहमदशहा निजाम व त्याचा पुत्र बुऱ्हाणशहा याने अरब राष्ट्रांशी मोठया प्रमाणावर व्यापार वाढवला होता. हा व्यापार १५ व्या व १६ व्या शतकात भरभराटीस आला होता. इराण, इराक, पोर्तुगाल, रोम, चीन या देशांशी अहमदनगरचा व्यापार चालत असे. नगर हे त्या काळातील जकातीचे मोठे केंद्र होते.[10]

इ.स. १४९४ साली अहमदनगर शहराची स्थापना –ाल्या पासून इ.Ã×. 1630 पर्यंत अहमदनगर शहराने दक्षिणेतील राजकारणाची स¡Ö Æ»Ö¾Ö»Öß ÆÖêŸÖß. पेशवाईतील साडेतीन शहाण्यापैकी एक विठ्ठल सुंदर, त्रिंबकजी डेंगळे ही मंडळी अहमदनगर मधीलच, सुलतान चाँदबिबी, वजीर मलिक अंबर, फेरिस्ता, रुमीखान हे ही अहमदनगरचे त्यामुळे इतिहासामध्ये अहमदनगरला ´ÖÆ¢¾Ö होते. स्वातंत्र्य भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अब्दुल कलाम आ–ाद, शंक¸¸Ö¾Ö ¤¾Ö इत्यादी पुढाऱ्यांना इ.स. १९४२ च्या स्वातंत्र्य चळवळीत अहमदनगरच्या किल्यामध्ये राजकीय बंदी म्हणून ठेवण्यात आले ÆÖêŸÖê.[11] त्याचप्रमाणे पेशव्यांच्या काळामध्ये तुळाजी आंग्रे, मोरोबादादा, नाना फडणवीस, सदाशिव पेशवे यांना बंदीवान म्हणून ठेवण्यात आले होते. छत्रपती संभाजी महाराजांची पत्नी येसुबाई व मुलगी भवानीबाई आणि चौथे छत्रपती शिवाजी महाराज हे ही याच अहमदनगरच्या किल्ल्यामध्ये बंदीवान म्हणून राहिले.[12]

2.8 आधुनिक काळ :-

‡.Ã×. 1600 Ã»Öß इंग्लंडमध्ये व्यापारासाठी ईस्ट इंडिया कंपनी सुरु –ÖÖ»Öß. तीने प्रथम भारतात व्यापार सुरु केला. ‡.Ã×. १७५७ च्या प्लाशीच्या लढाई नंतर मात्र व्यापाराबरोबर कंपनी राज्य कारभारातही भाग घेवू लागली. लॉर्ड वेलस्ली हा एक अत्यंत हुशार, मह¢वकांक्षी उत्तम प्रशासक होता. त्याने ‡.Ã×. १८०३ मध्µÖê अहमदनगरच किल्ला जिंकून घेतला. अशाप्रकारे एकएक प्रदेश घेत इंग्रजांनी इ.स. १८१८ मध्ये मराठी राज्याचा संपर्ण कब्जा घेतला. प्रशासनासाठी अहमदनगर ×•Ö»ÊÎाची निर्मिती होवून अहमदनगर Æ ×•Ö»ÊÎाचे ठिकाण बनले.[13]

स्वातंत्र्य लढयात अहमदनगर ×•Ö»ÊÎामध्ये अनेक त्यागी वीर निर्माण –ÖÖ»Öê. त्यात प्रामुख्याने अहमदनगरचे रावसाहेब पटवर्धन, अच्युतराव पटवर्धन, दादा

चौधरी, न.न. सथ्था, काशिनाथ पंत भालेराव, निसाळ गुरुजी, संगमनेरचे केशवराव देशमुख, रामकृष्ण महाराज, भैय्यासाहेब कुलकर्णी, अकोल्याचे बुवासाहेब नवले, शेवगावचे बाळासाहेब भारदे, राहुरी तालुक्यातील गुहाचे »Ö. ´ÖÖ. कोळसे पाटील, सात्रळचे कॉ. पी. बी. कडू पाटील, बाबुराव दादा तनपुरे, संगमनेर तालुक्यातील जवळयाचे दत्ता देशमुख, भास्करराव दुर्वे, भाऊसाहेब थोरात, अण्णासाहेब शिंदे इत्यादींचा समावेश आहे. पारनेरचे सेनापती बापट तर प्रसिध्द आहेत.

2.8.1 ³ÖÖ¸üÖßय स्वातंत्र्य लढा आणि अहमदनगरमधील भुईकोट किल्ला :-

अहमदनगर ×•Ö»Êाने भारतीय राजकारणातील सगळी स्थितंत्तरे अनुभवली स्वातंत्र्य संग्रमामध्ये इ.स. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनाने स्वातंत्र्य लढा तीव्र –ााला. कॉंग्रेस नेत्यांच्या धरपकडी सुरु –ााल्या. तेव्हा पंडित जवाहरलाल नेहरु, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना आ–Ö¤, आचार्य नरेंद्र देव, गोविंद वल्लभपंत, बॅरिस्टर असफअली, डॉ. सय्यद मेहमुद, डॉ. पी. सी. घोष, हरेकृष्ण मेहताब, शंकरराव देव, पट्‌टाभी सितारामय्या, आचार्य कृपलानी या राष्ट्रीय बारा नेत्यांनी अहमदनगरमधील भुईकोट किल्ल्यामध्ये बंदिवासात ठेवले होते. पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' हा प्रसिध्द ग्रंथ याच भुईकोट किल्ल्यामध्ये लिहिला. या ग्रंथाचे काही हस्त लिखिते आज ही तेथे पहावयास मिळतात. याच भुईकोट किल्ल्यामध्ये डॉ. पी. सी. घोष यांनी 'हिस्ट्री ऑफ एन्शंट इंडियन सिव्हिलाय–ेशन' हा ग्रंथ शब्द बध्द केला, मौलाना आ–ाद यांनी 'गुवार-ए-खातीर' हा ग्रंथ येथेच लिहिला.[14]

2.8.2 भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील अहमदनगर जिल्ह्याचे योगदान :-

³ÖÖ¸üÖÖÛÖß»Ö ¸ाजकारण, समाजकारण यातील अनेक घडामोडींच्या केंद्रस्थानी अहमदनगर जिल्हा होता. निजामशाही ते पेशवाई, स्वातंत्र्य संग्राम, स्वातंत्र्योत्तर काळ, औद्योगिक क्रांती, हरितक्रांती, सहकाराचा उदय, आणिबाणी, जनता सरकार, राजीव लाट ते अटल सरकार आणि आताची नमो लाट अशा ध्रुवीकरणामध्ये या ×•Ö»Êाचे सामाजिक आणि राजकीय जीवन ठवळून निघाले. प्रत्येक घडामोडीवर या ×•Ö»Êाची मोहोर उमटली. राजकीय बदलाचे बरे वाईट अनुभव घेतले. केंद्रीय

राजकारणाचा सरीपाठ या ×•Ö»Êाने बदलला हे आश्चर्य वाटल्यावाचून राहणार नाही. स्वातंत्र्य चळवळीतील जहाल आणि नेमस्त नेत्यांचा समेट नगरकरांनी घडवून आणला हे ऐतिहासिक सत्य आहे पण ते आज इतिहास जमा –ÖÖ»Ö †ÖÆ.

×•Ö»Êाच्या राजकारणामध्ये जहाल आणि मवाळ असे दोन गट होते. देशामध्ये ॲनी बे–ेंट यांनी 'होमरुल चळवळ' सुरु केली. या चळवळीला लोकमान्य ×™ळकांनी पाठिंबा दिला. 'होमरुल' च्या जागृतीसाठी लोकमान्य टिळकांनी अहमदनगरला सभा घेतली. या सभेमध्येच 'स्वराज्य हा मा–ा जन्मसिध्द हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच' ही ऐतिहासिक सिंहगर्जना अहमदनगरच्या मातीत केली. मात्र नेमस्त गट अलिप्त होता. पुण्यात होमरुलची शाखा सुरु करते वेळी अहमदनगर ×•Ö»Êामधून बाळासाहेब देशपांडे, चौकार, रा. वा. चितळे, रावसाहेब पटवर्धन, भाऊसाहेब फिरोदिया, प्रेमसुख कावरे असे जहाल-मवाळ दोन्ही गटाचे कार्यकर्ते उपस्थित होते. उभयतांमध्ये तेथेच समेट घडवून आला. स्वराज्यासाठी सरकारशी –गडत असतांना आपआपसातील मतभेदाचा फायदा इंग्रजांना मिळू नये म्हणून सर्वांनी एकत्र येण्याचा निर्णय घेतला. नगरकर ऐवढयावर थांबले नाहीतर त्यांनी नामदार गोखले आणि लोकमान्य टिळक यांच्यातही समेट घडवून आणला. दोन राष्ट्रीय नेत्यामधील हा समेट देशाच्या राजकीय इतिहासात ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण मानला जातो. या कामी रा. बा. चितळे, बाळासाहेब देशपांडे, चौकार यांनी बजावलेली ³Öमिका ख¯Ö ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण ठरली.[16]

स्वातंत्र्यानंतर देशातील राजकीय घडामोडीचे बरे-वाईट परिणाम अहमदनगर जिल्ह्याच्या राजकारणावरही –ाले. राजकारणात गटा-ŸÖ™Ö“ÖÖ ¯Ö¾ÖÖ¿Ö –ाला आणि राजकीय पट बदलला देशात डाव्या चळवळींचा जोर वाढला होता. त्याचे पडसाद अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖÆß ˆ´Ö™»Ö. शेवगावमधून वकिलराव लंघे व राहुरीमधून पुंजाजी कडू ¯ÖÖ™ß»Ö यांनी कम्युनिस्ट पक्षाकडून निवडणुक जिंकली. पुढे जनता पक्षाच्या लाटेमध्येही या परिस्थितीमध्ये फारसा फरक –ाला नाही. यानंतर ×•Ö»Êाच्या राजकारणामध्ये आप†Ö¯ÖÃÖÖŸÖ Ã¯Ö¬ÖÖ Ã¾Ö¹ý –ÖÖ»Öß आणि गटातटाची राजकीय भाऊबंदकी ही या ×•Ö»Êाने अनुभवली.

‡.ÃÖ. 199१ नंतर ×•Ö»Êाचा राजकीय सारीपाटच बदलून गेला. सहकारातील धुरीणांनी आपला मोर्चा खाजगी संस्थाकडे वळवला. त्यामधून शिक्षण

संस्था उभ्या राहिल्या. गटबाजी पूर्वी पेक्षा तीव्र –ााली. यामधून शहकाटशहाचे राजकारण सुरु –ÖÖ»Ö. ×•Ö»Êाचे नेतृत्व आत्मकेंद्री बनले. मी आणि मा–ÖÖ ´ÖŸÖ¤Ö¸ÃÖ‘Ö †¿ाी संकुचित भावना निर्माण –ÖÖ»ÖÖ. पुढे पुरोगामी विचाराची पाठराखण करणाऱ्या ×•Ö»Êात परिवर्तन घडून आले. एकेकाळी डाव्या चळवळीचा बालेकिल्ला असलेल्या अहमदनगर जिल्हयात ›Ö¾ÖÖ “ÖôÖ¾ÖôÖ †Ö•Ö फक्त ट्रेड युनियन पुरतीच मर्यादित –ााली आहे. काही वर्षापूर्वी गोविंदराव आदिक - कॉंग्रेसचे, बबनराव पाचपुते - राष्ट्रवादी कॉंग्रेस, सुर्यभान वहाडणे - ³ÖÖ•Ö¯Ö“Ö असे तीन राजकीय पक्षाचे प्रदेश अध्यक्षपद एकाच वेळी अहमदनगर जिल्ह्याने भूषविले आहे. तर बबनराव ढाकणे जनता दलाचे प्रदेश अध्यक्ष होते. तसेच विधानसभा आणि विधानपरिषदेचे सभापती पद अनुक्रमे भाऊसाहेब फिरोदिया, बबनराव ढाकणे, बाळासाहेब भारदे, ना. स. फरांदे यांनी भुषवली.

2.8.3 भारताच्या व महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळामध्ये अहमदनगर जिल्ह्याचे प्रतिनिधी :-

देशाच्या मंत्रीमंडळामध्ये अण्णासाहेब शिंदेच्या रुपाने (कृषीमंत्री पद) पहिल्यांदा ×•Ö»ÊÖ»ÖÖ केंद्रामध्ये मंत्रीपद मिळाले. त्यानंतर बबनराव ढाकणे, बाळासाहेब विखे, दिलीप गांधी हे केंद्रामध्ये मंत्री –ााले. राज्याच्या राजकारणामध्ये ×•Ö»Êाला राहुरी तालुक्यातील ल. मा. पाटील यांच्या रुपाने पहिल्यांदा मंत्रीपद मिळाले. त्यानंतर बाळासाहेब भारदे, बी. जे. खताळ, आबासाहेब निंबाळकर, ²ÖÖ²Ö¸Ö¾Ö भारस्कर, शंकरराव काळे, प्रा. असीर, शंकरराव कोल्हे, गोविंदराव आदिक, बबनराव ढाकणे, दादासाहेब रुपवते, मधुकर पिचड, अ×नल राठोड, राधाकृष्ण विखे, बाळासाहेब थोरात, शिवाजी कर्डीले, बबनराव पाचपुते, प्रा. राम शिंदे हे राज्यात ´Ö¡ÖÖ –ााले. स्वराज्य प्राप्तीच्या ध्येयाने भारावलेली पिढी, नवनिर्माणात गुंतलेली पिढी, सहकारातुन समृध्दी गाठणारी पिढी असा हा स्वराज्याकडून 'स्व'राज्याकडे –ÖÖ»Ö»ÖÖ ÆÖ ×•Ö»ÊÖ“ÖÖ ¯Ö¾ÖÖÃÖ †ÖÆ.[16]

2.9 अहमदनगर ×•Ö»Êाची भौगोलिक पार्श्वभूमी :-

अहमदनगर काना, मात्रा, उकार, वेलांटी नसलेला एक वैशिष्टयपूर्ण जिल्हा. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖ †×ŸÖप्राचीन काळात सह्याद्री पर्वताच्या उदर गर्भातून

¯Ö••¾Ö»ÖßÖŸÖ –ालेल्या मुखीतून उसळणारा तप्त लाव्हारस पसरुन हळूहळू थंड ÆüÖŸÖ असताना उंच, सखल भू-भाग तयार –ालेला आहे. सह्याद्रीच्या उंच अशा रांगामधून ¯Ö¾Ö¸Ö, ´ÖÖôÖ अशा अनेक नद्या उगम पावून या ×•Ö»Êातून वाहतात. या नद्यांच्या ¯Ö×रसरात तयार –ÖÖ»Ö»ÖÖ ÃÖ¯Ößक जमिनीचा भाग म्हणजे अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“ÖÖ ³Öभाग होय. या मातीचा कणन्कण पौराणिक, उपनिषदे, रामायण, महाभारत यांनी पावन –ालेल्या इतिहासाइतकाच स्फूर्तीदायक –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. †ÃÖÖ ÆÖ अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्राच्या नकाशात हृदय सिंहासनावर विराजमान –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.

याशिवाय ×•Ö»Êातील लोकांच्या आचार विचारामध्ये भिन्नता असून भौगोलिक दृष्टया एकसंघ अशी अहमदनगर ×•Ö»Êाने वेगळी परंपरा जतन केली आहे. अशा भौगोलिक वैशिष्टयांमुळे व त्याच्या आकारमानामुळे अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्रामध्ये ओळखला जातो.

महाराष्ट्राच्या मध्यावर असलेला अहमदनगर जिल्हा हा 'गोदावरी' आणि '×³Ö´ÖÖ' नद्यांच्या खोऱ्यामध्ये बसलेला आहे. अहमदनगर जिल्हा हा उत्तर अक्षांश 1८.२ अंश ते १९.९ अंश आणि पर्व रेखांश ७३.९ अंश ते ७५.५ अंश या दरम्यान †ÖÆê.[17]

अहमदनगर ×•Ö»Êाचे क्षेत्रफळ १७४१२ चौ.कि.मी. इतके असून एकुण क्षेत्रफळाच्या ५.५६ टक्के आहे. म्हणजे क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रामध्ये अहमदनगर जिल्हा प्रथम क्रमांकावर असून ×•Ö»Êामध्ये चौदा तालुक्यांचा अंर्तभाव †ÖÆê.

अहमदनगर ×•Ö»Êाची निर्मिती –ाली त्यावेळी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“Öß Æê§ आताच्या नाशिक ×•Ö»Êातील वणी तर दुसऱ्या टोकास सोला¯Ö¸¡ ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö करमाळयापर्यंत होती. ‡.ÃÖ. १८६९ मध्ये नाशिक आणि सोला¯Ö¸¡ ×•Ö»Êाची निर्मिती –ाली. त्यात वणी आणि करमाळा हे अहमदनगर ×•Ö»Êातून वगळले. अहमदनगर ×•Ö»Êाच्या उत्तरेला नाशिक, ईशान्येला औरंगाबाद, पूर्वेकडे बीड, उस्मानाबाद, दक्षिणेकडे सोला¯Ö¸¡, तर पश्चिमेला पुणे व ठाणे हे जिल्हे आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अहमदनगर आणि परभणी असे दोन जिल्हे आहेत की ज्यांच्या सीमा शेजारच्या सात ×•Ö»Êांना लागून आहेत.[18]

अहमदनगर ˆ•Ö»ÊÖ“ÖÖ पर्जन्याच्या बाबतीत आलेख बˆघतल्यास असे दिसून येते की सर्वात कमी पाऊस ‡.ÃÖ. 1876-७७ मध्ये पडलÖÖ ŸÖÖ ±úÖŒŸÖ 8 ŸÖ 9 ‡“Ö, •ÖÖÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ ‡.ÃÖ. 1933-३४ मध्ये ४४ इंच इतका पडला. या दोन्ही टोकातील वर्षवार सरासरी पर्जन्यमान १७ ते १८ इंचापेक्षा जास्त नाही.[19] ˆ•Ö»Êाच्या दुर्दैवाने मान्सूनचा लहरीपणा दिवसेंदिवस ¾ÖÖœŸÖ “ÖÖ»Ö»ÖÖ आहे. दुष्काळाचे चक्र सतत फिरत †ÃÖलेले आढळून येते.

ˆ•Ö»Êाची जमीन साधारणतः तीन भागात विभागली जाते.

1) नदीकाठची पोयटयाची पांढरट जमीन

2) डोंगर उतारावरची काळी दगड-गोटे मिश्रीत जमीन

3) पांढरट चुनखडकयुक्त (बरड जमीन)

ˆ•Ö»Êाचा पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ तर पूर्वेकडील भभाग सखल आहे.

अहमदनगर ˆ•Ö»Êामधील ११.२३ टक्के भूभागावर जंगल आढळून येते. अहमदनगर जिल्हा गोदावरी, भीमा, सीना या नद्यांच्या खोऱ्यातील विविध पाणलोट क्षेत्रात विभागला गेला आहे. ˆ•Ö»Êातील भूजल पातळी विषम प्रमाणात †ÖÆê.[20]

अहमदनगर ˆ•Ö»Êाचे हवामान उष्ण व कोरडे असून अहमदनगर जिल्हा हा ¤ुष्काळी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. सुखटणकर समितीच्या अहवालानुसार ˆ•Ö»Êातील अहमदनगर, अकोले, जामखेड, पारनेर, पाथर्डी, संगमनेर, शेवगाव, श्रीगोंदा, नेवासा व कर्जत हे दहा तालुके आवर्षणग्रस्त म्हणून निश्चित करण्यात †Ö»Ö»Ö †ÖÆêŸÖ. ‡.ÃÖ. 1974-७५ पासून या तालुक्यामध्ये आवर्षणप्रवण क्षेत्रविकास कार्यक्रम राबविला जातो.[21]

ˆ•Ö»ÊÖमध्ये छोटे मोठे धरण प्रकल्प राबवले गेले आहेत. या प्रकल्पामुळे ÃÖ¸Öसरी पेक्षा कमी पर्जन्य असनही वाहून जाणारे पावसाचे पाणी अडविले गेले. त्यामुळे ˆ•Ö»Êाचे जनजीवन काही प्रमाणात समृध्द व संपन्न बनले. अहमदनगर ˆ•Ö»Êातील प्रवरा नदीवरीलभंडारदरा धरण हे अकोले तालुक्यामध्ये आहे. ब्रिटिशांच्या काळात हे धरण ²ÖÖÓ¬Ö»Ö असून येथे स्वच्छ व प्रदुषण रहित वातावरण आहे. पावसाळयात पर्यटकांची प्रचंड गर्दी या ठिकाणी असते. रंधा व अंब्रेला फॉल हे येथील पर्यटकांचे खास आकर्षण आहे. अकोले तालुक्यातील भंडारदरा, पारनेर तालुक्यातील मांडओहळ धरण व राहुरी तालुक्यातील मुळा धरण या धरणामुळे

अहमदनगर ×•Ö»Êाचा बराचसा भाग पाण्याच्या सिंचनाखाली आला असून स•Ö»ÖÖ´Ö-ÃÖ±Ö»ÖÖ´Ö –ााला आहे. अहमदनगर ×•Ö»Êाला हे एक प्रकारचे वरदानच लाभले †ÖÆ.[22]

अहमदनगर ×•Ö»Êामध्ये पीक पध्दतीत विविधता असलेली पहावयास मिळते. हवामानानुसार खरीप, रब्बी आणि उन्हाळी असे तीन कृषि उत्पादनाचे हंगाम प्रचलित आहेत. खरीप हंगामात बाजरी, ज्वारी, तांदुळ, नाचणी ही धान्य ¯Ößके घेतली जातात. तर उडीद, मठ, मुग ही कडधान्य आणि भुईमूग, करडई, सुर्यफूल ही गळीताची पßके घेतली जातात. रब्बी हंगामात ज्वारी, गहू, हरभरा ही पßके घेतली जातात. त्याचप्रमाणे उन्हाळी हंगामात सामान्यपणे ज्या ठिकाणी सिंचनाची व्यवस्था आहे अशा क्षेत्रात उन्हाळी भुईमूग, मका, सुर्यफूल, भाजीपाला व चाऱ्याची ¯Ößके घेतली जातात. 'ऊस' हे नगदी पीक असून अलीकडे काही प्रमाणात 'कपाशी' लागवडीकडे लोकांचा कल वाढलेला दिसून येतो. कांदा, द्रांक्षे्, डाळिंब, मोसंबी इत्यादी फळांचे उत्पादन घेण्याकडे शेतकरी वळला आहे.[23]

2.10 राहुरी तालुक्याची ऐतिहासिक ¯ÖÖÀ¾Ö³Ö´ÖÖ :-

ऐतिहासिकदृष्टया राहुरी हा अतिशय पुरातन तालुका आहे. मुळा आणि ¯Ö¾Ö¸Ö नद्यांच्या कुशीत विसवलेला या तालुक्याचा परिसर आहे. पावसाने अनेकदा अवकृपा केली तरी या नद्यांनी येथील जीवन बरेचसे सावरले आहे. या परिसराने अनेक शतकांतून मानवी संस्कृतीला व इतिहासाला मिळालेले हेलकावे पाहिले आहेत. या नद्यांनी समृध्द केलेल्या येथील जीवना इतकाच येथील संस्कृ×तक व ऐतिहासिक वारसा ही समृध्द आÆ.[24] अहमदनगर ×•Ö»Êातील अहमदनगर मनमाड या महामार्गावरील राहुरी हे शहर मुळा नदीच्या काठावर वसलेले आहे.

राहुरी गावाच्या नावामध्ये ऐतिहासिक आणि धार्मिक संदर्भ असलेले दिसून येतात. दुर्वास ऋषीच्या शापानुसार देवांची सर्व संपत्ती समुद्राच्या तळाशी लुप्त –ाली. आसुर देवांवर विजय मिळवू लागले तेव्हा देव भगवान विष्णुंना शरण गेले. त्यावर आसुर आणि देवांनी समुद्र मंथन करावे असे ठरले व त्यानुसार जे निघेल ते अर्धे अर्धे वाटून घ्यायचे ठरले. त्यानुसार देव आणि दैत्य यांनी समुद्र मंथन केले. ´Ö¹ý ¯Ö¾ÖÔŸÖÖ“ÖÖ ¸×व बनविली आणि वासुकी नामक सर्पराजांचा दोराप्रमाणे उपयोग

केला. तेव्हा मंथन केल्यावर त्या मंथनातून चौदा रत्ने बाहेर आली. त्यात मदिरा, अमृत आणि हलाल (विष) यांचाही समावेश होता. शंकराने जनकल्याणार्थ हलाल ‘ÖŸÖ»Ö. †´ÖŸÖ वाटपाचा प्रश्न निर्माण –ााला तेव्हा दोन्ही पक्ष त्यावर आपला हक्क सांगू लागले. परिणामी देव-दानव यांच्यात युध्द –ााले ते संपण्याची चिन्हे दिसेनात. अशावेळी भगवान विष्णुने मोहिनी रुप धारण करुन प्रवरेच्या तीरावर नेवासा येथे लक्ष्मीसह वास्तव्य केले.

मोहिनीचे रुप नावाप्रमाणे असल्यामुळे देव आणि दानव आपले युध्द विसरले आणि दोन्ही पक्षांनी युध्दाचा निवाडा करण्याचे काम मोहिनीवर सोपवले. मोहिनीने ते मान्य करुन देवांची एक व दैत्यांची एक स्वतंत्र पंक्ति करुन बसविल्या व अमृताचे वाटप सुरु केले. मोहिनीच्या रुपाने सर्वच मोहित –ााल्यामुळे कुणीच भानावर राहिले नव्हते. मोहिनीने देवांच्या पंक्तित अमृत आणि दानवांच्या पंक्तित सुरा वाढण्यास सुरुवात केली. ही गोष्ट चाणाक्ष राहूच्या लक्षात आली. तेव्हा त्याने मायावी रुप धारण केले आणि देवांच्या पंक्तित बेधडक जाऊन बसला. <¾Öœ“Ö नव्हेतर त्याने अमृत ¬Ö>ÖŸÖ मिळवून प्राशन देखील केले. परंतु त्याच्या घशातून अमृत खाली हाडात उतरण्यापूर्वी बऱ्याच गोष्टी घडल्या.[25] ¯Ö£Ö´Ö ¸ÖÆü“Öß »Ö²ÖÖ›üß उघडकीला आली ती चंद्राच्या नजरेला आली. चंद्राने ही गोष्ट शिवपत्नी पार्वतीच्या कानी घातली व तिला संताप आला. या दैत्यांना हलाल नको, पाहिजे फक्त अमृत. हलाल पचवनाऱ्यांनाच अमृत प्राशनाचा अधिकार आहे. असे म्हणून तिने भग¾ÖŸÖß महिषासूर मर्दिनीचे रुप धारण करुन कोलाहल केला. भगवती देवीने कोलाहल केला ते ठिकाण भगवती कोल्हार म्हणुन प्रसिध्द –ााले. आज प्रवरेच्या काठी असलेले कोल्हार गाव ते ठिकाण होय. येथे देवीचे मंदिर असून देवीची मूर्ती काळया दगडाची बनवलेली आहे. ती बरीच प्राचीन मूर्ती आहे.[26]

चंद्राने ही गोष्ट संकेताने मोहिनीच्या निदर्शनास आणली. मोहिनीने म्हणजेच विष्णुने राहूवर सुदर्शन चक्र सोडले आणि त्याचे शिर धडा वेगळे केले. राहूचे शिर दूर पश्चिमेकडे सह्याद्रीच्या शिखराला जावून पडले. मोहिनीने त्याचा पाठलाग करुन त्याच्या घशातून आपल्या पायाच्या अंगठयाच्या नखाने त्याचा घसा निपटून काढला व त्यामधून निथळलेले अमृत बिंदू तेथेच उगम पावणाऱ्या प्रवरा नदीच्या प्रवाहात मिसळून वाहू लागले. म्हणून प्रवरा नदीला अमृतवाहिनी नाव पडले. पण राहूचे उर

म्हणजे धड जेथे पडले ते ठिकाण म्हणजे आजचे राहू + उर = राहुरी होय. राहूचे ˆ¸। म्हणजे अद्याप ही बाजार तळावरील मारुतीच्या मंदिराशेजारी पूर्वेस शनिजवळ असलेला पाषाण दिसतो. तोच राहू अशा प्रकारची अख्यायिका राहुरी या नावाचीß असलेली दिसून येते. म्हणून या गावास राहुरी हे नाव पडले.[27]

2.11 भारतीय स्वातंत्र्य लढयात राहुरी तालुक्याचे योगदान :-

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात भारतातील वेगवेगळया प्रांतातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्यास पुरक ठरले. यामध्ये महाराष्ट्रातील मराठी माणुस ही मागे नव्हता. विशेषतः क्रांतिसिंह नानापाटील, सेनापती बापट, अण्णासाहेब शिंदे, एस.एम. जोशी, ना.ग. गो¸। अशा अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान ´ÖÆü¢¾Öपूर्ण ठरले आहे. या थोर नेत्यांबरोबरच अनेक छोटे मोठे कार्यकर्ते या लढयामध्ये सहभागी –ााले होते. त्यासाठी त्यांनी कारावासही पत्करला पण आज काळाच्या पडद्याआड गेलेले अनेक क्रांतीकारकांचा कोठेही उल्लेख नाही.

स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेने प्रभा×¾ÖŸÖ –ाालेल्या क्रांतीकारकांचे कार्य खेडयापाडयापर्यंत पोहोचले होते. विशेषतः अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ¸ÖÆü¸ß तालुका यामध्ये आघाडीवर होता. राहुरी तालुक्यातील अनेकांनी स्वातंत्र्य लढयामध्ये योगदान दिले आहे. खरे तर त्यांचा स्वातंत्रपणे इतिहास लिहिणे गरजेचे आहे. परंतु या संदर्भात अत्यल्प असे उल्लेख तत्कालीन वृत्तपत्रे, मासिके यात आढळतात. त्यांची श्रेय नामावली पाहिली तर १०० च्या जवळपास लोकांनी स्वातंत्र्य लढयात सहभाग घेवून तुरुंगवास पत्करला. स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवण्यासाठी या तालुक्यातील खालील व्यक्तींचा फार मोठा सहभाग होता. त्यात विनायकराव ताकटे, लक्ष्मण माधवराव कोळसे पाटील, ताराचंद भेरुदास राकेचा, मुरलीधर रामभाऊ मोरे, अण्णासाहेब लक्ष्मण डोखे, गणपत सखाराम पटारे, जनार्धन पंढरीनाथ भागवत, दिगंबर श्रीधर औटी, निवृत्ती माधव आंबेकर, प्रभाकर भाऊसाहेब कोटस्थाने, हरिश्चंद्र शंभुनाथ अंदुरे, रामचंद्र धोंडीराम उऱ्हे, कृष्णाजी गोपीनाथ कोळसे, विठ्ठल शांताराम कोळी, माधव गणपत कोहकडे, निवृत्ती गंगाराम गुलदगड, माधव काशिनाथ जंगम, धोंडीराम तुकाराम तनपुरे, विठ्ठल राजाराम पवार, रंगनाथ बाबुराव मुठे, मुलानी बागेमियाँ फमुभाई, दगडू पिलाजी मोरे, लालभाई सय्यद जमादार,

तबाजी खंडू œोकणे, कॉ. पी.बी. कडू पाटील, बाबुराव तनपुरे इत्यादीचे राहुरी तालुक्यातून स्वातंत्र्य लढयासाठी खूप मोलाचे योगदान आहे.[28] †¿ÖÖ अनेक व्यक्तींनी स्वातंत्र्य लढयात योगदान दिले. त्यांच्या योगदानाने स्वातंत्र्य लढयाला ¯ÖÖŠ²ÖÔ ×´ÖôÖÖ»Ö»Ö †ÖÆ.

2.12 गोवा मुक्ती संग्रामात राहुरी तालुक्याचे योगदान :-

स्वातंत्र्य संग्रमाप्रमाणे गोवा मुक्ती संग्रमातही राहुरी तालुक्याचे ´ÖÆ¢¾ÖपूÖर्ण योगदान आहे. ज्याप्रमाणे ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीतून मुक्त होण्यासाठी क्रांतीकारकांनी सर्वस्वाचा त्याग केला होता. कित्येकांना कारावास –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ. ´ÖÖ¡Ö त्यांच्या त्यागाला, देश भक्तीला यश येवून ‡.ÃÖ. १९४७ मध्ये ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीतून देश मुक्त –ााला. त्याचप्रमाणे पोर्तुगिजांच्या पारतंत्र्यातून गोव्याला मुक्त करण्यासाठी राहुरी तालुक्यातून मोठया प्रमाणात क्रांतीकारकांनी सक्रिय सहभाग ‘ÖŸÖ»Öा होता. नगर ×•Ö»ÊÖातून प्रचंड प्रमाणावर क्रांतीकारकांच्या तुकडया गोव्याकडे रवाना –ााल्या. देशासाठी काहीही करण्याची तयारी देशभक्तांची होती. त्यांनी केलेले धाडस, सहन केलेला त्रास, त्याग याला इतिहास साक्षी आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वातंत्र्य सेनानींच्या आत्मविश्वासात प्रचंड वाढ –ÖÖ»Öß ÆÖŸÖß. ¤¿ÖÖ»ÖÖ स्वातंत्र्य मिळूनही गोवा मात्र पारतंत्र्यात होता. पोर्तुगिजांची जुल´Öß ¸Ö•Ö¾Ö™ ŸÖ£Öê प्रस्थापित होती. गोमांतकारांवर खप अत्याचार केले जात असत. त्यांचे हाल ऐकणे, पहाणे ही भारतीय संस्कृतीला पटणारी गोष्ट नव्हती. म्हणूनच राहुरी तालुक्यामधून गोवा मुक्तीसाठी क्रांतीकारकांनी गोव्याकडे –ेप घेतली. अहमदनगर मधून सेनापती ²ÖÖ¯Ö™, ‹ÃÖ. ‹´ा. जोशी, ना.ग. गोरे हे क्रांतीकारक आघाडीवर होते. तर राहुरी तालुक्यातून अण्णासाहेब कदम, दत्तात्रय गाडे, सर्जेराव कदम, मोरेश्वर उपाध्ये हे क्रांतीकारक आघाडीवर होते. यावरुन देशाच्या, राज्याच्या, ×•Ö»Êाच्या, कार्यात राहुरी तालुक्याचे योगदान किती ´ÖÆ¢¾ÖपूÖर्ण आहे याची साक्ष पटते.[29]

2.13 राहुरी तालुक्याची भौगोलिक ¯ÖÖÀ¾Ö³Ö´Öß :-

¸ÖÆ¸ß ŸÖÖ»Öक्याचा काही भाग मुळा धरण, लाख तलाव, विहिरी इत्यादीच्या पाण्यामुळे सुपीक बनला आहे. पश्चिमेकडील काही भाग डोंगराळ व माळरान असून

दक्षिणेकडील भाग सुपीक †ÖÆê. ¸ÖÆ¸ü तालुक्याचा मुख्य व्यवसाय शेती हा असून साधारणपणे ‡.Ã®Ö. १९२० च्या दरम्यानचा विचार केला तर शेतीच क्षेत्र पुष्कळ असायच पण पाऊस कमी पडायचा त्यामुळे ज्वारी आणि बाजरी अशी पीके घेतली जात असत. पण त्यासाठी नांगरट करणे, कुळवट करणे अशा शेतीच्या मशागती करणे परवडत नसत.[30] कालांतराने शेती व्यवसायाला पूरक असणार व्यवसाय ही मोठया प्रमाणात केल जाऊ लागल. अहमदनगर ׍•Ö»Êüाच्या ठिकाणापासून उत्तरेला ४० कि.मी. अंतरावर राहुरी तालुक्याचे ठिकाण वसलेले आहे. नगर-मनमाड या महामार्गामुळे तालुक्याच्या विकासाला हातभार लागला आहे.[31]

या तालुक्याला एकुण सहा तालुक्याच्या सीमा या तालुक्याला लागून आहेत. उत्तरेस श्रीरामपूर व राहाता हे तालुके आहेत तर पूर्वेस नेवासा, दक्षिणेस नगर, पारनेर व पश्चिमेस संगमनेर या तालुक्याच्या सीमा लागून आहेत. राहुरी तालुक्याचे क्षेत्रफळ १०३५.११ चौ.कि.मी. असून तालुक्यामध्ये 96 गावे अÖÆêŸÖ. तालुक्याची लोकसंख्या २९४७४८ इतकी अÖÆê.[32]

दळणवळणाच्या बाबतीत नगर मनमाड हा महामार्ग आणि ¤ÖÓ›ü-मनमाड हा रेल्वेमार्ग ही तालुक्यामधून जातो. त्यामुळे २४ तास १२ महिने सुरक्षित दळणवळणाची संपर्क व्यवस्था राहुरी तालुक्याला लाभली आहे.[33]

2.14 सात्रळची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

राहुरी तालुक्यातील बऱ्याच गावांना ऐतिहासिक संदर्भ असलेले आढळून येतात. ‡×तहासामधील अनेक छोटया मोठया घटनांची ही गावे साक्षीदार आहेत. काही गावांची नावे ही अशा घटनांवरुन पडलेली दिसून येतात. अशाच प्रकारचे राहुरी तालुक्यामधील सात्रळ हे गाव आहे. या गावाȪÖÖ ´Ö¸üाठयांच्या इतिहासातील पेशवे कालीन ऐतिहासिक संदर्भ असलेला दिसून येतो. या गावÖ»ÖÖ मराठयांच्या इतिहासातील पेशवे कारकिर्दीमध्ये पेशव्यांच्या घोडयाच्या पागा पाण्याच्या सोईनुसार प्रवरा नदीकाठी राहत असत. या पेशव्यांच्या घोडयाच्या पागांनी सात ठिकाणी तळ (वस्ती) बदलले म्हणून या ठिकाणाला सात तळ असे म्हणत. त्याचेच पुढे सात्रळ असे नामकरण —ÖÖ»Ö.[34]

स्वातंत्र्य संग्रामातही सात्रळ गावचे मोठे योगदान आहे. या गावाला थोर स्वातंत्र्यविरांचा, क्रांतीकारकांचा व समाजसुधारकांचा ¾ÖÖ¸üÃÖÖ »ÖÖ³Ö»ÖÖ»ÖÖ †ÖÆü. परकियांच्या जुलमी सत्तेविरुध्द अनेक सुपुत्रांनी जिवाची पर्वा न करता लढा दिला. प्रचंड यातना, अथक श्रम, अन्यायी व जुलमी वर्तणुक, अत्याचारी शासन या सर्वांशी कडवट संघर्ष या क्रांतीकारकांनी, स्वातंत्र्यसेनानींनी दिला. अशा प्रकारचे सात्रळ गावातील तरुणांचे योगदानही ´ÖÆü¢¾Öपूर्ण आहे. त्यामध्ये कोंडÖ•Ößü, •ÖÖ-Ö¾Ö, ¤ü¢Ö पाटील घोरपडे, आबासाहेब कडू, गंगाधर पाटील जाधव, कॉ. पी.बी. कडू पाटील इत्यादी तरुणांनी या सात्रळ गावामधून स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग घेतला. यामध्ये भूमिगत कार्यकर्त्यांना मदत करणे, त्यांना निरोप पोहोचवणे, जेवणाची सोय करणे अशा वेगवेगळया कामामध्ये ही सर्व तरुण मदत करत असत.

2.15 सात्रळ गावची भौगोलिक पार्श्वभूमी :-

सात्रळ हे गाव भौगोलिक दृष्टया प्रवरा खोऱ्यात वसलेले आहे. राहुरी तालुक्याच्या ठिकाणापासून १५ कि.मी. अंतरावर पश्चिम दिशेस आहे. या गावाच्या चारही बाजूने इतर गावांच्या सीमा लागून आहेत. सोनगाव, पाथरे, तांभेरे, आश्वी इत्यादी गावांच्या सीमा सात्रळ गावाला लागून आहेत. या गावचे क्षेत्रफळ ४२३४ दर ÆîŒ™ü¸ü †सून या गावाची मृदा ही काळी कसदार असून तिच्यामध्ये एक सलगता असल्याचे दिसून येते. काही भागात मुरमाड जमीनही आढळून येते. नगÖ¤üß पिकाचे उत्पादन जास्त प्रमाणात घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल दिसून येतो.

नैसर्गिक वातावरण व भौगोलिक दृष्टÖा अनुकुल मृदा लाभल्याने सात्रळ या गावाचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. याचबरोबर शेती व्यवसायाला पूरक ठरणारा दुध व्यवसायही शेती व्यवसायाच्या खालोखाल केला जातो. शेती व्यवसायात छोटया शेतकऱ्यापासून मोठया शेतकऱ्यापर्यंत आधुनिक आणि पारंपरिक पध्दतीने शेती व्यवसाय मोठया प्रमाणात करताना दिसतात.

ÃÖÖ´ÖÖ¸üÖ¯ÖÖ :-

आधुनिक भारताच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलना»ÖÖ अनन्य साधारण ´ÖÆü¢¾Ö आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पंजाब आणि बंगाल प्रांताप्रमाणे

´ÖÆÖ¸ÖÂ™ ¸ाज्य ही आघाडीवर होते. या महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर ×•Ö»ÊÖनेÆß भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ´ÖÆ¢¾Öाचे योगदान दिले आहे. सविनय कायदे भंग चळवळ आणि भारत छोडो आंदोलनात अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö स्वातंत्र्य सैनिकांचे ´ÖÆ¢¾Öाचे योगदान राहिले आहे.

अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तर मोठा आहेच पण हया ×•Ö»Êाला तेवढीच मोठी ऐतिहासिक परंपरा लाभली आहे. अहमदनगर या ठिकाणी निजामशाही राजधानी होती. त्याबरोबरच अहमदनगरचा भुईकोट किल्ला †Ö•ÖÆß आपली ऐतिहासिक परंपरा जपत आहेत. भीमा, प्रवरा, गोदावरी, घोड या नद्यांनी हा ¯Ö¤¿Ö ÃÖपीक केला आहे. मात्र या ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ²राचसा भाग दुष्काळी आहे. पाथर्डी, पारनेर, कर्जत हे अवर्षण ग्रस्त तालुके म्हणून ओळखले जातात. तरीही या ठिकाणी खरीप हंगामात ज्वारी, बाजरी, भुईमूग, सुर्यफुल यासारखी पिके घेतली जातात. ŸÖ¸ü ¸²बी हंगामात ज्वारी, गहू, हरभरा ही पिके घेतली जातात. काही क्षेत्र फळबागांनी व्यापलेले आहे.

अहमदनगर ×•Ö»Êामध्ये राहुरी तालका मुळा व प्रवरा नदी आणि ´ÖÔÖ ¾Ö भंडारदरा धरणाच्या पाण्याने सधन बनला आहे. या तालुक्यामध्ये आर्थिक विकासाबरोबरच सहकार आणि सामाजिक चळवळीतही अनेकांनी योगदान दिले आहे. विनायक ताकटे, ल.मा. पाटील, कॉ. पी.बी. कडू पाटील, बाबुराव तनपुरे, काशिनाथ पवार, अण्णासाहेब कदम यांनी तालुक्याच्या विकासासाठी सतत प्रयत्न केले. यात सात्रळ गावचे सुपुत्र कॉ. पी.बी. कडू पाटील हे अग्रेसर होते. त्यांनी अनेक गोरग¸ß ब शेतकरी, कामगार यांना वेळोवेळी मदत केली. तसेच वकिलीच्या माध्यमातून त्यांनी अनेकांना मदत केली. त्यामुळे ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्टया कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांचे कार्य निश्चिŸÖपणे अनेकांना प्रेरणादायी ठरणारे आहे. एवढेच नव्हेतर अहमदनगर ×•Ö»Êाचा इतिहास लिहितांना त्यांचे कार्य विचारात घेणे योग्य ठरेल.

ÃÖ¤³Ö

1) भावे मधुकर, 'यशवंतराव ते विलासराव', मनोविकास प्रकाशन, पुणे 30, २००८, पृ.क्र. ३१.

2) ¤Öस्ताने ›Ö. ÃÖŸÖüÖÂÖ, '´ÖÆÖ¸ÖÂ™ü 2000', ¤Öस्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, पृ.क्र. १२.

3) ´ÖÆ¤ÔÖ ›Ö. विश्वास, 'यशवंतराव चव्हाण ते पृथ्वीराज चव्हाण', अनुबंध प्रकाशन, पुणे 43, २०१२, पृ.क्र. २५.

4) पठाण ›Ö. के. जी., 'ÃÖ¤³Ö ´ÖÆÖराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टीकोन', (खंड २), २००५, इंटेलेक्युअल बुक ब्युरी, भोपाळ, 1987. पृ.क्र. 439.

5) गंधे नारायण, 'प्रवरा काठची संस्कृती', चंद्रकुमार गंधे, –ाानेश प्रिंटर्स, संगमनेर, १९८७, पृ.क्र. १५ ते १8.

6) मिरीकर सरदार, 'वैभवशाली अहमदनगर', '¯ÖÃÖ', ७० वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, अ.नगर, १९९७, पृ.क्र. १, २, 3, 4, 10, 11, 13.

7) www.marathivishwakosh.in

8) गंधे नारायण, 'प्रवरा काठची संस्कृती', ¯Ö¾ÖÔोक्त क्र. 5, पृ.क्र. 40, 49, 57, 58.

9) www.ahmednagarwikipedia.in

10) दैनिक लोकमत, दिनांक १५ ऑगस्ट २०१०, पृ.क्र. ३४.

11) टेमकर ›Ö. ¸Ö•Ö-Ö¸ü, 'डाव्या चळवळीची ऊजवी बाजू', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे 30, 2012. पृ.क्र. ७०.

12) दैनिक लोकमत, दिनांक १५ ऑगस्ट २०१०, पूर्वोक्त क्र. १0, पृ.क्र. १३.

13) गंधे नारायण, 'प्रवरा काठची संस्कृती', पूर्वोक्त क्र. 5, पृ.क्र. ८५, ८7.

14) www.ahmednagarwikipedia.in

15) दैनिक लोकमत, 'द्विदशक पूर्ती - नवी दिशा नवी आशा', दिनांक १५ ऑगस्ट २००७, पृ.क्र. १७.

16) कित्ता, पृ.क्र. 17.

17) दास्ताने ›Ö. ÃÖÝÖÖÂÖ, '´ÖÆÖ¸ÖÂ™ 2000', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. २०२.

18) कित्ता, पृ.क्र. २०२.

19) अहमदनगर जिल्हा गॅ–ोटियर, १९७६, पृ.क्र. ९, ११.

20) "INDIA : 2004 A Reference Annual", Compited and Edited by Research Reference and Training Division, Published by Directory, Publication Division, Ministry of Information & Board Casting, Govt. of India, Patilla house, New Delhi - 10001.

21) के. सागर, '´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÝÖß»Ö 31 ×•Ö»Æê', के. सागर प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ८५.

22) दैनिक सकाळ, नगर वर्धापन विशेष, 'भ्रमंती', दिनांक ०२/०४/२००८, पृ.क्र. 20.

23) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००६-2007, अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र. ५

24) काटे ›Ö. बा. ल., प्रकाशक, संगमनेर महाविद्यालयाचा 'दर्शन' अंक, चि.स. लाटकर, कल्पना मुद्रणालय, पुणे ३०, 1980 मधील प्रा. श्री.वा. आत्रे यांचा लेख, 'सांस्कृतिक व ‹तिहासिक संगमनेर, विचारदर्शन', पृ.क्र. १.

25) गंधे नारायण, 'प्रवरा काठची संस्कृती', पूर्वोक्त क्र. 5, पृ.क्र. ७ , ८.

26) कित्ता, पृ.क्र. ९.

27) देवळाली प्रवरा नगरपरिषद, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान, ¸ाज्यफेरी तपासणी अहवाल, २००२-२००३, पृ.क्र. ४.

28) कदम अण्णासाहेब संपादक, 'तपोधन' (स्मरणिका), महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, पुणे, पृ.क्र. ११२.

29) कित्ता, पृ.क्र. 124.

30) काळे शंकरराव, 'समाज अभियंता', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे 28, 2009, पृ.क्र. २१.

31) www.rahurihistory.com

32) mr.wickipedia.org.rahuri

33) दैनिक सार्वमत, गुरुवार दिनांक २९ ऑगस्ट २०१३, पृ.क्र. १५.

34) कदम अण्णासाहेब संपादक, 'तपोधन' (स्मरणिका), पूर्वोक्त क्र. 28, पृ.क्र. 111.

प्रकरण : तिसरे

कॉम्रेड पी.बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्र

प्रकरण : ×ŸÖÃÖ¸ü

कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्र

प्रास्ताविक

3.1 कडू घराण्याचा इतिहास

3.2 पुंजाजी कडू पाटील यांचे जन्म व बालपण

3.3 पुंजाजी कडू पाटील यांचे शिक्षण

3.3.1 ¯Öुंजाजी कडू पाटील सात्रळहून शिक्षणाकरिता संगमनेरला

3.3.2 पुंजाजी कडू पाटील शिक्षणाकरिता संगमनेरहून बडोद्याला

3.3.3 पुंजाजी कडू पाटील यांचा स्वातंत्र्य आंदोलनाशी संबंध

3.3.4 १९४२ ची 'चलेजाव' चळवळ आणि पुंजाजी कडू पाटील

3.3.5 पुंजाजी कडू पाटील यांचा विवाह

3.3.6 पुंजाजी कडू पाटील महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुण्याला

3.3.7 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केलेली नोकरी

3.4 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा वकिली व्यावसाय

3.5 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पुत्र प्राप्ती आणि कौटुंबिक जीवन

3.6 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा परदेश दौरा

3.7 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची विविध विवाह प्रसंगी उपस्थिती

3.8 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या प्रवासातील अनुभव

3.9 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा आधुनिक शेती पध्दतीचा दृष्टीकोन

3.10 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पत्नी शांताबाईचे योगदान

3.11 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे ÃÖ¾ÖÖ¾ÖÃÖ

3.12 कुटुंब प्रमुख म्हणुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कामगिरी

3.13 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावरील संस्काराची जडणघडण

3.14 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा वृध्दापकाळ

3.15 ˆ¯ÖÃÖÓÆÖ¸ü

ÃÖ¤ü³Ö

प्रकरण : xŸÖÃÖ¸ü

कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्र

प्रास्ताविक :-

माणुस ज्या वातावरणामध्ये वाढतो, मोठा होतो, शिकतो त्यातुनच त्याची जडणघडण होते. त्यामध्ये त्याची कौटुंबिक पार्श्वभूमी, भोवतालची परिस्थिती इत्यादी घटकांचा मोठा वाटा असतो. ज्या व्यक्तीशी त्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या संबंध येतो. त्या व्यक्तीचे विचार, त्याचे कार्य इत्यादी गोष्टींचा ठसा त्या माणसावर उमटत असतो. संस्कारक्षम वयामध्ये ती व्यक्ती जे एकत असते, पाहत असते त्यातून प्रेरणा घेवून त्या व्यक्तीची विशिष्ट अशी भूमिका तयार होत असते. अशा व्यक्तीचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, त्यामधून उद्‌भवणाऱ्या प्रश्नाविषयी त्याची मते, आपल्या आवडी निवडी, जीवनात त्याने हाती घेतलेले कार्य या सर्व गोष्टी समजावून घ्यायच्या असतील तर त्या व्यक्तीवर –ालेल्या संस्काराचा विचार प्रथम केला पाहिजे. हे संस्कार समजावून घेतल्याशिवाय त्या व्यक्तीच्या कार्याचे आकलन होवू शकत नाही. व्यक्तीच्या जीवनाला विशिष्ट असा आकार देण्यामध्ये हे संस्कार महत्वाचे भूमिका बजावत असतात. सुप्रसिध्द इंग्रज इतिहासकार 'कार्लाईल' इतिहासाची व्याख्या करताना म्हणतो, "थोर व्यक्तींची चरित्रे व त्यांनी बजावलेली कामगिरी म्हणजे इतिहास होय." ही व्याख्या मर्यादीत स्वरुपाची असली तरी ती पूर्णपणे अर्थहीन अथवा चूकीची आहे असे म्हणता येत नाही. काही व्यक्ती आपल्या विचाराने व कार्यानेÖ ‡xŸÖÆÖÃÖÖŸÖ †Ö¯Ö»ÖÖ šÃÖÖ ˆ´ÖšÛ¾ÖŸÖÖŸÖ.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील एक आघाडीचे स्वातंत्र्य सैनिक ÆÖŸÖ. १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनाच्या माध्यमातून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने एक वेगळा ठसा उमठ¾Ö»ÖÖ †ÖÆ. ¤¿Öला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सहकार क्षेत्रामध्ये केलेल्या कार्याने एक वेगळा ठसा उमठविला आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवन चरित्रावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.

3.1 कडू ¯ÖÖ™üß»Ö घराण्याचा इतिहास :-

अहमदनगर जिल्हयामधील राहुरी तालुक्यातील प्रवरा नदीकाठी वसलेले सात्रळ नावाचे एक छोटसे खेडे गाव. गावातील बहुतांश लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असून विविध जाती धर्माचे लोक या गावात गुण्या गोविंदाने एकत्र नांदतÖŸÖ. या गावामध्ये कडू, चोरमुंगे, डुक्रे, ताठे, कुलकर्णी, दिघे, गांधी अशा विविध आडनावाचे, विविध जाती धर्माचे लोक राहतात. यापैकीच कडू पाटील हे एक घराणे असून त्यांच्याकडे या गावाची पाटीलकी अनेक वर्षापासून होती.

या सात्रळच्या कडू पाटील घराण्याचा मूळ पुरुष सहादुबाबा हे होते. सहादुबाबा आणि राजाई यांना भागुजी, बापुजी, नाना आणि जबाजी हे चार आपत्य होते. या सहादुबाबा आणि राजाई आणि त्यांच्या चार मुलांचे मिळून सहा माणसाच्या कुटुंबाचे पुढे पंधरा माणसाच्या कुटुंºÖÖŸÖ ¹ý¯ÖÖŸÖ¸ü –ÖÖ»Ö. त्यामध्ये एक नंबरचे थोरले भागुजी, त्यांची पत्नी, गंगाधर व सुर्यभान हß दोन मुले, गंगाधरची पत्नी, मुलगा भागवत, व मुलगी भिमाबाई, दोन नंबरचे बापुजी त्यांची पत्नी रु׏मणÖßºÖÖई मुलगा पुंजाजी, मुलगी धोंडाबाई, तीन नंबरचे नाना त्यांची पत्नी कोंडाबाई आणि शेवटचे चार नंबरचे जबाजी असा हा पंधरा जणांचा प׸वार प्रवरा नदीकाठी नांदत होता. पण या पंधरा जणांच्या कुटुंबातून एखाद्या माळेतून एकएक मणी निखळून पडावा तशी कुटुंबमाׂलकेतून एकएक माणस इहलोक सोडून जाण्याचे दु:खद प्रसंग घडले. प्रथम अविवाहित असलेले जबाजी स्वर्गवासी –ाले त्यानंतर थोरले भागुजी इहलोक यात्रा संपवून गेले. त्यांनी आपल्या वाटयाची जमीन विकन टाकली होती. आणि पत्नी व मुलांना नातेवाईकांकडे ठेवले होते. त्यांचा धाकटा मुलगा सुर्यभान लवकरच जगाचा निरोप घेवून गेला होता. थोरला मुलगा गंगाधर अकालीच कालवश –ÖÖ»ÖÖ होता. गंगाधरचा मुलगा भागवत याचेही लग्नÖ Š¸ü»Ö ÆüÖêŸÖê. पण त्यानेही लग्नाआधीच इहलोकी यात्रा संपवली. नाना आणि त्यांची पत्नी कोंडाबाई यांना मुलबाळ नव्हते. बापुजींची पण बरीच मुले लहानपणीच दगावली फक्त जगले ते एक मुलगा आणि मुलगी अशाप्रकारे मोठे असलेले कडू ¯ÖÖ™üß»Ö Æü कुटुंब छोटे –ाले. पण त्या काळामध्ये अशा अनेक कुटुंबाच्या कहाण्या घडत असत.[1]

कडू ¯ÖÖ™üß»Ö कुटुंबाचा असा पूर्व इतिहास असून सहादुबाबा कडू यांचा दोन नंबरचा मुलगा बापुजी व त्यांची पत्नी रु׏मणीबाई यांना अनेक मुले –ाली पण ती

दगावली त्यातली दोनच एक पुंजाजी हा मुलगा व धोंडाबाई ही मुलगी जगले. पुंजाजी म्हणजेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील होय. पुंजाजी पुढील काळात कॉम्रेड पß. बी. कडू पाटील या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

3.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा जन्म व बालपण :-

²ÖÖ¯Ö•ÖÖß ¾Ö रुख्मिणीबाई या दांम्पत्याच्या पोटी पुंजाजी म्हणजेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा जन्म 28 †ÖŒ™Ö²Ö¸ü 1921 या दिवशी –ाला. त्या काळामध्ये जन्माची नोंद ठेवण्याचा फारसा प्रघात नसल्यामुळे कडू पाटलांच्या जन्म तारखेची घरात नोंद नव्हती. त्यामुळे शाळेत नाव दाखल करताना अंदाजे १० नोव्हेबर 1921 अशी नोंद करण्यात आली. पण गावकामगाराच्या दप्तरामधून पुंजाजी ऊर्फ कॉ. पी. बी. कडू पाटलांनी नंतर एक कुतूहल म्हणून आपल्या जन्म तारखेबद्दल शोध, माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्या ठिकाणी २८ ऑक्टोबर १९२१ ही तारीख होती. शाळेमध्ये नोंदवलेली तारीख आणि ही तारीख यामध्ये फारसा फरक नव्हता.

सात्रळ ता. राहुरी येथß»Ö ÁÖß. ²ÖÖ¯Ö•ÖÖß ¾Ö रुख्मिणीबाई यांच्या मुलाचे नाव पुंजाजी असे ठेवण्यात †Ö»Ö. या नावाÃÖ¤ü³ÖÖÔ फार गमतीदार इतिहास असलेला दिसतो. पूर्वी एखाद्या घरामध्ये मुले जगत नसतील तर त्यांच्यासाठी नवस बोलून वेगवेगळे नाव ठेवले जात असत. उदाहरणार्थ केर (केरुनाथ), पुंजा (पुंजाजी), दगड (दगडू), धोंडा (धोंडीराम) अशाप्रकारे ठेवले जात. त्या काळी विशिष्ट प्रकारच्या अंधश्रध्देमधून असे नाव ठेवले जात असे. बापुजी व रुख्मिणीबाई यांचीही बरीच मुले दगावली होती. म्हणून पुंजाजीच्या आईने तशा प्रकारचा एखादा नवस करुन त्यांचे नाव 'प•ÖÖ•Öß' †ÃÖ Š¾Ö»Ö †Öणि बहिणीचे नाव 'धोंडाबाई' असे ठेवले. त्या काळात जात्यावर दळण दळतांना वेगवेगळया प्रकारच्या जात्यावरच्या ओव्या म्हटल्या जात असत. अशाच प्रकारची जात्यावर दळण दळत असतांना ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटलांचß आई त्यांना मांडीवर घेवून –ोपवीत असे आणि

"†Ö‡ ²ÖÖ¯ÖÖ“Ö ¸Ö•ÖÖß,
शिक्य वरलं गं लोणी||
भाऊ भाचे यांचे राजी,
गोरी पुसना कोणी||

बहिणीला भाऊ एकतरी ग असावा,

पावल्यांची चोळी एका रातीचÖ ×¾ÖÃÖ¾ÖÖ||"[2]

अशा ओव्या म्हणत असे.

पुंजाजी कडू पाटील यÖ"Ö †Öजोळ राहुरी तालुक्यामधील सात्रळपासन चार मैलावर डोंगराच्या पायथ्याशी असलेले तांभोरे हे गाव. येथीलच तांबे आडनावाचे त्यांचे मामा होते. आई बरोबर पुंजाजी कडू पाटील दिवाळी सणाच्या वेळेस तांभोऱ्याला जात असत. त्यांना पाच मामा आणि दोन मावश्या होत्या. सर्वसाधारणपणे बहुतेक सर्व कुटुंबांना ज्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागते तसेच पुंजाजी कडू पाटलांच्या अÖजोळच्या कुटुंबांना सामोरे जावे लागले. त्यांचे जे पाच मामा होते त्यापैकी काही एकत्र कुटुंबातून वेगळे निघाले ÆÖÝÖ. तर काही वेगळे निघण्याच्या मार्गावर होते. त्या काळातील प्रेमळ माणसाप्रमाणे ही सर्व मंडळी प्रेमळ होती. आलेल्या पाहुण्यांना प्रेमाने वागवत असत, लहान मुलांशी प्रेमाने वागत असत. आपण वेगवेगळया कुटुंबात राहतोत याची जाणीव पुंजाजी कडू पाटलांना आपल्या मामांकडून कधी –ााली नाही. त्यांना ज्या दोन मावश्या होत्या. त्यापैकी एक तांभोरे गावामध्येच गागरे ¯ÖÖ™ü»Ö यांच्या कुटुंबात दिलेले होते, त्यांना पाच मुले होती. दुसरी मावशी डवणगाव येथे खपके ¯ÖÖ™ü»Ö यांच्याकडे दिलेली होती. ते गावकामगार पाटील होते. त्यांना एक मुलगा होता.

पुंजाजी कडू पाटील यांची आई आणि दोघी मावशी या दिवाळीच्या सणाच्या वेळेला तांभोऱ्याला एकत्र येत असत. सर्वजण शेतकरी कुटुंबामधील असल्यामुळे सणासुदीला आणि लग्न कार्यामध्येच असे सर्व कुटुंब एकत्र येत असे. तांभोऱ्याला आलेली ही सर्व मंडळी रात्री जेवण –ााल्यानंतर शेकोटी भोवती एकत्र जमत आणि ग¯पा गोष्टी करत असत. सर्व शेतकरी असल्यामुळे त्या काळामध्ये गरजा ही कमी आणि मर्यादीत असत. त्यामुळे कुटुंबामध्ये फारशी कुरबुर भांडण तंटे नसायचे. सर्वसाधारण कुटुंबातील मुलांप्रमाणे पुंजाजी कडू पाटील यांचे ²ÖÖ»Ö¯Öण गेले होते. बालपणामध्ये शाळेचा अभ्यास करण्याऐवजी पुंजाजी कडू पाटील कवडया, गोटया, अंब्यांच्या कोया हे खेळ खेळण्यामध्ये रमत. बालपणापासून ते एकदम हट्टी स्वभावाचे होते. एकदा तर त्यांनी आपल्या हट्टापायी छप्पर पेटवून देण्याची धमकी घरच्या मंडळींना दिली.[3] त्यांचे बालपण ग्रा´ÖßÞण भागातील सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात

जन्म –ााल्याने शेतकरी कुटुंबातील मुलांच्या वाटयाला जसे बालपण येते तशाच प्रकारचे बालपण पुंजाजी कडू पाटील यांच्याही वाटयाला आले.

3.3 पुंजाजी कडू पाटील यांचे शिक्षण :-

Ã¾ÖÖŸÖत्र्यपूर्व काळामध्ये शिक्षणाची अवस्था आजच्या सारखी नव्हती. लोक †–ानी, अशिक्षीत, अंधश्रध्दाळू होते. त्यामुळे शिक्षणाबाबत अनÖÃ£ÖÖ ÆÖŸÖß. खेडयामध्ये शिक्षणाबाबत आवड फारच कमी होती. तसेच इंग्रजांनाही भारतीय समाज जेवढा अडाणी, अशिक्षीत राहील तेवढे त्यांच्या दृष्टीने चांगलेच होते. ¯Ö¸ŸÖ कालांतराने ‡.Ã. १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपन या व्हाईसरॉयने जिल्हा लोकल बोर्ड या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना केली आणि पुढे जिल्हा लोकल बोर्डाने शिक्षणासाठी प्राथमिक शाळा सुरु केल्या. परंतु या शाळांना आजच्या सारखे शैक्षणिक साहित्य, इमारत इत्या¤ß सारख्या कोणत्याही सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. शाळा गावच्या मंदिरात, एखाद्या खाजगी वाडयात किंवा गावच्या चावडीमध्ये भरत असे. अशा शैक्षणिक ¯Öx¸ÛÃ£ातीमध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांचे शिक्षण चालू होते.

भौगोलिक, ऐतिहासिक व नैसर्गिक स्थितीचा परिणाम त्या काळात लोकांच्या शिक्षणावर होणे साहजिकच होते. त्यापेक्षा इथल्या सामाजिक परंपरा आणि ÃÖÖमाजिक स्थिती यांचा शिक्षणावर एक प्रकारे निर्णायक परिणाम –ाालेला दिसून येतो. जातीजमातीच्या उतरंडीच्या ओ–याखाली समाज पूर्णपणे दबला गेला होता. उच्चवर्णीयांशिवाय बाकीच्यांना शिक्षणाचे दरवाजे ब¤ ÆÖŸÖ. अनिष्ट अशा पूर्व परंपरेचे परिणाम समाजाला भोगावे लागत होते. पुंजाजी कडू पाटील यांचे शिक्षण सुरु –ÖÖ»Ö ŸÖ¾ÆÖ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖ †¿ÖÖß ×¾Ö×“Ö¡Ö ¯Öx¸ÛÃ£ÖŸÖß ÆÖŸÖß.[4]

कटुंबामध्ये पुंजाजी कडू पाटील एकटेच लहान असल्यामुळे सर्वांकडून लाड ÆÖŸÖ †ÃÖÖŸÖ. शिक्षण हे या कुटुंबाच्या सात पिढयांना माहीत नव्हते. वडील बापूजी अजिबात शिकलेले नव्हते. मेंढयांच्या कळपाशी ते एकदम समरस –ाल्यामुळे मुलाच्या शिक्षणाचा विषय त्यांच्या डोक्यामध्ये नव्हता. पण चुलते नानाबाबा यांना असे वाटत होते की, पुंजाजीने निदान व्यवहारापुरते शिकले पाहिजे. या कल्पनेने पुंजाजी कडू पाटलांना शाळेमध्ये घालण्याचे ठरले. पण पुंजाजी यांची वस्ती शेतात आणि शाळा गावामध्ये असे दोन्ही मध्ये साधारण एक मैलाचे अंतर होते.[5]

पुंजाजी कडू यांची शाळा सुरु –ााली पण वस्त्यांमधील कोणी मुले शाळेत जात नव्हती. त्यामुळे त्यांना सोबत नसे. त्या काळामध्ये पाचवी पर्यत शिकले म्हणजे खूप –ााले असे मानले जाई. एखादÖ दुसरा मुलगा सातवी पर्यंत शिकत असे. वस्तीवरुन शाळेत जाणारी पाऊलवाट होती. पावसाळयात ओढा ओलांडून जावे लागे. कधी कधी ओढयाला पूर आला तर दोन दोन तास पाणी कमी होत नसे. त्यामुळे लांबच्या वाटेने शेतातून, शेताच्या बांधावरुन, चिखल तुडवत शाळेत जावे लागे. अशा अवस्थेमध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांचे इयत्ता तिसरी पर्यंत शिक्षण –ÖÖ»Ö.

त्यांची बहिण धोंडाबाई गावामध्ये चोरमुंगे यांना दिलेली होती. तेव्हा इयत्ता “ÖÖ£ÖÖ ¯ÖÖÃÖन बहिणीकडे राहून ते शाळेत जावू लागले. शाळेमध्ये शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासाची चढाओढ लावीत असत. काही शिक्षक पाठांतर करुन घेत तर काही शिक्षक कवितांना चाली लावून शिकवीत असत. काही शिक्षक अभ्यासावर भर देत असत. त्यापैकी औटी मास्तर, वाघळे मास्तर, बापूनाना मास्तर हे शिक्षक चांगल्या प्रकारे अभ्यास करुन घेत. त्यामुळे त्यांची कारकीर्द विशेष लक्षात राहण्याजोगी होती. त्यामध्ये रंगनाथ दाजी वैद्य हे शिक्षक अतिशय कडक शिस्तÖÖ“Ö म्हणून ओळखले जात. या बरोबरच श्री बापूनाना महादू कडू हे सात्रळ गावातीलच शिक्षक मुलांकडून खेळ, अभ्यास, पाठांतर करुन घेत असत. तसेच कविता मधूर आवाजात म्हणून दाखवायचे. विशेष म्हणजे ते व्यायामपटू होते. विद्यार्थ्यांकडून व्यायाम करुन घेत असत. व्यायामामुळे त्यांचे शरीर व ऐटबाज पोषाखामुळे त्यांचा आदर्श पुंजाजी कडू पाटलांना बाळगावा वाटे. शाळा भरभराटीला यावी म्हणून त्यांचा सतत प्रयत्नÖ †ÃÖ.[6]

´Ö¸ÖŠÖ सहावी मध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांना चांगले मोठया माणसाप्रमाणे समजायला लागले होते. त्यामुळे शारÖ×रक दृष्टीने ते आपल्या शरीराचीही काळजी करत असत. शरीराला पौष्टीक आहार पाहिजे म्हणून भिजलेली शेंगदाणे, खजूर, ŸÖÖप, खारीक, खोबरे असा पौष्टीक खुराक घेत असत. त्यांना कोणत्याही खेळामध्ये फारसे प्राविण्य मिळवता आले नाही. नंतर पुंजाजी कडू पाटील सातवीला नापास –ÖÖले. त्यामुळे शाळेमधील रात्रीची अभ्यासाची व मुक्कामाची सोय बंद –ााली. म्हणून ते वर्गमित्र रामनारायण जोर्वेकर यांच्या घरी मुक्कामाला राहून अभ्यास करीत असत. दुसऱ्या प्रयत्नामध्ये ते सातवी पास –ÖÖ»Ö.[7] पुंजाजी कडू पाटील

लहानपणापासून अतिशय हट्टी स्वभावाचे होते. एकदा लहानपणी त्यांनी आपल्या हट्टापाई छप्पर पेटवून देण्याची धमकी घरच्यांना दिली होती. तसेच सातवी पास –ाल्यानंतर पुढे शिकायचा हट्ट धरला, तेव्हा अगदी विहिरीत उडी मारुन जीव देईल अशी धमकी त्यांनी चुलते नानाबाबांना दिली. तेव्हा नाईलाजाने चुलते नानाबाबा यांनी पुढील शिक्षणाची संमती दिली.

3.3.1 पुंजाजी कडू पाटील सात्रळहून शिक्षणाकरिता संगमनेरला :-

पुंजाजी कडू पाटील यांना शिकून खूप ´ÖÖŠ ¾ÆÖ¾Ö †ÃÖ ¾ÖÖ™ÝÖ †ÃÖ. ज्याप्रमाणे महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर परदेशात जावून बॅरिस्टर होवून आले त्याप्रमाणे आपण ही काहीतरी करावे अशी इच्छा त्यांच्या डोक्यात येत होती. पण घरी भरपर शेती, चुलत्यांना मुलबाळ नाही, वडिलांना ऐकटेच असल्यामुळे घरात लाडके होते. चुलते नानाबाबांनी सातवी पर्यंत शिकण्याची परवानगी दिली ÆÖÝÖß. ÃÖÖÝÖ¾Öß ¯ÖÖÃÖ –ाल्यानंतर शिक्षण आता पुरे –ाले. शेतीमध्ये मदत करावी असा आग्रह नाना बाबांनी ¬Ö¸»ÖÖ ÆÖÝÖÖ आणि पुंजाजी कडू पाटील यांनी पुढील शिक्षणाचा Æ¼ ¬Ö¸»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. नुसता हट्टच धरला नाही तर पुढील शिक्षणासाठी जावू दिले नाहीतर विहिरीत उडी मारुन जीव देईल अशी धमकी त्यांनी चुलते नानाबाबांना दिली. तेव्हा नाईलाजाने नानाबाबांनी पुढील शिक्षणाची परवानगी ×¤»Öß.[8] त्यावेळी अहमदनगर जिल्हयामध्ये अहमदनगरचे सोसायटी हायस्कूल आणि संगमनेरचे पेटीट हायस्कूल याच दोन जवळच्या इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा होत्या. तेव्हा पुंजाजी कडू पाटील यांनी संगमनेरला पेटीट हायस्कूलला जायचे ठरवले. त्या काळातील संगमनेरचे पेटीट हायस्कूल प्रसिध्द हायस्कूल होते. ‡.ÃÖ. 1885 ÃÖÖ»Öß ÃÖ¸ ›ß. एम. पेटीट नावाच्या मुंबईतील एका ¯ÖÖ¸¿Öß उद्योगपतीच्या देणगीतुन त्यांच्याच नावाने ÃÖंगमनेरचे पेटीट हायस्कूú»Ö ÃÖã¹ý –ÖÖ»Ö ÆÖÝÖ.[9]

´Ö¸ÖŠß सातवी पर्यंतच्या वर्गांना व्हर्नाक्युलर फायनल असे त्यावेळी म्हणत असत. नंतर स्पेशल क्लास असायचा म्हणजे इंग्रजी १ ली, 2 री, ३ री एका वर्गात करायची †Ö×ण नंतर चौथी मध्ये जायचे. संगमनेरला पुंजाजी कडू पाटील यांनी पेटीट हायस्कूलला प्रवेश घेतल्या नंतर ते आणि त्यांच्या सोबत आलेला त्यांचा मित्र नारायण जोर्वेकर हे कचेरी जवळील के. बी. देशमुख यांच्या बोर्डींगमध्ये राहु

लागले. त्या बोर्डींगची व्यवस्था टिपरे सर पहात असत आणि तेथील शिपाई अर्जुन यांच्या खानावळीत ते जेवत असत. सुरुवातीला त्यांना मांढरे नावाचे शिक्षक होते. पण थोडया x¤¾ÖÃÖात ते नोकरी सोडून गेले. नंतर सहा महिन्यांनी परिक्षेला शेवटचे तीन महिने राहिल्यानंतर विठ्ठल महादेव घुले नावाचे शिक्षक आले. त्यांच्याकडे इंग्रजी विषयाची जबाबदारी होती. ते चांगले शिकवायचे पण तयारी करुन घेण्यासाठी मारायचे. एक दिवस मुलांना मारतांना घुले सरांच्या मनगटामध्ये मुलांच्या हातातील टाक घुसला तेव्हा त्यांना दवाखान्यात नेण्यात आले आणि पुन्हा शिक्षकाविना शाळा आणि अभ्यास ÃÖ¼ý –ााला. परंतु या काळामध्ये अण्णासाहेब शिंदे यांच्या कडून पुंजाजी कडू यांना अभ्यासात वेळोवेळी मार्गदर्शन होत असे. कधी शिक्षक आहेत तर कधी शिक्षक नाहीत अशी अवस्था होती. तरी पुंजाजी कडू ¯ÖÖ™ील स्पेशल क्लासमध्ये पास –ाले. आणि त्यांना इंग्रजी चौथीमध्ये प्रवेश मिळाला. दरम्यानच्या काळामध्ये टिपरे सरांनी बोर्डींग बंद केले होतß. नंतर ते घुले सरांच्या बोर्डींगमध्ये दाखल –ाले. पण घुले सरांनीही दुसरीकडे नोकरी धरल्यामुळे त्यांचीही बोर्डींग बंद –ÖÖ»Öß.

त्यानंतर पुंजाजी कडू पाटील आणखी काही मुले, एक दोन शिक्षक यांनी सर्वांनी मिळून एक स्वतंत्र खोली घेवून राहण्यास सुरुवात केली. चौथीमध्ये गेल्यानंतर रेवजी संभाजी दिघे नावाचा कोल्हेवाडी येथील मुलाशी पुंजाजी कडू पाटील यांची मैत्री जमली. रेवजी दिघेचे नातेसंबंध अण्णासाहेब शिंदे आणि जोर्व्याचे भाऊसाहेब संतुजी थोरात यांच्याशी असल्यामुळे रेवजी दिघेचे त्यांच्याकडे जाणे येणे होते. त्याच्या बरोबर पुंजाजी कडू पाटील जात असत. या मधूनच अण्णासाहेब शिंदे आणि भाऊसाहेब थोरात यांच्याशी पुंजाजी कडू पाटील यांची मैत्री जमली आणि ती जन्मभर टिकली. अण्णासाहेबांकडून त्यावेळी अभ्यासात मार्गदर्शन होत असल्याचे पुंजाजी कडू पाटील सांगतात.[10]

पाचवी मध्ये गेल्यावर पुन्हा राहण्याचा, जेवणाचा प्रश्न पुंजाजी कडू पाटील यांच्या पुढे निर्माण –ााला होता. पण तेवढयात देशमुख वाडयाचा मिळकतीचा जो वाद चालू होता तो मिटला होता. तेव्हा पुंजाजी कडू पाटील आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अक्षरशः त्या वाडयाचा ताबा घेवून त्यामध्ये घुसले आणि तेथे बोर्डींग सुरु केले. कोल्हेवाडीचे दिघे, निमगाव जाळीचे जोंधळे बंधू, राऊत असे पाच सहा

जण एकत्र जमले. या सर्वांच्या परिचयामुळे बोर्डींगला ही मदत –ााली. बोर्डींगसाठी हे सर्वजण धान्य गोळा करत असत. एकदा निमगाव जाळी या गावामध्ये अडीच पोते धान्य जमले. त्यामुळे सर्वांचा उत्साह वाढला अर्थात या सर्व घटनांमध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांचाच पुढारीपणा किंवा पुढाकार असायचा या बोर्डींगमध्ये सुमारे चाळीस x¾Ö ªÖ£Öá रहात होते. पुढे हेच बोर्डींग या भागातील राष्ट्रीय चळवळीचे प्रमुख केंद्र बनले.[11] पुंजाजी कडू पाटील यांचे गणित आणि भमिती हे विषय कच्चे होते. तर संस्कृतमध्ये चांगली प्रगती होती. त्याच शाळेतील कुलकर्णी नावाचा विद्यार्थी मॅट्रीकमध्ये दोनदा संस्कृत विषयात नापास –ााला होता. पण त्याचे गणित चांगले होते. म्हणून पुंजाजी कडू पाटील कुलकर्णीची संस्कृतची x¿ाकवणी घेत तर कुलकर्णी पुंजाजी कडू पाटील यांची गणित विषयाची शिकवणी घेत असे. नंतर पुंजाजी कडू पाटील गणित विषयासह सर्व विषयात मॅट्रीक पास –ााले पण कुलकर्णी पुन्हा नापास –ÖÖ»ÖÖ.[12]

एकुणच पुंजाजी कडू पाटील यांचे हायस्कूलचे शिक्षण आर्थिक प्रश्न वगळता व्यवस्थित पार पडले. त्या काळात सातवीच्या परीक्षेला मॅट्रीकची परीक्षा म्हणत असत. मॅट्रीक परीक्षेचे पेपर चांगले गेल्यामुळे पास होण्याची खात्री होती. पण घरामधून पुढील शिक्षणासाठी परवानगी मिळण्याची शक्यता कमी होती. अशा परिस्थितीमध्ये कोल्हेवाडीचा मित्र रेवजी दिघे पुंजाजी कडू पाटील यांना धीर देत म्हणाला, 'आपण पुढील शिक्षणाचा मार्ग काढण्यासाठी अण्णासाहेब शिंदे यांना भेटू आणि त्यांचा सल्ला घेवू' पण अण्णासाहेबांकडे कसे जायचे असा प्रश्न निर्माण –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¾ÖÆü ¯ÖϾÖÖसासाठी आजच्या सारखी मोटारींची सोय नव्हती. मग पुंजाजी कडू ¯ÖÖ™üß»Ö आणि रेवजी दिघे दोघेजण संगमनेर मधून सायकवर अण्णासाहेब शिंदे यांना भेटायला निघाले. दिवसभर प्रवास करुन पाडळी ता. सिन्नर, जि. नाशिक येथे रात्री अण्णासाहेबांच्या वस्तीवर पोहोचले. दुसऱ्या दिवशी पुढे काय करायचे या विषयावर “Ö“ÖÖ –ााली आणि बडोद्याला अगदी कमी खर्चामध्ये पुढील शिक्षणाची सोय होईल तसेच तेथे सयाजी महाराजांनी शिक्षणासाठी पुष्कळ सवलती दिल्या आहेत. असे अण्णासाहेब शिंदे यांनी सांगितले. स्वत: अण्णासाहेब शिंदे बडोद्याला शिकत होते. तेव्हा त्यांच्या बरोबरच तिकडे जाण्याचे निश्चित –ÖÖ»Öê.[13]

3.3.2 पुंजाजी कडू पाटील शिक्षणाकरिता संगमनेरहून बडोद्याला :-

बडोद्याला एवढया लांब शिक्षण घेण्यासाठी जाण्यास पुंजाजी कडू पाटील यांच्या घरुन सहजा सहजी परवानगी मिळणे शक्य नव्हते. पण लहानपणापासून पुंजाजी कडू पाटील हट्टी होते. संगमनेरला शाळेत जाऊ दिले नाही ŸÖ¸¡ ×¾Ö×Æ¸ßŸÖ उडी मारुन जीव देईल. अशी धमकी दिली होती. त्या अगोदर अशाच एका हट्टाची पूर्तता होत नाही म्हणून छप्पर पेटवून देण्याची धमकी दिली होती. तसेच बडोद्याला जाण्यासाठीही मी घर सोडून निघून जाईल अशी धमकी देऊन पराकोटीचा हट्ट धरला होता. अशा परिस्थितीत मॅट्रीकचा निकाल लागला. चांगले मार्क मिळवून पुंजाजी कड ¯ÖÖ™ß»Ö ¯ÖÖÃÖ –ाले. आता बडोद्याला जायची तयारी सुरु –ÖÖ»Öß ÆüÖŸÖß. बडोद्यामध्ये सयाजीराव महाराजांच्या धोरणानुसार कॉलेज आणि वसतीगृहाची फी यामध्ये सवलत मिळत असे. त्यानुसार अकोल्याचे पांडुरंग भांगरे आणि पुंजाजी कडू पाटील बडोदा येथील सयाजी मराठा बोर्डींगमध्ये दाखल –ÖÖ»Öê.[14]

²Öडोदा हे त्या काळातील शिक्षणाचे माहेरघर समजले जायचे महाराष्ट्रातील मराठी मंडळींना तेथे शिक्षणासाठी खास ÃÖ¾ÖÖ»ÖŸÖ ×´ÖôÖŸÖ †ÃÖê. त्यामुळे पुंजाजी कडू पाटील यांना महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी घर, गाव यापासून लांब जाण्याची गरज भासली. त्यावेळी सर्व तऱ्हेच्या अडचणींना विद्यार्थी स्वावलंबी पध्दतीने तोंड देत, †ÖŸ´Ö×¾Öश्वसाने पुढे वाटचाल करीत.[15]

पुंजाजी कडू पाटील यांना ×¾Ö–ाान शाखेत प्रवेश न मिळाल्यामुळे त्यांनी क»ÖÖ शाखेत ¯Ö¾Öê¿Ö ‘ÖêŸÖ»ÖÖ. कॉलेजमध्ये सगळे वेगळे होते. तेथील बोलीभाषा गुजराथी आणि शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी आणि पुंजाजी कडू पाटील यांची भाषा मराठी त्यामुळे त्यांना इंग्लिश माध्यम जरा कठीण वाटे. बोर्डींग आणि कॉलेज मधील अंतर दोन मैल होते. सकाळी पी.टी. साठी कॉलेजच्या मैदानावर जावे लागे, पुन्हा परत येऊन अंघोळ, जेवण करुन दोन मैल पुन्हा कॉलेजला जावे लागे. अण्णासाहेब शिंदे तेथेच शिकत होते. तेव्हा पुंजाजी कडू पाटील आणि त्यांच्या मित्रांना ते जेष्ठ असल्यामुळे या भागातील सर्व मुलांचे पुढारीपण अÖपोआप त्यांच्याकडे आले होते. बोर्डींगमध्ये अनेक सामाजिक आणि राजकीय चर्चा व बैठका होत असत. त्यामध्ये अण्णासाहेब शिंदे मार्गदर्शन करीत असत. अशा बैठकींच्या वेळी मुलांच्या खास आग्रहावरुन

पुंजाजी कडू पाटील यांचे बासरी वादन आणि शिळे वरची गाणी होत असत. त्यामुळे बोर्डींगमधील विद्यार्थ्यांमध्ये पुंजाजी कडू पाटील लवकर लोकप्रिय –ÖÖ»Ö.[16]

3.3.3 पुंजाजी कडू पाटील यांचा स्वातंत्र्य आंदोलनाशी संबंध :-

भारतीय जनतेमध्ये दिवसेंदिवस ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात असंतोष वाढत होता. तो कमी करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने रौलट या अधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमन नवीन कायदा केला. या कायद्याच्या विरोधात जालीयनवाला बागेत एक सभा आयोजित करण्यात आली. या सभेवर जनरल डायरने बेछूट गोळीबार करुन हत्याकांड घडवून आणले. यानंतर भारतात गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली असहकार चळवळ सुरु –ाली. सायमन कमिशनच्या नेमणुकीपासून देशातील वातावरण तापत चालले होते. भारतात राजकीय सुधारणा करण्यासाठी इ.स. १९२७ मध्ये सायमन कमिशन भारतात आले. यात भारतीय सभासद नसल्याने भारतीयांनी या कमिशनवर बहिष्कार टाकून त्या विरोधात देशात उग्र आंदोलन सुरु केले. यानंतर लाहोर अधिवेशनात राष्ट्रीय सभेने सत्याग्रह व असहकार आंदोलन करण्यास राष्ट्राला आव्हान केले. राष्ट्रीय सभेने २६ जानेवारी १९३० रोजी स्वातंत्र्य दिन साजरा करुन सत्याग्रह चळवळीला सुरुवात केली. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड आयर्विन यांनी भारताला स्वयंनिर्णयाचा हक्क देणार नाही †ÃÖ जाहीर करताच १४ फेब्रुवारी १९३० रोजी महात्मा गांधीजींनी मिठाचा सत्याग्रह करुन कायदेभंगाची चळवळ सरु करण्यात आली. दांडी येथील समुद्र किनाऱ्यावरील मुठभर मीठ उचलून महात्मा गांधींनी मीठाचा कायदा मोडला. त्याबरोबर सर्व देशभर कायदेभंगाची चळवळ वेगाने सुरु –ाली, जेथे मीठ तयार होत नव्हते तेथे जंगल सत्याग्रह, साराबंदी सत्याग्रह जाहीर करण्यात आले. कायदेभंगाची ही चळवळ ¤›पण्यासाठी सरकारने या चळवळीला अमानुष दडपशाहीने उत्तर दिले. नागरी हक्काची गळचेपी केली. राष्ट्रीय सभा बेकायदेशीर घोषीत केली. इ.स. १९३४ मध्ये गांधीजींनी ही चळवळ मागे घेतली व इंग्रजांनी भारतीयांना वैधानिक अधिकार देणारा कायदा इ.स. १९३५ मध्ये पास केला. परंतु ‡.ÃÖ. १९३९ मध्ये दुसरे महायुध्द सुरु –ाले. यामध्ये भारतीयांनी इंग्लंडला सहकार्य करावे अशी इंग्लंडला आवश्यकता वाटू लागली. म्हणून क्रीप्स यांनी भारतीयांपुढे एक योजना मांडली परंतु याने भारतीयांचे

समाधान न होता राष्ट्रीय सभेने भारताला संपर्ण स्वातंत्र्य देण्याची मागणी करणारा ठराव अधिवेशनात मांडला व ”ÖÖ>Ö ³ÖÖ¸üÖ Æüा ठराव प्रचंड बहुमताने मंजूर –ÖÖ»ÖÖ आणि ‡.ÃÖ. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन स¹ý –ााले. या आंदोलनामध्ये पुंजाजी कडू पाटील व महाविद्यालयातील त्यांच्या मित्रांनी सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला. अशाप्रकारे पुंजाजी कडू पाटील यांचा स्वातंत्र्य आंदोलनाशी संबंध आला.

3.3.4 ‡.ÃÖ. १९४२ ची 'चले जाव' चळवळ आणि पुंजाजी कडू पाटील :-

बडोद्यामध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांचे कॉलेज सुरु होऊन महिना-ד¤Ö> महिनÖ –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖŸÖÖ. तेव्हा महात्मा गांधींनी ७ आणि ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे गवालीया टँक मैदानावर काँग्रेसचे अधिवेशन भरले होते त्यामध्ये स्वातंत्र्यासाठी अंतिम लढयाचा ठराव मांडला आणि ब्रिटिशांना 'चले जाव' (Quit India) चा नारा दिला. तेव्हा ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी महात्मा गांधी व काँग्रेस नेत्यांना अटक –ÖÖ»Öß. भारतीय जनतेमध्ये याची तीव्र प्रतिक्रिया उमटली. सरकार विरोधी फेऱ्या निघाल्या, मोर्चे काढले, बंद पाळण्यात आले. बडोद्यामध्ये ही प्रचंड मोर्चा निघाला. त्यामध्ये सयाजी मराठा बोर्डींगचे विद्यार्थी सामील –ााले होते. त्या मोर्चावर पोलिसांनी लाठीमार केला. अनेक विद्यार्थी त्यामध्ये घायाळ –ााले. त्यानंतर रात्री बोर्डींगच्या विद्यार्थ्यांची बैठक –ाली आणि सर्व विद्यार्थ्यांनी आपआपल्या भागामध्ये जाऊन चळवळ चालू ठेवावी असे ठरले. त्यानुसार आण्णासाहेब शिंदे, पांडुरंग भांगरे, पुंजाजी कडू पाटील यांनी कॉलेजला रामराम ठोकून बडोद्याहून संगमनेरचा ¸ÃŸÖÖ ¬Ö¸»ÖÖ ¾Ö ³Öमिगत होवून संगमनेर परिसरात पुंजाजी कडू पाटील यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभाग घेतला.

यानंतर १८ एप्रिल १९४३ या दिवशी पुंजाजी कडू पाटील यांच्यासह १८ •Öणांना पोलिसांनी पकडून राजकैदी म्हणून जेलमध्ये ठेवले. जेलमध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांची दिनचर्या म्हणजे सकाळी उठल्यावर शौचमुखमार्जन –ााल्यानंŸÖ¸ थोडासा व्यायाम करत, व्यायाम –ााल्यानंतर कांजीची वेळ होत असे. मग कांजी किंवा चहा घेत असत. दहा वाजता भत्ता म्हणजे जेवण ×´ÖôÖŸÖ †ÃÖ यामध्ये ज्वारी, बाजरी किंवा बिनतेलाची चपाती, तिचे वजन ठरलेले असे, बऱ्याच वेळा त्या कच्च्याच असायच्या. यामध्ये कचरा किंवा अळया असायच्या मग पुंजाजी कडू

पाटील भत्ता नाकारत, त्यामध्ये जेलचे कर्मचारी आणि त्यांचा वाद होत असे मग उपवास घडायचा. या जेवणात भाजी ऐवजी दाळ असायची. संध्याकाळचा भत्ता पाच साडेपाचला यायचा हे जेवण म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने आपत्तीच असायचे यामध्ये गवत पोपईचा पाला, लिंबाचा पाला अशा बावन पत्त्याची भाजी असे ती लोखंडी भांडयÖŸÖ तयार केल्यामुळे काळी पडत असे. तेव्हा पुंजाजी कडू पाटील दुपारचीच थोडी दाळ राखून ठेवत असत आणि संध्याकाळी खात असत. संध्याकाळी ते पुस्तके वाचण्यात वेळ घालवत असत, भाषणे ऐकत येथूनच त्यांना वाचनाची आवड निर्माण –ÖÖ»Ößß. जेलमध्येच पुंजाजी कडू पाटील यांची बाळासाहेब सप्तर्षी, राधाकिसन खोमणे, राम निसळ, रामभाऊ नागरे इत्यादींच्या ओळखी –ााल्या. अशाप्रकारचा जेलमधील पुंजाजी कडू पाटील यांचा दिनक्रम चालू होता. नवीन मित्रांच्या ओळखी होत होत्या, गप्पा, वाचन, व्यायाम, भाषणे ऐकणे यामध्ये ते वेळ घालवत असत आणि सप्टेंबर १९४४ मध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांची जेलमधून सुटका –ाली. या सर्व घडामोडीमध्ये त्यांचे शिक्षण बंद पडले होते.

‡.ÃÖ. १९४५ हे नवीन वर्ष सुरु –ााल्यानंतर जून महिना जसजसा जवळ येऊ लागला तसतसे पुंजाजी कडू पाटील यांना पुन्हा पुढील शिक्षणाचे वेध लागले. पण चुलते नानाबाबांचा पुढील शिक्षणासाठी विरोध होता आणि पुंजाजी कडू पाटलांचा हट्ट कायम होता. त्यांची चुलती आणि आई यांचा पुढील शिक्षणासाठी पुंजाजी कडू ¯ÖÖ™üß»Ö यांना पाठींबा होता. पुढील शिक्षणासाठी पुन्हा अण्णासाहेब शिंदे यांच्या बरोबर चर्चा करुन पुण्याला जाण्याचे ठरले.[17]

3.3.5 पुंजाजी कडू पाटील यांचा विवाह :-

माणसाच्या जीवनात पूर्णत्व येण्यासाठी विवाह हा विधी प्राचीन काळापासून अतिशय मह¢वपूर्ण मानला जातो. पुंजाजी कडू पाटील जेलमध्ये असतांनाच त्यांच्या x¾Ö¾ÖÖÆü“Öß “Ö“ÖÖ “ÖÖ»Ö –ाली होती. कारण पुंजाजीच्या पायात लग्नाची बेडी अडकवली तर हा भरकटत जाणार नाही असे त्यांचे चुलते नानाबाबा यांना वाटत होते म्हणून त्यांनी त्यांच्या लग्नाचे मनोमन ठरवले होते.

अहमदनगर जिल्हयामधील राहुरी तालुक्यातील ऐतिहासिक अशा कोल्हार भगवती या गावातील श्री. सखाराम हरि लामखडे मास्तर यांची मुलगी शांताबाई

यांच्या सोबत डिसेंबर १९४४ मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा विवाह –ÖÖ»ÖÖ. लामखडे मास्तर हे मूळचे जुन्नर तालुक्यातील मंगरुळ पारगाव येथील मूळचे ¸ü×Æü¾ÖÖÃÖß. लहानपणीच त्यांचे वडील या भागामध्ये नाते संबंधामुळे कोल्हार भगवती येथे रहायला आले. त्यांचा विवाह देखील या भागातच –ाला. व्यवसायाने ते शेतकरी होते. परंतु काही दिवस शिक्षकाची नोकरी केल्यामुळे त्यांना लामखडे मास्तर या नावानेच ओळखले जाऊ लागले. तेच त्यांचे कायमचे नाव –ाले. शिवाय गरीब मुलांना शिक्षणासाठी मदत करण्याची त्यांना हौस होती. याच गावातील तुकाराम खर्डे नावाचा एक मुलगा त्यांच्या मदतीवर शिकून इंजिनिअर –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖÏÖÖ.[18]

लामखडे मास्तरांचे मित्र घुले हे शिक्षण अधिकारी होते. त्यांनी सात्रळ येथे चोरमुंगे यांची सोळा एकर जमीन लामखडे मास्तरांच्या नावावर घेतली आणि मित्र या नात्याने त्यांच्याकडेच कसण्यासाठी ठेवली. त्यामुळे लामखडे मास्तर यांचे सात्रळ गावामध्ये मित्रत्वाचे संबंध वाढले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या भावकीतीलच बापूनाना महादू कडू हे लोकल बोर्डात शिक्षक होते. यांच्याजवळ लामखडे मास्तर येता जाता गप्पा मारीत असत. उशिर –ाला तर मुक्कामाला रहात असत. गप्पा मारताना शांताबाईंच्या लग्नाचा विषय त्यांच्यामध्ये होत असे. शांताबाÖ‡ सातवीपर्यंत शिकलेल्या होत्या. बापूनाना महादू कडू यांनी नानाबाबांचा पुतण्या पुंजाजी मॅट्रीक –ालेला आहे. असे स्थळ सुचवले. तसे नानाबाबांचे आणि लामखडे मास्तर यांचे मित्रत्वाचे संबंध आणि उठणे बसणे होतेच. शांताबाईसाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटीलचे स्थळ त्यांच्या नजरेत होतेच. तसा प्रयत्नही त्यांनी चालवला होता. लामखडे मास्तर तसे सुविद्य, हुशार, बोलके, दूरदर्शी व मोठे धोरणी होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील पॅरोलवर सुटून आल्यावर लामखडे मास्तरांनी नानाबाबा व सात्रळचे सुमारे पंधरा वीस ग्रामस्थांना मुलगी पाहण्यासाठी आमंत्रित केले. सर्वांच्या आग्रहामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना जावे लागले. मनातून लग्नाची इच्छा नसतांनाही सगळयांच्या आग्रहाखातर होकार द्यावा लागला. लामखडे मास्तरांनी सर्वांना मुक्कामाला ठेवून पुरण पोळीचे जेवण करुन सोयरिक पक्की केली.[19]

‡.ÃÖ. 19४४ सालातील डिसेंबर महिन्याच्या शेवटी पुंजाजी कडू पाटील लग्नाच्या बंधनात अडकले. कोल्हार भगवती तालुका राहÝÖÖ येथे तत्कालीन ¸üßÝÖß×¸ü¾ÖÖ•ÖÖप्रमाणे, मानापानाने दोन दिवसाचे लग्न साजरे –ाले. पण त्µÖÖÝÖß»Ö

बऱ्याच बाबींना पुंजाजी कडू पाटील यांनी हट्ट करुन फाटा दिला. उदाहरणार्थ हळद लावणे, बाशिंग बांधणे, सुपारी सोडवणे अशा गोष्टींना फाटा दिला. त्या काळाच्या मानाने लग्न अतिशय थाटामाटात –ÖÖ»Ö. पुंजाजी कडू पाटील यांनी लग्नासाठी साधेच कपडे घेतले होते. त्यामागे हेतू असा की कोणाला जास्त खर्चात टाकायचे नाही. लग्नात दोन्ही कुटुंबाकडून रुसवारुसवी –ाली नाही. पण पुंजाजी कडू पाटील यांच्या भाऊबंदामध्ये आपसाआपसात रुसवारुसवी –ाली. ती नवरदेवाला सोडवावी लागली. लग्नाला कम्युनिस्ट चळवळीतील अनेक कार्यकर्ते हजर होते. त्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचे जिल्हा सेक्रेटरी कॉ. चंद्रभान पाटील आठरे हे सुध्दा होते. त्यावेळी त्यांचे आशßर्वादपर पण काहीसे राजकीय थाटाचे लांबलचक भाषण –ÖÖ»Ö. ŸÖ¾ÆÖ अशी पध्दत नव्हती पण आठरे पाटील यांनी तसे आशß¾ÖÖ¤ ×¤»Ö.[20] अशा पध्दतीने पुंजाजी कडू पाटील यांना लग्न करण्याची इच्छा नसतांना ही चुलते नानाबाबा व गावातील काही वडीलधारी मंडळींच्या आग्रहाखातर ते शांताबाई सोबत लग्न करायला तयार –ाले व त्यांचा विवाह घडून आला.

3.3.6 ¯Ö•ÖÖ•ी कडू पाटील महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुण्याला :-

२० जून १९४५ ला पुंजाजी कडू पाटील यांनी पुढील शिक्षणासाठी पुण्यामधील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. पण घरची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे पुढील शिक्षणाकरीता पैशाची अडचण होती. चुलते नानाबाबांकडून पैसे मिळणार नव्हते. परंतु प्रा. ग. प्र. प्रधान हे फर्ग्युसन महाविद्यालयामध्ये प्राध्यापक असल्यामुळे त्यांनी पुंजाजी कडू पाटील यांना महाविद्यालयात फ्री-शीप मिळवून दिली. त्यामुळे ती अडचण दूर –ÖÖली. ग्रंथालयामधून भरपूर पुस्तके मिळत होती. लग्नाच्या निमित्ताने घेतलेले कपडे होते. फक्त राहणे आणि जेवणे याचा प्रश्न होता. ŸÖ¾ÆÖ कम्युनिस्ट पार्टीचा कम्युन महाविद्यालयाजवळ कॉ. गोपाळ गोखले यांच्या घरामध्ये होता. तेथे पुंजाजी कडू पाटील राहू लागले व हाताने स्वयंपाक ही बनवू लागले. परंतु एक दिवस त्यांचे सासरे लामखडे मास्तर भेटायला आले त्यावेळी त्यांनी हा प्रकार पाहिला. तेव्हा हातांनी जेवण करण्याचा त्रास आणि जाणारा वेळ वाचावा म्हणून आपल्या मुलीचे म्हणजे पुंजाजी कडू पाटील यांची पत्नी शांताबाईचे

दागिने मोडून एक हजार रुपये दिले. त्या हजार रुपयामध्ये त्यांचे पुढचे दीड वर्षे चांगले गेले.[21]

कॉलेजला असतांना पुंजाजी कडू पाटील यांना रात्री खूप –ोप येत असे त्यामुळे अभ्यास होत नसे. म्हणून त्यांनी वेगवेगळे उपाय केले. उदाहरणार्थ उभा राहून वाचायचे, खुंटीला आपले डोक्याचे केस बांधून ठेवायचे, कमी जेवायचे पण या उपायांनी सुध्दा –ोपेवर काही परिणाम –ाला नाही. शिकण्याचा उत्साह कायम होता पण –ोपेवर काही परिणाम होत नव्हता. मग त्यांनी तसाच अभ्यास सुरु ठेवला आणि कॉलेजच्या पहिल्या वर्षी पुंजाजी कडू पाटील चांगल्या मार्काने पास –ÖÖ»Ö. त्याचबरोबर दोन वर्षे फी माफी ही मिळत होती. अशाप्रकारे ‡.ÃÖ. १९४७ मध्ये पुंजाजी कडू पाटील बी. ए. ची परीक्षा पास –ÖÖ»Ö.[22]

²Öß. ‹. ¯ÖÖÃÖ –ाल्यावर लगेच जून १९४७ मध्ये पुंजाजी कडू पाटील यांनी पुणे लॉ कॉलेजला प्रवेश घेतला. आर्थिक अडचण पाचवीला ¯Ö•Ö»Ö»Öß ÆÖÖŸÖß“Ö. शिकण्याची तर तीव्र इच्छा होती. त्यापुढे या अडचणी किरकोळ होत्या. कॉलेज सकाळी असल्यामुळे दुपारचे जेवण –ाल्यावर कॉलेज मागील टेकडीवर जावून अभ्यास करायचा. तेथेच –ोप घ्यायची आणि संध्याकाळी खोलीवर परत यायचे असा रोजचा त्यांचा दिनक्रम होता. त्यामुळे त्यांचा अभ्यास चांगला होवू लागला. पण पुंजाजी कडू पाटलांना रोमण लॉ अवघड जात असे. तो विषय पंडीत सर उत्तम ׿ाकवायचे, ते तो विषय इतका सोपा करुन सांगत की पुंजाजी कडू पाटील यांना त्या विषयात सर्वात जास्त मार्कÃÖ मिळाले. अशाप्रकारे पुण्याचा लॉ कॉलेजचा काळ चांगला जात होता. ऐकीकडे अभ्यास, राजकीय चळवळीचे काम तर दुसरीकडे आर्थिक अडचणीवर मात करुन शेतीकडे पहाणे ही दुहेरी वाटचाल चालू होती. पुंजाजी कडू पाटील यांचे लॉ कॉलेज चालू असतांना त्यांच्या कुटुंबाला नियतीने जबर धाक्का दिला. घर प्रपंच चालवणारे त्यांचे चुलते नानाबाबा याच सुमारास स्वर्गवासी –ाले. त्यामुळे पुंजाजी कडू पाटील यांचा घर प्रपंच, शेतीवाडी कर्त्या पुरुषावाचून उघडा पडला आणि पुंजाजी कडू पाटील यांच्या¾Ö¸ü Æß ÃÖ¾Ö •Ö²ÖÖ²Ö¤üÖ¸ß †Ö»Öß.[23]

पुंजाजी कडू पाटील यांना आता घर प्रपंच शेती पाहण्यासाठी चुलत्यांचा आधार नव्हता. संसाराची जबाबदारी गळयात पडली होती. याबरोबर कॉलेजला

जायचे होते. पण फी भरण्यासाठी पैसे नव्हते. फक्त दोनशे रुपयाची गरज होती. पण परिस्थिती बिकट होती. चुलत्यांच्या म्हातारपणात आणि आजारपणात शेतीची †ÖÆüÖÔ −ााली होती. शेती पिकेनाशी −ााली होती. लोकांकडून चुलत्यांचे पैस येणे ÆüÖŸÖê ¯Ö¸üŸÖ Ÿö लगेच कोणी देण्याची शक्यता नव्हती. त्यामुळे फी भरण्याची अडचण होती. अशावेळी पुंजाजी कडू पाटील यांचे मित्र श्री. आबासाहेब भाऊ कडू यांनी मदतीचा हात पुढे केला. त्यांचीही परिस्थिती सामान्यच होती पण पुंजाजीचे शिक्षण चालू राहिले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी स्वत:चा गÔ सोसायटीकडे दोनशे रुपयांना गहाण ठेवला आणि पुंजाजी कडू पाटील यांना दोनशे रुपये दिले. मग पुंजाजी कडू पाटील यांनी दोनशे रुपये कॉलेजची फी भरली आणि ÆüÖÃ™êü»ÖÃÖÖšी द्यायला पैसे नव्हते म्हणून एका मित्राच्या खोलीवर राहून त्यांनी एक टर्म पूरी केली. नंतर बॅकवर्ड क्लास वेल्फेअर ऑफिसमध्ये नोकरी मिळवली आणि शेतीच्या उत्पादनामधून त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. अशा वेगवेगळया अडचणी पार करीत पुंजाजी कडू पाटील यांनी लॉ ची परीक्षा दिली. नंतर बार कौन्सिलच्या परीक्षेसाठी मुंबईला जायचे होते. या परीक्षेनंतर तेव्हा वकीलीची सनद मिळत असे. ´ÖãÓ²Ö‡Ô»ÖÖ ¸üÖÆüण्यÖची सोय नव्हती म्हणून सुर्यभान आठरे यांच्या नात्यातील श्री. भागुजी अनाजी गुंजाळ हे काळदेवी रोडवर रहात होते त्यांच्याकडे थांबून पुंजाजी कडू पाटील यांनी बार कौन्सिलची परीक्षा दिली आणि वकिलीची सनद मिळवली.[24]

3.3.7 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केलेली नोकरी :-

अनेक अडचणीवर मात करुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वकिली पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. चुलत्यांची इच्छा नसतांना कधी धमकावून तर कधी हट्ट करुन आपले शिक्षण त्यांनी पूर्ण केले. शिक्षण घेत असतांना त्यांना प्रचंड आर्थिक †›“णींना तोंड द्यावे लागले. म्हणून त्यांनी लॉ कॉलेजमध्ये असतांना एक छोटीशी नोकरी केली बॅकवर्ड क्लास वेल्फेअर ऑफिसमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना नोकरी मिळाली. सुरुवातीला गुजरातमध्ये जावे लागेल असे सांगण्यात आले पण प्रत्यक्षात त्यांच्या अहमदनगर ऑफिसमध्येच कारकुनाची नोकरी देण्यात आली. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे मित्र सुर्यभान आठरे यांनी त्यांची लॉ कॉलेजमध्ये ÆüÖ•Ö¸üß »ÖÖवण्याची जबाबदारी घेतली आणि कॉ. पुंजाजी कडू पाटील नगरला नोकरी

करु लागले. कॉलेजमधील हजेरी आणि नोकरीने आर्थिक प्रश्न मिटल्यासारखा वाटत होता. पण राहण्याचा प्रश्न पुन्हा उभा राहिला. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा एक मित्र पी. पी. जोशी यांच्या मदतीने पांजर पोळच्या गेटवर खोली मिळाली. जोशी पांजरपोळमध्ये नोकरीला होते. त्या संस्थेच्या आवारात एक मोठी प्रशस्त खोली त्यांच्या ताब्यात होती. तेथेच जोशी ही रहात असत. यामधूनच त्यांची ´Ö¡Öß ¥Öœ –ÖÖ»Öß.

बॅकवर्ड क्लास वेल्फेअर या ऑफिसमध्ये एकण तीन कर्मचारी होते. वरीष्ठ अधिकारी सुध्दा एल. एल. बी. –ालेले होते. त्यांना पंधरा दिवस फिरतीवर काम असे. त्यांच्या असे लक्षात आले की कॉ. पी. बी. कडू पाटील व्यवस्थित सगळे काम करतात. तेव्हा फिरतीहून परत आले तरी ते ऑफिसला येत नसत. त्यामुळे साहेब, कारकून आणि शिपाई अशा तिन्ही भूमिका कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना कराव्या लागत असत. टपाल आणणे, पहाणे, त्यांची उत्तर पाठवणे, लोकांचे अर्ज जिल्हाधिकाऱ्याकडे पाठवणे अशी सगळी कामे या ऑफिसमध्ये कॉ. पी. बी. कडू ाटील यांनाच करावी लागत. शनिवार रविवार सुट्टी असे मग सात्रळला शेती काम करायला जायचे. तसेच पुण्याला ही कॉलेजमधून ±Ö¸±Öटका मारुन यायचे नोकरीच्या ठिकाणचे अधिकारी ही त्यांना सवलत देत असत. त्यामुळे हे सर्व जमून जायचे. पण फार दिवस असे चालणार नाही आणि चालले तर अभ्यास होणार नाही हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ओळखले आणि अडीच महिने नोकरी –ाल्यावर त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला आणि पुन्हा कॉलेजला हजर –ाले. त्यानंतर वकिली आणि बार कौन्सिलची परीक्षा पास होऊन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वकिली सुरु केली.[25]

3.4 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा वकिली व्यवसाय :-

‡.Ã. 1948-४९ या शैक्षणिक वर्षामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कायद्याची पदवी प्राप्त केली. तसेच बार कौन्सिलची ही परीक्षा ते उत्तीर्ण –ाले. पण वकिली करायची तर त्यासाठी अगोदर काही दिवस एखाद्या नामांकित वकिलाजवळ अनुभव घेणे आवश्यक होते म्हणन कॉ. चंद्रभान पाटील आठरे यांचे नातेवाईक ॲड. भाऊसाहेब कानवडे पाटील हे अहमदनगर जिल्हयातील फौजदारी बाजूचे वकील

म्हणून प्रसिध्द होते. म्हणून त्यांच्या हाताखालीच अनुभव घेण्याचे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ठरवले. त्याप्रमाणे सहा महिने ॲड. कानवडे पाटलांकडे वकिलीचा अनुभव घेतला. त्या काळात प्रत्यक्ष केस कशा हाताळवयाच्या याचा अंदाज कॉ. पी. बी. कडू पाटलांना आला होता. तसेच व्यावसायातील खाचा खोचा ही ॲड. कानवडे यांनी त्यांना समजून सांगितल्या. सहा महिन्यानंतर ॲड. कानवडे यांच्या सल्ल्याने व ÃÖ´Öतीने राहुरी येथे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व×कली करण्यास सुरुवात केली.

‡.ÃÖ. १९५० मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनातील एक वेगळे ¯Ö¾Ö ÃÖ¹ý –ाले होते. राहुरीमध्ये राहून तेथील कोर्टात त्यांनी व×कली सुरु केली होती. राहुरी तालुक्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक व नात्यागोत्याचे संबंध अधिक होते. शिवाय शेतकरी कुटुंबातील वकील म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील तेथे पहिलेच वकिल होते. तसेच त्यांचा राजकारणातील सहभागामुÔे लोकांची व कार्यकर्त्यांची वर्दळ त्यांच्याकडे सुरु –ाली. याचा फायदा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वकिली व्यवसायाला –ÖÖ»ÖÖ.

¸ÖÆü¸üßÝÖ ÃÖ¹ý¾ÖÖÖÝÖß»ÖÖ •Ö ×सव्हील जज्ज होते ते कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पक्षपाती वाटत. जज्ज आणि रिस्तेदार यांच्याकडून सुरुवातीला थोडा त्रास ही •ÖÖणवू लागला. पण त्याचा कॉ. पी. बी. कडू पाटलांना तोटा होण्याऐवजी फाय¤Ö“Ö –ाला. कारण त्यांच्या अंगामध्ये धीटपणा आला. याच काळामध्ये बी. ए. डी. आर. ॲक्ट खाली लोकांनी केलेले अर्ज चौकशीला निघाले. तसेच ग्रा´Ößण भागातील शेतकरी, शेतमजूरांची इतरही कामे असायची याचा वकिलांना फायदा –ाला पण त्या काळामध्ये सिव्हील जज्ज समोर फौजदारी खटले नसायचे, मॅजिस्टेरियल खटले महसुल खात्याकडे असायचे त्यामुळे मामलेदार, प्रांत अधिकारी यांच्याकडे फौजदारी कामे चालायची त्यामुळे वकिलांची बरीच धावपळ होत असे. कारण मामलेदार आणि न्यायाधिश यांची कोर्ट वेगवेगळया ठिकाणी असत. त्यामुळे एक वकील एकाच वेळी दोन्ही ठिकाणी हजर राहू शकत नसे. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची जास्त धावपळ होत असे. एक तर ते नवीन वकील शिवाय शेती, घर, प्रपंच पहावा लागत असे.[26]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी १९५० मध्ये ¸ÖÆü¸üß»ÖÖ ¾ÖÛ×कली सुरु केल्यानंतर कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यावर वेगवेगळया प्रकारचे फौजदारी खटले

भरण्यात आले होते. खिरवीरा ता. अकोला येथील सावकाराच्या घरावर मोर्चा नेऊन ¤¾ÖôÖ¯Öœ ÃÖ¾Ö ¤ÃŸÖ<¾Ö•ÖÖ“ÖÞ •ÖÖÆÞ¸×रत्या होळी करण्यात आली होती. लोक कर्जमुक्त –ााल्याची घोषणा त्यावेळी करण्यात आली. त्या घटनेचा गुन्हा दाखल होऊन खटला चालला होता हे खटले आरोपीच्या वतीने चालवण्यास फीची अपेक्षा न करता हे काम करणारे वकील मिळणे अवघड होते. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या कामात लक्ष घातले, सुमारे वर्षभर त्यांना या कामात खूप मेहनत घ्यावी लागली. स्वत:ला बराच खर्चही करावा लागला.[27]

अकोले तालुक्यात अशाच प्रकारचे वेगवेगळया ठिकाणी सावकारशाही ×¾Ö1ý¬¤ ´ÖÖŠ ´ÖÖŠ ^ŠÖ¾Ö –ााले होते. सावकारांची जाचक कर्ज बुडवण्यासाठी लोकांनी सर्वत्र सावकाराच्या जमा-खर्चाच्या वहया जाळण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला होता. त्यामध्ये जेथे प्रतिकार –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ£Ö ¸ŒŸÖ¯ÖÖŸÖ –ााला होता. एक दोन माणसे मारली गेली होती. या संबंधात तेथील कार्यकर्त्यावर दोन मोठे खटले चालू होते. एक खूनाचा आणि दुसरा दरोडयाचा प्रत्येक खटल्यात चाळीस ते पन्नास आरोपी होते. त्यापैकी बहुतेकांकडे पैसे खर्च करण्याची ऐपत नव्हती. त्यामुळे हे खटले चालवण्यास वकील मिळत नसे. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्यांची वकीलपत्रे दाखल केली.[28]

राहुरीमध्ये बहुजन समाजातील आणि शेतकऱ्यांचा वकील म्हणून हळूहळू कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे चांगले नाव –ाले होते. लोक चौकशी करत त्यांच्याकडे येत असत. कर्ज निवारण कायद्याखाली सावकाराविरुध्द नुसता अर्ज केला तरी वकीलास पन्नास रुपयापासून दीडशे रुपयापर्यंत फी मिळत असे. असे हजारो अर्ज तेव्हा पडून होते. शेतकऱ्यांची काळजी घेणारा वकील म्हणून त्यातील कितीतरी केस कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे येत असत. कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ÞÖ»Ö त्या लोकांना माफक फी आकारत असत. बरेच पक्षकार हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे जेवायला असत. वेळ प्रसंगी काही पक्षकारांना प्रवास भाडे सुध्दा द्यावे लागत असे. पण यामधून संबंध पक्के होत गेले. या कामी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची पत्नी शांताबाईंची ±úÖ¸ ´ÖÖ»ÖÖ“ÖÞ ´Ö¤ŸÖ ÆÖŸÖ †ÃÖ.[29]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षात काम करत असल्यामुळे राजकीय कार्यकर्ता म्हणून पक्षकारांची थोडी सुध्दा पिळवणूक होवू द्यायची नाही असे त्यांनी

सुरुवातीपासूनच ठरवून टाकले होते. व्यापारी किंवा सावकार पक्षकार त्यांच्याकडे फारसे नसत. शासनाने कूळ कायद्यामध्ये कुळाला मदत करण्याकरिता जमीनदारांच्या विरुध्द कायदा केला होता. त्या कायद्याखालच्या केसेसनी कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटील यांच्या व॰कलीला फार मदत –ाली. नाममात्र फीमध्ये ते या केसचे काम करीत असत. सावकारशाही विरुध्द शेतकऱ्याची केस चालवणे हे जण काही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे पक्ष कार्यच होते. त्यामुळे त्यांना कामात मोठा उत्साह वाटायचा शेतकऱ्यांचा कर्जाचा बोजा हलका –ाला की एक प्रकारचे अंतरीक समाधान कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वाटत असे. प्रसंगी कुळाने फी दिली नाही तरी त्यांना काही वाटत नसे. अशा कुळकायदा आणि कर्ज निवारण कायद्याने त्या काळात धमाल उडवून दिली होती.[30]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ३५ ते ४० वर्षे व॰कलीचा व्यवसाय केला. अत्यंत कुशलतेने, जिद्दीने व॰कली केली. पारदर्शी व॰कली करण्याचा आदर्श कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यामध्ये दिसून येतो. त्यÖनी व॰कली व्यवसायाकडे आर्थिक प्राप्तीचा मार्ग म्हणून कधी पाहिले नाही. प्रसंगी आर्थिक –ळ सोसून, सेवा भावनेतून अनेकांना मदतच केली. माणुसकी आणि आदरतिथ्य हा त्यांचा स्थायी ³ÖÖ¾Ö ÆüÖêµÖÖ. माणसे जोडणे हा त्यांचा छंद होता. त्यांच्या या वृत्तीतूनच त्यांनी अनेक लहानमोठी माणसे जोडली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे घर म्हणजे आश्रम घर होते. आदरतिथ्यांच्या छंदापोटी त्यांच्या घरी सतत मोठी वर्दळ असे. चहापाणी, जेवण, भजी खाण्याचा राबता त्यांच्या घरी रात्रंदिवस चालू होता. हा राबता सहन करण्याची क्षमता फक्त कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांची पत्नी शांताबाई यांच्यात पहावयास मिळतो.

‡.ÃÖ. १९६७ मध्ये लोकसभा निवडणुकीला कॉ. पी. बी. कडू पाटील उभे राहिले तेव्हा त्यांचा प्रचार करण्यासाठी पत्री सरकारचे क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी अनेक ठिकाणी सभा घेतल्या. त्या सभामध्ये नाना पाटील सांगत की, 'महाराष्ट्रामध्ये असा एक वकील आहे की त्याने पक्षकाराकडे फी मागितली नाही. पक्षकाराच्या †•ÖÖ¾Ö¸ü Ã¾ÖÖŸÖ:च तिकिट लावायचे. त्याच्या वतीने ॰फर्याद दाखल करायची, त्याला भाडयाला पैसे आहेत की नाही विचारायचे नसतील तर पैसे द्यायचे, स्वत:च्या हातानी स्टोहला हवा मारुन चहा तयार करायचा आणि त्या पक्षकारÖ»ÖÖ “ÖÆüÖ

पाजायचा. असा कोणता वकील आहे तर तो म्हणजे कॉ. पी. बी. कडू पाटील †ÖÆÜÖ.'[31] अशा पध्दतीने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व¥कलीचा व्यवसाय करतांना पैसे मिळवणे हा उद्देश कधी ठेवला नाही.

3.5 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पुत्र प्राप्ती आणि कौटुंबिक जीवन :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि शांताबाई या दांम्पत्याला तीन मुले आणि चार मुली अशी सात अपत्य आहेत. थोरला मुलगा विजय यांचा जन्म ऑगस्ट १९४७ मध्ये –ााला, दुसरा मुलगा अरुण याचा जन्म ‡.ÃÖ. १९५१ मध्ये –ÖÖ»ÖÖ. ^ÂÖÖ, »ÖÜÖÖ, चि. विजय, चि. अरुण, मंगल, मिना, चि. विलास हे या दाम्पत्याची अपत्य यापैकी सहा अपत्यांची लग्नकार्य कॉ. पी. बी. क›ï ¯ÖÖ™ß»Ö यांनी स्वतः पार पाडली. थोरली मुलगी उषा हिचा विवाह प्रवरानगर येथील श्री. भाऊराव बळवंत पुलाटे यांचा मुलगा चिरंजीव ॲड. राधाकृष्ण पुलाटे यांच्यासोबत –ााला. पुलाटे यांची पत्नी जयाबाई कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची मावस बहिण त्यामुळे भाऊराव पुलाटे हे नातेसंबंधाइतकेच राजकीय, सामाजिक क्षेत्रातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सहकारी होते. उषा आणि ॲड. राधाकृष्ण पुलाटे हे अहमदनगर येथे स्थायीक असून त्यांचा व¥कली व्यवसायात चांगला जम बसला आहे. महाराष्ट्र आणि गोवा बार कौन्सिलचे सदस्य आणि काही काळ अध्यक्ष होते.

दुसरी मुलगी लता हिचा विवाह नेवासे बुद्रुक येथील हापसे कुटुंबात –ÖÖ»ÖÖ. जावई डॉ. भानुदास हापसे हे बी.ए.एम.एस. आहेत. हा विवाह संबंध जुळवून येण्यास कॉ. चंद्रभान पाटील आठरे व त्यांचे सासरे कानडे पाटील कारणीभूत ठरले. डॉ. भानुदास हापसे यांचे थोरले बंधू डॉ. मोहनराव हापसे हे आठरे पाटील यांचे •ÖÖ¾Ö‡ ÆÖêÜÖ.

थोरला मुलगा विजय हे एल.एल.बी. –ाले असून ते वकिली न करता उत्तम प्रकारे शेती करत आहेत. त्यांचा विवाह कोपरगाव येथील श्री. माधवराव आढाव यांची धाकटी कन्या उषा हिच्या बरोबर –ÖÖ»ÖÖ. ÁÖß. ´ÖÖ-Ö¾Ö¸Ö¾Ö †ÖœÖ¾Ö Æê “ÖÖ¤Ö ¾ÖÂÖÖ कोपरगांवचे नगराध्यक्ष होते. लग्नाच्या वेळी माधवराव नगराध्यक्ष तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील आमदार होते. त्यामुळे हा विवाह अगदी थाटामाटात संपन्न –ÖÖ»ÖÖ.

दुसरा मुलगा अरुण यांचे शिक्षण एम.ए. (इतिहास) –ााले असून तेही उत्तम प्रकारे शेती करत असन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचेप्रमाणेच त्यांनाही समाजकारण आणि राजकारणाची आवड आहे. ते अहमदनगर जिल्हा परिषदेचे ‡.ÃÖ. १९९२ ते १९९७ पर्यंत अध्यक्ष होते. अध्यक्षपदाच्या काळामध्ये त्यांनी उल्लेखनीय असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नावाला शÖÖ³Ö»Ö, साजेल असे काम जिल्हा परिषदेमध्ये केले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या उत्तर विभाग सल्लागार समितीच्या चेअरमन पदाचा राजीनामा स्वतःच्या मह¢वकांक्षा बाजूला ठेवून दिला. त्यांनी केलेला हा त्याग यामुळे श्री. अरुण कडू पाटील यांना रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक काम करण्याची संधी मिळावी. कर्मवीर अण्णांचा शिक्षणाचा संदेश सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचवता यावा µÖÖÃÖÖŠß ÁÖß. अरुण कडू पाटील यांची रयत शिक्षण संस्थेच्या उत्तर विभागीय सल्लागार समितीचे चेअरमन म्हणून निवड करण्यात आली. श्री. अरुण यांचा विवाह जोर्व्याचे भाऊसाहेब थोरात यांची कन्या शोभा यांच्या ²Ö¸Ö²Ö¸ü ÃÖÓ¯Ö®Ö –ÖÖ»ÖÖ.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची तृतीय कन्या मंगल हिचा विवाह पाथर्डी तालुक्यातील दादापाटील राजळे यांचे चिरंजीव अर्जुन राजळे यांच्या सोबत संपन्न –ÖÖ»ÖÖ. सर्वात धाकटी मुलगी मिना हिचा विवाह लोणी गावातील जगन्नाथ पाटील विखे यांचा मुलगा गहिनीनाथ याच्याबरोबर संपन्न –ÖÖ»ÖÖ. गहिनीनाथ हे इंजिनिअरींग कॉलेजमध्ये प्राध्यापक आहेत.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सर्वात धाकटा मुलगा डॉ. विलास हा सुमारे चौदा वर्षे पूर्व जर्मनीमध्ये शिक्षणासाठी होता. त्याच्याबरोबर ओरीसामधून शिक्षणासाठी म्हणून गेलेल्या संघमित्रा या मुलीबरोबर तो विवाहबध्द –ÖÖ»ÖÖ.[32]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या मुलामुलींच्या लग्न कार्यात पाहुणचारसाठी सढळ हाताने पैसा खर्च केला असला, हे जरी खरे असले तरी •Ö¾ÖÖणावळ वगळता लग्नामध्ये नजरेस खुपेल असा श्रीमंतीचा डामडौल कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कधी केला नाही. लग्नाच्या निमित्ताने आप्त स्वकियांना, मित्रांना, कार्यकर्त्यांना, गावकरी, शेजारील गावातील गरीब, आदिवासी यांना दोन गोड घास •Ö¾ÖÖµÖÖ“Ö ‘ÖÖ»ÖÖ¾Ö, हा त्यांचा उद्देश असायचा. त्याचप्रमाणे सर्व मुलांच्या लग्न कार्यात संपुर्ण निर्णय जरी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी घेतले तरी रीत म्हणून

भावकीतील जेष्ठ, जबाबदार मंडळींना विचारुन, विश्वासात घेऊन ते निर्णय घेत †ÃÖŸÖê. ÃÖर्वामध्ये मुलाचे मामा लामखडे मामा यांचा निर्णय तर ते अखेरचा समजायचे. लग्नकार्य यशस्वी होण्यासाठी राजकारणातील कार्यकर्त्यांची मदत कॉ. ¯Öß. बी. कडू ¯ÖÖ™ü߻Ö यांना पावलो पावली होत असे.

3.6 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा परदेश दौरा :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सहकार क्षेत्रामधील काम आणि सामाजिक, राजकीय क्षेत्रातील कार्य पाहून कम्युनिस्ट पक्षातर्फे बल्गेरियामध्ये होणाऱ्या जागतिक सहकार परिषदेसाठी भारतीय प्रतिनिधी मंडळाचा सदस्य म्हणून कॉ. डांगे यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे नाव सुचवले. त्या निमित्ताने त्यांना प्रथमच परदेश दौऱ्याची उत्तम संधी मिळाली. हा परदेश दौरा एक महिन्याचा होता. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे अध्यक्ष होते. बल्गेरीयाला जाण्यापूर्वी त्यांनी कारखान्याच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देऊ केला होता. पण संचालक मंडळाने तो स्वीकारला नाही.

बल्गेरियामध्ये वॉर्णा या समुद्रकाठच्या शहरामध्ये ही परिषद सुमारे पंधरा x¤¦¾ÖÃÖ “ÖÖ»Ö»Öß. या परिषदेमध्ये रोज उत्तम भाषणे होत असत. या भाषणांचे भाषांतर रोज एकले जात असे. त्यावर चर्चा घडवून आणल्या जात असत. त्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण होत असे. ज्या हॉटेलमध्ये या प्रतिनिधी मंडळाची सोय करण्यात आली होती. तेथेच सकाळचा नाष्टा व जेवणाची सोय करण्यात आली होती. संध्याकाळी बाहेर समुद्राच्या काŠी एखाद्या रम्य ठिकाणी जेवणाची व्यवस्था केली असे.

पंधरा दिवसाच्या परिषदेनंतर पंधरा दिवस संपुर्ण बल्गेरियाचा दौरा नियोजनामध्ये होता. त्यामुळे तेथील संस्कृती, पोषाख, शेती, कारखानदारी, राहणीमान इत्यादी जवळून पहाता आले. सामुदायिक शेतीची प्रगती पहावयास मिळाली. तसेच समाजवादी देशामध्ये सर्वसामान्य माणसाचे जीवनमान कसे उंचावले आहे. हे या शिष्ट मंडळास अनुभवयाला मिळाले. त्याचप्रमाणे समाजवादी राजवटीमध्ये बल्गेरियाची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रामध्ये प्रचंड प्रगती –ालेली पाहून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासह गेलेल्या सर्व प्रतिनिधी मंडळाचा साम्यवादी विचार सरणी वरील विश्वास अधिकच भक्कम –ÖÖ»ÖÖ.

प्रवासाच्या शेवटी हे प्रतिनिधी मंडळ मॉस्को मार्गे भारतात येणार होते. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि इतर स¤स्यांना मॉस्को शहर पाहण्याची विनंती तेथील गृहस्थांनी केली. तेव्हा मॉस्को शहरात तीन दिवस राहण्याची सोय करण्यात आली. मॉस्को मधील लाल चौक, लेनीनची समाधी, मस्कव्हा नदी, पार्लमेंट हाऊस, Ãप्रसिध्द लेनीन म्युन्यिम, लेनीनने क्रांती घडवून आणली ती प्रसिध्द बोट, जुने पीटर्सबर्ग शहर, –ारचा राजवाडा, मॉस्कोमधील कायमस्वरुपी प्रदर्शन अशा अप्रतिम गोष्टी मॉस्कोमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पाहिल्या शेवटच्या दिवशी भव्य स्टेडीअम आणि लेनीन हिल पाहून कॉ. पी. बी. कडू पाटीलसह सर्व मंडळींनी या शहराचा निरोप घेऊन दिल्लीला आले.[33]

आमदार असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना दोन वेळा परदेश प्रवासाचा योग आला. ¯Ö£Ö´Ö ‡.Ã. १९७६ मध्ये भारत-सोव्हिएत मैत्री संघाच्या शिष्ट मंडळामध्ये रशियाला जावे लागले. ताश्कंद मार्गे रशियाला जाणारे विमान असल्यामुळे भारताचे माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांचा पुतळा ताश्कंद शहरामध्ये पाहून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे मन प्रसन्न –ाले. कारण भारतीय नेत्यांचा भारताबाहेर आणि तोही मरणोत्तर असा बहुमान क्वx“ÖŸÖ –ÖÖ»Ö»ÖÖ †ÃÖ»Ö. ताश्कंद, मॉस्को, लेनीनग्राड आणि येरेव्हान असा यशस्वी दौरा करुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील भारतात परत आले.[34] रशियाहून परत आल्यावर सुमारे महिनाभरातच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना युरोपच्या प्रवासाचा योग आला.

दिल्लीमधील एका ट्रॅव्हल एजन्सीने सवलतीच्या दरामध्ये युरोपचा दौरा आयोजित करण्याचे मान्य केले. त्याप्रमाणे कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांची पत्नी शांताबाई, अण्णासाहेब म्हस्के, तात्या मास्तर विखे असे आठ-नऊ जन अहमदनगर जिल्हयातून या दौऱ्यासाठी तयार –ाले. इटली, फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड, रशिया आणि इराण असा हा सहा देशांचा दौरा होता. प्रवासाला निघतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी समाजवादी देशामधील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, शिक्षण पध्दती तसेच त्या देशातील प्रगती इत्यादीचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल असा हेतू ठरवला होता. तो हेतू साध्य –ाला. दोन्ही समाज व्यवस्थेमधील फरक कॉ. पी. बी. कडू पाटील बरोबरच्या लोकांना दाखवून देत होते. पण कालांतराने समाजवादी देशाचे विघटन –ाल्यामुळे त्यांच्या प्रतिपादनामधील हवाच निघून गेली.[35] ¯Ö¾ÖÖÃÖÖ ÆÖ

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा आवडीचा विषय होता. या ना त्या कारणाने त्यांना नेहमी प्रवास घडत असे. प्रवासाचा त्यांना कधी कंटाळा आला नाही.

3.7 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची ×¾Ö×¾Ö¬Ö ×¾Ö¾ाह प्रसंगी उपस्थिती :-

कॉलेज जीवनापासून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना फिरण्याचा छंद जडला ÆÖÖŸÖा. स्वातंत्र्य लढयामध्ये भूमिगत होणे. यामधून फिरायला मिळत असे कारण ³Öमिगत असतांना एका ठिकाणी थांबता येत नसे. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करतांना वेगवेगळया परिषदा, पक्षाच्या मिटींग यांना जावे लागत असे. यामधून प्रवास होत असे. अशाच प्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या विवाह प्रसंगÖÖ»ÖÖ उपस्थित रहावे असे प्रत्येकाला वाटत असे. त्यामुळे ते प्रत्येक विवाह प्रसंगी उपस्थित रहात असत. कधीकधी मंगलÖष्टके म्हणत, भक लागली तर जेवायला वाढा म्हणत असत.

‡.ÃÖ. १९४५ मध्ये कॉ. पुंजाजी कडू पाटील यांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतल्यानंतर सुट्टीमध्ये मित्रांची लग्ने निघाली की त्यांना हजर राहणे हा त्यांचा छंदच होऊन बसला होता. त्यामध्ये आबासाहेब लगड, धापटकर, पुंजा जोर्वेकर, तुळशीराम लोहार, बाबुराव नाईकवाडी अशा अनेक मित्रांच्या लग्नासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील लांब लांब जात असत. तुळशीराम लोहारच्या लग्नाला पारनेरला सायकलवर गेले. त्या दिवशी बहिण धोंडाबाईकडे थांबून दुसऱ्या दिवशी येवला तालुक्यातील पाटोदा गावामध्ये मित्राच्या लग्नाला गेले. नवरदेवाला भेटले जेवण करुन यथेच्छ गप्पा मारल्या आणि मग सात्रळला परत आले.[36]

असेच एकदा पांडुरंग भांगरेंच्या मुलीच्या लग्नाची घटना घडली कॉ. पी. बी. कडू पाटील तेव्हा प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे संचालक होते. चेअरमन डॉ. धनंजयराव गाडगीळ होते. तेव्हा कारखान्याची मिटींग करता डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांच्याकडे पुण्याला गोखले इंस्टिटयुट येथे जावे लागत असे. पुण्याहुन मागे येण्यास उशीर –ााला तरी ते लग्नाच्या ठिकाणी पोहोचले. पहातात तर राहिलेल्या मंडळींची जेवणासाठी पंगत बसली होती. कॉ. पी. बी. कडू पाटीलही त्यांच्या पंगतीला बसले मला ही जेवायला आणा म्हणाले. सर्व लोकांनी नवल केले

पण त्यांनी प्रवासाची सारी हाकीगत सांगितली आणि रात्रीच कॉ. पी. बी. कडू पाटील गावी जायला निघाले.[37]

परिसरातील विवाह प्रसंगी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आवर्जुन हजर रहात असत आणि वधू वरांना आपल्या सुस्वर वाणीने मंगलÖ्टकाच्या रुपाने नावीन्यपूर्ण †Ö¿ÖßÖ¾ÖÖ¤ü देतांना ते म्हणत.

> 'x¯ÖŸÖß वाचून प्रपंच न फुलतो, हे सत्य ध्यानी धरा ॥१॥
>
> उत्कर्षा प्रत पोहचवा घरकुला, निती सदा अचारा ॥२॥
>
> संभाळा कुळ कीर्ती आणि धन जे, माता पित्यानी दिले जे ॥३॥'

असे नावीन्यपूर्ण आ¿Ößर्वाद कॉ. पी. बी. कडू पाटील देत असत. एकाच वेळी सलग प्रवास करुन अनेक लग्नांना भेटी देŸÖ †ÃÖŸÖ. कधी कधी तर नवरी वाटे लावण्याच्या वेळी विवाह स्थळी पोहचत असत अशावेळी फराळाची पाटी स्वतः उचलून मिरवणुकीने नवरदेव नवरी बसलेल्या गाडीमध्ये ठेवण्याची जबाबदारी ते आनंदाने स्वीकारत. वधुवरांसोबत फोटो काढणे ही एक कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची सवयच होती. एखाद्या विवाह स्थळी जेवणाची पंगत चालू असेल तर लगेच पंगतीला बसून मला पण जेवायला ¾ÖÖœü असे म्हणत.[38]

एवढया धावपळीमध्ये एखादा विवाहाचा कार्यक्रम राहिला तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील दुसऱ्या दिवशी तेथे भेट द्यायला जात असत. लग्नाची निमंत्रण पत्रिका मिळाली तर लग्नाला उपस्थित राहण्याचे ते चुकवित नसत. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील लग्नाला येणार असे प्रत्येकाला वाटत असे. तेही आवर्जुन सर्व लग्नांना जात, भेटी देत असत. या कामी मोटारसायकलवर उन्हावाऱ्याची पर्वा न करता लांबलांब प्रवास करणे हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या अंगवळणीच पडून गेले ÆüÖêŸÖê.[39]

3.8 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या प्रवासातील अनुभव :-

प्रवास हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा आवडता विषय होता. ‡.ÃÖ. १९५० नंतर त्यांनी जे सार्वजनिक काम केले, पक्षाच्या वेगवेगळया मिटींगा, काही कार्यक्रमानिमित्त प्रवास यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची परिक्रमÖÖ ¸Ö¡Ö×¤ü¾ÖÃÖ चालू असायची यासाठी त्यांनी मोटारसायकल या वाहनाचा सदैव वापर केला

इतिहास काळामध्ये मोठमोठया वीर पुरुषांचे वाहन म्हणून ठराविक घोडे प्रसिध्द असायचे उदाहरणार्थ शिवाजी महाराजांची घोडी कृष्णा, राजा प्रतापसिंह यांचा चेतक नावाचा घोडा, तशीच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची मोटारसायकल प्रवरा परीसरामध्ये प्रसिध्द होती. वास्तविक थंडी वाऱ्यात, उन्हा-पावसात प्रवास करायÖ»ÖÖ मोटारसायकल हे वाहन अ¤जबात आरामदायी नाही. तरी देखील सुमारे चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे अव्याहतपणे त्यांनी याच साधनाचा सदैव वापर केला.[40] ¯Ö¾Ö¸üÖ परीसरामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांची मोटारसायकल ही एक दंतकथाच होऊन बसली होती.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील चालू मोटारसायकलवर –ÖÖ¯Ö ‘ÖÝÖÖÝÖ †ÃÖ ¯Ö¾Ö¸üÖ परीसरात म्हटले जायचे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पहिल्यापासूनच –ÖÖ¯Ö •ÖÖÃÝÖ येत असे. त्यामुळे मोटारसायकल चालवतांना पेंग येवू लागल्याचे अनेक प्रसंगी घडले पण अपघात तसा –ााला नाही. किरकोळ प्रसंग घडले पण त्यात अपघात –ÖÖ»ÖÖ नाही. अशा अनेक घटना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना आजही आठवतात. एकदा रात्री बाराच्या सुमारास नगरहून मोटारसायकलवर राहुरीला कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि गुहा गावचे कॉ. दत्तू पाटील कोळसे हे दोघे येत होते. रस्त्यामध्ये त्यांना –ोप अनावर –ााली कारण मध्यरात्र –ााली होती. अशावेळी अपघात होऊ नये म्हणून थोडा डुलका घेवून पुढे जायचे अशी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची सवय होती. पण राहुरी केवळ तीन मैल दूर आहे. तेवढे अंतर सहज पार करता येईल म्हणून –ोप उडून जाण्यासाठी मानेला एक दोन –टके दिले आणि गाडी भरधाव सोडली. पण दिग्रस गावाजवळ गाडी आल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे डोळे कधी –ाकले हे त्यांनाच कळले नाही. अशा परिस्थितीमध्ये गाडीने रस्ता सोडला हे लक्षात येताच मागे बसलेल्या दत्तू पाटील कोळसे यांनी त्यांचा दंड धरुन हलवायला सुरुवात केली. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील खडबडून जागे –ÖÖ»Ö. तोपर्यंत गाडी रस्ता सोडून खाली खड्डयात उतरत होती. कॉ. पी. बी. कडू पाटील ÃÖÖ¾Ö¬Ö –ााले पण ब्रेक दाबायचे त्यांना भान राहिले नाही. तोपर्यंत गाडी पुढे नांगरलेल्या शेतामध्ये सुमारे दहा पंधरा फूट जाऊन उभी राहिली. पण गाडीचे हॅंडल पक्के धरले होते व दोन्ही पाय त्यांनी खाली सोडले होते त्यामुळे गाडी पडली नाही

आणि अपघात टळला. नंतर गाडी रस्त्यावर आणून गाडी चालू करुन ते घरी जावून निवांत –ÖÖ¯Ö»Öê.[41]

चारचाकी वाहन असले तरी कॉ. पी. बी. कडू पाटील स्वत: गाडी चालवत. त्यांना ड्रायव्हरची कधी गरज लागली नाही. असेच एकदा श्रीरामपुरहून सात्रळला येत असतांना ते जीप चालवत होते. रात्रीचे अकरा वाजले असावेत. रस्ता चांगला होता वाहनांची गर्दी नव्हती, मुक्कामाला पोहचायची घाई नव्हती. पण रात्र वाढत होती. म्हणून त्यांनी गाडी जलद गतीने काढली, सोबत गाडीमध्ये चार-¯ÖÖ“Ö ´Ö>ÔÖß ÆÖêŸÖê, कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना गाडी चालवतांना –ोप येत होती. पण तशीच डोळे चोळीत ते गाडी चालवत होते. रस्ता सरळ असल्याने दोन-दोन सेकंद डोळे मिटून गाडी चालवली तर फारसे बिघडणार नाही अशा समजूतीने अधून मधून त्यांनी डोळे –ाकायला सुरुवात केली. पण असे करतांना एकदम –ोप लागली, गाडी चालू होती आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना एकदम एक स्वप्न पडले. रस्त्यावर एक बाई उभी होती. केस मोकळे सोडलेले, लाल भडक डोळे, दोन्ही हात पसरुन ती म्हणते, ''ÖÖ»Ö ´ÖÖ–या अंगावर गाडी, कशी घालतो ते' मग अपघात ÆÖ‰ú नये म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ब्रेक दाबले आणि गाडीला –टका बसला. गाडीत बसलेले सर्वजण जागे –ाले. तेव्हा त्यांनी विचारले, 'काय हो अप्पा काय –ÖÖ»Ö.' ŸÖê¾हा त्यांनी सांगितले की, 'रस्त्यावर एक बाई उभी होती. गाडी अंगावर घाल म्हणत होती म्हणून ब्रेक दाबल.' पण एक जण म्हणाला, 'मी जागाच आहे. रस्त्यावर कोणी बाई नव्हती तुम्हाला काही तरी भास –ाला असणार.' पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील कसे सांगणार मला –ोप लागली म्हणून पुन्हा ते गाडी चालवायला बसले, पुन्हा –ोप आली नाही. सुखरुप घरी पोहोचले अशा अनेक गमती त्यांच्या प्रवासात घडत असत.[42]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील नाटकाचे खूप शौकीन होते. नगरला चांगले नाटक लागले की ते आपल्या बुलेट मोटारसायकलवरुन नाटक पहायला जात असत. दिवसभर कितीही कामात थकले तरी नाटक पहायला नगरला जात असत. नाटक संपल्यानंतर रात्री अपरात्री कधीही एकटेच राहुरीला परत जायचे. त्यांना भिती हा शब्द माहित नव्हता. एकदा असेच नाटक संपल्यानंतर एकटेच नगरमधून राहुरीला जायला निघाले. दिवसभर दमल्यामुळे डोळयावर –ोप येत होती. परंतु ते तसेच

²ÖÔ•Ö²Ö¸ीने विळद घाटापर्यंत गेले पण –ोप अनावर –ाल्यामुळे त्यांनी आपली बुलेट गाडी रस्त्याच्या कडेला उभी करुन घाटामध्ये आड बाजूला जावून –ोपले. त्यानंतर त्यांना आणि त्यांच्या गाडीला ओळखणारे एक गृहस्थ त्या रस्त्याने चालले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची बुलेट त्यांनी ओळखली आणि ते गाडीजवळ थांबले. गाडी एकटीच होती इकड तिकडे त्यांनी पाहिले पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील काही दिसेनात. प्रथम ते घाबरले नंतर त्यांनी आडबाजूला शोध घेतला तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील एका आडोशाला निवांत –ÖÖ¯Ö»Ö»Ö ×¤ÃÖ»Ö.[43] त्यांच्या प्रवासातील अशा अनेक गंमतीदार घटना आहेत. त्यांचा जास्तीत जास्त ¯Ö¾ÖÖÃÖ ²Ö»Ö™ मोटारसायकलवर असे कधी पेट्रोल संपले, गाडी नादुरुस्त –ाली तर तेथेच लावणे आणि –ोपणे किंवा दुसऱ्या वाहनाने निघून जाणे. निवडणुकीमध्येही कॉ. पी. बी. कडू पाटील आपल्या मोटारसायकलचाच वापर करीत प्रचारासाठी शंभर दीडशे मैलाचा प्रवास ते करीत. किती लांबचा प्रवास असो, दिवस असो अगर रात्र असो भिती हा शब्द माहीत नाही. काम –ाले की लगेच बुलेट चालू करणे आणि सात्रळला निघणे. वाटेत –ोप आली तेथेच रस्त्याच्या कडेला गाडी उभी करणे आणि –ोपणे. –ÖÖ¯Ö –ाली की गाडी चालू करुन प्रवास चालू अशी त्यांची सवय.

3.9 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा आधुनिक शेती पध्दतीचा दृष्टीकोन :-

‡.ÃÖ. १९४७ मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पुण्याला कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतल्यानंतर काही दिवसांनी शेती व्यवस्था पाहणारे त्यांचे चुलते नानाबाबा वार्धक्याने ¾ÖÖ¸»Ö. अशा अवस्थेमध्ये एकीकडे कॉलेज तर दुसरीकडे शेती आणि कम्युनिस्ट चळवळ हे सर्व बरोबर चालले होते. मग हळूहळू त्यांनी शेतीमध्ये सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. पुण्यात कॉलेजला गेल्यानंतर काही शेती पाहण्यासाठी त्यांच्Ö भाऊबंदापैकी गरीब आणि कष्टाळू असा गजानन कडू ऊर्फ नंदू पाटील यांना पातीदार म्हणून घेतले आणि ऊस लावला नंतर गूळ तयार केला. गुळाला चांगला ³ÖÖ¾Ö ×´ÖÔÖ»ÖÖ.[44]

‡.ÃÖ. १९६२ मध्ये शेती पाहणारा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा एक पुतण्या वारला. तेव्हा ते राहुरीहुन सात्रळला राहण्यासाठी आले. शेती पाहण्यासाठी मास्तर ठेवीत असत तेही आता त्यांनी बंद केले. मग शांताबाईंनी शेती पाहण्याचे

आणि शेतीचे हिशोब ठेवण्याचे काम केले. याच दरम्यान शेतीला औद्योगिकरणाची जोड देण्याचा विचार प्रथम यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडला. त्यानंतर भारतीय शेतीमध्ये कृषी औद्योगिकरण केंद्रीय कृषी मंत्री अण्णासाहेब शिंदे यांनी आणले. त्यांनी शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग करुन व्यापारी शेती करणाऱ्या संस्था नफ्यात असतात. त्याचप्रमाणे भारतातही व्यापारी शेती व्हायला हवी हे त्यांच्या डोळयापुढे ÆÖŸÖ. Farm for profit ÆÛ ¥Â™Û ¤¿ÖÖŸÖÛ»Ö ¿ÖŸÖÛसंबंधी यशवंतराव चव्हाण आणि अण्णासाहेब शिंदे यांची होती.[45]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी मग वाडवडीलांकडून मिळालेल्या शेतीमध्ये आधुनिक शेतीचा प्रयोग करुन शेती नफ्यामध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी प्रथम शेतीमध्ये बांधबंदिस्ती करुन सर्व जमीन योग्यरित्या लागवडीखाली आणल्या, मुरमाड जमिनीवरील मुरुम एका बाजूला घेवून त्यामध्ये माती पसरवून ती जमीन लागवडीखाली आणण्याचे कसब, धाडस आणि नियोजन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केले. जमिनीचा कोपरान कोपरा चांगला करुन लागवडीखाली आणला. पिकाचे नियोजन आणि नाविन्याचा स्त्रोत कायम ठेवला. शेतीमध्ये सतत नाविन्य आणले. साफन त¢¾ÖÖ¾Ö¸ß»Ö ×»Ö°ट करण्याचे काम असो की नवीन बी-बियाणांचा वापर असो. तसेच अगदी अलीकडे काँग्रेस गवताला मारक ठरणाऱ्या 'कडू गवाताच्या' शोधासाठी त्यांनी घेतलेले परिश्रम असो असा प्रखर निरिक्षण शक्तीचा वापर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शेतीमध्ये केला.

कम्युनिस्ट पक्षाचे जिल्हा सेक्रेटरी –ााल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे अनेक भागामध्ये कामानिमित्ताने दौरे वाढले. कामगार, शेतकरी यांच्यासाठी काम करणारा कम्युनिस्ट पक्ष असल्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष देणे हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्रमुख काम होते. दौऱ्यावर असतांना जेथे तेथे जातील त्या ठिकाणी शेतीसंबंधी ज्या सुधारणा दिसतील त्या आपल्याकडे घडवून आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू असे. कोल्हापुरला लिफ्ट इरिगेशनचा प्रयोग कॉ. पी. बी. कडू पाटील पहायला गेले. तेव्हा तीन-तीन, च्ÖÖ¸ü-चार किलोमीटर लांबीच्या पाईपलाइन होत्या त्या त्यांनी न थकता, न कंटाळता सुरवातीपासन शेवटपर्यंत जाऊन पाहिल्या बरोबरील शेतकरी थकत, कंटाळत पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्या ÃÖ1ý¾ÖÖŸÖß¯ÖÖÃÖन शेवटपर्यंत पाहून समजून घेतल्या. मग त्यांनी स्वत:च्या शेतावर हा

प्रयोग केला. नातÃö²ö-öß ¾ö ³öö‰ú²ö¤ö¯öœ ही योजना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी मांडली पण त्यांनीही यामध्ये रस घेतला नाही.[46]

शेतीच्या संबंधी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे नियोजन पाहिल्यानंतर एक आदर्श शेतकरी कसा असावा याचे मुर्तीमंत उदाहरण म्हणजे कॉ. पी. बी. कडू पाटील. ते कुठेही असले तरी शेतामध्ये काय चालले याची चौकशी करत. रात्री बे रात्री घरी आल्यानंतर कोणी जागे असेल तर अगोदर शेतीची चौकशी करायची. शेती संबंधी सर्व बारकावे त्यांना माहीत होते. वकील –ााल्यानंतर सावकाराकडे आणि खंडाने असलेल्या जमिनी त्यांनी अगोदर मालकीच्या केल्या. शेतीचे सपाटीकरण करण्यासाठी दोन-दोन, तीन-तीन महिने बैल केण्या वापरुन शेती सपाट केली. जागोजागी विहिरी खोदून त्यांनी जिरायती शेती बागायती केली.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील सतत फिरते असल्यामुळे शेतीमध्ये कुठे नवीन काही दिसले तर ते पाहून स्वतःच्या शेतामध्ये प्रयोग करायचे अशा प्रकारचा सायफनचा प्रयोग त्यांनी स्वतःच्या शेतामध्ये केला. त्याचा शेतीला पाण्यासाठी फायदा –ााला, पाणी लांब पर्यंत नेता आ»ö.

‡.Ãö. १९६७ च्या सुमारास भारतीय ॲग्रो इंडस्ट्रियल फाऊंडेशन (BAIF) या संस्थेची संकरीत गाईची पैदास वाढवण्यासाठी उरळीकांचन येथे स्थापना –öö»öß.[47] बाएफने जेव्हा संकरीत गायीची योजना आणली तेव्हा त्याला प्रतिसाद म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सर्व शेतकऱ्यांना याची माहिती दिली आणि स्वतःही या संकरीत गायींचे पालन केले. महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाच्या कुलगुरुंसोबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील नेहमी शेतीत नवीन काय प्रयोग करता येईल याची चर्चा करत. शेतीत त्यांचे फार बारकाईने लक्ष असायचे. एकदा बांधावरुन जातांना त्यांना असे दिसले की, काही विशिष्ट गवत असे होते की, जेथे ते गवत उगवले तेथे शेतीला भेडसवणारे कॉँग्रेस गवत उगवले नाही. म्हणुन त्यांनी चालता चालता ते गवत कॉँग्रेस गवत आहे तेथे टाकले तर तेथील कॉँग्रेस गवत कमी –ााले. हा प्रयोग कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी जवळच्या शेतकऱ्यांना दाखवला व कॉँग्रेस गवताला मारक असणारे ते गवत पुढे 'कडू गवत' म्हणून ओळखले जावू लागले. शेतीमध्ये आधुनिकीकरण कसे करता येईल हा ध्यास त्यांनी सतत घेतलेला होता. पारंपरिक शेती न करता शेती फायद्याची कशी करता येईल असा कॉ. पी. बी. कडू पाटील

यांचे सतत प्रयत्न असे. वृध्दापकाळाने जरी आता ते थकले असले तरी शेतामध्ये जाणे होत नसले तरी ते कोणत्या शेतात काय चालले आहे. याची चौकशी करतात गायींच्या गोठयातील गायी हंबारल्या तर गायींना पाणी पाजले का, चारा टाकला का याची चौकशी करतात.

आपली वडीलोपार्जित शेती करुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शेतीच्या बाबतीत जे आळशी आहेत, ज्यांना शेती करणे जमत नाही किंवा भांडवला अभावी ते शेतीचा विकास करु शकत नाहीत अशा अनेक मित्रांच्या शेती त्यांनी खंडाने घेतल्या आणि त्या शेतीचा विकास केला. त्यामध्ये बांधबंदिस्ती, सपाटीकरण, विहीर खोदणे अशा सुधारणा केल्या. यामध्ये बारागाव नांदूर येथील बाबुराव गाडे, ¸ÖÆ¸ßÝÖß»Ö ´ÖÜÃ»Ö´Ö ÃÖ´Öाजाच्या देवस्थानची जमीन, राहुरी पासून जवळ असलेली आढाव नावाच्या मित्राची जमीन, डिग्रस येथील एका हरिजनाची जमीन, ब्राम्हणी येथील कोळी व शिंपी समाजाची जमीन या सगळया जमीनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील खंडानी घेवून विकªसत केल्या आणि खंडाची मुदत संपल्यावर त्याच्या मालकांच्या नावावर त्या जमिनी करुन दिल्या.[48] शेतीमध्ये जे नवीन दिसेल ते आपल्या शेतीमध्ये आणून शेती आधुनिक पध्दतीने करण्याचा त्यांचा सतत प्रयत्न †ÃÖ.

3.10 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पत्नी शांताबाईंचे योगदान :-

कोणत्याही यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे एका स्त्रीचा हात असतो असे म्हटले •ÖÖÝÖ, ¸£ÖÖ“Öß ¤Öन्ही चाके व्यवस्थित †ÃÖÝÖß»Ö तरच रथ सुरळीत चालू शकतो. या उक्तीप्रमाणे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनसाथी म्हणन शोभेल अशाच शांताबाई या सहचरणी त्यांना मिळाल्या. त्यामुळे त्यांच्या कतÝ¾ÖÖ»ÖÖ “ÖÖ±ú¸ü ²ÖÆ¸ü †Ö»ÖÖ.

शांताबाई सारखी अर्धांगिनी मिळाली म्हणन कॉ. पी. बी. कडू पाटील आयुष्यात निर्धास्त होते. आयुष्याची चाळीस वर्षे शांताबाईंनी –ाडलोट, शेण काढणे, मोठया कुटुंबाचा स्वयंपाक असे सारे केले. तरी त्यामध्ये समाधान मानून शांताबाईंनी संसाराचा गाडा पुढे नेला होता. मुलांचे शिक्षण, विवाह इत्यादी व्यवस्थित उरकून साऱ्या जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पार पाडल्या. नवरा बायकोच्या संसारात रुसवे फुगवे

असणारच परंतु कडाक्याच्या भांडणाचा प्रसंग शांताबाईवर कधी आला नाही. शांताबाई सातवी शिकलेल्या कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या शेतकरी, संपुर्ण अशिक्षित व जुन्या वळणाच्या घरात सर्वांशी मिळून मिसळून काम करणे ही अवघड कामगिरी होती. परंतु कोणताही कौटुंबिक ताण तणाव येवू न देता त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा संसाराचा रथ यशस्वीपणे पुढे नेण्याचे काम केले. ‡.Ã. 19४५ मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पुण्याला कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतल्यानंतर हाताने स्वयंपाक करत असत. लामखडे मास्तर जेव्हा त्यांना भेटायला गेले तेव्हा त्यांन ा प्रकार पाहिला. हाताने जेवण बनवणे याचा त्रास आणि जाणारा वेळ वाचावा म्हणन लामखडे मास्तरांनी शांताबाईचे दागिने मोडून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना एक हजार रुपये दिले. याचा दोष शांताबाई देणार नाही याची खात्री लामखडे मास्तरांना होती. त्या एक हजार रुपयात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे पुढील दीड वर्षे चांगले गेले.[49]

कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करतांना कार्यकर्त्यांची उठ-बस, जेवण-खाण. यामध्ये शांताबाई कोठे कमी पडल्या नाहीत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील रात्री बेरात्री '¸ आल्यावर ऐनवेळी गरम स्वयंपाक करुन शांताबाई सर्वांना जेवू घालत असत. कधी कधी शाहिर अमर शेख, अण्णाभाऊ साठे, अनुसयाबाई शिंदे, आबासाहेब कडू, शाहिर गव्हाणे यांच्या कला पथकांचा ताफाही अनेक दिवस मुक्कामी असे. त्यांचीही जेवण खाण्याची सोय करावी लागे. त्यामध्ये शांताबाईंनी कधी कंटाळा केला नाही. ¸¡ –ोपेतून उठून किंवा कधी किरकोळ आजाराने ग्रस्त असूनही शांताबाईंनी मुक्तपणे म्हणा किंवा निमूटपणे म्हणा अन्न य–ास कधी नकार दिला नाही. इतकेच नव्हेतर एखाद्या आंदोलनामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांचे कार्यकर्ते तुरुंगात गेल्यावर त्यांच्या गैरहजेरीत त्या कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबियांना घरचे धान्य वगैरे देवून त्यांना जीव लावीत असत.

‡.Ã. १९५० नंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राहुरी कोर्टात व¥क» सुरु केल्यानंतर ग्रा´ण भागातून येणारे शेतकरी, शेतमजूर, कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते, मित्र मंडळाची ये-जा यामुळे घरात सारखी चहा-पाणी, जेवण यांची वर्दळ अक्षरश: खाणावळीसारखी असे. कधी कधी पक्षकार जेवायला असत. नानाबाबांच्या मागे कुटुंबाची धुरा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे आली परंतु

दैनंदिन कामकाजामुळे कुटुंबातील दैनंदिन बाबीत लक्ष घालने त्यांना अशक्य हÖÖŸÖê. त्यामुळे ती सर्व जबाबदारी शांताबाईवर पडली. त्यामध्ये घरातील मुलाबाळांचे संगोपन करण्याबरोबरच घरातील दीर, भावजयी, सास यांच्या ²Ö¸ÖÖ²Ö¸üßने त्यांनी शेतीत ही मदत केली. घरामध्ये अनेक नातेवाईकांची मुलं शिक्षणासाठी असत. त्यांचाही सांभाळ शांताबाईंनी आपल्या स्वतःच्या मुलांसारखाच केला. काहींची तर लग्नही करुन दिली. यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना जशी आर्थिक –ÖôÖ सोसावी लागली तशी कष्टाची बाजू शांताबाईंनी उत्तम प्रकारा ÃÖÖ³ÖÖôÖ»Öß.[50]

अशाप्रकारे सारे व्यवस्थित चालले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे राजकारण, समाजकारण चालू होते. त्याचबरोबर शांताबाई घर प्रपंच सांभाळून खंडानी घेतलेल्या डिग्रज, ब्राम्हणी, राहुरी या ठिकाणच्या शेती करुन घेत असत. असेच एके दिवशी सकाळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रवरा कारखान्याकडे जाण्यासाठी निघाले होते. तेव्हा ते शांताबाईंना म्हणाले, 'तुला ब्राम्हणीला सोडून मी ¯ÖÖ¾Ö¸ा कारखान्याकडे जाईल' पण वाकडी वाट करायला नको म्हणून शांताबाईंनी बसने जाण्याचे ठरविले आणि तेथेच दुर्देव आडवे आले. बसने जाण्याऐवजी खाजगी टेम्पो शेताजवळ थांबतो म्हणुन शांताबाईंनी टेम्पोने जाण्याचे ठरवले आणि बसायला पुढचे शिट मिळाले. सोनई फाटयावरुन टेम्पो ब्राम्हणीच्या रस्त्याला लागत असतांना वळणावर कलंडला तेव्हा पुढचा दरवाजा उघडला आणि शांताबाई बाहेर फेकल्या गेल्या आणि टेम्पो त्यांच्या अंगावर जावून पडला. त्यामुळे त्यांचे जागेवरच निधन –ÖÖ»Öê.[51] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनातील हा काळाकुट्ट दिवस होता. सुखदुःखाच्या सर्वच प्रसंगात कॉ. पी. बी. कडू पा™Öß»Ö यांना शांताबाईंनी जीवनभर ÃÖÖ£Ö ×¤ü»Öß. शांताबाई सारख्या कष्टाची जाणिव आजच्या शहरी जीवनात येणे अवघड आहे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील सारखे पुढारी त्यांच्या समर्पित जीवनाने महान असतातच, त्यांचे मोठेपण जनजीवनात प्रकाशमय होते. तथापि त्यांना जाणßवपूर्वक मोलाची साथ देणारी गृहलक्ष्मी बिचारी मात्र पिछाडीला असते. प्रसिध्दी नाही, मोठेपणा नाही, कोणत्याही पदाचा प्रश्न नाही, कशाची अपेक्षा नाही, निरपेक्षपणे पतीला त्यांच्या कार्यात मनापासन साथ द्यायची. आपल्या पतीला मान मान्यता मिळते यातच समाधान मानायचे. या समर्पणाला तोड नाही. गीते मध्ये सांगितल्या प्रमाणे, 'कर्म फळ त्याग हा सर्वश्रेष्ठ त्याग'. हा त्याग शांताबाईंनी केला.

3.11 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे ÃÖ¾ÖÖ¾ÖŸÖ :-

सामाजिक, राजकिय, आर्थिक पीडांनी जे रंजले, गांजले आहेत. अशांना जवळ घेवून त्यांचे दुःख हलके करण्याचा किंवा नष्ट करण्याचा जो प्रयत्न करतो तोच खरा संत आणि देव असतो. असे संत शिरोमणी तुकाराम महाराज आपल्या अभंग वाणीमध्ये सांगातात. तुकाराम महाराजांचे हे वर्णन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनाशी सुसंगत असेच वाटते.

सेवा आणि तीही निष्काम सेवा हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यां“ÖÖ Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö धर्म आहे. त्यांच्यावरील प्रेमामुळे लोक म्हणत की कॉ. पी. बी. कडू पाटील जर कॉंग्रेसमध्ये गेले असŸÖ ŸÖ¸ ´ÖÖŠ ´Ö¡Öß –ाले असते. मंत्री होण्याची कुवत त्यांच्यामध्ये होती. परंतु प्रशासकाचा गुणधर्म त्यांच्यामध्ये नव्हता. प्रशासन राबवण्यापेक्षा समाजामध्ये राहून समाजाची सेवा करणे त्यांना आधिक आवडते. समाजसेवक दुसऱ्यांच्या भावनांचा विचार करतो पण प्रशासकाला मात्र दुसऱ्यांच्या भावनांचा विचार करुन चालत नाही. इतरांची सेवा करीत असतांना स्वतःच्या कामाचे भान कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना कधीच राहिले नाही.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील अनाथाचे नाथ होते. हे अनेक प्रसंगातन दिसून येते. पिंपळगाव माळवी येथील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जूने सहकारी कॉ. बी. टी. लहारे यांच्या मृत्यूनंतर अनाथ –ालेल्या त्यांच्या मुलांकडे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी जातीने लक्ष दिले. त्यामध्ये त्यांच्या थोरल्या मुलास नोकरी मिळवून दिली. दुसरा मुलगा रमेश हा बी. ए. –ाल्यानंतर त्याला श्रीरामपर य£Öß»Ö ²Öß.<>. कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळवून दिला आणि श्रीरामपूर येथील खाणे व रहाणे यासाठी दर महिन्याला शंभर रुपये घेऊन जाण्यास सांगितले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील घरी नसल्यास शांताबाई रमेशला पैसे देत असत. अडीअडचणीची विचारपूस करत. नंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी रमेशला जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या माध्यमिक शाळेत नोकरी मिळवून दिली आणि जेऊर येथील मुलीसोबत रमेश“ÖÖ विवाह लावून दिला. नव्हे तर विवाहास पूर्ण वेळ कॉ. पी. बी. कडू पाटील उपस्थित राहिले. अशा पध्दतीने लहरे कुटुंबाची घडी त्यांनी व्यवस्थित बसवून दिली.[52]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या वकिलीचा फायदा मिळून कुटुंबचा कुटुंब उध्वस्त होण्यापासन बचावलेली दिसून येतात. काही गावांमध्ये जमिनीच्या वादावरुन भाऊबंदामध्ये भांडणे होत. पण त्यामध्ये एखाद्या बाजूचा गरीब असेल तर त्या काळात त्याची केस कोणी घेत नसत. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील अशा गरिबाला वकलीच्या माध्यमातून पैशाची अपेक्षा न करता न्याय मिळूवन देत असत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षात काम करतांना अनेक कार्यकर्त्यांची साथ मिळाली. अशा कार्यकर्त्यांना काही गावामधून प्रस्थापित राजकारण्याकडून नेहमी त्रास होत असे तेव्हा अशा कार्यकर्त्यांच्या संकटाच्या वेळी मदतीसाठी ते नेहमी धावून जात असत. यामध्ये त्यांनी कधी हायगयी केली नाही.[53] अशा कित्येक कुटुंबाचा कॉ. पी. बी. कडू पाटील आधार होते तर कित्येक कुटुंबांना आधार वाटत.

अनेक गोरगरीब कुटुंबाला कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या वकिलीचा फायदा मिळवून दिला. त्यामध्ये माजी न्यायमुर्ती बी. जी. कोळसे पाटील यांच्या घरची परिस्थिती अतिशय ग[illegible]. जेव्हा कळ कायदा आला आणि जमिनी कुळाच्या मालकीच्या होऊ लागल्या. त्यामध्ये कोळसे पाट[illegible] यांची जमीन जाण्याची शक्यता होती. पण त्यांना वकील देऊन त्या संबंधात केस लढवणे शक्य नव्हते. म्हणन त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना गाठले आणि त्यांनी त्यांची जमीन वाचवली. आजही ती जमीन त्यांच्या मालकीची आहे.

कोळसे पाटील यांनी अतिशय गरीबीमध्ये शिक्षण घेतले. एकदा तर त्यांना अकरावीची परीक्षा फी भरायला पैसे नव्हते. परीक्षेला मुकावे लागणार अशी अवस्था होती. म्हणून त्यांनी परीक्षा फी साठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना गाठले. तेव्हा त्यांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी परीक्षा फीसाठी पैसे दिले. पुढे कोळसे पाटील [illegible]. –ााले मग त्यांनी माध्यमिक शिक्षकाची नोकरी सोडून [illegible]कली सुरु केली. पुढे न्यायाधीश –ााले. अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वकली केली, राजकारण केले ते केवळ सेवाव्रत म्हणून, दीन दुबळयांना दिलासा देण्यासाठी, नाव, प्रसिध्दी, श्रीमंती, वैभव यांचे त्यांना कधीही आकर्षण वाटले नाही.[54]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवनात खऱ्या अर्थाने दुसऱ्यासाठी जगत राहिले. कोणी व्यक्ती आली आणि म्हणाली, 'मला अशी-अशी अडचण आहे ती दूर करा.'

कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्याच्या कामासाठी धावून जाणार. एखादी व्यक्ती रस्त्यात भेटली आणि म्हणाली, 'मला अमूक अमूक गावी पोहोच करा' कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांची बुलेट मोटारसायकल चालू करणार त्या व्यक्तीस इच्''ÛÖ Ã£ÖôûÖß पोहोच करणार, रंजल्या गांजल्यांना मदत करणे हे त्यांनी आपले इति कर्तव्य Š¸ü¾Ö»Öê ÆüÖêŸÖê.[55]

सत्ता, संपत्ती, किर्ती हाताशी येवूनही मा–ो नाही असे मनाला बजावीत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी निरपेक्षपणे संसार केला. सर्दी-पडशासारखी उद्‌भवणारी त्रासदायक व्याधी बाजूला सारुन मोटारसायकलचा प्रवास करतांना ऐन थंडी मध्ये समोरच्याने स्वेटर मागितले तर अंगातील स्वेटर देणे किंवा कोणी ओळखीच्या कार्यकर्त्याने लिफ्ट मागितली म्हणन स्वतःच्या मुलाला मालट्रकने येण्यास सांगणे, ¿ÖÖŸÖÖÖŸÖß»Ö इंजिन फुटले म्हणन नाते संबंधातील एखाद्याला किंवा ओळखीच्या कार्यकर्त्याला कित्येकदा स्वतःचे चालू इंजिन देवून टाकणे. शेती कामाचे एखाद्याचे अवजार मोडले तर त्याने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या मालकीचे स्वतःचे म्हणन घेवून जावे. नाते संबंधातील अगर कार्यकर्त्यांच्या किंवा मित्राच्या मुलांचे लग्नाचे ²रस्ते बांधून देण्याची आर्थिक जबाबदारी व्यक्तीगतरित्या स्वतः घेणे, उसणवार दिलेले पैसे दिलदारपणे माफ करणे अशा कितीतरी प्रसंग कलंदरपणाच शोभावा †ÃÖ †ÖÆüÖ. †¿ÖÖ ¯ÖÏसंगाचे साक्षीदार असणा¸ü कै. नामजी काका शिरसाट अनेकदा पोटतिडकीने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावर रागवायचे आणि जाता जाता ÃÖूचना करायचे 'अप्पा हे वागणं बरं नव्हे, भिडेचा भाऊ भिकारी.' पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी जवळ आहे ते स्वतःचे जणू नाहीच म्हणन अगदी भरभरुन वाटले. मग मागणारा लबाड का असेना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्याचा हिशोब कधी ठेवला नाही.[56]

'देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे, घेता घेता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावे,' वि. दा. करंदिकरांच्या या काव्यपंक्ती किती सार्थ आहेत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील नेहमी दुसऱ्याला देत असत, मदतीला धावून जात, सहकार्य करत, ¤ÖÖŸÖÖŸÖ¾ÖÖ“Öß ¯ÖÏेरणा त्यांच्यात भिनलेली आहे. आपण ही त्यांच्या देण्याचा भाव स्वीकारवयास हवा त¸üच त्यांच्या कार्याचे चीज होईल.[57]

3.12 कुटुंब प्रमुख म्हणुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कामगिरी :-

शिक्षणप्रेमी, समाजकारणी, अन्यायाविरुध्द पेटून उठणारा व त्यासाठी x¿ÖÃÖŸÖ²Ö-¤ लढे देणारा लढवय्या, डाव्या विचारसरणीचा कट्टर पुरस्कर्ता, राजकारणी, गोरगरीब व शेतकऱ्यांसाठी सर्वत्र व×कली करणारा कायदे पंडीत अशी कितÖßŸÖ¸ß ¹ýÖ कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची पहावयास मिळतात. परंतु या सर्वापेक्षा ऐहिक सुखासाठी कुटुंबाची कुटुंब प्रमुखाकडे पाहण्याची एक वेगळी अशाळभूत नजर असते. कुटुंब प्रमुख माणुस घराबाहेर, समाजात कितीही मोठा असला तरी 'आमच्यÖÃÖÖšß काय?' अशी कुटुंबाची नजर कुटुंब प्रमुखास विचारीत असते. म्हणून घराबाहेर यशाच्या भराऱ्या मारतांना प्रत्येकांस हे भान असावे लागते. ते सुटले तर कुú™²ÖÖŸÖ मोठा पेच उभा राहू शकतो पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी हे भान कधी सुटू दिले नाही.

राजकारणामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी खूप भटकंती केली. घराला कधी ते पूर्ण वेळ देवू शकले नाही. याचा अर्थ त्यांनी कुटुंबातील सदस्यांना वाऱ्यावर ÃÖÖê›ü»Öê असा नाही आणि कुटुंबाला ही कधी असे वाटले नाही. कुटुंबाचे अर्थकारण आणि देखभाल त्यांनी इतर कुटुंब प्रमुखांइतकीच किंबहुना अधिक पाहिली. कुटुंबाच अर्थकारण संभाळताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना समाजातील त्यावेळच्या इतर घटकांच्या तुलनेत अधिक शेती होती. त्यांच्या चुलता चुलतीला अपत्य नसल्यामुळे आणि आई वडिलांना एकुलते एक असल्यामुळे त्यांच्या आधीच्या पिढीच्या संपर्ण आशा आकांक्षा त्यांच्यावरच केंद्रीत –ााल्या होत्या. ŸÖÃÖê"Ö †Ö‡ü ¾Ö›ü»Ö, "Ö»ÖŸÖÖ-"Ö»ÖŸÖß यांच्या विषयीच्या कर्तव्य भावना ते चांगल्या प्रकारे पूर्ण करु शकले. चुलती कÖÆß जरी म्हणाल्या तरी कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांचा कधी अनादर करीत नसत. त्यांच्या प्रती त्यांनी जो आदरभाव दाखवला ते संस्कार कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढील पिढीमध्ये –ााले. त्यांना एक चुलत बहिण होती. तिचा संभाळ ही त्यांनी आपल्या मुलीपेक्षाही चांगल्या पध्दतीने केला.[58]

संसार प्रपंचामध्ये लक्ष घालू लागल्यानंतर सर्व प्रथम कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पुतणी भिमाबाई ऊर्फ इंद्रायणी हिच्या लग्नाची जबाबदारी पार पाडावी लागली. कोपरगांव तालुक्यातील चासनळी या गावातील बागायतदार कॉंग्रेसचे कट्टर कार्यकर्ते व कोपरगांव साखर कारखान्याचे काही काळ संचालक असलेले मुकुंदराव

xŸÖ>के यांचे पुतणे गणपतराव तिडके यांच्याबरोबर इंद्रायणीचा विवाह त्या काळातील प्रथेप्रमाणे तीन दिवस पार पाडला.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची एकुलती एक बहिण धोंडाबाई ही गावामध्येच चोरमुंगे यांना दिलेली होती. पण मेहुणे शेतीमध्ये फारसे लक्ष देत नसल्यामुळे आर्थिक परिस्थिती हालाखीची –ाली होती. तेव्हा त्यांच्या सर्व सहा मुलींचे लग्नही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनीच अथपासून इतिपर्यंत पार पाडली. पण बहिण धोंडाबाई व मेहुणे यांना पटेल, रुचेल अशीच स्थळे मुलींना त्यांनी पाहिली. तसेच लग्नामध्ये रुसणे-फुगणे, मानापानाच्या बाबींना सामोरे जाण्याची कसरत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनाच करावी लागली. अशाप्रकारे आई वडील व चुलते यांच्यानंतर पुतणीचे लग्न, बहिणीच्या संसारात मदत करण्याचे कर्तव्य कुटुंब प्रमुख म्हणुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पार पाडावे लागले.[59]

¿ÖŸÖß, राजकारण, साम्यवादी चळवळीतील वणवण, वकिली आणि कुटुंबासाठी अर्थाजन या तशा समांतर बाबी पण या गोष्टी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी यशस्वीपणे एकत्र आणल्या. आणि कुटुंबासाठी अर्थार्जन केले. त्या काळातील समकालीन बागायतदार शेतकऱ्यांसारखे दिमाख व भव्य दिव्य वैभव कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कुटुंबासाठी उभे केले नाही. हे संकुचित अर्थाने खरे मानले तरी एक गोष्ट खरी की त्यांनी कुटुंब प्रमुख म्हणून नक्कीच यशस्वी संसार केला. दिमाख किंवा डामडौल याला स्वभावतःच फाटा देवून त्यांनी निश्चितच नेटका संसार कुठे फाटका होवू न देता केला. मौजमजा करण्यासाठी नव्हे तर स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या गरजेसाठी दुचाकी किंवा चारचाकी वाहन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी बाळगले. स्वतःच्या कुटुंबासाठी आणि आल्या गेल्यांच्या पाहुण्यांच्या पाहुणचारासाठी त्यांनी 'Ö¸ü बांधले. उधळपट्टी किंवा चैनीसाठी नव्हे तर कुटुंबाच्या गरजा भागाव्यात, बरोबरीच्यांनाही उपयोगी पडावे, इतपत बऱ्यापैकी आर्थिक तरतुद त्यांनी स्वतःच्या कष्टातून केली. या सर्वांच्या मागे एक कुटुंब प्रमुख किंवा कप्तानाला ¿ÖÖ³Ö»Ö असे नियोजन होते.

3.13 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावरील संस्काराची जडण-घडण :-

सात्रळ गावामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कुटुंबाचा चांगला लौकीक होता. त्या काळाच्या मानाने ते मोठे कुटुंब होते. एकुण पंधरा माणसे पण कुटुंबातील अनेक सदस्य हे जग सोडून गेले आणि मोठे असलेले हे कुटुंब एकदम छोटे –ÖÖ»Ö. प्रवरा नदीच्या काठावरील शेतातील एका मोठया छपरात हा परिवार रहÖÛÖ †ÃÖ. सभोवताली अठरा विश्व दारिद्रय असलेले शेतकऱ्यांचे जग पण त्या परिसरातले ते एक बरे कुटुंब. कुटुंबात कोणी शिकलेला नाही. वडील मेंढयांचा कळप संभाळीत तर त्यांचा मुलगा समाजाची देखभाल करीत. घर, प्रपंच, शेती कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे चुलते पहात असत. घरची शेती चांगली असली तरी सिंचनाची काही सोय नसल्यामुळे ती प्रामुख्याने जिरायत. प्रवरा नदी जवळून वहात असली तरी ²Öगायतीचे तंत्र विकसित –ालेले नसल्यामुळे जमीन पाण्यावाचून तहानलेली असायची. त्यात शेतीमालाला नेहमीच मंदी या मंदीच्या अर्थकारणात शेतकरी नेहमी होरपळून निघायचा. शेतकऱ्याला रुपया गाडीच्या चाकाएवढा मोठा वाटायचा. अशा परिस्थितीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे शिक्षण सुरु –ाले. बऱ्याच वेळा फुटाणे, ¿Ö¾Öा घरी करायची, बाजारातून मुरमुरे आणायचे त्यांचे शेव मुरमुरे बनवायचे आणि ÃÖÖ¡ÖÔच्या बाजारात शेव, मुरमुरे, फुटाणे विक्रीन दोन पैसे मिळवण्याचा प्रयत्न करायचा. अशा प्रसंगातून ते गेले. भावी जीवनात ही चणे, मुरमुरे, फुटाणे खाऊन राहण्याची त्यांच्यावर वेळ आली.[60]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कुटुंबात कोणताही शैक्षणिक वारसा नव्हता. त्यांचे बालमित्र श्री कोंडाजी जाधव यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, "कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या सात पिढयात शिक्षण माहित नव्हते." पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना नेहमी वाटे आपण गांधी, आंबेडकरांप्रमाणे शिकन मोठे व्हावे. पण त्यांचे चुलते नानाबाबा यांना वाटे लिहिता वाचता येण्यापुरते, व्यवहारापुरते शिकले आता शिक्षण बंद करुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शेती पहावी. पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील पहिल्यापासून हट्टी छप्पर पेटून देईल, विहिरीत उडी मारुन जीव देईल, घर सोडून जाईल अशा धमक्या ते चुलत्यांना देत. त्यामुळे त्यांना पुढील शिक्षणाची परवानगी मिळत गेली. शिक्षणासाठी घरुन भरपर पैसे मिळत नसत. म्हणन शाळेत असतांनाच कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या मित्रांनी संगमनेर येथील देशमुख

वाडा ताब्यात घेतला व तेथे बोर्डींग चालू केले आणि स्वतःच्या आईला स्वयंपाक करण्यासाठी ठेवले. सुटीच्या दिवशी सर्व विद्यार्थी धान्य गोळा करायला जात. त्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सर्वात पुढे पुढाकार असे.[61]

Ã0गमनेरला हायस्कूलला असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील अनेक स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांच्या सभेला जात असत. त्यांच्या सभेतील भाषणातून इंग्रज †0ाल्या देशाची कशी पिळवणूक करतात हे सांगत. यामधून त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा मिळाली. आणि पुढे कॉलेजमध्ये शिकत असतांना महात्मा गांधींनी 1942 मध्ये 'चले जाव' चळवळ सुरु केली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या चळवळीत भाग घेतला. त्यामध्ये त्यांना तुरुंगवासही –ााला. यानंतर त्यांनी कम्युनिस्ट चळवळीमध्ये सहभागी होऊन, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार यांच्यासाठी वेगवेगळया चळवळी करुन लढे दिले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी एखादी गोष्ट करायची ठरवली की ती करण्यासाठी ते प्रयत्नांची पराकाष्टा करतात. त्यांची सहनशक्ती आणि चिवटपणा वाखानण्याजोगा आहे. याबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या शब्दात सांगायचे –00»0 Ÿ0¸¡ '‡.Ã0. १९४२ च्या चळवळीने सोशिकपणा आणि कष्ट अंगी बानले होते, तुरुंगवासाने त्रास सहन करायचे शिकवले होते आणि कम्युनिस्ट पक्षाने चिवटपणाची शिकवण दिली.'

शिक्षण चालू असतांनाच बासरी वादन आणि शिळेवरील गाणी यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील विद्यार्थ्यांमध्ये लोकप्रिय –ााले. लहानपणापासन त्यांचे पाठांतर खप चांगले होते. लहानपणी पाठ केलेल्या कविता नंतर ही उत्तम प्रकारे गाऊन दाखवित. गाणे गुणगुणने, शीळ घालून गाणे म्हणणे हा त्यांचा आवडता विषय, मोटारसायकल किंवा गाडी चालवतांना कंटाळा आला तर सोबतच्या मंडळींना दिलखुलास गाणे गुणगुणून दाखवणे. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात शाहिर अमर ¿ोख, गवाणकर, अण्णाभाऊ साठे यांनी गायलेली गिते कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या तोंड पाठ आहेत. ती गातांना इतरांना मिळणारा आनंद अननुभुत होता.

¾0×कलीच्या व्यवसायातन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कधी आर्थिक प्राप्तीची अपेक्षा केली नाही. शेतमजूर, शेतकरी, कामगार, साम्यवादी चळवळीतील कार्यकर्ते असे पक्षकार त्यांच्याकडे असत. त्यांच्याकडे कधी कधी व×कलीची फी देण्यासाठी पैसे नसतच पण कोर्टामधून घरी जाण्यासाठी प्रवास खर्च नसे. अशा

पक्षकारांना घरी जाण्यासाठी पैसे द्यावे लागत असत. घरी चहा पाणी, जेवण द्यावे लागत असे. कळ कायद्याच्या केसेस मध्ये तर शेतकऱ्यांच्या बाजूने निकाल –ÖÖ»ÖÖ तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांच्याकडून फीची सुध्दा अपेक्षा करत नसत. या कामी त्यांची शांताबाईंची खप मोलाची साथ मिळाली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वकली म्हणजे व्यवसाय कमी आणि समाजसेवाच जास्ती †¿ÖÖ Ã¾Ö¹ý¯ÖÖ"Öß ÆÖÖÖß.

साम्यवादी मशाल हाती घेतल्यानंतर इतर कशापेक्षाही त्यांनी पक्ष शिस्तीला आणि पक्षनिष्ठेला अधिक मह¢व दिले. त्याबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सांगातात, 'पक्षशिस्ती पुढे नातेवाईक, मित्रमंडळी यांचा ही मुलाहिजा मी कधी ठेवला नाही. पक्ष आदेश पालन करण्याच्या आड आपले व्यक्तिगत मतभेद, ता¢विक मतभेद, राग, लोभ, ईर्षा या बाबी कधी येऊ दिल्या नाहीत, स्वमतापेक्षा पक्ष आदेशाला प्राधान्य दिले.' कॉ. पी. बी. कडू पाटील पुढे सांगातात, 'साम्यवादी विचार सरणीचे पालन करतांना आपला राजकीय अंत –ााला तरी बेहत्तर पण आपली निष्ठा व मल्ये सोडायची नाहीत.' अशा भूमिकेवर कॉ. पी. बी. कडू पाटील ठाम होते. आजकाल सत्तेसाठी वेगवेगळे पक्ष बदलणाऱ्या त¢वहीन आणि स्वार्थी राजकीय पुढाऱ्यांच्या ³Öमिकेशी तुलना करतांना त्यांची पक्ष निष्ठेला परमोच्च मह¢व देण्याची आणि केवळ Ã¾ÖÖ£ÖÖÃÖÖŠß ¸Ö•Öकीय कोलांटया उडया मारण्यापासन जाणिवपुर्वक दूर राहण्याची ³Öमिका बावनकशी सोन्याप्रमाणे उठावदार वाटते.[62]

विविध क्षेत्रातील लहान मोठया व्यक्तींशी, कार्यकर्त्यांशी आणि अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसाशी मैत्री जोडणे, त्यांचे आदरतिथ्य करणे, यासाठी स्वतःला किंवा कुटुंबातील घटकांना कितीही त्रास –ााला तरी त्याची तमा न बाळगणे. हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा स्वभाव विशेष. एखाद्या घरची लग्न पत्रिका मिळाली की ते त्या लग्नाला उपस्थित राहणे चुकवीत नसत. दिवसभरात अनेक लग्नाला उपस्थित राहणे, मंगलअष्टके गाऊन शुभा¿Öâवाद देणे यामध्ये त्यांना आनंदच वाटत असे.

शिक्षणाबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील अतिशय जागृक होते. अतिशय गरीबीमध्ये त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. आपल्या मुलांनाही त्यांनी उच्च प्रतीचे शिक्षण दिले. पण त्यासाठी त्यांनी आपल्या कोणत्याही त¢वाशी तडजोड केली नाही.

आपल्या मुलींनाही उच्च शिक्षण देण्याची त्यांची इच्छा होती पण नातेवाईक, मित्रमंडळीच्या इच्छेमुळे त्यांना आपल्या मुलीं“ÖÖ ×¾Ö¾ÖÖÆ, शिक्षण पूर्ण न करता कराव लागली. त्यांनी अनेक गोरगरीब मुलांना शिक्षणासाठी मदत केली. एवढेच नाहीतर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सुरु केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेला जिल्हयामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा मोठा आधार होता. लाखो रुपयाच्या देणग्या त्यांनी स्वकष्टाच्या मिळकतीमधून दिल्या. त्या देण्यासाठी त्यांनी घर, प्लॉट इत्यादी विकण्याची वेळ आली तरी त्यांनी शैक्षणिक मदतीसाठी मागे पुढे पाहिले नाही. तसेच अडलेल्या मंडळींना त्यांच्या घरची वस्तू आपल्याच मालकीची वाटे कोणालाही कोणत्या वस्तुची गरज लागली तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील देत असत. उसनवार दिलेल्या पैशाची परत मिळण्याची अपेक्षा त्यांनी कधी केली नाही.

आपल्या संपूर्ण आयुष्यात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी गोरगरीबांची सेवा केली. सामाजिक बांधिलकी स्वीकारुन ते सतत कार्यरत राहिले. हा सगळा व्याप संभाळतांना कौटुंबिक जबाबदारीकडे त्यांनी दुर्लक्ष होऊ दिले नाही. समाजाचा प्रपंच करीत असतांना आपला प्रपंच त्यांनी कुठेही फाटका होऊ दिला नाही.[63] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना आयुष्यात बसलेल्या गरिबीच्या चटक्यातून त्यांचे जीवन घडत गेले आणि त्यामधून त्यांच्यावर वेगवेगळे संस्कार –ÖÖ»Öê. गरजवंतांच्या मदतीला धावून जाणे, राजकारणातील पक्षनिष्ठा, व्यवसायातील निस्वार्थ, कुटुंब प्रमुख म्हणून पार पाडलेली कर्तव्य यामधून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या संस्कारशील जीवनाची जडणघडण –ााल्याची दिसून येते.

3.14 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा वृध्दापकाळ :-

निर्व्यसनीपणा आणि जेवणामध्ये कोणती ही भाजी आवडत नाही असे नाही. कोणती ही भाजी चालेल बरोबर भाकरी किंवा पोळी चालेल पण अग¤ß गरम हवे. यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची प्रकृती कणखर राहिली. पूर्वी मोटारसायकल किंवा चारचाकी वाहनांची सोय नव्हती तेÆा त्यांनी मैलोनमैल पायपीट केली तर कधी सायकलवर सतत प्रवास हे त्यांचे समीकरण होऊन बसले होते. नंतर त्यांनी एक बुलेट मोटारसायकल घेतली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांची मोटारसायकल त्या परिसरात प्रसिध्द –ाले. नंतर चारचाकी गाडी घेŸÖ»Öß. ŸÖ Ã¾ÖŸÖ:

गाडी चालवत आणि मैलोनमैल प्रवास करत असत. तरी ते कधी थकलेले दिसले नाही. उलट ते म्हणत मी जर आरामात गाडीत बसलो तर मा–या पायाच्या शिरा आखडतील. म्हणून मीच गाडी चालवतो. त्यामुळे पायांचा व्यायाम होतो. 'चराति चरतो भग' हे विनोबा भावेंचे सत्र कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनाला लाग पडते. विनोबा म्हणत, 'जो सतत चालतो त्याचे नशीब उदयाला येते.' तसे का. ¯Öß. बी. कडू पाटील सतत चालत राहिले. त्यामुळे त्यांचे नशीब ŸÖ¸ü ˆ•ÖôÖ»Öê“Ö पण या महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्हयामधील अनेक गोरगरीब, कष्टकरी समाजाचे नशीब मात्र उजळून त्यांच्यामुळे निघाले हे मात्र खरे.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील जेथे जातील तेथील काम –ाले का लगेच त्यांचा प्रवास सुरु मग रात्र आहे का दिवस याचा विचार नाही. रात्री-²Ö¸üÖ¡Öß ¯Ö¾ÖÖÃÖ ÃÖÖ¾ÖÛ •ÖÖ£Ö –ोप येईल तेथे गाडी उभी करुन –ÖÖ¯ा घ्यायची. भीती हा शब्द त्यांना माहßŸÖ नाही. त्यामुळे कधीही कोणत्याÆß कामाला त्यांच्यामध्ये उत्साह होता. घरात सतत आनंदी वातावरण असल्यामुळे आणि पत्नी शांताबाई यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील ‘Ö¸üÖŸÖ नाही याची कधी जाणिव होवू दिली नाही. म्हणन समाजिक काम त्यांना †¾Ö•Ö›ü †Ö–े वाटले नाही. मुलींना तोलामोलाचे घर मिळाले. मुलांना तोलामोलाच्या घरातील मुली मिळाल्या. त्यामुळे दोन्हीकडील आनंद बघून कॉ. पी. बी. कडू पाटील ¾Ö¬¤üÖ¯ÖÖÃ£ÖÖŸÖß»Ö जीवन अगदी समाधानाने आणि आनंदाने जगत आहेत. घरातील सुना-नातवंडे असा गोतावळा यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील नातवंडासोबत आपला वृध्दापकाळाचा वेळ घालवतात. कार्यकर्त्यांचा, मित्रमंडळींचा राबता आजही घरामध्ये आहे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांच्यासोबत मनमोकळया गप्पा मारतात. जुन्या मित्रांची कार्यकर्त्यांची आठवण काढतात. त्यांच्या प्रकृतीची विचारपुस, त्यांच्या शेतीमध्ये काय आहे, मुलामुलींची लग्ने –ाली का, त्यांना मुले किती, काय करतात अशी सगळी आस्थेने कॉ. पी. बी. कडू पाटील ×¾Ö“ÖÖ¸ü¯Öस करतात.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन एक समर्पित जीवन आहे. त्यांनी वयाची पंच्याहत्तरावी ओलांडली आहे. पण त्यांचा उत्साह जणू दिवसेंदिवस वृध्दिंगतच होत आहे. ते सदैव्य कार्यरत असतात. कंटाळा, थकवा हे त्यांना माÆßŸÖ नाही. कॉ. पी. बी. कडू पाटील म्हणजे पंच्याहत्तर वर्षाचे तरुण आहेत. मनाने सदैव्य प्रसन्न, सदैव्य टवटवीत आहेत. वृध्दापकाळातही त्यांची प्रकृती सुदृढ आणि

ठणठणीत आहे असे नाही परंतु समर्पित भावनेने सदैव्य कार्यरत राहण्यामुळे जणू त्यांचे मन ताजेतवाने राहते. कोणत्याही कामामध्ये त्यांचा उत्साह ओसंडून वहात असतो. या वयातही त्यांचा दांडगा उत्साह एखाद्या तरुणाला लाजवील असा आहे. एखादे काम हातामध्ये घेतले की ŸÖ ÃÖ´ाधानकारकपणे पार पडेपर्यंत कॉ. पी. बी. कडू पाटील अगदी –ापाटल्यागत काम करीत असतात.

अलीकडे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनामध्ये वृध्दापकाळामुळे अनेक पथ्य आली आहेत. पण याचा लवलेशही त्यांच्याकडे पाहिल्यानंतर जाणवत नाही. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे वय सध्या ९३ वर्षे –ााले पण ते चष्मा न लावता तासन तास वाचन करतात. मुले अरुण आणि विजय यांच्या घरी कधी सकाळी एकाकडे तर संध्याकाळी दुसरीकडे जातात. जेवणाची वेळ –ााली की जेवायला वाढा म्हणून सुना, नातसुना यांना सांगातात. वृध्दापकाळाबद्दल कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना विचारले असता त्यांनी हसून आणि आनंदाने सांगितले, 'एकदम मजेत आणि आनंदात वृध्दापकाळ चालला, आजून चष्मा न लावता वाचन करतो' असे सांगितले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील †Ö•Ö ¿Ö¸ीराने जरी थकले तरी मनाने मात्र थकलेले नाहीत.

3.15 ^¯ÖÃÖÆÖ¸ü :-

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा घराण्याचा इतिहास, जन्म व बालपण, शिक्षण, नोकरी, वकिली त्याचप्रमाणे विवाह व कौटुंबिक जीवन, ¯Ö¸ü¤ü¿Ö ¤üÖ¸üÖ, ×¾Ö×¾Ö¬Ö विवाह प्रसंगी उपस्थिती, त्यांचा प्रवास किंवा भटकंती, त्यांनी शेतीमध्ये केलेले आधुनिक प्रयोग या सर्वामध्ये त्यांची पत्नी शांताबाईंचे योगदान, त्यांचे सेवाव्रत, कुटुंब प्रमुख म्हणन वैशिष्टे आणि वृध्दापकाळ यावर प्रकाश ™ाकण्यात आलेला आहे.

अहमदनगर जिल्हयातील राहुरी तालुक्यातील सात्रळ या छोटयाशा खेडे गावामध्ये एका अशिक्षित शेतकरी कुटुंबात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा जन्म २८ †ÖŒ™üÖ²Ö¸ü 1921 ¸üÖ•Öी –ााला. त्यांचे लहानपण कुटुंबामध्ये एकुलते एक असल्यामुळे लाडामध्ये गेले. पण त्या काळातील गरीबीचे चटके त्यांनाही बसले. घरामध्ये कोणीही शिकलेले नव्हते तरी शिक्षणाची आवड त्यांना होती. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण

सात्रळ गावामध्ये –ााले. माध्यमिक शिक्षण संगमनेरला पेटीट हायस्कूलमध्ये तर महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे –ÖÖ»Ö. ‡.ÃÖ. १९४२ मध्ये स्वातंत्र्य आंदोलनाची “ÖôÖ¾ÖôÖ ÃÖ¹ý –ाली तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या चळवळीमध्ये शिक्षण चालू असतांनाच भाग घेतला. महाविद्यालयीन शिक्षण चालू असतांना आर्थिक अडचणीला तोंड द्यावे लागते म्हणन त्यांनी काही दिवस अहमदनगर येथे बॅकवर्ड क्लास वेल्फेअर ऑफिसमध्ये कारकुणाची नोकरी केली. चुलते नानाबाबा यांच्या निधनानंतर कौटुंबिक जबाबदारी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावर पडली पण ही जबाबदारी त्यांनी समर्थपणे सांभाळून शेती, शिक्षण आणि राजकारण हे बÖ¸Ö²Ö¸“Ö केले.

डिसेंबर १९४४ मध्ये त्यांचा विवाह कोल्हार भगवती येथील सखाराम हरी लामखडे मास्तर यांची मुलगी शांताबाई बरोबर –ााला नंतर ‡.ÃÖ. १९५० मध्ये वकिलीची सनद मिळाली. तेव्हा त्यांनी राहुरी येथील न्यायालयात वÛकली करण्यास सुरुवात केली. वÛकल म्हणन त्यांनी कधीही पैसे मिळवण्याची अपेक्षा केली नाही. त्यांची वÛकली गोरगरीब, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते यांच्यासाठी होती. त्यांची पत्नी शांताबाई या घरची संपूर्ण जबाबदारी सांभाळता. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील सामाजिक, राजकिय, शैक्षणिक कार्याला वेळ देऊ शकले. पण हे करताना त्यांनी कुटुंबाकडे दुर्लक्ष होवू दिले नाही. नेटका संसार त्यांनी कधीही फाटका होऊ दिला नाही. याबरोबरच त्यांना परदेश दौऱ्याची संधी मिळाली बल्गेरिया, इटली, फ्रांस, रशिया, इंग्लंड इत्यादी देशांचा दौरा करण्याची त्यांना संधी मिळाली. यामध्ये त्यांनी या देशातील सामाजिक, राजकिय, शैक्षणिक, आर्थिक विकासाचा अभ्यास केला.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना नेहमी कम्युनिस्ट पक्षाच्या कामानिमित्त वेगवेगळया ठिकाणी जावे लागत असे. पक्ष कामकाजासाठी ज्या भागात जातील त्या भागातील शेती पहात असत. तेथील शेतीतील नवनवीन प्रयोग, तंत्र–ाान ते आपल्या शेतामध्ये राबवत असत आणि पारंपारिक पध्दतीपेक्षा आधुनिक शेती करण्याक›Ö त्यांचा कल होता.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या वयाने नव्वदी ओलांडून ९३ वर्षे हे त्यांचे वय असून वृध्दापकाळातील त्यांचे दिवस अतिशय आनंदामध्ये आणि समाधानकारक

चालले आहेत. घरातील लहान मुलांसोबत खेळून त्यांचे दिवस समाधानात चालले †ÖÆŸÖ.

ÃÖ¤³Ö

1) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', अमेय प्रकाशन, पुणे 30, 2001, पृ.क्र. १५०, १५१.

2) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू, मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, २००३, पृ.क्र. ३.

3) कित्ता - पृ.क्र. ०२.

4) ×¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö, 'शिक्षण आणि समाज', अमेय प्रकाशन, पुणे ३०, 2010, पृ.क्र ६6.

5) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 13/05/2014

6) मुलाखत, 'श्री. कडू पुंजाजी बापुजी', मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 30/03/2014

7) कित्ता, दिनांक - 13/05/2014

8) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. १६.

9) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', अमेय प्रकाशन, पुणे ३०, १९९९, पृ.क्र. १६.

10) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖÝÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी अण्णासाहेब शिंदे', कल्पना मुद्रणालय, पुणे ३०, पृ.क्र. १६९.

11) प्रा. महाले बबन, संपादक, 'स्मृती', सौ. शकुंतलाबाई लाखानी, द्वारा - अकोला तालुका एज्युकेशन सोसायटी, अकोला, १९८५, पृ.क्र. 80.

12) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö, 'ध्यास पर्व', अमेय प्रकाशन, पुणे 30, २००५, पृ.क्र. १२७.

13) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ६.

14) मुलाखत, 'श्री. शिंदे रावसाहेब', मु.पो.ता. श्रीरामपुर, जि. अहमदनगर, दिनांक - 18/12/2014

15) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १५३.

16) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 2, पृ.क्र. ३१.

17) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. 6.

18) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. २१३.

19) मुलाखत, 'कॉ. जाधव कोंडाजी बापुजी', मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 02/08/2014

20) कित्ता.

21) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. 6

22) Ø¿Ö¤ ¸ÖÄÃÖÖÆ²Ö, 'जीवन त्यांना कळले हो ....', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक -कॉ. पी.. बी. कडू पाटील अमृत माहोत्सव सत्कार समिती, १९९९, पृ.क्र. ४, ५.

23) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö ¯Öß. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. ७६.

24) कित्ता, कॉ. कडू पाटील पी. बी., पृ.क्र. ८०, ८१, ८४.

25) कित्ता, कॉ. कडू पाटील पी. बी., पृ.क्र. ८२, ८३.

26) कित्ता, कॉ. कडू पाटील पी. बी., पृ.क्र. ८६, ८७.

27) Ø¿Ö¤ ¸ÖÄÃÖÖÆ²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १५९.

28) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ६, दिनांक - 10/04/2014

29) कित्ता

30) कित्ता

31) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. १९, दिनांक - 13/05/2014

32) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांती¯Öœ¸ीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. २३५ ते 240.

33) कित्ता, पृ.क्र. १४९, १५०.

34) कित्ता, पृ.क्र. २००, २०१.

35) कित्ता, पृ.क्र. २०१, २०२.

36) कित्ता, पृ.क्र. ६८.

37) कित्ता, पृ.क्र. ६८.

38) मुलाखत, 'आहेर गुलाबराव', मु.पो. लोणी, ता. राहता, जि. अहमदनगर, दिनांक - 03/08/2014

39) मुलाखत, 'कडू बबनराव', मु.पो. पाथरे, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 02/08/2014

40) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १६२.

41) कॉ. कड ¯ÖÖ™ß»Ö ¯Öß. ²Öß., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. ११०.

42) कित्ता, पृ.क्र. १२५.

43) ॲड. जोशी पी. पी., 'मैत्रीचे अर्धशतक', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक -कॉ. पी.. बी. कडू पाटील अमृत माहोत्सव सत्कार समिती, १९९९, पृ.क्र. ४९.

44) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. ६१, ८१.

45) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖŸÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी अण्णासाहे²Ö Ø¿Ö¤', पूर्वोक्त क्र. १0, पृ.क्र. १०८, ११०.

46) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ३९, दिनांक - 02/08/2014

47) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १०९.

48) मुलाखत, 'श्री. कडू अरुण पुंजाजी', ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡ÖÔ, ŸÖÖ. ¸ÖÆ¸ß, जि. अहमदनगर, दिनांक - 09/08/2014

49) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. ६६.

50) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ४८, दिनांक - 09/08/2014

51) कित्ता, दिनांक - 10/04/2014

52) खंडागळे बबनराव, 'गरिबांचे आश्रु पुसणारे', पूर्वोक्त क्र. २२, पृ.क्र. ४३, ४४.

53) मुलाखत, 'दिघे नानासाहेब', मु.पो. –रेकाठी, ŸÖÖ. ¸ÖÆ¸ß, जि. अहमदनगर, दिनांक - 02/08/2014

54) न्या. कोळसे पाटील बी.जी., 'अप्पा एक जिव्हाळयाचा अनमोल ठेवा', पूर्वोक्त क्र. 22, पृ.क्र. १५.

55) £ÖÖ¸ÖŸÖ ³ÖÖ‰úÃÖÖÆ²Ö, 'स्वातंत्र्य सेनानी पी.बी. कडू पाटील उर्फ अप्पा, एक अलौकिक समर्पण', पूर्वोक्त क्र.२२, पृ.क्र. १४.

56) कडू अरुण पुंजाजी, 'ती अप्पांचा व्रतस्थ "सन्याशाचा" संसार!', पूर्वोक्त क्र. 22, पृ.क्र. २६.

57) सौ. ताकटे सुमन अशोकराव, 'जनसामान्यांचे आधारवड', पूर्वोक्त क्र. 22, पृ.क्र. ४६.

58) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ४८, दिनांक - 06/09/2014

59) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. ७९, ८०

234.

60) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, 'चरित्र आणि चारित्र्य', पूर्वोक्त क्र.१, पृ.क्र. १५१, १५२.

61) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. १९, दिनांक - 02/08/2014

62) मुलाखÖŸÖ, पूर्वोक्त क्र. ६, दिनांक - 02/08/2014

63) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. ५३, दिनांक - 06/09/2014

प्रकरण : चौथे

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी.बी.कडू पाटील यांचे कार्य

प्रकरण : “ÖÖ£Ö

स्वातंत्र्यपूर्व काळाŸÖß»Ö राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य

¯Öस्तावना

4.1 ¯Öß. ²Öß. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा

4.2 महात्मा गांधींच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा पी. बी. कडू पाटील यांच्यावर ¯Ö³ÖÖ¾Ö

4.3 १९४२ ची 'चलेजाव' चळवळ आणि पी. बी. कडू पाटील

4.3.1 पी. बी. कडू पाटील यांचा नाना पाटील यांच्या प्रतिसरकारच्या प्रमाणे संगमनेर, अकोले तालुक्यात प्रतिसरकार स्थापनेचा अयशस्वी प्रयत्न

4.3.2 भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पी. बी. कडू पाटील यांचा सक्रीय सहभाग

4.3.3 पी. बी. कडू पाटील यांना कारावास आणि सुटका

4.3.4 तुरुंगातील कम्युनिस्ट विचाराने पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षाकडे आकर्षित

4.4 कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यास कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची सुरुवात

4.4.1 x™™¾ÖÖôÖ ¯Öx¸ÂÖ¤ आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान

4.4.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची करंजी परिषदेतील कामगिरी

4.4.3 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे किसानसभेतील कार्य

4.5 ‡¯ÖÃÖÓÆÖ¸

ÃÖ¤³Ö

प्रकरण : “ÖÖ£Ö

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य

¯ÖÃÿÖÖ¾ÖÖना :-

‡.Ã. १८५७ नंतर इंग्रजांनी या देशात सार्वभौम सत्ता निर्माण केली. त्यामुळे मध्ययुगीन राजवटीचा शेवट होऊन नव्या युगाचा प्रारंभ –ÖÖ»ÖÖ. 31 ×›Ã´Ö²Ö¸ 1600 मध्ये स्थापन –ÖÖ»Ö»ÖÖ ‡Ã™ ‡डिया कंपनी केवळ व्यापार करण्यासाठी भारतात आली आणि संधी मिळताच कंपनीने तराजची तलवार केली. आणि व्यापाराबरोबर राजकारणात उतरली व अल्पकाळात प्रचंड साम्राज्य उभारले. हिंदुस्थानातील ×²ÖÏ×टश साम्राज्य इंग्लंडच्या भल्यासाठी आहे. या कल्पनेतून हिंदुस्थानच्या आर्थिक शोषनास सुरुवात केली. या देशातन संपत्तीचा ओघ इंग्लंडकडे वाहू लागला. हिंदी लोकांची आर्थिक पिळवणक, इंग्रजांचा पक्षपातीपणा, धार्मिक अत्याचार, स्वातंत्र्याचे अपहरण इत्यादी कारणांमुळे हिंदी लोकांचा इंग्रज राजवटीविरुध्द असंतोष वाढू लागला. हिंदी लोकांनी आपल्या कुवती प्रमाणे वेगवेगळया वेळी तो असंतोष व्यक्त केला. इंग्रजांनीही तो असंतोष दूर करण्याचा प्रयत्न केला आणि भारतीय जनतेने ही स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न सुरु केले.

अशा परिस्थितीमध्ये महात्मा गांधीजींनी ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानातून कायमचे निघून जावे म्हणून शेवटची निर्वाणीची चळवळ करण्याचे ठरवले. तिला 'चले•ÖÖ¾Ö' चळवळ असे नाव मिळाले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या या चळवळीमध्ये ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÒÖŸÖß»Ö अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी सहभाग घेतला. त्यामध्ये अहमदनगर जिल्हा ÃÖ¬Ö¤Ö '“Ö»Ö जाव' चळवळीत आघाडीवर होता. 'अच्युतराव पटवर्धन, भास्करराव दुर्वे, अण्णासाहेब शिंदे, धर्मा पोखरकर, भाऊसाहेब थोरात, पांडुरंग भांगरे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील' या व्यक्तींनी संगमनेर, अकोले भागात भमिगत राहून कार्य केले. ÃÖÖŸÖÖ¸Ö ×•Ö»ÊÖत क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली 'प्रतिसरकार' स्थापन –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖÖ. त्या धर्तीवर संगमनेर, अकोले भागात 'प्रतिसरकार' स्थापन करण्याचा प्रयत्न कॉ. पी. बी. कडू पाटील व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला पण त्याला यश आले नाही.[1]

4.1 पी. बी. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा :-

जालीयनवाला बाग हत्याकांडानंतर भारतात महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 'असहकार'। "ö0ô¾ö0ô। Ãö¹ý –ाली. पण हिंसात्मक वातावरण निर्माण –ाल्यामुळे चळवळीमध्ये सहभागी –ालेल्या जनतेच्या जिवीतास धोका निर्माण –ö0»ö0. सरकारच्या अरेरावी कृत्यामुळे असहकार चळवळीचे शांततामय त¢वच धोक्यात आले. अशा परिस्थितीमध्ये असहकार चळवळ यशस्वी होणार नाही हे ओळखून महात्मा गांधीजींनी ही चळवळ स्थगित करण्याचा विचार केला.

यानंतर डिसेंबर १९२७ मध्ये Ãö¸। जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली सात लोकांचे एक कमिशन इंग्रज सरकारने नेमले. त्यामध्ये एकही भारतीय सभासद नसल्यामुळे भारतीयांनी त्या कमिशनवर बहिÂकार टाकला, काळे निशाण दाखवले, 'सायमन परत जा' अशा घोषणा दिल्या. त्यामुळे देशात वातावरण तापत चालले Æö0Ÿö0.

डिसेंबर १९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात राष्ट्रसभेने सत्याग्रह व असहकार आंदोलन करण्यास राष्ट्राला आव्हान केले. तसेच राष्ट्रसभेने २६ जानेवारी १९३० रोजी 'स्वातंत्र्य दिन साजरा' करुन सत्याग्रह चळवळीला सुरुवात केली. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड आयर्विन यांनी 'भारताला स्वयं निर्णयाचा हक्क' देणार नाही असे जाहीर करताच १४ फेब्रुवारी १९३० रोजी महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली मिठाचा सत्याग्रह करुन कायदेभंगाची चळवळ सुरु करण्यात आली. १२ मार्च १९३० रोजी गांधीजींनी साबरमती आश्रमातून निघून दांडी येथे ५ एप्रिल १९३० रोजी पोहोच»ö0. त्यांनी मŠ³ö¸। ´ößठ उचलून मिठाचा कायदा मोडला. त्याबरोबर संपुर्ण देशभर कायदेभंगाची चळवळ वेगाने सुरु –ाली. ठिकठिकाणी मोर्चे, निदर्शने, Ãö¯ö Æö‰ú लागले. ज्या ठिकाणी मßठ तयार होत नव्हते. तेथे जंगल सत्याग्रह, सारा बंदी सत्याग्रह, वृक्षतोड छेदन सत्याग्रह करण्याचे जाहीर करण्यात आले. कायदेभंगाची ही चळवळ दडपण्यासाठी सरकारने महात्मा गांधी यांना ५ मे १९३० रोजी अटक केली. त्यामुळे देशभर चळवळीने अधिकच उग्र रुप धारण केले.[2]

मिठाचा व जंगल सत्याग्रह यामुळे देशाच्या कानाकोपऱ्यात महात्मा गांधीजींचे नाव –ाले होते. खादीचे कपडे वापरणारे त्यांचे कार्यकर्ते ऐटीत वावराय"ö. ¯ö•öö•öß कडू पाटील इयत्ता तिसरीमध्ये शिकत होते, तेव्हा त्यांना या कार्यकर्त्यांचे आकर्षण

वाटायचे. महात्मा गांधीजींबद्दल ही लहान मुले अनेक नवलाईच्या गोष्टी एकमेकांना सांगत. महात्मा गांधीजी कधी तुरुंगात तर कधी तुरुंगाबाहेर असत अशी चर्चा या मुलांमध्ये चालत असे, जेल त्यांना कोंडू शकत नाही. इंग्रजांनी त्यांना तुरुंगात डांबले तरी तेथील दरवाजे आपोआप उघडले जावून गांधीजी बाहेर येतÖŸÖ. †¿ÖÖ कल्पना व समज पुंजाजी कडू पाटील यांच्या लहानपणी लहान मुलांमध्ये गांधीजी बद्दल असायचा.[3] पुंजाजी कडू पाटील यांना भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ आठवते ती या प्रसंगापासून.

अहमदनगर जिल्ह्यातील राहुरी तालुक्यातील ताहराबाद या गावामध्ये गोकुळ अष्टमीच्या दिवशी गोपाळ काल्याचा कार्यक्रम होता. आपल्या वडीलांबरोबर पुंजाजी कडू पाटील या कार्यक्रमासाठी गेले होते. तेथे खादीचे कपडे घातलेले दोन माणसे उंच बांबुवर तिरंगा –ेंडा लावून या गोपाळकाल्याच्या कार्यक्रमाला आले होते. नंतर त्यांनी तेथे सभा घेतली. त्यापैकी एकजण तेथे जोरजोराने भाषण करीत होता. त्या सभेला खूप लोक हजर होते. पुंजाजी कडू पाटील त्यावेळी इयत्ता चौथीला होते. त्यांच्या भाषणामधून 'महात्मा गांधी असा एक मोठा माणुस आहे जो स्वातंत्र्यासाठी मला अटक करा म्हणतो', हे पुंजाजी कडू पाटील यांना ऐकायला मिळाले. तसेच या “ÖÔ¾ÖÔßŸÖß»Ö 'चरखा चला चला के, लेंगे स्वराज्य लेंगे'. हे गाणे पुंजाजी कडू पाटील यांच्या तोंडपाठ –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖ.[4] या प्रसंगापासून पुंजाजी कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळß“Öß ¯Öरणा मिळाली. त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीकडे आकर्षण वा™ लागले होते.

4.2 महात्मा गांधींच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा पुंजाजी कडू पाटील यांच्या¾Ö¸ ¯Ö³ÖÖ¾Ö :-

महात्मा गांधीजींच्या आदेशानुसार अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये ही जंगल सत्याग्रह सुरु –ााला. त्यापर्वी मिठाचा सत्याग्रह मे १९३० मध्ये महाराष्ट्रभर जोरात सुरु होता. पावसाळा सुरु होताच मिठाच कायदेभंग संपणार होता. मे महिन्यानंतर कायदेभंगाचß “ÖÔ¾ÖÔ पूर्ववत चालू ठेवायची असेल तर कायदेभंग मोहीम दुसऱ्या दिशेने चालू करणे क्रमप्राप्त होते. त्या दृष्टीने महाराष्ट्र कायदेभंग मंडळाअंतर्गत जंगल सत्याग्रह समितीने सत्याग्रहाची पूर्व तयारी करण्याकरिता गुरुवार दिनांक २२

मे १९३० रोजी महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांना व जनतेला जंगल सत्याग्रह करण्यासाठी 'सागराकडून जंगलाकडे' दृष्टी वळवण्याची विनंती केली.[5] अहमदनगर ¤•Ö»ÊÖŸÖß»Ö संगमनेर व अकोला या दोन तालुक्यात त्यावेळी जंगले होती. संगमनेर हे जंगल सत्याग्रहाचे मुख्य केंद्र होते.[6]

संगमनेर-अकोला तालुक्यामध्ये सत्याग्रहाचा प्रचार करण्यासाठी पाच-¯ÖÖ“Ö, ÃÖÆÖ-सहा कार्यकर्त्यांच्या तुकडया करुन प्रत्येक गावात पाठवण्यात आल्या होत्या. शेवगाव, नेवासा, जामखेड, कर्जत या तालुक्यामध्येही प्रचाराची मोहीम उघडण्यात आली. सरकार प्रत्येक शेतकऱ्याकडून जनावरामागे चार आणे ते तीन रुप֍ये वनचराई सक्तीने वसूल करीत होते. तरी ही गुरांना पोटभर चारा आणि पाणी मिळत नव्हते. आडाणी शेतकरी सरकारच्या अन्यायाने गंजून गेले होते. महाराष्ट्र कायदेभंग मंडळाचे कार्यकर्ते गावागावातून ¤फरुन वनचराई देवू नका असा शेतकऱ्यांना उपदेश करत. डिस्ट्रिक्ट पोलिस कायद्यान्वये प्रभात फेऱ्या काढण्यास बंदी होती. तरी ठिकठिकाणी सतत तीन महिने प्रभात फेऱ्या काढल्या जात होत्या.[7] अशाप्रकारे वनचराई विरुध्द सत्याग्रहाची मोहीम जोरदारपणे सुरु होती. गुराढोरांना मोफत चारा मिळावा याच हेतूने जंगल सत्याग्रह आयोजित करण्यात आले होते. मंगळवार दिनांक २२ जुलै १९३० या दिवशी मुसळ-ÖÖ¸ पावसामध्ये अहमदनगर ¤•Ö»ÊÖतील संगमनेर, अकोला, राजूर, समशेरपर, चंदनापरी या ठिकाणी हजारो शेतकरी, बायका, मुले महाराष्ट्र कायदेभंग मंडळाच्या कार्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाखाली 'जंगल कायदा तोड दिया' अशी गगणभेदी गर्जना करत राखीव कुरणात जंगल अधिकारी आणि पो¤लस यांच्या समक्ष शिरले. सत्याग्रहींनी राखीव कुरणातील गवत कापून †Öणुन आपल्या जनावरांना खाऊ घातले.[8] जंगल सत्याग्रहाचे Æ लोण गावागावात पसरु लागले व गावागावामध्ये खालीलप्रमाणे गाण्याचे आवाज ये‰Ö लागले.

"असा कसा जुलूम हा –ÖÖ»ÖÖ?
–ाड तोडायची बंदि आम्हा!
–ाड लावल कुणी?
पाणी घातल कुणी?
असा कसा जुलूम हा –ÖÖ»ÖÖ?

–ााड तोडायची बंदि आम्हा!"[9]

अशा गाण्यांनी गाव गजबजून उठली.

या जंगल सत्याग्रहामध्ये सात्रळचे देवराम ताजणे आणि कन्हैयालाल शेŠ यांनी जवळे बाळेश्वर जवळच्या पुतळया डोंगरावर गवत कापणीचा सत्याग्रह केला. तेव्हा त्यांना पोलीसांनी पकडून नेले. या घटनेचा ¯Öंजाजी कडू पाटील आणि त्यांच्या वयातील मुलांवर इतका परिणाम –ााला की, दुसऱ्या दिवसापासून या सर्व मुलांनी गावामध्ये ब्रिटिश सरकार विरोधी प्रभात फेऱ्या काढण्यास सुरुवात केली. पुंजाजी कडू पाटील यांना फारसे समजत नव्हते परंतु 'महात्मा गांधी की जय' अशा घोषणा देत आणि 'चरखा चला चला के, लेंगे स्वराज्य लेंगे' असे चरख्याचे गाणे म्हणत पुंजाजी कडू पाटील आणि गावातील मुले रस्त्यातून जायचे.[10] जंगल खात्याकडून होणाऱ्या जुलमाची आणि अन्यायाची जाणßव इतकी तीव्र होती की, लवकरच ही चळवळ संपुर्ण महाराष्ट्रभर पसरली. नाशिक, सातारा, ठाणे आणि पुणे ×•Ö»ÊÖŸÖ Æß पुढे ही जंगल सत्याग्रहाची चळवळ दोन-तीन महिने चालू राहिली.[11] ¯ुंजाजी कडू पाटील यांच्यावर स्वातंत्र्य चळवळीचा ¯Ö³ÖÖ¾Ö खऱ्या अर्थाने या प्रसंगातून ¯Ö›»ÖÖ.

यानंतर पुंजाजी कडू पाटील संगमनेरला पेटीट हायस्कूलमध्ये शिकत असतांना संगमनेरला रावसाहेब पटवर्धन, कॉ. विनायकराव ताकटे, पिंगळे वकील यांच्या जाहीर सभा व्हायच्या या सभेत पुंजाजी कडू पाटील आणि बोर्डीग मधील विद्यार्थी जात असत. ब्रिटिश आपल्या देशाची पिळवणक कशी करतात हे या सभेमधून सांगितले जायचे.[12] याचा परिणाम पुंजाजी कडू पाटील यांच्यासह या विद्यार्थ्यांवर –ााला तसेच हायस्कलमध्ये असतांना पुंजाजी कडू पाटील सेवादलामध्ये ही जात असत. या वयात महात्मा गांधीजीबद्दल आदर, स्वराज्याबद्दलचे ¯ÖÏ´Ö, सत्याग्रहाबद्दल कुतूहल या साऱ्यांचा पुंजाजी कडू पाटील यांच्या मनावर प्रभाव पडत ÆÖŸÖÖ. ताहराबादला गोपाळ काल्यात तिरंगी –ेंडा घेवून आलेले प्रचारक, देवराम ताजणे व कन्हैयालाल शेट यांचा पुतळया डोंगरावरील जंगल सत्याग्रहात –ÖÖ»Ö»Öß अटक आणि संगमनेरला पिंगळे वकिलांचा वैयक्तिक सत्याग्रह यामुळे स्वातंत्र्य “ÖôÖ¾ÖôÖß“Ö •ÖÖÃÖŸÖ“Ö आकर्षण पुंजाजी कडू पाटील यांना वाटत होते.[13] याचवेळी ही ´ÖÆÖŸ´ÖÖ गांधीही मोठया शक्तीने लढत होते. पुढे ‡.ÃÖ. १९४२ साली महात्मा गांधींनी 'चलेजाव' चळवळ सुरु केली. पुंजाजी कडू पाटील तेव्हा बडोद्याला कá»Ö•Ö»ÖÖ ÆÖŸÖÖ.

त्यांनी या चळवळीत सहभाग घेतला आणि पुढे महात्मा गांधीजी हेच स्वातंत्र्य “ÖÔ¾ÖÔß“Ö प्रेरणास्थान पुंजाजी कडू पाटील यांनी मानले.[14]

त्या काळामध्ये आंदोलनाला धार असायची, जोश असायचा लोकांना यामध्ये सामील होतांना हुरुप वाटायचा आंदोलनात सामील न होणे, म्हणजे कमीपणा मानला जात होता. त्यामागची परिसिमा गाठली जायची, आपल्या नेत्यावर व त्याच्या कृतीवर निष्ठा व विश्वास असायचा. त्या काळात सत्याग्रह, धरणे, मोर्चा, उपोषणे याला मह¢¾Ö होते. या मधूनच पुंजाजी कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा मिळत गेली.

4.3 ‡.ÃÖ. 1942 “Öß '“Öê»Ö •ÖÖ¾Ö' चळवळ आणि प•ÖÖ•Öß कडू पाटß»Ö :-

¤¿ÖÖŸÖन इंग्रजांना ताबडतोब हाकलून देण्याचे व त्यासाठी निर्वाणी“ÖÖ »ÖœÖ पुकारण्याचे राष्ट्रीय सभेने हिंदी जनतेला आव्हान केले. इंग्रंजांनी चालते व्हा म्हटल्याबरोबर निघून जाण्यासाठी इंग्रज भारतामध्ये आले नव्हते. इंग्रजांनी कॉंग्रेसचे आव्हान स्वीकारुन दडपशाहीचे शस्त्र उपसले. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी पहाटे महात्मा गांधीजीसह कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीचे सर्व सभासदांना कैद केले. महात्मा गांधीजींना पुण्यातील आगाखान पॅलेसमध्ये ठेवण्यात आले व इतरांना अहमदनगरच्या किल्ल्यामध्ये डांबले. कॉंग्रेस नेत्यांना अटक केल्याबरोबर चळवळ थांबेल असे ब्रिटिशांना वाटत होते. परंतु त्यांचा अंदाज साफ चुकला, नेत्यांच्या मार्गदर्शना शिवाय जनतेने सर्व देशभर उस्फूर्त आंदोलन सुरु केले. प्रचंड मोर्चे निघू लागले, निदर्शने होऊ लागली. सर्व देश हिंसा अहिंसेचा विचार न करता आंदोलनात सामील –ÖÖ»Öा. पुढारी नसला तरी आंदोलन थांबवायचे नाही असा जनतेने निर्धार केला.

ÃÖ¯Öूर्ण देशामध्ये प्रचंड मोर्चे निघाले त्याचप्रमाणे बडोद्यामध्ये ¯Ö“Ö› ´ÖÖ“ÖÖ निघाला. पुंजाजी कडू पाटील यांचे कॉलेज सुरु होऊन जेमतेम महिना-दीड महिना –ााला असेल. ते सयाजी बोर्डींगमध्ये रहात होते. बडोद्यामध्ये निघालेल्या या प्रचंड मोर्चामध्ये सयाजी मराठा बोर्डींगचे ×¾ÖªÖ£Öá ÃÖÖ´Öß»Ö –ÖÖ»Öê ÆÖŸÖê. ¿ÖÆ¸ÖŸÖß»Ö सुरसागर तलावाजवळ मोठया प्रमाणात जमाव जमला आणि तेथून रेसिडेन्टच्या बंगल्यावर मोर्चा गेला. बंगल्यासमोर तो अडवण्यात आला आणि पोलिसांनी तेथे लाठीमार केला. अनेक लोक आणि विद्यार्थी लाठीमार मध्ये घायाळ –ााले आणि मोर्चा पांगला.

त्यानंतर रात्री बोर्डींगच्या विद्यार्थ्यांची बैठक –ÖÖ»ÖÖ. बहुतेक विद्यार्थी महाराष्ट्रातील ÆÖÝÖ. तेव्हा असे ठरले की, येथे भाषेच्या अडचणीमुळे आपण ज्या भागातून आलो आहोत त्या भागामध्ये जावे आणि भूमिगत होऊन चळवळ पुढे चालू ठेवावी †ÃÖÖ निर्णय घेण्यात आला. त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी अण्णासाहेब शिंदे, पांडुरंग भांगरे आणि पुंजाजी कडू पाटील यांनी बडोदा सोडले आणि मुंबईस रवाना –ाले. तेथून नाशिकला जावून माधवराव लिमये वगैरे भूमिगत कार्यकर्त्यांची भेट घेऊन चळवळीचे तंत्र समजावून घेतले आणि १३ ऑगस्ट १९४२ रोजी अण्णासाहेब शिंदे, पांडुरंग भांगरे व पुंजाजी कडू पाटील संगमनेरच्या आपल्या जुन्या बोर्डींगवर दाखल –ÖÖ»Ö.[15]

4.3.1 पुंजाजी कडू पाटील यांचा नाना पाटील यांच्या प्रति सरकारच्या धर्तीवर संगमनेर-†कोले तालुक्यात प्रतिसरकारची स्थापनेची अयशस्वी प्रयत्न :-

१५ ऑगस्ट १९४२ या दिवशी संगमनेर तालुक्यातील कार्यकर्त्यांची सभा राजापूर या गावी रामभाऊ हासे यांच्या मांडीवर घेण्यात आली. या सभेसाठी खू¯Ö कार्यकर्ते आले होते. भास्करराव दुर्वे, रामभाऊ नागरे, विष्णुबुवा हासे तर होतेच पण बडोद्याहून आलेले अण्णासाहेब शिंदे, पांडुरंग भांगरे, पुंजाजी कडू पाटील हे कॉलेज सोडून चळवळीचे नेतृत्त्व करण्यासाठी आलेले होते. सभेमध्ये असा निर्णय –ाला की, संगमनेर-अकोले तालुक्यात प्रति सरकार स्थापन करायचे आणि नेत्यांचा आदेश येईल त्या दिवशी संगमनेर कचेरी व अकोला कचेरी ताब्यात घेवून कचेऱ्यांवर तिरंगी ध्वज फडकवयाचा तसेच बंदुका घेऊन खजिना लुटायचा व स्वतंत्र –ाल्याचा पुकारा करावयाचा. त्यासाठी हजारो लोक जमा करावयाचे असे ठरले. संगमनेर व अकोला या दोन्ही तालुक्यामध्ये प्रचार करण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे नऊ-दहा गट तयार करण्यात आले. प्रत्येक गटाला एक प्रमुख कार्यकर्ता गट प्रमुख म्हणून नेमला आणि प्रचारासाठी सर्वांना गावे वाटून देण्यात आली.[16]

प्रतिसरकार स्थापन करण्यासाठी संगमनेर व अकोले तालुक्यातील कार्यकर्त्यांनी जोरदार तयारी चालवली होती. एकाच दिवशी एकाच वेळी संगमनेर व अकोले येथील कचेऱ्या ताब्यात घेण्याच्या जिद्दीने सर्व कार्यकर्ते प्रचार यंत्रणा राब¾ÖßÝÖ होते. कचेऱ्या ताब्यात घेतल्यावर पोलिस दल येईल, लष्कर येईल याची जाणिव होती. ते येवू नये म्हणून कोणते रस्ते तोडायचे, कोठे अडथळे निर्माण करायचे,

जमलेले लोक कोठे आणायचे त्यांना एकत्र करुन कचेरीवर कशाप्रकारे हल्ला करायचा यासाठी कशी मोर्चे बांधणी करायची याचे तपशीलवार नियोजन ठरवले ÆÖÛÖ.[17]

२३ ऑक्टोबर १९४२ ही मोर्चासाठी तारीख ठरवण्यात आली. निरनिराळे गट करुन वेगवेगळया विभागात पाठवण्यात आले. नाशिक रस्ता घाटाखाली तोडण्यात आला. नगर रस्ता तोडून मोठमोठी –ाडे त्या रस्त्यावर कापून टाकण्यात आली. चंदनापूरी घाटातील मोऱ्या तोडून टाकण्यात आल्या. अकोल्याकडे जाणारे सर्व रस्ते तोडून ठिकठिकाणी अडथळे रचण्यात आले. सिन्नरहून अकोल्याकडे येणारा रस्ता ठाणगावजवळील चिंचखिंडीतील मोरीचा पूल पाडून तोडण्यात आला होता. अकोले तालुक्यात पांडुरंग भांगरे, बुवासाहेब नवले, लक्ष्मण बुधा ठाकूर, समशेरपूर"Ö ÃÖÖ´ÖÖ ¤¾Ö•ÖÖ जोखरकर यांनी खेडोपाडी फिरुन लोकांना जमा केले. रात्रीच्या वेळी नवलेवाडीजवळ सर्वांना एकत्र केले. मोर्चा सरकत सरकत कचेरीकडे न्यायचा व कचेरीला घेराव घालायचा असे नियोजन केले होते. या प्रकारची पोलिसांना ही कुणकुण असल्यामुळे त्यांनीही ÃÖ¹ÿÖÖÛÖÖपासून तयारी केली होती. दिवस उजेडताच मोर्चा कचेरीच्या दिशेने सरकू लागला. मोर्चा कचेरी समोर येण्यापूर्वीच पोलिसांनी बंदुका रोखून मोर्चाला मागे हटण्यास भाग पाडले. कार्यकर्त्यांची धरपकड सुरु –ाली. बरेच कार्यकर्ते भूमिगत –ाले तर काही दुसरीकडे †ÖÁÖयास गेले.[18] अशाप्रकारे अकोले कचेरी ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न अकोल्यामध्ये अयशस्वी –ÖÖ»ÖÖ.

संगमनेर तालुक्यामध्ये अण्णासाहेब शिंदे, भास्करराव दुर्वे, रेवजी संभाजी दिघे, दगडू मनाजी हासे, धर्मा गेणु पोखरकर, पुंजाजी कडू पाटील, नारायण अहिरे यांनी सर्वत्र फिरती केली. २३ ऑक्टोबर १९४२ या दिवशी कचेरीच्या मागे लोक जमले. पण अंदाजापेक्षा कमी लोक आले. कचेरीवर मोर्चा येणार याचा अंदाज ¯ÖÖलिसांना अगोदरच लागला होता. मोर्चाने कचेरीकडे कुच करताच पोलिसांनी बंदुका रोखल्या. मोर्चा मागे हटला. पोलिसांनी धरपकड सुरु केली. राम नागरे यांना अगोदर अटक केलेली होती. राजापूरचे बुवासाहेब हासे, शंकरगीर गोसावी, पांडुरंग सावळेराम देशमुख, कारभारी रामचंद्र खतोड, दगडू मनाजी हासे, मुरलीधर कुंडलिक हासे, सखाराम पंढरीनाथ खतोड इत्यादी कार्यकर्ते, शेतकरी, विडी कामगार यांना अटक –ÖÖ»ÖÖ.[19] प्रचाराचे पुंजाजी कडू पाटील यांचे काम त्यांनी पूर्ण

केले होते. पण महिना-दीड महिन्याच्या प्रचाराच्या ताणामुळे आदल्या दिवशीच खूप आजारी पडले. तापाने अंग फणफणत होते. पण मोर्चाची उत्सुकता असल्यामुळे त्यांनी रेवजी दिघे यांना वेळोवेळी माहिती देण्यास सांगितले होते. रात्री रेवजी दिघे यांनी पाच वेळा येवून पुंजाजी कडू पाटील यांची भेट घेवून माहिती दिली होती. पण संगमनेर आणि अकोले या दोन्ही ठिकाणचे मोर्चांना अपयश आल्याचे कळल्यावर पुंजाजी कडू पाटील यांना फार वाईट वाटले. यानंतर पुंजाजी कडू पाटील यांच्यासह त्यांचे सर्व चळवळीतील सहकारी यांनी भूमिगत चळवळीच्या दिशेने काम करण्यास सुरुवात केली.

4.3.2 भारतीय स्वातंत्र्य लढयात प•ÖÖ•Ößß कडू पाटील यांचा सक्रीय सहभाग :-

प्रतिसरकार स्थापन करण्यास अपयश आल्यानंतर पुंजाजी कडू पाटß»Ö आणि भास्करराव दुर्वे सोनगांवला मुक्कामला गेले. नंतर सात्रळ भागामध्ये लोकांच्या गाठी भेटी घेवून भूमिगत चळवळीच्या, प्रांतिक कार्यालयाशी संपर्क साधण्याची व्यवस्था करु लागले. यावेळी अण्णासाहेब शिंदे यांनी पुंजाजी कडू पाटील यांच्यावर खास जबाबदारी टाकली. ती म्हणजे पूर्वीची संगमनेर येथील बोर्डींग चालू ठेवायची बोर्डींग हे संपर्क केंद्र ठेवून तेथून नाशिक, अहमदनगर, पुणे आणि जमले तर मुंबईशी संबंध ठेवायचा त्याचप्रमाणे पडतील ती कामे ही संगमनेरमध्ये राहून पार पाडायची. या व्यवस्थेनुसार खूप कार्यकर्ते एकत्र –ाले. धर्मा पोखरकर, गुलजमाल इनामदार, आबासाहेब लगड, किसनराव जोंधळे, भाऊसाहेब थोरात इत्यादी पुंजाजी कडू पाटील यांचे जुने मित्र तर होतेच पण बडोद्याहून नारायण अहिरे आले होते. तसेच राजाराम कुलथे नावाचा पोलिसही पुंजाजी कडू पाटील यांच्या चळवळßŸÖ ÃÖÖ´Ößß»Ö –ााला. नाशिक, पुणे इथपर्यंत निरोप व चिठ्ठया पोहोचवयाच्या, श्रीरामपूरच्या सुभाषवाडी पासून अकोल्याच्या पट्टयाकिल्ल्या पर्यंत कार्यकर्त्यांशी पुंजाजी कडू पाटील संपर्क ठेवीत असत.[20]

अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये सर्वत्र कार्यकर्त्यांची संख्या वाढत होती. राजाराम कुलथे सारखा पोलिस सुध्दा या चळवळीमध्ये सामील –ााला होता. बऱ्याच कार्यकर्त्यांना अटक –ााली होती. काहींना वारंट निघाले होते. त्यामुळे पुंजाजी कडू पाटील आणि बाहेर असलेले कार्यकर्ते गटाने राहून त्यांच्यापुढे एक कलमी कार्यक्रम

होता. तो म्हणजे सरकारी मालमत्तेची नासधूस करणे. त्यामध्ये दळणवळणाची व्यवस्था मोडणे, टेलिफोन तारा तोडणे, टेलिफोन खांब उपटून त्याचे तुकडे करणे, टपाल पेटया जाळणे अशी कामे पुंजाजी कडू पाटील यांचा गट करु लागला. तसेच पुंजाजी कडू पाटील बोडींगमध्ये राहून पुण्यातील दत्ता देशमुख, डब्ल्यू. बी. लिमये इत्यादी विद्यार्थी नेत्यांशी संपर्क साधून होते. नाशिकमधील सर्कल टॉकीजचे मालक पुंजाजी कडू पाटील यांना या कामात मदत करीत. अण्णासाहेब शिंदे पुंजाजी कडू पाटील यांना नकाशा काढून देत आणि त्याप्रमाणे पुंजाजी कडू पाटील नेमके तेथे जावून सर्वांना भेटत असत. याप्रमाणे पुंजाजी कडू पाटील यांचे जास्त काम संपर्काचे होते. प्रत्यक्ष कृती करण्याचे त्यांना फार कमी काम असल्यामुळे हळूहळू त्यांना या कामाचा कंटाळा येवू लागला.

इतर सहकाऱ्यांकडून तारा कशा तोडायच्या, खांब कसे पाडायचे याच्या रंगतदार हकीगती कळत असत. मग पुंजाजी कडू पाटील यांना ते काम करण्याची ‡“”ÖÖ –ÖÖ»ÖÖ. तेव्हा पुंजाजी कडू पाटील, धर्मा पोखरकर, गुलजमाल इनामदार त्या कामासाठी जावू लागले. पण त्यावेळी असे लक्षात आले की, पुंजाजी कडू पाटील, धर्मा पोखरकर, गुलजमाल इनामदार हे नवीन असल्यामुळे खांब तोडायला जास्त वेळ लागायचा, तारा तोडायला त्रास व्हायचा, दोन दिवसांनी पहावे तर खांब, तारा पुन्हा जोडलेले असायचे. मग पुंजाजी कडू पाटील यांच्या गटाने तारांबरोबर खांबाचे तुकडे करुन टाकायचे ठरवले. त्यासाठी त्यांनी दत्ता देशमुख यांनी काही वेगळया प्रकारच्या कात्र्या पैदा केल्या होत्या. ÿयांच्याकडून विशिष्ट प्रकारच्या कात्र्या मिळाल्यामुळे एका रात्रीत टेलिफोन तारांचे चाळीस चाळीस खांब तोडण्यापर्यंत पुंजाजी कडू पाटील यांच्या गटाने कामे केली. एका ठिकाणी खांब पाडल्यानंतर कमीत कमी वीस मैल तरी तेथून ते लांब जात असत.[21]

भूमिगत असतांना एका ठिकाणी मुक्काम ठेवून चालत नसे तसेच सर्वजण एकदम पकडले जावू नये म्हणून विखुरलेले असायचे या बरोबरच पुणे, मुंबई येथून येणारी बुलेटिन्स वाटण्याचा व्यापक कार्यक्रम पुंजाजी कडू पाटील यांच्या गटाने ÆÖÝÖß ‘ÖÝÖ»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. बुलेटीन वाटण्याबरोबर पोस्टर्स चिटकवण्याचे ही काम पुंजाजी कडू पाटील यांच्या गटाकडे असायची. त्याकाळी –हेरॉक्स मशिनची सोय नसल्यामुळे पोस्टर्सच्या प्रति हातानेच कराव्या लागत. संगमनेरमधील द¾Öß गल्लीत दातरंगे

नावाच्या गृहस्थाची खोली पुंजाजी कडू पाटील यांनी यासाठीच भाडयाने घेतली होती. तेथे एका एका पोस्टर्सच्या पंधरा वीस पर्यंत होतील तेवढया प्रति पुंजाजी कडू पाटील स्वतःच्या हातानी तयार करुन त्या गावातील तरुणांकडून भिंतीवर चिकटवत असत. त्यातील एका पोस्टर्सचा नमुना आजही पुंजाजी कडू पाटील यांना आठवतो. तो म्हणजे विस्टन चर्चिल त्याचेळचे इंग्लंडचे पंतप्रधान ते इंग्रज सत्तेच प्रतिक म्हणून एक भारतीय त्याच्या ढुंगणावर लाथ मारतो आहे व चलेजाव असे म्हणतो आहे. अशी ती कल्पना होती. असे पुंजाजी कडू पाटील यांनी सांगितले. या बरोबरच पोस्टाच्या पेटया जाळण्याचे तंत्रही पुंजाजी कडू पाटील यांनी अवगत करुन घेतले होते. एखाद्या पाकिटाला विशिष्ट ज्वालाग्रही पदार्थ लावून पेटीत टाकले म्हणजे थोडया वेळाने ते पेट घेत असे. त्याबरोबरच बाकीचे पत्रही जळत असत आणि पेटीला ही आग लागत असे.[22]

¯ÖÖ×»ÖÃÖÖ“ÖÖ ÃÖÃÖÖमिरा पुंजाजी कडू पाटील आणि त्यांच्या गटाच्या मागे होताच पण सर्वांची नावे समजायला त्यांना फार उशिर लागला. कारण बोर्डींगमधील विद्यार्थी म्हणून सर्वजण दिवसा हिंडायचे आणि रात्री घÖातपाताचे उद्योग करायचे. अशाप्रकारे चळवळ फोफावत चालली होती आणि त्यात नेमके कोण आहेत हे पोलिसांना उमगत नव्हते. कारण सगळी नवीन शाळकरी मुले होती. त्यांची नावेही पोलिसांना माहित नव्हती. नात्यागोत्यातील माणसे या मुलांना आश्रय देत पण मुक्कामाची ठिकाणे ही पोलिसांना माहीत –ाल्यामुळे ती सर्व ठिकाणे बंद करावी लागली. यामुळे जेवणाचे हाल होवू लागले. कधीकधी गूळ शेंगदाणे यावर भूक भागवायची वेळ येवू लागली. कधी उपवासही घडे. मग पुंजाजी कडू पाटील यांच्या गटाने तवा, पीठ, तेलाची बाटली इत्यादी साहित्य सोबत ठेवून नदी नाल्यात, †Öœयाकाठी तीन दगडाची चुल करुन पिठले भाकरी बनवायचे, पोळया करतांना लाटणे म्हणून तेलाच्या बाटलीचा उपयोग होत असे. चळवळ याप्रमाणे जोरात असली तरी कार्यकर्त्यांना पकडले जात होते.[23]

सरकारी कचेरी ताब्यात घेण्याची योजना फसल्यानंतर अण्णासाहेब शिंदे, भास्करराव दुर्वे, धर्मा पोखरकर, भाऊसाहेब थोरात आणि पुंजाजी कडू पाटील वैतागवाडी येथील दगडू गोडे यांच्या वस्तीवर आश्रयासाठी गेले तेथून जवळच असलेल्या पट्टा किल्ल्यावर जावून तेथे तिरंगा ध्वज फडकवण्याचे साहस ही त्यांनी

केले. या नंतरच्या कार्यक्रमाची आखणी करण्यासाठी जानेवारी १९४३ मध्ये सुभाषवाडी येथे कार्यकर्त्यांची सभा आयोजित करण्यात आली होती. त्या दिवशी संध्याकाळच्या सुमारास पुंजाजी कडू पाटील यांच्यासह इतर मंडळी सुभाषवाडी येथे पोहोचले. जेवण –ाल्यानंतर एका मोठया खोलीत वीस-पंचवीस कार्यकर्ते गोळा –ÖÖ»Ö होते. त्या बैठकीत भास्करराव दुर्वे यांनी राजकीय परिस्थिती समजावून सांगितली व आपण जोरदार लढा दिला पाहिजे असे प्रतिपादन केले. नंतरच्या चर्चेत असा सूर निघाला की नुसता प्रचार, खांब मोडणे, तारा तोडणे यामधून काही साध्य होणार नाही. त्याऐवजी सशस्त्र लढा उभारणे हाच प्रभावी मार्ग ठरु शकेल. त्ÖÖÃÖÖŠÖ हत्यारे पैदा करायची आणि तरुणांना संघटीत करायचे असा निर्णय घेण्यात आला.[24]

सुभाषवाडीला कार्यकर्त्यांची जी सभा –ाली होती. त्या सभेत सशस्त्र लढा हाच ऐकमेव मार्ग शिल्लक राहिला आहे यावर सर्वांचे एकमत –ाले होते. त्या अनुषंगाने कार्यकर्ते कामाला लागले होते. भास्करराव दुर्वे, पुंजाजी कडू पाटील, पांडुरंग भांगरे यांनी पुढील दिशा निश्चित करण्यासाठी मुंबईला जाण्याचे ठरले होते. त्यानुसार एप्रिलच्या एक-दोन तारखेला ते मुंबईला पोहोचले. तेथे चळवळीचे नेतृत्त्व ना. ग. गोरे यांच्याकडे ÆÖÖŸÖê. ना. ग. गोरे हे भास्करराव दुर्वे यांच्या चांगल्या परिचयाचे होते. त्यामुळे भास्करराव ¤ãÖê यांनी पुंजाजी कडू पाटील व पांडुरंग भांगरे यांना ना. ग. गोरे यांच्याकडे नेले. त्यांना पुंजाजी कडू पाटील व पांडुरंग भांगरे यांची चांगली ओळख करुन दिली आणि कोणतेही काम दिले तर ते चोख आणि प्रामाणिकपणे बजावतील असे सांगून या दोघांना ना. ग. गोरे यांच्या ताब्यात दिले आणि भास्करराव दुर्वे आपल्याला जनतेत राहिले पाहिजे असे म्हणून संगमनेरला ¯Ö¸ŸÖ †Ö»Ö.[25]

मुंबईमध्ये बॉम्बे सेंट्रल स्टेशन जवळील इमारतीतील एका सदनिकेत भूमिगतांनी आपले निवासस्थान केले होते. तेथेच ना. ग. गोरे, एस. एम. जोशी, मधू लिमये, साने गुरुजी इत्यादी भूमिगत नेत्यांचे वास्तव्य होते. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यातील भूमिगत चळवळीच्या प्रमुखास सूचना देण्यासाठी तेथे बोलावले जात असे. त्या इमारतीला चळवळीच्या लोकांनी 'मुषक महाल' असे नाव दिले होते. त्या ठिकाणी पूर्वी फार उंदिर होते. म्हणून 'मुषक महाल' असे म्हणत.[26] ना. ग. गोरे यांनी पुंजाजी कडू पाटील यांना पत्र व्यवहाराचे काम दिले. म्हणजे मुख्यत: पश्चिम

महाराष्ट्रात बुलेटिन्स पाठवायची आणि जरुर पडेल त्याप्रमाणे पत्रे लिहायची. हे काम मुषक महालातूनच चाले. पुंजाजी कडू पाटील यांची मुक्कामाची सोय सात रस्ता, जेकब सर्कल, गाडगे महाराज चौक येथील न्यू शिरीन टॉकीजच्या वर एका खोलीत केली होती. जेवणाची सोय मुषक महालामध्येच करण्यात आली होŸÖß. मुक्कामाची सोय असलेल्या खोलीत शिल्लक राहिलेल्या हजारो बुलेटिन्सचा ढीग पडला होता. ना. ग. गोरे यांनी तो ढीग नाहीसा करायला सांगितला.[27]

काही दिवसातच मुषक महालामध्ये कार्यकर्त्यांची व¤Ô ¾ÖÖœ»ÖÖß. ×²Ö×™¿Ö सरकारच्या गुप्त पोलिसांची भूमिगतांच्या हालचालीवर नजर होतीच. तेव्हा सुरक्षिततेच्या दृष्टीने तेथे जास्त दिवस थांबणे धोक्याचे होते म्हणून मुषक महालावर पोलिसांनी छापा टाकण्याआधीच भेंडी बाजारातील इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावरील सदनिकेत कार्यकर्त्यांची सोय करण्यात आली होती. त्या निर्जन जागेला ते 'हडळ हाऊस' असे म्हणत. त्या जागी पूर्वी एका बाळंतीण बाईचा मृत्यू –ÖÖ»ÖÖ होता. तिच्या भितीने तेथे कोणी रहात नव्हते म्हणून सुरक्षिततेच्या दृष्टीने भूमिगतांना ती जागा ÃÖÖ‡“Ößß ÆÖŸÖß.[28] 'मुषक महाल' आणि 'हडळ हाऊस' या दोन्ही ठिकाणी जिल्ह्याचे प्रमुख कार्यकर्त्यांचा चळवळीचा आढावा घेतला जात असे व त्यांना मार्गदर्शन ही चळवळीचे नेते करीत असत.

पुंजाजी कडू पाटील सात रस्त्याला रहात होते तेव्हा सकाळपासून सायंकाळ पर्यंत मुषक महालात पडेल ते काम करायचे. तेथेच जेवायचे आणि मग उरलेल्या वेळात मुंबईभर भटकायचे असा पुंजाजी कडू पाटील यांचा कार्यक्रम चालू होता. मुषक महालावरील कार्यकर्त्यांची वाढती वर्दळ आणि संशयास्पद हालचाली ब्रिटिश पोलिसांच्या नजरेतून सुटू शकल्या नाहीत. पुंजाजी कडू पाटील यांना येथे येवून जेमतेम तीन आठवडे ही –ाले नसतील तरच १८ एप्रिल १९४३ रोजी सायंकाळी जेवणासाठी आणि ना. ग. गोरे यांच्याकडून काही सूचना असतील त्या घेण्यासाठी पुंजाजी कडू पाटील मुषक महालाकडे चालले होते. वाटेत कोणीतरी दोघे जण मागून येत आहेत असे त्यांना वाटले पण पुंजाजी कडू पाटील यांनी तिकडे दुर्लक्ष केले आणि निर्धास्तपणे चालत राहिले. पहिल्या मजल्यावर गेल्यावर आपण पोलिसांच्या जाळयात सापडलो आहोत असे लक्षात आले. पुंजाजी कडू पाटील यांच्या सोबत पोलिसांनी शिरुभाऊ लिमये, साने गुरुजी, माधव लिमये, ना. ग. गोरे,

डब्ल्यू. बी. लिमये इत्यादींना अटक केली. या मंडळी सोबत पुंजाजी कडू पाटील यांची नुकतीच ओळख –ााली होती. या बरोबरच मधू देशपांडे, राम वडके, राम तेलंग, निळूभाऊ लिमये, पांडुरंग भांगरे इत्यादी कार्यकर्त्यांनाही अटक –ÖÖ»ÖÖ. चळवळीतील नेते आणि कार्यकर्ते अशी अठरा लोकांना १८ एप्रिल रोजी पोलिसांनी पकडून अटक केली.[29]

4.3.4 ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना कारावास आणि सुटका :-

मुषक महालामध्ये १८ एप्रिल १९४३ रोजी ब्रिटिश पोलिसांनी अटक केलेल्या कार्यकर्त्यांना वेगवेगळया ठिकाणी कोठडीत ठेवले. प•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील आणि डब्ल्यू. बी. लिमये या दोघांना काळा चौकी पोलिस स्टेशनच्या कोठडीत ठेवण्यात आले. ŸÖÖ कोठडी अगदी छोटी आणि जमिनीखाली होती. तेथे जेमतेम –ोपता येईल इतकीच जागा होती. हालचाल सुध्दा करता येत नव्हती, त्यात मुंबईची हवा दमट आणि अतिशय उकाडा यामुळे अंथरायच्या पांघरायच्या कपडयाची सुध्दा आवश्यकता नव्हती आणि यांच्याकडे ही अंगावरील कपडयांशिवाय काही नव्हते. त्यामुळे अंघोळ ही नव्हती आणि तशी सोय ही नव्हती. जेवणाचा भत्ता अडीच आणे मिळत असे. ŸÖÖ¾Öढयात मिळेल त्या अन्नावर भागवावे लागत असे. त्यामुळे अर्धपोटी राहण्याची वेळ आली होती. पण प•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांचे जोडीदार डब्ल्यू. बी. लिमये पेशाने शिक्षक असल्यामुळे प्रेमळ आणि मित आहारी होते. ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांचे या जेवणाने पोट भरत नाही. अर्धे पोटी रहावे लागते असे लक्षात आल्यावर ते स्वतःच्या डब्यातील अर्धे जेवण प•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना देत असत.[30] अशा परिस्थितीमध्ये ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील अगदी जेरीला आले, थकून गेले. त्यातच त्यांचा कान दुःखू लागला म्हणून पोलिसांनी त्यांना के.ई.एम. हॉस्पिटलमध्ये नेले. हॉस्पिटलमध्ये घेवून जाणारा पोलीस एकटाच होता. त्याच्या हाताला हिसका मारुन पळून गेलो तर हा काय करणार? असे त्यांनÖ ¾ÖÖ™ü»ÖÖ पण नंतर त्यांनाच वाटले पळालो तरी कुठे जाणार? हातात बेडी आहे. आपल्याला कोण आश्रय देणार? पुन्हा पकडलो जाणार पळून गेल्याबद्दल किंवा तसा प्रयत्न केल्याबद्दल आणखी शिक्षा मिळायची त्यापेक्षा जी काय शिक्षा होईल ती भोगावी असे मनाशी त्यांनी ठरवले.[31]

आठ दिवसानंतर क्रॉफर्ड मार्केट जवळील सरदार गृहासमोरील पोलÖßÃÖ कमिशनरच्या ऑफिसमध्ये तिसऱ्या मजल्यावर ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांनÖÖ चौकशीसाठी नेण्यात आले. पण अशक्तपणामुळे तीन जीने चढण्यासाठी मध्येच बसावे लागले. तेथे चौकशी –ााल्यानंतर सर्व राजकैद्यांना पुण्यात नेण्यात आले. मुंबईला जे काळे नावाचे ऑफिसर होते तेच पुण्याला चौकशी करण्यासाठी होते. त्यामुळे आपण एकमेकांच्या परिचयाचे आहोत अशा थाटात ते ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांच्यासोबत बोलत होते. साने गुरुजी, ना.ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये या मोठया नेत्यांबरÖ²Ö¸¡ ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील पकडले गेल्यामुळे हा कोणीतरी मोठा कार्यकर्ता असावा या समजुतीमुळे त्यांना पोलिसांनी काही त्रास दिला नाही. पुण्याची चौकशी पूर्ण –ााल्यानंतर सर्वांची येरवडा जेलमध्ये रवÖÖनगी करण्यात आली. पण तेथे सर्व अठरा जणांना एकत्र न ठेवता साने गुरुजी, शिरुभाऊ लिमये इत्यादींना 'अ' वर्ग दिला होता. ना.ग. गोरे यांनी स्वत: 'ब' वर्ग मागून घेतला. त्यामुळे ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील बऱ्याच दिवस त्यांच्या सोबत जेलमध्ये होते.[32]

मुषक महालामध्ये पकडलेले अठरा कार्यकर्त्यांखेरीज इतर ठिकाणांहून अटक करुन आणखी काही कार्यकर्ते धरुन एकण चाळीस कार्यकर्त्यांवर 'महाराष्ट्र कटाचा' खटला पोलिसांनी रचला. तो पुढे महाराष्ट्र कटाचा खटला म्हणून“Ö ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Òü³Ö¸¡ गाजला. सुमारे सहा सात महिने हा खटला चालला नंतर सरकारला हा खटला सिध्द करणे शक्य –ााले नाही म्हणून तो मागे घेण्यात आला. या खटल्यामुळे एक –ााले की, ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांचे नांव मोठमोठया चळवळीतील पुढाऱ्यांबरोबर ओवले गेल्यामुळे त्यांना संपुर्ण महाराष्ट्रात प्रसिध्दी मिळाली.[33]

महाराष्ट्र कटाच्या खटल्यातून ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील आणि त्यांच्या इतर सहकाऱ्यांची मुक्तता –ााली. पण त्यांच्या दिनक्रमामध्ये काहीच फरक पडला नाही. तोच ग्रुप तीच बरॅक होती. सकाळी उठल्यावर शौचमुखमार्जन –ााल्यावर थोडासा व्यायाम –ााला की कांजीची वेळ होत असे. कांजी म्हणजे ज्वारी, मका, गव्हाची पेज. थोडया वेळानंतर चहा मिळत असे. कधी तो बरा असे तर कधी पूळचट, अगदीच बेचव असे. साधारणपणे दहा वाजता या कैद्यांना भत्ता म्हणजे जेवण मिळत असे. त्यात कधी ज्वारी, बाजरीची भाकरी तर कधी गव्हाची चपाती म्हणजे बिन तेलाची रोटी त्याचे वजनही ठरलेले असायचे. भाकरी, चपाती चांगली भाजलेली

असेलच याची खात्री नसायची बऱ्याच वेळेला त्या कच्याच असायच्या शिवाय पीठ म्हणजे आटा असायचा तो जूनाच असायचा त्यामुळे त्यामध्ये गबाळ किंवा अळया –ालेल्या असायच्या. त्यामुळे जेलच्या कर्मचाऱ्यासोबत पुंजाजी कडू पाटील व त्यांचे सहकाऱ्यांची भांडणे सुरु व्हायची, भत्ता नाकारला जायचा आणि उपवास घडायचा. दुपारच्या जेवणात भाजी ऐवजी डाळ असायची. ती मात्र खाण्यासाठी बरी वाटे कारण डाळ जरा घट्ट असे अर्थात हे जेवण कोणाच्या आवडीचे असणे शक्यच नव्हते. सायंकाळचा भत्ता पाच साडेपाचला येत असे. त्याकाळात अन्नधान्याची टंचाई असल्यामुळे सरकारकडून भाकरीचे वजन कमी करुन त्याऐवजी थोडा गुळ आणि शेंगदाणे देण्यात येत. ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू ¯ÖÖ™ß»Ö ते आवडीने खात असत म्हणून त्यांच्या बराकीतील बरेचजण आपल्या वाटयाचÖ गळ आणि शेंगदाणे ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांना देत असत. लोखंडी पिंपामध्ये भाजी शिजवण्याबद्दल पुंजाजी कडू पाटील व ‡ŸÖ¸ü राजकैद्यांनी खूप तक्रारी केल्या तेव्हा मग अल्युमिनिअमची नवी भांडी आणण्यात आली. नवीन थाळी ही आणण्यात आली. आटयामध्ये अळया, किडे सापडल्यावर ते खाणार नाही म्हणून पुंजाजी कडू पाटील व इतर ¸Ö•Öकैद्यांनी सत्याग्रह केला तेव्हा आटा बदलून मिळू लागला.[34]

काही पुढयाऱ्यांच्या घरुन जेवणाचा डबा आणायला परवानगी होती त्यामध्ये चोरुन 'सकाळ' वृत्तपत्र मिळत असे. तेव्हा बाहेरच्या बातम्या समजत असत. ना. ग. गोरे यांचा जेवणाचा डबा घरुन येत असल्यामुळे त्यांच्या ग्रुपमध्ये असलेल्यांना अशा बातम्या कळत. ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील शक्यतो पुस्तक वाचण्यात वेळ घालवत असत. ÆÖß ¾ÖÖ“Öनाची लागलेली आवड ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांना आजपर्यंत असलेली दिसून येते. सुरुवातीला जेलचे अधिकारी फक्त त्यांच्या ग्रंथालयामधून पुस्तके द्यायला परवानगी देत. पण नंतर बाहेरुन पुस्तके आणायला ही परवानगी मिळू लागली. त्यामध्ये राजकारणाची मुलत¢वे सांगणारी काही पुस्तके असत त्यामुळे समाजवाद, भांडवलशाही, नÖ–Öß–ाम, अर्थशास्त्र इत्यादींचा अर्थ ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांना समजून घेता आला. लोकशाही साम्राज्यवाद, एकाधिकारशÖÆß म्हणजे काय? हे कळू लागले. श्री पा. वा. गाडगीळ यांनी निरनिराळया वादावर प्रकाश टाकणारी पुस्तके ×»ÖÆ×»Öß ÆÖŸÖß. ŸÖß ¯Ö•ÖÖ•Öß कडू पाटील यांनी वाचून काढली. काही विषय चर्चेमधून समजून घेता आले. याशिवाय जेलमध्ये खाजगी चर्चा, स्टडी सर्कल्स, भाषणे हे

नेहमी चालत असे त्यामध्ये ना. ग. गोरे, साने गुरुजी, रावसाहेब पटवर्धन, शिरुभाऊ लिमये अशा जेष्ठ मंडळींचे विचार ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना ऐकायला मिळत.[35]

सरकारने महाराष्ट्र कटाचा खटला मागे घेतल्यानंतर थोडयाच दिवसात ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना अहमदनगरच्या सबजेलमध्ये पाठवण्यात आले. येथे आल्यावर ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांचा एक फायदा –ााला तो म्हणजे अहमदनगरच्या सरोज टॉकीज बॉम्ब खटल्यातील आरोपी बाळासाहेब सप्तर्षी, राधाकिसन खोमणे इत्यादींच्या ओळखी –ााल्या. राम निसळ यांच्याशी ही येथेच त्यांची ओळख –ÖÖ»ÖÖ आणि नंतरच्या पुढील आयुष्यात त्यांच्याशी मैत्री वाढत गेली. सबजेल मध्ये ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना फारसे रहावे लागले नाही. कारण या दरम्यान धर्मा पोखरकर यांना पोलिसांनी पकडून अटक केल्यानंतर त्यांच्यावर विविध गुन्हयाखाली खटला भरण्यात आला. त्या चौकशीत ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांचा संदर्भ मिळाल्याने त्यांना अंडरट्रायल कैदी म्हणून संगमनेरच्या जेलमध्ये हलवण्यात आले.

एकूण आठ दिवस ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील संगमनेरच्या पोलीस कोठडीत होते. पण तेथे त्यांचे फार हाल –ााले. तेथे स्वच्छता गृहाची सोय नव्हती. त्यामुळे त्यांना या सगळया गोष्टींचा त्रास –ााला काय करावे त्यांना कही सुचेना, कोणी चौकशी करायला पण येत नव्हते. म्हणून तक्रार कुणाजवळ करायची हा प्रश्न होता. शेवटी ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांनी निश्चय केला, कोठडी समोरच मामलेदार कचेरी होती.[36] कचेरीच्या समोरील आवारामध्ये लष्कर भरतीच्या प्रचार सभा होत असत. रावबहा§¸Ö परशरामी वकील यांचे भाषण तेथे व्हायचे. रावबहाद्दुर परशरामी हे त्या काळातील एक बडे प्रस्थ अशी जनसामान्यात त्यांची प्रतिमा होती. ब्रिटिशांच्या दरबारात त्यांना मोठा मान होता. लष्कर भरती, धान्य लेव्ही वसुली अशा बाबतीत ते सरकारला इनामे इतबारे मदत करीत. यामुळे सरकारने त्यांना 'रावबहाद्दुर' ही पदवी बहाल केली होती. सरकारी अधिकाऱ्यांनी आयोजित केलेल्या खेडे गावातील लोकांच्या सभेमध्ये ते भाषण करीत. असेच एक दिवस मामलेदार कचेरीच्या पटांगणामध्ये लष्करभरतीसाठी सभा चालू होती.[37] ¯Ö¸¿Ö¸ÖÖ´Ö“Ö भाषण चालू असतांना ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांनी कोठडीतून मोठयाने, "महात्मा गांधी की जय, इंग्रज सरकार मुर्दाबाद". अशा घोषणा द्यायला सुरुवात केली. त्यामुळे सभेला •Ö´Ö»Ö»Ö लोक पळून गेले. सभा, भाषण बंद पडले. ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांच्या घोषणेमुळे इंग्रज अधिकारी तेथे

आले. त्यांना ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांनी तेथील साऱ्या अडचणी सांगितल्या. त्यानुसार त्यांनी ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांना स्वतंत्र कोठडी दिली, जेवणात भात ×¤ला. त्यानंतर ¯Ö•ÖÖ•ÖÖ कडू पाटील यांची रवानगी नगर सबजेलमध्ये –ÖÖ»ÖÖ. ŸÖ£Öê “ÖÖ¸ü-पाच दिवस काढल्यानंतर पुन्हा येरवडा कॅम्प जेलमध्ये पाठवण्यात आले जेल कैद्यांनी गच्च भरले होते.

वाढु दे कारागृहाच्या भिंतीची उंची कीती,
मन्माना नाही तयाचि क्षिती.

अशा गिताचे उन्मेष स्वातंत्र्यवीरांच्या अंतरंगामध्ये होते. पी. बी. कडू पाटील त्याच उन्मेषाने भारले होते.[38]

4.3.5 तुरुंगातील कम्युनिस्ट विचाराने कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षाकडे आकर्षित :-

जेलमध्ये व्यायाम, खेळ, गप्पा, वाचन आणि भाषणे हे सारे होवून सुध्दा ³Ö¸ü¯Ö¸ü ¾ÖêôÖ ×´ÖôÖŸÖ †ÃÖê. तेथेच संगमनेरचे कॉ. रामभाऊ नागरे यांच्याशी दृढ परिचय –ााला तसेच विचारांची देवाण घेवाण होऊ लागली आणि त्यांच्याकडूनच पी. बी. कडू पाटील यांना राजकारणाचे धडे मिळाले. त्यांच्यामुळेच कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र असलेले 'लोकयुध्द' या साप्ताहिकाचे अंक पहायला आणि वाचायला मिळाले. यामुळे पी. बी. कडू पाटील यांना वाचनात अधिक आवड निर्माण –ााली. त्यामुळे जेलमध्ये वेगवेगळे वाङ्‌मय ही त्यांच्या वाचनात आले.

याच दरम्यान दुसरे महायुध्द ÃÖã¹ý –ााले होते. सोव्हिएत रशियावर जर्मनीने स्वारी केली होती. आणि त्यामध्ये जर रशिया नष्ट –ााला तर जगातील एकमेव समाजवादाचा प्रयोग फसेल म्हणून रशिया वाचला पाहिजे असे कम्युनिस्टाचे मत ÆÖÖêŸÖê. रशिया आणि दोस्त राष्ट्रे यांचा तह होऊन त्यांनी जर्मनी विरुध्द लढायचे ठरवले होते. त्यानुसार हिंदी जनतेने सुध्दा जर्मनीविरुध्द लढण्यासाठी इंग्रजांना मदत केली पाहिजे असे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे मत होते. त्यामुळे जागतिक युध्द हे त्यांच्या मतानुसार लोकयुध्द बनले. ही भूमिका समजायला कठीण होती परंतु कॉ. रामभाऊ नागरे यांनी तळमळीने व काळजीपूर्वक पी. बी. कडू पाटील यांना ÆÖß ³Öूमिका समजावून दिली. पी. बी. कडू पाटील यांनाही हळूहळू ते पटत होते. पण

इंग्रजांबद्दलचा मनात असलेला आकस कमी होत नव्हता. जेलमध्ये असतांना जी शिबिरे आणि अभ्यास वर्ग भरत त्यांना पी. बी. कडू पाटील आणि रामभाऊ नांगरे आवर्जुन उपस्थित रहात त्यामुळे वाचन, चर्चा याद्वारे पी. बी. कडू पाटील यांचे विचार मंथनाचे काम सतत चालू होते.[39] तसेच कॉ. रामभाऊ नागरे, अण्णासाहेब ÃÖÆÃ¡Ö²Ö¬¤, ¤¢ा देशमुख, ना. ग. गोरे, दिपक तळपुळे, हरी लिमये, वसंत बापट, राम तेलंग, राम वडके याबरोबर सातारच्या क्रांतीसिंह नाना पाटील प्रतिसरकार चळवळतील यशवंतराव चव्हाण हे सर्वजण तुरुंगात ¾Öगवेगळे खेळ खेळत, स्वातंत्र्य चळवळीची गाणी म्हणत. जयप्रकाश नारायण यांचे 'समाजवादच का?' या ग्रंथाचे तसेच साने गुरुजी, जावडेकरांच्या पुस्तकाचे पी. बी. कडू पाटील जेलमध्ये वाचन करीत.[40]

ÆÔÖÆळू चळवळीचा जोर ही कमी होवू लागला होता. तसेच ´ÖÆÖयुध्दामध्येही रशियाने जर्मनीला कडवा प्रतिकार केला होता. त्याचप्रमाणे कायद्याच्या तरतुदीनुसार आणि स्थानबध्द कैद्यांनी दाखल केलेल्या फेरविचाराच्या अर्जानुसार राजकैद्यांची हळूहळू सुटका होऊ लागली होती. त्यामुळे जेलमधील गर्दी कमी होवून ते रिकामे होवू लागले होते. तसेच तेथील वातावरणही खेळीमेळीचे –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖê. ŸÖ¾ÖÆê ¯Öß. ²Öß. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö यांना ही त्यांच्या काही मित्रांनी पॅरोलचा अर्ज करण्याचा आग्रह केला. त्यानुसार त्यांनी पॅरोलचा अर्ज केला आणि तो मंजूर –ााला. त्यामुळे पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या घरच्या मंडळींच्या मनाला विरंगुळा मिळाला. आपल्या राष्ट्रप्रेमापोटी घरच्यांना किती त्रास भोगावा लागतो याची पी. बी. कडू पाटील यांना तेव्हा कल्पना आली. पण चळवळीचा निश्चय ठाम असल्याने हे मायापाश तोडण्यात त्यांना फारशी अडचण आली नाही. पी. बी. कडू पाटील पॅरोलवर आल्यापासून त्यांचे चुलते नानाबाबा यांच्या मनात वेगळाच विचार घोळत होता. तो म्हणजे पुंजाजीच्या पायात लग्नाची बेडी अडकवली तर हा भरकटत जाणार —ÖÖÆß. †ÃÖê त्यांनी मनोमन ठरवले होते. त्यानुसार कोल्हार भगवती येथील रहिवासी †ÃÖ»Ö»Ö सखाराम हरी लामखडे मास्तर यांची मुलगी शांताबाई यांच्यासोबत पी. बी. कडू पाटील यांचा विवाह जमवण्यात अ»ÖÖ. पी. बी. कडू पाटील यांची दीड महिन्याची सुट्टी संपत आली होती. म्हणून सगळया मंडळींच्या आग्रहाखातर त्यांनी आणखी पंधरा दिवसांची पॅरोलवर सुट्टी मागण्यासाठी अर्ज केला आणि तो अर्ज मंजूर होऊ—Ö

सुट्टी वाढवून मिळाली. दरम्यान सप्टेंबर १९४४ मध्ये सुटकेची ऑर्डर ही –ाली आणि त्यांची जेलमधून सुटका –ÖÖ»Öß.[41]

4.4 कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यास कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची सुरुवात :-

अलिकडे फारसे कुणी स्वतःला कम्युनिस्ट म्हणून घेत नाही. किंबहुना तो ¿Ö²¤ü £ÖÖ>ÖÃÖÖ ™¾ÖÖôÖßचाच होवून गेला आहे. मात्र पाच-सात दशकापूर्वी आपण कम्युनिस्ट आहोत असे अभिमानाने सांगणारे शेकडो लोक होते. या घटकेला देखील राजकारणी मंडळींपैकी त्यातल्या त्यात स्वच्छ, ध्येयवादी, निष्ठावंत यांची चर्चा करतांना कम्युनिस्टांचा उल्लेख करावा लागतो. अशा साम्यवाद्यांच्या घसरगुडीच्या काळात मी कम्युनिस्ट आहे असे ठामपणे सांगून त्या निष्ठेने काम करणारा पी. बी. कडू पाटील यांच्यासारखा अपवाद आढळला म्हणजे अंधारात प्रकाशकिरण दिसण्यासारखे होते. आज जागतिकीकरणाच्या गाजावाजामध्ये साम्यवादी त¢¾Ö–ाान अडगळीत टाकण्याचा प्रयत्न होत असला तरी त्याची मुलतत्वे ही मानवतेच्या अंतीम हितासाठी व प्रगतीसाठी आवश्यकच असल्याने ते लोप पावणे कधीच शक्य नाही. त्या त¢¾Ö–ाानाला स्थानिक परंपरेची जोड न x¤ल्यामुळे पुष्कळदा तÖ †¯Ö¸ü ¾ÖÖ™üÖ परंतु वारकऱ्यांच्या निष्ठेने ते जपता येते टिकवता येते हे पी. बी. कडू पाटील यांच्या जीवनावरुन दिसून येते.

सप्टेंबर १९४४ मध्ये पी. बी. कडू पाटील यांची जेलमधून सुटका –ÖÖ»ÖßÖ. त्यांच्याबरोबर त्यांचे बहुतेक सर्व मित्र जेलमधून बाहेर आले होते. आणि सर्वांनी कम्युनिस्ट पक्षात दाखल होऊन काम सुरु केले होते. १९४२ च्या लढयातील अनेक क्रांतीवीर नाशिक, येरवडा जेलमधून सुटून आल्यावर हिरिरीने कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करु लागले. विडी कामगार, शेतकरी, विद्यार्थी यांच्यामध्ये ही त्यांनी जोरदार प्रचारकार्य सुरु केले. बुवासाहेब नवले, अण्णासाहेब शिंदे, चंद्रभान आठरे, विनायकराव ताकटे, राम नागरे, प्रभाकर बर्डे, धर्माजी पोखरकर, रामभाऊ भांगरे, भास्करराव औटी, वसंतराव तुळपुळे, डॉ. महाजन, पी. पी. जोशी, रावसाहेब शिंदे, कारभारी कडलग, भाई सावंत, पोपट धुपटे, म्हाळू पाटील, कॉ. एकनाथ भागवत, शाहुराव कापरे, सातपुते मामा, भानुदास पाटील चौधरी, बाबा गोसावी अशा कितीतरी मंडळींचा त्यामध्ये समावेश होता. त्याचबरोबर काँग्रेसबरोबर संघर्ष करुन

काँग्रेस अंतर्गत समाजवादी पक्षाशी मतभेद –ाल्यामुळे वसंतराव तुळपुळे, बी. डी. कुलकर्णी, भैय्यासाहेब कुलकर्णी यांनी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ›Ö¾ÖÖß “Öôû¾ÖôûÖ ¯Ö³ÖÖ¾ÖÖß केली. त्यांच्या जोडीला अण्णाभाऊ साठे, शाहिर अमर शेख, शाहिर गव्हाणकर इत्यादीच्या कला पथकांनी संपुर्ण जिल्हा दुमदुमुन सोडला. लाल क्रांतीचा उधाणवारा ÃÖ¾ÖÖ¡Ö ¾ÖÖÆüÖ ÆüÖŸÖÖ.[42] परंतु पी. बी. कडू पाटील एकटेच काँग्रेसवाला म्हणविणारे ÆüÖŸÖ. ŸÖ¾ÖÆüÖ खूप विचार आणि चर्चा –ाली. गरीबांसाठी आणि शेतकरी कामगारांसाठी लढायचे तर कम्युनिस्ट पक्षात दाखल होण्याशिवाय पर्याय नाही असे Ÿयांचे एक मन सांगत होते. परंतु ऐन स्वातंत्र्य लढयामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने लोकयुध्दाची भूमिका स्वीकारुन जरुर तर लढाईसाठी इंग्रजांना मदत करण्याची तयारी दर्शविल्याने त्यांचे मन द्विधा होत होते.

कम्युनिस्ट पक्षाने याच दरम्यान महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांचे दोन अभ्याÃÖ ´Ö›ôûÖ“Ö ×¿Ö×²Ö¸ü ‘ÖŸÖ»Ö. ¯Ö×Æü»Ö ‡.ÃÖ. १९४५ ला जोर्वे ता. संगमनेर येथे आणि दुसरे ‡.ÃÖ. १९४६ ला गुहा ता. राहुरी, जि. अहमदनगर येथे अण्णासाहेब शिंदे आणि चंद्रभान आठरे पाटील यांनी Æü ¤üÃÖ¸ü “ÖÖ¸ü ×¤ü¾Öासाचे शिबिर आयोजित केले. ×•Ö»ÊÖŸÖÖß»Ö बुवासाहेब नवले, कॉ. रामभाऊ नागरे, धर्मा पोखरकर, भाऊसाहेब £ÖÖ¸ÖŸÖ, ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö Ø¿Ö¤ü इत्यादी मंडळी सहभागी –ÖÖ»Öß ÆüÖŸÖß. मित्रांच्या आग्रहावरुन पी. बी. कडू पाटील त्या शिबिराला हजर राहिले. तेव्हा त्यांनी तेथील सर्व भाषणे ऐकली, त्यांची टिपणे घेतली. तेव्हा त्यांना हळूहळू समाजवादी विचार पटू लागले.

जेलमध्ये असतांना कॉ. रामभाऊ नागरे यांच्या सहवासात कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र असलेले साप्ताहिक 'लोकयुध्द' वाचायची आवड निर्माण –ÖÖ»Öß ÆüÖŸÖß. त्यामुळे कम्युनिस्ट त¢¾Ö–ानाचा अभ्यास तुरुंगातच –ाला होता. पण लोकयुध्दाची तात्वीक भूमिका पी. बी. कडू पाटील यांनी समजून घेतली नव्हती. ती भूमिका, स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, त्या संबंधातील ऐतिहासिक धोरणे आणि चळवळीवर येणाऱ्या मर्यादा हे सारे गुहा येथील शिबिरात समजुन सांगण्यात आले होते. शिबिरामध्ये एस. व्ही. देशपांडे प्रमुख होते. याशिवाय कॉ. डी. बी. कुलकणÖá, शामराव परुळेकर, गोदूताई परुळेकर, भैय्यासाहेब कुलकर्णी इत्यादी मह¢¾Ö।च्या पुढाऱ्यांची भाषणे –ाली. त्यांची विषय समजून सांगण्याची हातोटी उत्कृष्ट होती. शिबिरातील दिनचर्या आणि शिस्त ही वाखाणÖण्याजोगी होती. हे सर्व पुढारी

कार्यकर्त्यांसोबत रहात, सामुदायिक गाणे म्हणत. जेलमध्ये पी. बी. कडू पाटील यांनी पुष्कळ भाषणे ऐकली होती. परंतु या शिबिराचे स्वरुप, तेथील भाषणे पी. बी. कडू पाटील यांना वेगळेच वाटले, आवडले त्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाकडे पी. बी. कडू पाटील यांचा कल वाढू लागला.[43]

शिबिरामध्ये दोन दिवस अभ्यास मंडळे घेण्यात आली. त्यामध्ये कॉ. शामराव परुळेकर यांचे अतिशय जहाल व्याख्यान –ााले. चळवळीची पुढील दिशा काय असावी हे त्यांनी विशद केले. शासनाशी कोणत्याही परिस्थितीत संघर्ष घडवून आणण्याची मोहिम राबवण्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले. सावकरांचे दस्तऐवज बाहेर काढून सार्वजनिक ठिकाणी त्यांची होळी करायची आणि शेतकरी, आदिवासी कर्जमुक्त –ााला असे घोषीत करायचे. म्हणजे शेतकरी बंड करुन उठतील, धान्यांचा अत्यंत तुटवडा आहे म्हणून सरकारी धान्य गोदामावर मोर्चा ने‰/न धान्य बाहेर काढायचे व गोरगरीब जनतेला वाटून द्यायचे म्हणजे लोक बंड करुन उठतील, पोलीस चौक्यावर आणि पोलीस तुकडयांवर हल्ले करुन त्यांच्याकडील बंदुका हिसकावून घ्यायच्या म्हणजे लोक बंड करुन उठतील असे त्यांनी उपस्थित कार्यकर्त्यांना सांगितले. या शिबिराला विविध भागातून दिडशे दोनशे कार्यकर्ते आले ÆÖŸÖ.[44]

या शिबिराला कॉ. फणसाळकर आलेले होते. ते फार सुरेख गाणे गात होते. एक तारीच्या तालावर "सारे जहाँ से अच"ा हिंदुस्ता हमारा" हे कवि इकबाल यांचे गाणे ते अप्रतिम म्हणत. त्याशिवाय

"तांबड फुटलं, उठ सजणे, गाडी जुपायची येळ –ााली गं."

ŸÖÃÖ“Ö

"बिगि बिगि चल जाऊ जरा साजना
चतकोर तरी दाव गडया भावना."

ही व अशी काही गाणी ते फारच सुरेल आवाजात म्हणत.

या शिबिरातून सर्वच कार्यकर्ते लढाऊ बाण्याचा संदेश घेवून मोठया उत्साहात परत गेले. विशेष म्हणजे पी. बी. कडू पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासदत्वाचा अर्ज भरुन दिला आणि पी. बी. कडू पाटील यांचा कम्युनिस्ट पक्षात अशाप्रकारे प्रवेश –ााला. त्यांचा हा प्रवेश कम्युनिस्ट पक्षाला शक्ती आणि सामर्थ्य

देणारा ठरला. त्यांची पक्षावर आयुष्यभर अढळ श्रध्दा आणि निष्ठा राहिली. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासारखा पुढारी कम्युनिस्ट पक्षाला मिळणे हा त्या पक्षाला –ÖÖ»Ö»ÖÖ मोठा लाभ समजावा. अण्णासाहेब शिंदे यावेळी पक्षाचे सेक्रेटरी होते. ते पी. बी. कडू पाटील यांच्याबद्दल नेहमी म्हणत, "कड पाटील एखादी गोष्ट पुरी समजून घेतील, शंका कुशंका विचारतील आणि विचारांती त्यांच्या मनाचा निर्णय –ााला तरच एखादी गोष्ट स्वीकारतील"[45]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षात दाखल –ााले आणि पक्षाचा प्रचारक बनले. कम्युनिस्ट पक्षाचे किसान सभा ही शेतकऱ्यांची संघटना प्रमुख अंग होती. किसान सभेच्या कार्याबद्दल आणि कम्युनिस्ट पक्षाच्या ध्येय धोरणाबद्दल छोटया छोटया पुस्तिका मुंबईहून येत असत. त्यांची विक्री करणे हे तेव्हÖ“Ö ´ÖÆ¢¾Öाचे काम होते. त्या पुस्तकांची किंमत एक-दोन आणे असायची सर्वसाधारण माणसाला त्या विकत घेणे सहज परवडत असे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील सायकलवर हिंडून त्या पुस्तिका विकत असत. पुस्तक विकले म्हणजे वाचले जाईलच याची खात्री नसे म्हणून त्यामध्ये काय आहे. हे समजावून सांगून ते वाचण्याचा आग्रह करायचा हा ही प्रचाराचा भाग असे. कधी कधी किंमत जास्त आहे असे कारण दाखवून खळखळ व्हायची तरी देखील चिवटपणाने किसानसभा म्हणजे काय हे समजून सांगायचे, अशी संघटना का हवी हे सांगायचे ही संधी कॉ. पी. बी. कडू पाटील सोडत नसत.[46]

कम्युनिस्ट पक्षाचे वैशिष्ट म्हणजे ध्येयवादाची ¯Örणा, –ोकून देवून काम करायची मनाची उभारी त्यासाठी मग कितीही त्रास –ााला व अडचणी आल्या तरी त्यावर मात करायची इच्छाशक्ती व चिकाटी आणि सगळयात मह¢¾Öाचे म्हणजे अभ्यास, व्यासंग, वाचन याबरोबरच कार्यकर्त्यांच्या त्यागाला सीमा नसायची.

4.4.1 टिटवाळा परिषद आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान :-

जानेवारी १९४५ साली कम्युनिस्ट पक्षाने आणि किसान सभेच्या वतीने ठाणे ×•Ö»ÊÖमध्ये टिटवाळा येथे महाराष्ट्र राज्य किसान परिषद भरवण्यात येणार होती. ठाणे ×•Ö»ÊÖच्या परिसरात गोदूताई परुळेकर यांनी वारली या आदिवासी समाजात कार्य सुरु केले होते. सावकाराच्या सावकारशाही विरुध्द व वेठबिगारी विरुध्द

प्रामुख्याने त्यांनी लढा उभा केला होता. वारली लोकांवर सावकार अनन्वित अत्याचार करीत, त्यांची अतोनात पिळवणुक करीत, सालगडी म्हणून या वारल्यांचे कुटुंबच्या कुटुंब या सावकारांच्या शेतावर राबत असे. त्यांना दिलेले कर्ज खोटयानाटया आकडेवारीमुळे व कर्जाचा आकडा भरमसाठ फुगल्यामुळे कधीच ×±Ö™णे शक्य नसे. त्यामुळे पिढयानपिढया ही वेठबिगारी चालत असे. वारल्यांच्या जमिनी कर्जापायी सावकारांनी कधीच लाटल्या होत्या. त्यामुळे वारली भुमीहिन –ÖÖ»Ö ÆÖêŸÖê. †¿ÖÖ »Ö²ÖÖडणुकीमुळे सावकार फार मोठे जमीनदार –ाले होते, मुजोरही बनले होते. शासन यंत्रणा त्यांच्या घरी जणू पाणीच भरायची, अधिकाऱ्यांची सर्व तऱ्हेची सरबराई व्हायची. धान्य, पैसा, कपडे इत्यादी सर्व बाबी सावकार जमीनदारांच्या नियंत्रणात होत्या. शिवाय चाबकाच्या माऱ्यासारख्या अत्याचारामुळे सावकार जमीनदारांची भयंकर दहशत असायची. आजोबांचे कर्ज नातवाच्या पिœीपर्यंत फिटत नसे. हिशोबाचा पत्ताच नसायचा. वचननिष्ठा, गहाण खते, सालखते, खरेदी खते †¿ÖÖ ¤ÃŸÖ‹¾Ö•ÖÖ“Ö œीगच सावकार जमीनदारांच्या घरात असत. बिचाऱ्या आदिवासींना आपल्या हक्काची जाणीव नव्हती. अशा परिस्थितीत गोंदूताई परुळेकरांनी त्यांच्यात जाऊन काम करायला सुरुवात केली. अन्याय, जुलुम, पिळवणुक या विरुध्द त्यांनी लढा उभारला. 'वारली जागा –ाला' टिटवाळयाची किसान परिषद ही वारल्यांच्या लढयातील एक टप्पा होती.[47]

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमधून बुवासाहेब नवले, भाऊसाहेब थोरात, धर्मा पोखरकर, नारायण नेहे, भिमाशंकर कानवडे, रावसाहेब शिंदे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अहमदनगर ते टिटवाळा हा अडीचशे मैलाचा प्रवास सायकलवर केला. वाटेमध्ये मुक्कामाची, खाण्यापिण्याची काही सोय नव्हती, जवळ पैसे नव्हते. अशा ¯Ö×¸ÛÃ£ÖÖŸÖßŸÖ ´ÖÖठया प्रयासाने पण तितक्याच उत्साहाने हा प्रवास त्यांनी पार पाडला. प्रवासामध्ये

"किसान सभा शेतकऱ्यांची माऊली!
सुखाची सावली हाये हो!
चला जाऊ टिटवाळा स्टेशनला!
किसान परिषद साधायला,
शेतकरी परिषद साधायला."

अशी किसान सभेची गाणी म्हणत जायचे त्यामुळे सर्वांना उत्साह चढला थकवा वाटत नसे. टिटवाळयाला वारल्यांच्या परिषदेमध्ये शेतकऱ्यांची शिक्षीत मुले इतक्या लांबून आली म्हणून सर्वांचे जोरदार स्वागत –ााले, कौतुक –ााले. कॉ. शामराव परुळेकर आणि गोदावरी परुळेकर यांचा पहिला परिचय –ााला आणि वैचारिक मैत्री दृढ –ÕÖ»ÕÌ.[48]

भातसा नदीच्या काठी एका मोठया आंबराईत परिषद आयोजित करण्यात आली होती. सकाळपासून शेतकऱ्यांचे जथ्थे मिरवणुकीने परिषदेसाठी येत होते. ÃÕ¯Õर्ण महाराष्ट्रामधून अनेक कार्यकर्ते परिषदेसाठी आले होते. मुंबइचे कामगार पुढारी मोठया संख्येने परिषदेसाठी उपस्थित होते. आदिवासींचा प्रचंड मोर्चा गोदूताई परुळेकर यांच्या नेतृ¢¾Õाखाली आला होता. संध्याकाळपर्यंत परिषदेचे कामकाज चालले. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर अनेक ठराव परिषदेत मंजूर करण्यात आले. 'सावकारी पाशातून शेतकऱ्यांची मुक्तता –ाालीच पाहिजे', 'कसेल त्याची जमीन', 'जमीनदार, सावकार, व्यापारी यांच्या पाशातून आदिवासींना मुक्त करा' असे ठराव –ÕÖ»Õ.

रात्री कलाप£ाकांचा कार्यक्रम –ााला. शाहिर अमर शेख, अण्णाभाऊ साठे, गव्हाणकर यांच्या कलापथकांनी ही परिषद खूप गाजली.

'ÆÌ आग भुकेची जळते आमुच्या पोटी
मागतो खावया एकच आम्ही रोटी'

हे गाणे शाहिर अमर शेख यांनी असे काही म्हटले की, सर्वांच्या अंगावर अक्षरशः रोमांच उभे राहिले. त्यांचे व्यक्तीम¢¾Õ आणि शरीराच्या हालचाली हे सारे श्रोत्यांवर प्रभाव टाकत असे. अण्णाभाऊ साठे यांची 'अकलेची गोष्ट' हा वग –ÕÖ»ÕÕ. याला श्रोत्यांमधून टाळयांची सारखी दाद मिळत होती. या परिषदेच्या निमित्ताने शाहिर अमर शेख, शाहिर अण्णाभाऊ साठे यांची पहिल्यांदा उभ्या महाराष्ट्राला ओळख –ााली. कलापथकांचा कार्यक्रम ऐकून लोक प्रेरणा घेऊन जात, कार्यरत होत, मनापासून कामाला लागत. ही या कार्यक्रमाच्या यशाची पावती.

'जाती घडी पुन्हा येणार नाय रे!
घुसून चल म्होरं जाऊ रे!!'

या नृत्यावर आधारलेल्या कोळी गीताने लोकप्रियतेचा कळस गाठला. या परिषदेमुळे ठाणे ×•Ö»ÊÖतील आदिवासींना आपल्या हक्काची जाणीव –ÖÖ»Öß. Æß परिषद कमालीची यशस्वी –ााली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि इतर मंडळींचा उत्साह अधिक वाढला आणि मोठया उत्साहाने ही सगळी मंडळी गावाकडे येण्यास परत निघाली.[49]

टिटवाळा परिषदेनंतर अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये गावोगावी कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांच्या सभा होत होत्या. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर भाषणे, चर्चा, चालŸÖ सावकारशाही विरुध्द प्रामुख्याने भाषणाचा जोर असे. इंग्रज या देशातून निघून गेल्याशिवाय व आपणास स्वातंत्र्य मिळाल्या शिवाय काहीही आपल्या पदरात पडणार नाही या गोष्टी शेतकऱ्यांना समजावून सांगून त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करीत ÆÖŸÖ. ŸÖÃÖ"Ö ×•Ö»ÊÖमध्ये वेगवेगळया ठिकाणी डाव्या चळवळीतील घटना, परिषदा, शिबिरे यामध्ये करंजी परिषदेचे वेगळेपण आहे.

4.4.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची करंजी परिषेदेतील कामगिरी :-

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतल्या कम्युनिस्ट चळवळीचा त्या काळातला 'लॅन्ड मार्क' म्हणजे करंजी ता. पाथर्डी ये£Ö १९४६ सालामध्ये –ालेली अखिल भारतीय किसान ÃÖ³Ö"Öß करंजी परिषद होय. ही परिषद करंजी गावच्या दक्षिणेस असलेल्या मोठया आंबराईमध्ये भरवण्यात आली. चंद्रभान आठरे पाटील आणि अण्णासाहेब शिंदे हे या परिषदेचे संयोजक होते. ×•Ö»ÊÖमधील सर्वच कार्यकर्ते या परिषदेसाठी नेटाने कामाला लागले होते. चंद्रभान आठरे पाटील यांचे कौडगांव हे करंजी गावाजवळच असल्यामुळे आठरे पाटील यांच्या कौडगांव ता. पाथर्डी येथील वाडयासमोर "लाल बावटे की जय" अशा घोषणा देवून परिषदेच्या यशस्वीतेसाठी प्रचाराचा नारळ फोडण्यात आला. चंद्रभान आठरे पाटील यांनी सर्वांना प्रचाराचा कार्यक्रम आखून दिला. त्यामध्ये पाथर्डी तालुक्यातील गावांच्या नावाची यादी, गावांना जाणारे रस्तÖ, गावागावातील कार्यकर्त्यांच्या नावाची यादी तयार करुन दिली. धर्मा पोखरकर, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, रावसाहेब शिंदे, भाऊसाहेब थोरात, आबासाहेब लगड इत्यादी कार्यकर्त्यांनी स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या मदतीने पायी व सायकलवर सर्व भाग प्रचाराने पिंजून काढला.[50]

सगळया कार्यकर्त्यांना प्रचारासाठी वेगवेगळे विभाग वाटून देण्यात आले. गावोगावी गेल्यावर ते स्वतः दौंडी देवून व्याख्याना“Öी प्रसिध्दी करायचे. व्याख्यात्याचे नाव म्हणून स्वतःचेच नाव जाहीर करायचे, लोकांना एकत्र करुन सभा घेत, शाहिर अण्णाभाऊ साठे, अमर शेख, शाहिर गव्हाणकर अभिनयासह गाणी म्हणत. व्याख्यानांमध्ये सावकार Æ ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸, शेतकरी, कष्टकरी यांची कशी पिळवणूक करतात व सरकार त्यांना कशी मदत करते हे वेगवेगळया गीतांमधून व अभिनयामधून सांगत, आठवडयाचा बाजार, जत्रा, किर्तन, तमाशा अशा ठिकाणी मध्येच घुसुन हे कार्यकर्ते प्रचाराची संधी मोठया युक्तीने घेत असत. खेडे गावातील प्रचाराच्या सभेला सुरुवात गाण्याने होत असे. त्यासाठी लाऊड स्पीकर उपलब्ध नसे. मोठया आवाजामध्ये गाणे आणि भाषण करावे लागत अस.

"किसानसभा शेतकऱ्यांची माऊली,
सुखाची सावली हाय हो!"

ŸÖÃÖ“Ö,

"गरिबांचे कैवारी म्हणत्यात, अरे म्हणत्यात,
अन खसा खसा माना कापत्यात!"

"न्याय अन्यायाची बातच नाय, आता बातच नाय,
सावकारशाही आता ठेवायची नाय, आता नाय नाय!"

याशिवाय,

"शेतकऱ्यांनो! सकाळ –ÖÖ»ÖÖ, ¸Ön राखाया चला रे,
»ÖÖ»Ö –ोंडयानं करामत केली रे, साऱ्या दुनियेत रे!"

सभेची सुरुवात अशा वेगवेगळया गाण्याने होत असे, धर्मा पोखरकर, रावसाहेब शिंदे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि आबासाहेब लगड यांनी प्रचारात लाल बावटा आणि त्यावरचे चित्र म्हणजे काय? ते समजावून सांगायचे, लाल –ोंडयाचा इतिहास, तो श्रमिकÖÖ“ÖÖ –ोंडा, विळा हा शेतकऱ्यांचा, तर हातोडा हा कामगारांचा. रशिया आणि पूर्व युरोपीयन राष्ट्रात या –ोंडयाचे राज्य आहे. इत्यादी सर्व माहिती सांगायचे.[51] अशाप्रकारे करंजी परिषदेचा प्रचार सर्व भागात मोठया प्रमाणावर –ÖÖ»ÖÖ.

या परिषदेला सुमारे पंधरा-वीस हजार शेतकरी आल्याने x•Ö»ÊÖŸÖß»Ö राजकीय वातावरण पूर्णपणे बदलून गेले. मह¢¾Öाची बाब म्हणजे या परिषदेसाठी अध्यक्ष म्हणून बंगालमधील किसान नेते कॉ. बंकिमचंद्र मुखर्जी यांना मुद्दाम निमंत्रित केले होते. त्यांच्या उपस्थितीने या परिषदेतील उत्साह ओसंडून वहात होता. धुळे x•Ö»ÊÖतील अंमळनेर येथील गिरणी कामगारांच्या संपात हुतात्मा –ालेले कॉ. श्रीपती पाटील यांच्या मातोश्री पार्वतीबाई पाटील यांच्या हस्ते "लाल ध्वज" फडकवण्यात आला. खुल्या अधिवेशनात कॉ. बंकिमचंद मुखर्जी, कॉ. शामराव परुळेकर, गोदावरी परुळेकर यांची प्रभावी व उत्साहपूर्ण, प्रेरणादायी भाषणे –ÖÖ»Öß. या भाषणात त्यांनी शेतकरी, शेतमजूरांना, आदिवासींना सावकार व सरकार कसे लुटते हे सांगितले. यातन शेतकरी, कष्टकरी यांचे राज्य यावे म्हणून सर्वांनी ÃÖÖ'Ö™ßŸÖ »ÖœÖ x¤»ÖÖ ¯ÖÖ×Æ•Ö. †ÃÖ ´ÖÆ¢¾Öपूर्ण विचार मांडले. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अनेक महत्वपूर्ण ठराव ही मंजूर –ाले. सायंकाळी शाहिर अमर शेख यांच्या बहारदार कार्यक्रमास मोठा जनसमुदाय उपस्थित होता. ध्वनीक्षेपक नसतांनाही अमर शेख यांचा बुलंद आवाज शेवटच्या माणसापर्यंत पोहचत ÆÖŸÖÖ.

"Æß आग भुकेची जळते आमुच्या पोटी!"

या गिताने लोकांच्या ह्रदयाचा ठाव घेतला.

"किसान सभा शेतकऱ्यांची ÃÖÖ‰ú»Öß|
सुखाची सावली हाय हो|"

या शाहिरांच्या गßतामधून शेतकऱ्यांना नवी प्रेरणा मिळाली. "कथा अकलेची" ऐकून ŸÖ¸ü ÆÃÖÖŸÖÖ ÆÃÖÖŸÖÖ ÃÖ¾ÖÖ"Öß ¯Ö¸ü ¾ÖÖ™ü –ाली. करंजी परिषदेनंतर शेताच्या ²ÖÖ-ÖÖ¾Ö¸ü, ¿ÖŸÖÖत काम करतांना शेतकऱ्यांच्या ओठावर वरील गाणे गुणगुणत होते. त्यामधून त्यांचा उत्साह ओसंडून वहात होता.[52]

या सगळया शिबिरांमुळे आणि परिषदांमुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कम्युनिस्ट पक्षावरील निष्ठा अधिक बळकट –ाली. नवे सहकारी मिळाले, भानुदास पाटील चौधरी यांच्यासारखा निष्ठावान कार्यकर्ता मिळाला. या सर्वामुळे कामासाठी अधिक उत्साह आला.

4.4.3 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे किसान सभेतील कार्य :-

कम्युनिस्ट पक्षाने शेतकरी वर्गाला संघटीत करण्यासाठी महाराष्ट्र किसान सभेची स्थापना केली. जानेवारी १९४५ पासून महाराष्ट्रात किसानसभा अस्तित्वात आली. या महाराष्ट्र किसान सभेने पडीक जमीन, जंगल जमीन, सिलींगच्या कायद्याखाली मिळालेल्या जमिनी भूमिहिन आणि गरीब शेतकऱ्यांना मिळाव्यात म्हणून अनेक लढे दिले. याशिवाय मजूरांचे वेतनमान, शेतकऱ्यांवरील कर्ज पूर्ण किंवा अंशतः माफ करणे, करांचा बोजा हलका करणे, शेती मालाला किफायतशीर भाव, जमीनदार व पोलिसांचा जुलूम व भ्रष्टाचार बंद करणे, धरणग्रस्तांवर होणारा अन्याय, रोजगार हमी योजनेच्या कामावरील तक्रारी आणि भ्रष्टाचार अशा अनेक प्रश्नांवर किसान सभेने आंदोलन केले.[53]

महाराष्ट्र किसान सभेच्या कार्याला ठाणे जिल्ह्यापासून सुरुवात –ाली. या जिल्ह्यामध्ये किसान सभेने आदिवासींच्या अनेक प्रश्नावर लढे दिले. अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये किसान सभेची स्थापना ठाणे जिल्ह्यातील टिटवाळा परिषदेनंतर –ÖÖ»Öß. यानंतर किसानसभा परिषदेने अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये अनेक ठिकाणी परिषदा घेतल्या. सुरुवातीला किसान सभेच्या प्रचारासाठी अण्णासाहेब शिंदे, चंद्रभान आठरे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, भाऊसाहेब थोरात, रावसाहेब शिंदे, धर्मा पोखरकर, पांडुरंग भांगरे इत्यादी प्रमुख कार्यकर्त्यांबरोबर शाहिर अमर शेख, शाहिर अण्णाभÖ‰ú साठे, शाहिर गव्हाणकर यांचे ही कलापथक किसानसभेच्या प्रचारासाठी होते.[54]

किसानसभा ही शेतकऱ्यांची संघटना कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रमुख अंग होते. किसान सभेच्या कार्याबद्दलच्या पुस्तिका विकण्याचे काम कॉ. पी. बी. कडू पाटील सायकलवर प्रवास करुन करायचे. रस्त्यामधील ओळखीच्या माणसांना व त्यांच्यामार्फत इतरांना त्या पुस्तिका विकायचे. बऱ्याच वेळा लोकांकडून विरोध व्हायचा, कधी किंमत जास्त आहे असे कारण दाखवून खळखळ व्हायची तरी देखील चिवटपणे किसानसभा म्हणजे काय? अशी संघटना का असावी? आपण तिचे सभासद होऊन काय करायचे? हे सांगण्याची संधी कॉ. पी. बी. कडू पाटील सोडत नसत. पुस्तक विकले नाही तरी किसान सभेची भूमिका शेतकऱ्यांपर्यंत गेली. याचे समाधान त्यांना होत असे. नंतर पुण्यामध्ये महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील गेल्यानंतर रविवार पेठेत कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यालय होते.

तेथे ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील संध्याकाळी नियमित जात. छोटया पुस्तिका आणि लोकयुध्द साप्ताहिकाचे अंक विकण्याचे काम चालू असायचे. या बरोबर अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने किसान सभेच्या ज्या वेगवेगळया परिषदा घेतल्या त्यांच्या प्रचारामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग सर्वात पुढे होता.[55]

4.5 ˆ¯ÖÃÖÆÖ¸ü :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ज्या सामाजिक, राजकीय “ÖôÖ¾ÖôÖß –ाल्या त्या चळवळीत ज्यांचा वाटा आहे. ज्यांनी आपले योगदान दिले. त्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील आघाडीवर होते. स्वातंत्र्यपूर्व कालीन राजकीय ¯Ö×¸üÃ£ÖßŸÖß“Öा आढावा घेत असताना. महात्मा गांधीजींनी सुरु केलेली ‡.ÃÖ. 1942 'चलेजाव' चळवळीचा विचार करावा लागला आहे. कारण 'स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य' या प्रकरणात स्वातंत्र्य लढयाचा विचार करीत असताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भाग घेण्याची प्रेरणा कशी ×´ÖôÖ»Öß. तसेच संगमनेरला पेटीट हायस्कूलमध्ये असताना ŸÖ£Öê ¸üÖ¾ÖÃÖÖÆê²Ö पटवर्धन, कॉ. विनायकराव ताकटे, पिंगळे वकिल यांच्या जाहीर सभा व्हायच्या. या सभेला हायस्कूलमधील विद्यार्थी आवर्जुन जात असत. तेव्हा या सभेमध्ये ब्रिटिश आपल्या देशाची कशी पिळवणक करतात हे सांगत† ÃÖŸÖ. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना देशाविषयी प्रेम आणि आदर तर ब्रिटिशांविरुध्द द्वेष वाढू लागला या मधूनच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य “ÖôÖ¾ÖôÖßची प्रेरणा मिळाली.

‡.ÃÖ. 1942 “Öß '“Ö»Öê•ÖÖ¾Ö' “ÖôÖ¾ÖôÖ ÃÖã¹ý –ाली तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील बडोदा येथे महाविद्यालयीन शिक्षण घेत होते. तेव्हा तेथील सर्व विद्यार्थ्यांनी चळवळीमध्ये भाग घेतला आणि प्रत्येकाने आपआपल्या भागामध्ये जाऊन चळवळ करावी असे ठरले. त्यानुसार कॉ. पी. बी. कडू पाटील ही त्यांच्या मित्रासह संगमनेरला आले आणि भास्करराव दुर्वे व अण्णासाहेब शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली कॉ. पी. बी. कडू पाटील, रेवजी दिघे, पांडुरंग भांगरे, धर्मा पोखरकर, भाऊसाहेब थोरात, नारायण अहिरे ही मंडळी स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी –ÖÖ»Öê. भूमिगत होवून प्रतिसरकार स्थापन करण्याचा प्रयत्न करणे, टेलिफोन खांब, तारा तोडणे,

पूल पाडणे, सरकारी यंत्रणा कोलमडून पाडणे, सरकारी भरणा लुटणे, बुलेटीनद्वारे जनतेत प्रचार करणे इत्यादी सर्व प्रकारच्या चळवळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनीवरील सहकाऱ्यांच्या मदतीने केल्या. अर्थाजनाची निकड प्रत्येकाच्या घरी होती पण अर्थार्जनासारख्या बाबीला या तरुणांनी क्षुद्र मानले देशाचा संसार त्यांना ´ÖÖ»ÖÖ“ÖÖ ¾ÖÖ™»ÖÖ.

मुंबई येथे मुषक महालामध्ये १८ एप्रिल १९४३ या दिवशी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासह साने गुरुजी, ना. ग. गोरे, मधू देशपांडे, निळूभाऊ लिमये, राम तेलंग, पांडुरंग भांगरे इत्या¤ÎÖना पोलिसांनी अटक केली. जेलमध्ये असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी निकृष्ठ प्रतीच्या जेवणावरुन जेवणाच्या लोखंडी भांडयावरुन तसेच जेलमधील सुविधांच्या कारणांनी अनेक वेळा जेलमध्ये सत्याग्रह केला. जेलमध्ये असतांनाच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वाचनाची आवड निर्माण –ÖÖ»ÖÎ. कॉ. राम नागरे यांच्या सोबत चर्चा व्हायची. कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र 'लोकयुध्द' चे अंक वाचायला मिळत असत. तसेच जय प्रकाश नारायण यांचे 'समाजवादच का?' या ग्रंथाचे वाचन –ााले. साने गुरुजी, जावडेकर यांच्या पुस्तकांचे ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी जेलमध्ये वाचन केले.

ÃÖ¯™Öबर १९४४ मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांचे बहुतेक सर्व सहकारी यांची जेलमधून सुटका –ााली. नंतर गुहा तालुका राहुरी येथे कम्युनिस्ट पक्षाचे शिबिर आयोजित करण्यात आले होते. या शिबिरामध्ये मित्रांसोबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभागी –ÖÖ»Ö ÆÖêŸÖê. नुसते सहभागीच –ााले नाही तर कम्युनिस्ट होऊन ते पक्षाच्या कामाला लागले. कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रचारक बनले. यानंतर ठाण ×•Ö»ÊÖातील टिटवाळा येथे महाराष्ट्र राज्य किसान परिषद भरवण्यात आली होती. या परिषदेसाठी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतून कॉ. पी. बी. कडू पाटील व त्यांचे सहकारी ×´Ö¡Ö ^¯ÖÛÃ£ÖŸÖ ÆÖêŸÖê. ŸÖÃÖê“Ö अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमधील कम्युनिस्ट चळवळीचा त्या काळातील 'लॅन्ड मार्क' म्हणजे करंजी तालुका पाथर्डी, जि. अहमदनगर येथील आखिल भारतीय किसान परिषद होय. ही परिषद यशस्वी होण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अहोरात्र प्रचार केला. या परिषदांमुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कम्युनिस्ट पक्षावरील निष्ठा अधिक बळकट –ााली. अनेक नवे सहकारी मित्र

x´ӧôӧ»ӧ. आणि स्वातंत्र्यानंतर तळागाळातील समाजासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी काम करण्यास सुरुवात केली.

ÃÖ¤ü³ÖÔ

1) £ÖÖ¸ÖÝÖ ³ÖÖ‰úÃÖÖÆ²Ö, 'अमृत मंथन', अमेय प्रकाशन, पुणे ३०, १९९९, पृ.क्र. ८३.

2) History of freedom movement : Civil Disobedience movement, April-Sept. 1930, Vol. XI, Gazetteers Department, Govt. of Maharashtra, P.P. 73.

3) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू, ´Ö.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, 2००३, पृ.क्र. १०.

4) ताकटे बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासून समाजवादापर्यंत', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक कॉ. ¯Öß.²Öß. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९. पृ.क्र. ३३.

5) पाठक नाथ विठ्ठल, 'अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील स्वातंत्र्य संग्राम', अहमदनगर ऐतिहासिक वस्तू संग्रहालय, अहमदनगर, १९९३. पृ.क्र. ३३.

6) कित्ता, पृ.क्र. ३४.

7) कित्ता, पृ.क्र. ३८.

8) कित्ता, पृ.क्र. ३९.

9) मंचरकर डॉ. रत्नाकर बापुराव, 'ध्येयासक्त - ॲड. रावसाहेब शिंदे यांची जीवनगाथा,' अमेय प्रकाशन, पुण, 2008, पृ.क्र. १४.

10) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्रांती¯Öœ¸ß“Öß ¾ÖÖ¸करी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. १०.

11) पाठक नाथ विठ्ठल, 'अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील स्वातंत्र्य संग्राम' पूर्वोक्त क्र. 5, पृ.क्र. ४२.

12) ताकटे बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासून समाजवादापर्यंत'. पूर्वोक्त क्र. 4, पृ.क्र. ३३.

13) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्राÛÖßपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. २०, २१.

14) ताकटे बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासून समाजवादापर्यंत'. पूर्वोक्त क्र. 4, पृ.क्र. ३३.

15) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्रांÛÖßपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ३३.

16) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', पूर्वोक्त क्र. 1, पृ.क्र. ७८, ७९.

17) कित्ता, पृ.क्र. ८3.

18) कित्ता, पृ.क्र. ८४.

19) कित्ता, पृ.क्र. ८४, ८५.

20) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ३५.

21) मुलाखत, '†›Ö. ØÖ¿Ö¤ü ¸ÖÖ¾ÖÃÖÖÆü²Ö', ´Ö.¯ÖÖ.ŸÖÖ. ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸ü, जि. अहमदनगर, दिनांक - 18/12/2014.

22) मुलाखत, 'कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö ¯Ö•ÖÖ•Öß ²ÖÖ¯Ö•Öß', ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡ÖÔ¡Ö, ŸÖÖ. ¸ÖÆü¸ß, जि. अहमदनगर, दिनांक - 13/05/2014.

23) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ३९.

24) कित्ता, पृ.क्र. ४०, ४१.

25) कित्ता, पृ.क्र. ४५.

26) डेंगळे नाना, 'साधना' अंक, पुणे ३०, दि. १५/08/1992.

27) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ४५.

28) लिमये मधू, 'आत्मकथा', अक्षर प्रकाशन मुंबई, १९९६. पृ.क्र. ३४१.

29) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö ¯Öß. ²Öß., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ४६.

30) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. २२, दिनांक - 28/11/2014.

31) कित्ता.

32) कित्ता.

33) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ४८.

34) मुलाखत, पूर्वोक्त क्र. २२, दिनांक - 10/04/2014.

35) कित्ता.

36) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ५२.

37) कित्ता, पृ.क्र. ५३.

38) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', अमेय प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ.क्र. ८५.

39) मुलाखत, ¯Ö¾ÖÖÖŒŸÖ क्र. २२, दिनांक - 02/08/2014.

40) देशमुख दत्ता, 'मी दत्तूचा दत्ता कसा –ालो त्याची गोष्ट', कॉ. दत्ता देशमुख विचार मंच, कोल्हा¯Ö¸, 1996, पृ.क्र. १६, १७.

41) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßÖ»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ५८, ५९.

42) आठरे पाटील आबाजी, 'भरता सारखा भाऊ खा. चंद्रभान आठरे पाटील', 'अलंछित चंद्रमा' चंद्रभान पाटील आठरे स्मृतीग्रंथ, अहमदनगर, 1990, पृ.क्र. १२.

43) प्राचार्य डॉ. टेमकर राजधर, 'डाव्या चळवळीची उजवी बाजू', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ.क्र. ८८.

44) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १६२.

45) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', पूर्वोक्त क्र. ३८, पृ.क्र. ११०, १११.

46) कॉ. कडू पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ६३.

47) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', ¯Öã¾ÖÖìक्त क्र. 38, पृ.क्र. १११, ११२.

48) मंचरकर डॉ. रत्नाकर बापुराव, 'ध्येयासक्त - ॲड. रावसाहेब शिंदे यां“Öß जीवनगाथा,' पूर्वोक्त क्र. ९, पृ.क्र. ३०.

49) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', पूर्वोक्त क्र. 1, पृ.क्र. १३५, १३६

50) ³ÖÖê¾Ö ÃÖ×¾ÖŸÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णासाहेब शिंदे', कल्पना मुद्रणालय, पुणे. पृ.क्र. १८१.

51) ´Öचरकर डॉ. रत्नाकर बापुराव, 'ध्येयासक्त', पूर्वोक्त क्र. 9, पृ.क्र. ३३.

52) ³ÖÖê¾Ö ÃÖ×¾ÖŸÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णासाहेब शिंदे', पूर्वोŒत क्र. ५0, पृ.क्र. १८२.

53) मोरे डॉ. विठ्ठल, 'महाराष्ट्रातील राजकारण आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष', कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९५. पृ.क्र. १२०, १२१.

54) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. १४०.

55) कॉ. कडू पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 3, पृ.क्र. ६३, ६७.

प्रकरण : पाचवे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी.बी.कडू पाटील यांचे योगदान

प्रकरण : ¯ÖÖ“Ö¾Ö

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांच योगदान

¯Öस्तावना

5.1 स्वातंत्र्योत्तर काळातील कम्युनिस्ट पक्षातील कॉ. ¯ÖÎ. ²ÖÎ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö यांचे कार्य

5.1.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सावकारांच्या विरोधात लढा

5.1.2 एरंडगाव परिषद आणि गोळीबार

5.1.3 १९५२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.4 संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.5 १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीतील कॉ. पी. बी. कडू पाटील भुमिका

5.1.6 जिल्हा लोकल बोर्डामध्ये सदस्य म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कामगिरी

5.1.7 जिल्हा परिषदेमध्ये ÃÖ¤Ãय म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कामगिरी

5.1.8 १९६२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.9 १९६७ च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.10 १९७१ च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.11 १९७२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.12 १९७८च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभाग

5.1.13 लोकनेते आमदार म्हणुन कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö यांनी केलेले कार्य

5.1.14 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची विधानसभेतील कामगिरी

5.2 बाभळेश्वर येथे आजी-माजी कम्युनिस्टांचा मेळावा आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान

5.3 स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा घेण्यात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान

5.4 सहकार चळवळीतील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची ¾ÖÖ™ü“ÖÖ»Ö

5.5 ^¯ÖÃÖÓÆÖ¸ü

ÃÖ¤ü³Ö

प्रकरण : ¯ÖÖ“Ö¾Ö

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान

¯ÖÃŸÖÖ¾Öना :-

ÃÖ´ÖÖ¸ü 150 ¾ÖÂÖÖ ³ÖÖरतावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटीश सत्तेविरुध्द राष्ट्रीय सभेने इ.स. १८८५ पासून लढा दिला. त्याला यश येऊन १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत ¤ü¿Ö ×¾Ö™ü¿शांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त –ााला आणि स्वतंत्र भारतात इ.स. १९५२ मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका –ााल्या. ज्यांनी स्वातंत्र्य लढयात भाग घेतला, त्यांच्या हाती स्वातंत्र्यानंतर राजकीय सत्ता आली, ती सत्ता केंद्रीत करण्याऐवजी घटनेद्वारे ती सामान्यातल्या सामान्य माणसाच्या हितासाठी तिचा उपयोग करायचा यासाठी •यांची धडपड होती. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी •यांचे प्रयत्न सुरु होते. त्यापैकीच एक कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö होय. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे महत्वपूर्ण योगदान तर होतेच परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळामध्येही त्यांनी राजकीय, सामाजिक, सहकार क्षेत्रामध्ये महत्वाची भुमिका ब•ÖÖ¾Ö»Öß. ¯ÖÃŸÖÖŸÖ प्रकरणात स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय परिस्थिती आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

5.1 स्वातंत्र्योत्तर काळातील कम्युनिस्ट पक्षातील कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटील यां“Öे कार्य :-

‡.ÃÖ. 1920 ŸÖê ‡.ÃÖ. १९२५ या काळामध्ये रशियन समाजवादी क्रांतीने ¯Ö×¸üŸÖ –ाालेल्या भारतीय साम्यवादी क्रांतीकारकांनी रशियाप्रमाणेच भारतातही समाजवादी क्रांती करुन ब्रिटिश राजवट नष्ट करण्याच्या उद्देशाने देशात व परदेशात वेगवेगळया ठिकाणी कम्युनिस्ट पक्षाचे गट स्थापन केले. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना ७ ऑक्टोबर १९२० रोजी ताश्कंद येथे –ÖÖ»Öß. कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना करणाऱ्या संस्थापकामध्ये एम.एन. रॉय, अंबानी मुखर्जी, रो–ÖÖ फिंटीगोक, महंमद अली, महंमद शकील सिद्दीकी इत्यादींचा समावेश होता. अशाप्रकारे ताश्कंद येथे भारतीय क्रांतीकारकांनी स्थापन केलेल्या कम्युनिस्ट गटामुळे

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला चालना मिळाली. यामधूनच महाराष्ट्राच्या राजकारणाŸÖ कम्युनिस्ट चळवळ ही प्रमुख चळवळ बनली होती.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावकारशाही विरोधात डावी चळवळ सक्रीय होती. शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय, अत्याचार थांबवण्यासाठी डाव्या चळवळीने पुढाकार घेतला. इंग्रजांच्या काळात शेठ-सावकारांकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारा विरोधात शेतकरी वर्ग संघटीत –ÖÖ»याशिवाय तो मुक्त होऊ शकणार नाही, ही भावना होती. मात्र हे सर्व साध्य करण्यासाठी प्रथम राजकीय स्वातंत्र्य महत्वाचे आहे.[1] या विचारातून ‡.ÃÖ. 1942 च्या लढयात अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील अनेक नेते, तरुण विद्यार्थी सहभागी –ााले. या ‡.ÃÖ. १९४२ च्या स्वातंत्र्य संग्रमात ध्येयवादाने ¯Ö³ÖÖ¾ÖßŸÖ होऊन कॉलेजला रामराम ठोकला व कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी स्वातंत्र्य लढयामध्ये ˆ›ß ‘ÖŸÖ»Öß. पण इंग्रजांच्या नोकरशाहीने त्यांना पकडून तुरुंगात ठेवले. नंतर सप्टेंबर १९४४ मध्ये पी. बी. कडू पाटील यांची जेलमधून सूटका –ÖÖ»Öß. त्यांच्याबरोबर त्यांचे बहुतेक मित्र जेलमधून सुटले होते. त्यांनी सर्वांनी कम्यनिष्ट पक्षामध्ये दाखल होऊन कम्युनिस्ट पक्षाचे काम सुरु केले होते. त्यामध्ये अण्णासाहेब शिंदे, चंद्रभान आठरे पाटील, रावसाहेब शिंदे, बुवासाहेब नवले अशा कितीतरी मंडळींचा यामध्ये समावेश होता.[2] ¯Ö¸ŸÖ पी. बी. कडू पाटील एकटेच काँग्रेसवाले म्हण×वणारे होते. तेव्हा खूप विचार व चर्चा –ााली. गरिबांसाठी, शेतकरी व कामगारांसाठी लढायचे तर कम्युनिस्ट पक्षामध्ये दाखल होण्याशिवाय पर्याय नाही, असे पी. बी. कडू पाटील यांचे मन सांगत होते.

इ.स. १९४६ मध्ये गुहा ता. राहुरी, जि. अहमदनगर येथे अण्णासाहेब शिंदे व चंद्रभान आठरे पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचे चार दिवसाचे शिबिर आयोजित केले. मित्राच्या आग्रहावरुन पी. बी. कडू पाटील ही या शिबिराला हजर होते. तेव्हा त्यांनी तेथील भाषणे ऐकली. त्यांची टिपणे घेतली आणि त्यांना समाजवादी विचार पटू लागले. शिबिरातील दिनचर्या आणि शिस्त तसेच कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांचे कार्यकर्त्यांबरोबर राहणे, सामुहिक गाणे म्हणणे, असे शिबिराचे स्वरुप त्यांना काही वेगळेच वाटले, आवडले. त्यामुळे त्यांचा कल कम्युनिस्ट पक्षाकडे वाढू लागला.[3] आणि शिबिराच्या शेवटी पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षात दाखल –ÖÖ»Ö. नव्या दिशेने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यÖ“ÖÖ राजकीय ¯Ö¾ÖÖÃÖ ÃÖã¹ý –ÖÖ»ÖÖ. ×™™¾ÖÖळयाची

गाजलेली किसान परिषद त्यांनी पाहिली. करंजी परिषदेसाठी गावोगावी पायी प्रचार केला.[4] अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची पक्षकार्यासाठी भ्रमंती सुरु –ÖÖ»ÖÖß.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षात दाखल –ााल्यानंतर पक्षाचे प्रचारक बनले. किसान सभेच्या कार्याबद्दल व कम्युनिस्ट पक्षाच्या ध्येय धोरणाबद्दल छोटया छोटया पुस्तिका मुंबईहून येत असत. त्यांची विक्री करणे आणि किसान सभा ´Æणजे काय? कम्युनिस्ट ŸÖ¢¾Ö–ाान लोकांना पटवून देणे हे त्या काळातील महत्वाचे काम कॉ. पी. बी. कडू पाटील चिवटपणे करायचे. तुरुंगातून सुटल्यावर त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. पुण्याला महाविद्यालयीन आणि वकिलीचे शिक्षण चालू असतांनाही तÖ पुण्यामधील रविवार पेठेतील सतरंजवाला चौकात कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यालय होते. तेथे संध्याकाळी नियमितपणे जात. तेथे कॉ. टिळेकर, मालिनीताई ŸÖÔ¯ÖÔ, कमलाबाई भागवत वगैरे नियमितपणे भेटत यांच्या सोबत त्यांची चर्चा होत असे त्यामधून नवीन माहिती मिळत असे.[5]

इ.स. १९४८ मध्ये मुंबई येथे स्टुडंट फेडरेशनची मोठी परिषद भरवण्यात †Ö»ÖÖß ÆÖŸÖß. त्या परिषदेला लॉ कॉलेजचे १०/१२ विद्यार्थी घेऊन कॉ. पी. बी. कडू पाटील मुंबईला गेले होते. कॉलेजमध्ये असताना त्यांनी विद्यार्थ्यांचे छोटे मोठे लढे लढवणे, विद्यार्थ्यांच्या सभा, परिषदा घेणे असे शक्य होईल तेवढे काम ते करत ÆÖŸÖ.

‡.ÃÖ. १९५० मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील एल.एल.बी. –ााले आणि ‡.ÃÖ. १९५१ मध्ये राहुरी, जि. अहमदनगर येथे न्यायालयामध्ये वकिली सुरु केली. ŸÖ¾ÆÖ सावकारशाही विरुध्द शेतकऱ्याची केस लढवणे हे त्यांचे पक्ष कार्यच –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖ. तसेच १९५२ साली मोठा दुष्काळ पडला होता त्यामध्ये वन विभागाच्या जमिनी पडीक पडल्या होत्या त्यावर जंगले नव्हती म्हणुन त्या जमिनी आदिवासी, हरिजन अशा गरीब जनतेला मिळाव्यात यासाठी त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षातर्फे मोठी चळवळ केली.

मुळा नदीवरील धरणाचा आराखडा ब्रिटीश राजवटीमध्ये तयार करण्यात आला होता पण काम चालू –ााले नव्हते. त्या धरणाचे काम ताबडतोब सुरु क´¸Ö¾Ö म्हणून कम्युनिस्ट पक्षातर्फे त्यांनी चळवळ केली त्यामुळे कामाला सुरुवात –ÖÖ»ÖÖß. तसेच मुळा धरणाला डावा कालवा काढण्यासाठी चळवळ केली. त्याप्रमाणे मुळा

धरणाला डावा कालवा काढण्यात आला.[6] वकिली व्यवसायाकडे त्यांनी आर्थिक ¯ÖÖ¯ÖÖ Ÿ֍“ÖÖ मार्ग म्हणून कधी पाहिले नाही. या सुमारासच कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यावर वेगवेगळया प्रकारचे फौजदारी खटले भरण्यात आले. यामध्ये फीची अपेक्षा न करता कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या कामात लक्ष घातले. शेतकऱ्यांचा व बहुजन समाजाचा वकिल म्हणून त्यांचे हळूहळू नाव होऊ लागले. वकिलीमुळे राजकीय कार्यकर्त्यांशी त्यांचा संपर्क येवू लागला. फीची अपेक्षा न करता गोरगरीब, शेतकरी, कामगार, कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते यांच्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वकिली होती. अशाप्रकारे वकिलीच्या माध्यमातून समाजामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचा कार्यकर्ता म्हणुन त्यांची चांगली ओळख निर्माण –ÖÖ»ÖÖ याची त्यांना कम्युनिस्ट पक्षाच्या राजकारणासाठी मदत –ÖÖ»ÖÖ. ती ओळख त्यांनी आयुष्याभर ठेवली. पक्ष वाढीसाठी ही त्यांनी भरपूर मेहनत घेतली. नंतर त्यांचे अनेक मित्र कम्युनिस्ट पक्ष सोडून कॉँग्रेसमध्ये गेले. पण ते सत्तेच्या अभिलाषाला कधी बळी पडले नाही. कम्युनिस्ट ŸÖ¢¾Ö–ाानापुढे, विचारापुढे त्यांना सत्तेची पदे क्षुद्र वाटली. राजकारणामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या आदेशाप्रमाणे वागले. पक्ष शिस्त आणि पक्ष आदेशाला त्यांनी आपल्या राजकीय वाटचालीत प्राधान्य दिले. पक्ष आदेशामुळे त्यांना अनेक मनाविरुध्द तडजोडी कराव्या लागल्या, इच्छा नसतांना अनेक निवडणुका लढवाव्या लागल्या. तसेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तरी सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांसाठी त्यांना सावकारशाही विरोधी तसेच सरकारच्या अन्यायकारक धोरणांविरुध्द उठाव, लढे द्यावे लागले. आयुष्यभर कॉ. पी. बी. कडू पाटील कम्युनिस्ट पक्षाबरोबरच एक निष्ठेने राहिले.

5.1.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सावकारांच्या विरोधात »ÖœÖ :-

अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये अकोले तालुक्यातील खिरविरे, राजापूर येथे इ.स. १९४८ मध्ये सावकारशाही f¾Ö¸Ö¬ÖÖ ´ÖÖŠÖ ^Š֍¾Ö –ााला. या घटनेत लोकांनी सावकाराच्या जमाखर्चाच्या वहया, गहाण खते, खरेदी खते, साल खते, प्रामिसरी नोटा जाळल्या कर्जदार हे सावकाराच्या जाचक कर्जामुळे व छळवणुकीमुळे त्रस्त –ााले होते. या घटनेत नेतृत्व करणारे कॉ. बुवासाहेब नवले, कॉ. मुरलीधर नवले, कॉ. कुशाभाऊ नवले यांच्याकडे बंदुका असुनही त्यांनी प्रत्यक्ष त्याचा वापर केला

नाही. मात्र सावकारांनी या नेत्यांच्या विरोधी पोलिसांमार्फत खुन आणि दरोडा टाकणे या संबंधीचे खटले त्यांच्यावर दाखल केले होते. परिणामी यामध्ये त्यांना अटक –ाली. या घटनेनंतर ही प्रक्रिया येथेच थांबली नाही. पुढे कॉ. पी. बी. कडू पाटील, चंद्रभान आठरे, रावसाहेब शिंदे व इतरांनी ही प्रक्रिया चालू ठेवली याची प्रतिक्रिया ही सरकारने त्यांच्यावर दडपशाहीचा वरवंटा फिरवण्यात –ाली. या घटनेची पूर्वपिटीका तेलंगण चळवळीत दिसून येते. तेलंगण भागात जमीनदारी उलथून टाकण्यासाठी व काँग्रेसची सत्ता मोडून काढण्यासाठी जे उठाव –ाले त्यांची वर्णने ऐकून, वाचून हे नेते प्रभावित –ाले होते. त्यामधून ही अकोल्याची घटना ‘Ö›»ÖŒ.[7] पुढे कॉ. पी. बी. कडू पाटील वकिली करायला लागल्यानंतर या प्रकरणातील खटला त्यांना कोर्टामध्ये चालवावा लागला.

5.1.2 एरंडगांव परिषद आणि गोळीबार :-

बाळासाहेब खेर मंत्रीमंडळाने दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी राज्यात ज्या ज्या ठिकाणी ज्वारीचे पिक जास्त आले असेल अशा ठिकाणी सक्तीने लेव्हीच्या स्वरुपात धान्याची वसुली सुरु केली. स्वातंत्र्य मिळाल पण शेतकरी, कामगार, शेतमजूर यांच्या बाबतीत मात्र सरकारची धोरणं प्रतिगामी स्वरुपाची राहिली. डाव्या ׾֓ÖÖराच्या राजकीय पक्षांनी त्यांना विरोध केला. परिणामी त्यावर सरकारने बंदी घातली. अनेकांना तुरुंगात टाकले, जे बाहेर राहिले ते भूमिगत –ाले. पण त्यांनी कार्य सोडल नाही. या चळवळीचा केंद्रबिंदू होता 'अहमदनगर जिल्हा'.

शेतकऱ्यांकडून सक्तीने धान्याच्या स्वरुपात लेव्ही वसुल करायची असे सरकारचे धोरण होते. 'प्रत्येक शेतकऱ्याने किमान धान्य लेव्ही दिलीच पाहिजे!' असा सरकारी आदेश असल्याने त्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांना धान्य विकत घेवून लेव्ही घालावी लागत असे. या अन्यायाच्या विरुध्द तीव्र आंदोलन अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये उभे करण्याचा निश्चय –ाला. याचे नेतृत्व कॉ. एकनाथराव भागवत, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अचपळराव लांडे, भाऊसाहेब थोरात, शाहूराव कापरे, आबासाहेब काकडे, बाबुजी आव्हाड इत्यादी कम्युनिस्ट कार्यकर्ते करत होते. आंदोलनातील संघर्षाच पहिल ठिकाण शेवगांव तालुक्यातील एरंडगाव निघाल.[8]

अहमदनगर जिल्ह्यातील शेवगांव तालुक्यामधील एरंडगांव हे एक सधन गावं. ज्वारीच कोठार म्हणून या गावाची ख्याती होती. सरकारच्या धोरणानुसार लेव्ही स्वरुपात ज्वारी येथील शेतकऱ्यांकडून सक्तीने गोळा केली जात असे आणि ती बाहेर पाठवली जात असे. शेतकऱ्यांना मात्र दुष्काळ व टंचाईच्या काळात "मिलो" ही निकृष्ठ दर्जाची ज्वारी खाण्यासाठी देत या अन्यायाविरुध्द जिल्ह्यामध्ये अधिकच तिव्र आंदोलन उभारण्याचा निर्णय –ााला होता. याचे नेतृत्व कॉ. एकनाथ भागवत, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, कॉ. अचपळराव लांडे, भाऊसाहेब थोरात, कॉ. शाहुराव कापरे, कॉ. आबासाहेब काकडे, कॉ. बाबुजी आव्हाड, कॉ. जगन्नाथ देवढे या मंडळींनी केले होते.[9]

परंतु ही खबर सरकारला कळताच सरकारने कॉ. पी. बी. कडू पाटील, कॉ. अचळपळराव लांडे, कॉ. आबासाहेब काकडे, कॉ. जनार्दन देवढे यांना स्थानबध्द केले तर बाकीच्यांनी भूमिगत राहून कार्य केले. आंदोलनाची आखणी व जागृती यासाठी कम्युनिस्ट पक्षातील कॉ. एकनाथराव भागवत, कॉ. चंद्रभान †ÖŠ¸ü, कॉ. बाबुजी आव्हाड, कॉ. गंगाधर पासंबळ, कॉ. आसाराम –ााडे, कॉ. श्री¯ÖÝÖ¸üÖ¾Ö सातपुते मामा, कॉ. जगन्नाथ मिस्तरी यांनी संपुर्ण तालुक्यातील व आसपासच्या गावातील शेतकऱ्यांना जागृत व संघटीत केले. सरकारच्या सक्तीच्या लेव्ही वसुलीबाबत लोकांच्या भावना तीव्र होत्या. प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून सरकारने एरंडगावच्या धान्य गोदामाभोवती सशस्त्र पोलिसांचा पहारा ठेवला होता. कारण सरकारला हे आंदोलन मोडून काढायचे होते. बळाचा वापर करुन हे आंदोलन ×“Ö¸ü›ü»Öê जाईल, कदाचित प्राणहानी होईल अशी शंका येताच आपण हे आंदोलन तूर्त थांबवू असे काहींना वाटत होते. मात्र सामान्य शेतकऱ्यांच्या भावना तीव्र असल्याने काहीही –ााले तरी आंदोलन करायचे असा त्यांचा निर्धार होता.[10]

२४ मार्च १९४९ या दिवशी शेवगाव व पाथर्डी भागातील शेतकरी एरंडगावमध्ये जमू लागले. नेत्यांना बाजूला ठेवून सामान्य जनतेने हे आंदोलन हाती घेतले. त्यावेळी गोदामातून धान्य पोती बाहेर काढून सरकार मार्फत ती ट्रकमध्ये भरली जात होती. तेव्हा शेतकऱ्यांनी त्याला प्रतिबंध केला.

"आमच्या शेतामध्ये राबवून आम्ही धान्य पिकवले. सरकारला लेव्ही घातली. हे धान्य गोदामात आहे ते आम्ही बाहेर जावू देणार नाही, आमचे धान्य आम्हाला

द्या, अमेरिकेत डुकरे ही खाणार नाहीत असे लाल मिलो, धान्य तुम्ही आम्हाला रेशनवर देता ते बंद करा. आमची ज्वारी आम्हाला द्या. आम्ही मिलो खाणार नाही." असे लोक म्हणून लागले.

या मागणीसाठी शेकडो शेतकऱ्यांनी गोदामास कॉ. एकनाथ भागवत यांच्या नेतृत्वाखाली घेराव घातला. त्यावेळी शेकडो स्त्री-पुरुष शेतकरी यांची मुले धान्याच्या पोत्यावर जावून बसले. त्यांना दूर करण्यासाठी पोलिसांनी बळाचा वापर केला, लाठी हल्ला केला. तरी आंदोलक दाद देत नव्हते तेव्हा आंदोलकांवर गोळीबार करण्यात आला.[11]

स्वातंत्र्य भारतातल्या शेतकऱ्यांनी आपल्या न्याय, हक्कासाठी केलेल्या आंदोलनात १) पंढरीनाथ भिवसेन भागवत, २) रामभाऊ अर्जुन भागवत, ३) दामोधर कान्हू कवळे, ४) अश्राजी कुरुंदकर, ५) मुमुलाबाई ६) आवडाबाई पांडुरंग तांबोळी, ७) जनाबाई मोहन शिंदे या सात शेतकऱ्यांना प्राण गमवावे लागले. महाराष्ट्रातील सर्व वृत्तपत्रांनी सरकारवर टिका केली. 'दिनमित्र' या वृत्तपत्राच्या ६ एप्रिल १९४९ च्या अंकामध्ये सरकारवर टिका करुन निपक्ष चौकशीची मागणी केली. नगरच्या 'इन्किलाब' या वर्तमानपत्राने आपल्या अग्रलेखाची जागा दोन महिने कोरी ठेवून या आंदोलनावर गोळीबार करणाऱ्या सरकारचा निषेध केला. सरकारने मात्र शेतकऱ्यांवर गोळीबार करुन त्यांचे प्राण घेतले. इतरांची ही धरपकड केली. त्यांना तुरुंगात टाकले. कॉंग्रेसच्या राज्यात कम्युनिस्ट पक्षाने बहुजन समाजाला चेतना देऊन दडपशाहीचा मुकाबला करण्यासाठी जन संवर्धन उभे केले होते.[12]

5.1.3 १९५२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ.पी.बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

भारतीय राज्यघटना तयार –ााल्यानंतर इ.स. १९५२ मध्ये विधानसभा निवडणुका जाहीर –ााल्या. Æß ¤¿ÖÖÃÖÖŠß ¯Ö×Æü»Öß“Ö निवडणूक होती. याÖ¾Öá निवडणुकीसाठी मतदानाचा अधिकार कमीत कमी (८) आठ रुपये शेतसारा भरणारा विधानसभेसाठी आणि (३२) बत्तीस रुपये शेतसारा भरणारांना लोकसभेसाठी मतदानाचा अधिकार होता.[13] म्हणुन घटना समितीने २१ वर्षे पूर्ण –ाालेल्या प्रत्येक Ã¡Öß-पुरुष नागरिकांना मताधिकार दिला. सामान्य माणसाच्या विवेक बुध्दीवर घटनाकारांनी व्यक्त केलेला हा फार मोठा विश्वास होता.[14]

राहुरी विधानसभा मतदार संघातून काँग्रेसच्या विरोधात कोण उमेदवार द्यावा म्हणून कम्युनिस्ट पक्षाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ही निवडणक लढवावी असा निर्णय घेतला होता. त्यावेळी राहुरी विधानसभा मतदार संघ फार मोठा होतÖ. खरे म्हणजे कॉ. विनायकराव ताकटे पाटील यांचा तो अधिकार होता. कारण कॉ. विनायकराव ताकटे पाटील कम्युनिस्ट पक्षातील जुने कार्यकर्ते होते. पक्षवाढीसाठी त्यांचा मोठा त्याग होता. त्यांचे पक्षातील कार्य कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यापेक्षा जास्त होते. परंतु तत्का॰लन परिस्थिती मधील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे शिक्षण, व्यवसाय, जनसंपर्क आणि घरची शेतीवाडी, प्रपंच या सगळयामधून एक वेगळी सामाजिक बैठक तयार –ाली होती. हे सर्व पाहून कम्युनिस्ट पक्षाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावर निवडणक लढवण्याची जबाबदारी टाकली होती. पण कॉ. विनायकराव ताकटे आणि त्यांचे पत्की संरासारखे मित्र यांना ही गोष्ट रुचणारी नव्हती. कम्युनिस्ट पक्ष हा खऱ्या अर्थाने गरिबांचा पक्ष असेल तर सांपतीक परिस्थितीकडे किंवा प्रतिष्ठेकडे लक्ष न देता त्याग आणि कार्य पाहूनच उ´Ö¤¾ÖÖ¸¡ निवडायला हवा होता असे ताकटे यांचे मत होते. तथापि या प्रकारची थोडीफार नाराजी असून देखील निवडणुकीच्या प्रचारात कॉ. विनायकराव ताकटे पाटील यांनी कुठलीही हयगय केली नाही. हा त्यांच्या मनाचा मोठपणा होता. ताकटे पाटलांनी व पत्की सरांच्या बोर्डींगच्या मुलांनी सायकल वरुन अथकपणे निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा प्रचार केला. हे त्यांनी मुलाखतीमध्ये आवर्जुन सांगितले. त्यांचे एक कलापथक ÆÛ ÆÖŸÖ.

या निवडणुकीत कॉ. बाबुराव शिंदे व कॉ. बाबुराव थोरात हे मुळा नदीच्या दक्षिण भागातील कार्यकर्ते आपआपल्या भागात सायकलवर हिंडून कसोशीने प्रचार करीत होते. वांबोरी ता. राहुरी या गावातील व्यापारी मंडळी कम्युनिस्ट विरोधी होता. पण तेथील कॉ. बाजीराव पाटील यांनी व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या भागातील प्रचाराची जबाबदारी सांभाळली. सात्रळ भागामध्ये विठ्ठल पाटील चोरमुंगे, बबु पाटील, आबासाहेब कडू, –रेकाठी भागामध्ये तात्याबा पाटील वाणी इत्यादींनी ±ारच कष्ट घेतले. येथीलच सोनवणे पाटील यांनी नव्यानेच वकिली करायला सुरुवात केली होती. त्यांनी ही आपल्या पध्दतीने प्रचाराचे काम केले. प्रचारासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी एक जुनी टुरिंग गाडी भाडयाने घेतली होती. त्या

गाडीचा डोंगरात किंवा खाच खळग्याच्या रस्त्यावर उपयोग होत नसे. तेव्हा बैलगाडी किंवा घोडयाचा टांगा यांचा वापर करावा लागला. या निवडणुकीत गुहा गावच्या जुन्या जानकार मंडळींनी पायीच प्रचार करुन प्रचरामध्ये एक प्रकारचे धाडस दाखवले. शाहीर अमर शेख यांच्या कलापथकाने ही या निवडणुकीत प्रचार केला या साऱ्या प्रचाराच्या रणधुमाळीमध्ये राहुरी तालुका पिंजून निघाला.[15]

या निवडणुकीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विरोधात काँग्रेस पक्षाचे ल. मा. कोळसे पाटील हे होते. पण त्यांना ल. मा. पाटील म्हणून राजकारणात ओळखले जात असत. या बरोबरच मुंबई राज्याच्या काँग्रेस मंत्री मंडळामध्ये ल. मा. पाटील हे दारुबंदी मंत्री असल्याने त्यांचा ठिकठिकाणी संपर्क होता. Ãाावकार, व्यापारी मंडळी त्यांना मानीत असत. त्यांच्या प्रचारामध्ये डिग्रसचे परशुराम पाटील, राहुरीचे रामनारायण दरक वकील, बाबुरावदादा तनपुरे अशी वजनदार मंडळी त्यांच्या दिमतीला होती. आणि त्याचा परिणाम शेवटी व्हायचा तोच –ााला. काँग्रेस उमेदवार ल. मा. पाटील यांना बारा हजार मते मिळाली तर कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö यांना आठ हजार मते मिळाली.

निवडणुकीमध्ये कम्युनिस्ट पक्ष अहमदनग¸ü ×•Ö»ÊÖच्या राजकीय क्षेत्रात तसा नवा होता. दाखवण्यासारखे काहीही काम कम्युनिस्ट पक्षाकडे नव्हते. तसेच विरोधकांकडून कम्युनिस्ट पक्षाबद्दल भरपुर अपप्रचार होत होता. त्यामध्ये कम्युनिस्ट ´Ö›üÖß ¤ü¸üÖडे घालतात असे सांगितले जाई. पण वास्तविक पहाता दरोडेखोरांना आश्रय देणारी मोठमोठी पाटील मंडळीच होती. कॉ. पी. बी. कडू पाटील लाकांना स्पष्टपणे विचारत की, "मा–याकडे पाहून तुम्हाला वाटते का आम्ही दरोडे घालणारे आहोत?" तरीही विरोधी मंडळी म्हणत की, "तुम्ही एक चांगले असाल पण इतर कम्युनिस्ट दरोडे घालतात." त्याचप्रमाणे कम्युनिस्टांचे चीनमध्ये आई आणि रशियामध्ये बाप असे कॉंग΅ÖÃÖ“Ö »Öीक गाणे म्हणत. अशा वातावरणात निवडणूक लढवणे सोपे नव्हते पण पक्षाच्या निर्णयामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा नाईलाज –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖêÖÖ.

निवडणूकीसाठी त्यांच्याजवळ पैसे नव्हते. तेव्हा लोकांनी गावोगाव निधी जमा केला आणि त्यांना निवडणूकßÃÖÖšß आर्थिक मदत केली. काँग्रेस उमेदवार ल. मा. पाटील यांचा पाऊण लाखाहून अधिक खर्च –ााला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील

यांच्या कार्यकर्त्यांचा प्रचार पायी, सायकलने, बैलगाडी, घोडयाचे टांगे अशा पध्दतीने चालायचा. कार्यकर्ते स्वतःच्या व इतर कार्यकर्त्यांच्या जेवणासाठी घरुन भाकरी बांधून आणून प्रचार करीत. तर कॉंग्रेस उमेदवार आणि कार्यकर्त्यांकडे ´ÖÖ™Ö¸ß होत्या. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा प्रचाराचा भर नातेवाईक, मित्र परिवार, १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढयातील कार्यकर्ते, कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते यांच्यावर होता. कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रचार सभेमध्ये सांगत की, कॉंग्रेसचे उमेदवार निवडुण दिला तर या निवडणुकीनंतर पुढच्या 1957 च्या निवडणुकीमध्येच तुम्हाला दिसेल. अशाप्रकारचा नियोजनबध्द प्रचार त्यांनी या पहिल्याच निवडणूकीमध्ये केला. पण त्यांचा चार हजार मतांनी पराभव –ाला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील जरी निवडणूकßŸÖ ¯Ö¸Ö³ÖŸÖ –ाले असले तरी त्या निमित्ताने राहुरी तालुक्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचा चांगला प्रचार –ाला. नवीन कार्यकर्ते मिÖôÖ»Ö. निवडणूकß“Öß -ÖÖ¾Ö¯ÖôÖ आटोपल्यानंतर त्यांनी पुन्हा वकिली, शेती आणि राजकारण सुरु केले. गावोगावी जावून ओळखी वाढायला सुरुवा केली. कारण तालुक्यामध्ये जम बसवायचा आणि ¯Öœü“Öß निवडणूक Øजकायची अशी त्यांच्या मनामध्ये जिद्द होती.[16] ‡.ÃÖ. १९५२ मध्ये –ालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये डाव्या पक्षांना अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये लोकसभेची एकही जागा मिळाली नाही, तर विधानसभेच्या निवडणूकßŸÖ १० पैकी २ जागा मिळाल्या.[17]

5.1.4 संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सक्रीय सहभाग :-

मुंबई येथे शिवाजी पार्कवर १७ ऑक्टोबर १९४८ या दिवशी सर्व पक्षीय •ÖÖÆß¸¡ ÃÖ³ÖÖ –ाली. यावेळी सर्वजण आपआपसातील मतभेद विसरुन एकत्र आले होते. संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव धनंजय गाडगीळ यांनी मांडला. त्यास त्यावेळ“Ö महाराष्ट्र प्रदेश कॉंग्रेसचे अध्यक्ष भाऊसाहेब हिरे यांनी अनुमोदन दिले. त्यावेळी कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते कॉ. एस. व्ही. देशपांडे व कुसुम रणदिवे यांनीही या ठरावाला पाठिंबा दिला. संयुक्त महाराष्ट्र लढयाला पाठींबा देणाऱ्या या पहिल्याच सर्व पक्षीय परिषदेचे वर्णन

"खंड खंड –ाला, मराठा आज एक होऊन उठला,

एक घोषणा, एक चेतना, एक वेदना!

मराठा तितुका मिळवावा."

अशा चेतनामय मथळयाने वृत्तपत्रांनी ही दुसऱ्या दिवशी दखल घेतली.[18]

संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर डाव्या चळवळीतील कार्यकर्ते Ãö‘ö™ßŸö –öö»ö. ×¾ö¸ö¬öö“öß ¬öö¸ü Ÿööß¾ö –ााली. विरोधी पक्ष, डाव्यांचा समावेश असलेला ही ÛÃ£öŸöß“ö मुळात संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाने निर्माण केली. चळवळीच्या आदेशानुसार शेतकऱ्यांनी तहसिल कचेरीवर मोर्चे नेले. गावोगावी लाल –ोंडे लागले, अनेकांना अटक –ााली. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनामध्ये एस. एम. जोशी व कॉ. श्रीपाद †´öŸö डांगे यांचे नेतृत्वाखाली ×•ö»ÊöतीलSK कार्यकर्ते सक्रीय –öö»ö.[19] संयुक्त महाराÂ™ü चळवळीने आणि एकंदर डाव्या चळवळीने अहमदनगर ×•ö»Êöमध्ये आपले अस्तीत्व निर्माण केले. या चळवळीमध्ये शेतकरी आणि मराठा समाजातील कार्यकर्त्यांचा भरणा संख्येने आधिक होता. वैचारीक बांधिलकी स्वीकारलेल्या चळवळीतील काही कार्यकर्त्यांनी आपल्या घर संसाराची पर्वा न करता चळवळीत सहभाग घेतला. यामध्ये कॉ. दत्ता देशमुख, कॉ. भास्करराव औटी, कॉ. एकनाथ भागवत, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, कॉ. वकीलराव लंघे या सर्वांनी संसाराकडे दुर्लक्ष करुन आपले जीवन चळवळीला समर्पित केले.[20]

मुंबई केंद्रशासित ठेवण्याचा मध्यवर्ती सरकारचा निर्णय १६ जानेवारी १९५६ »öö •ööÆß¸ü –ााल्यानंतर महाराष्ट्रातील इत¸ü ×•ö»Êöप्रमाणेच निषेध, निदर्शनाची अहमदनगर ×•ö»Êöत लाट उसळली. १७ जानेवारी १९५६ या दिवशी अहमदनगर शहरामध्ये सात आठ हजार नागरिकांची सभा –ााली. १८ जानेवारी १९५६ या ×¤¾ö¿öß विद्यार्थ्यांनी हरताळ पाळून शहरातून मोठी मिरवणुक काढली. नगरमधील कॉँग्रेस व्यतिरिक्त इतर सर्व पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी एकत्र येवून नगर शहर संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला. ×•ö»Êöतील संगमन¸ü, अकोला, श्रीरामपुर, राहुरी, कोपरगांव, शेवगाव इत्यादि प्रमुख तालुक्याच्या ठिकाणी याच काळात हरताळ, मिरवणुका आणि सभा –ााल्या. दिनांक ३१ जानेवारी १९५६ रोजी नगर येथे ×•ö»Êöतील कॉँग्रेस व्यतिरिक्त इतर सर्व पक्षांच्या सुमारे दोनशे कार्यकर्त्यांची परिषद –ााली. या परिषदेत जिल्हाव्यापी संघटना उभारण्याचे ठरले व एक जानती संघटन शक्ती या नात्याने ×•ö»Êöतील जनतेची या लढयात भागीदारी

व्हावी असा प्रयत्न करण्याचे ठरले. यामध्ये बा. न. राजहंस, कॉ. भास्करराव औटी, बापुसाहेब भापकर, कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पुढाकार घेतला होता.[21]

कम्युनिस्ट पक्षाचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मह¢वाचा सहभाग असल्यामुळे †Æमदनगर ×•Ö»ÊÖतील कम्युनिस्ट कार्यकर्तेही चळवळीमध्ये सक्रीय सहभागß ÆÖŸÖ. त्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पक्षाच्या आदेशाप्रमाणे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये ×•Ö»ÊÖमधून अग्रभागी होते. गावोगावी जाऊन त्यांनी सभा घेतल्या. लोकांमध्ये संयुक्त महाराष्ट्राविषयी जागृती करुन सर्वसामान्य माणूस संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये सहभागी करुन घेतला. याचबरोबर संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळी विषयी लोकमत जागृत करण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील शाहीर अमर शेख यांच्या कला पथकाचा गावोगावी कार्यक्रम ठेवßŸÖ †ÃÖŸÖ. या कला पथकाची व्यवस्था ठेवण्याचे काम हे त्यांच्याकडेच असे. त्यानुसार कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अनेक ठिकाणी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र –ाला पाहिजे या मुख्या मागणीसाठी जनजागृती केली. अनेक ठिकाणी सभा, मोर्चे, निदर्शने केली.[22] 27 जुलै १९५६ रोजी दिल्ली येथे लोकसभेवर मोर्चा नेण्याचे समितीने ठरवले.[23] Ÿ֮ƾ कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या मोर्चासाठी जनजागृती करुन बहुसंख्य लोकांना या मोर्चामध्ये सहभागी करुन दिल्लीला नेले असे त्यांचे सहकारी कोंडाजी जाधव यांनी मुलाखतीमध्ये सांगितले.[24] एकंदर संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने आक्रमक रुप धारण केले होते.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अवघ्या आठ वर्षात उभा राहिलेला 'देशातला लोकशाहीचा सगळयात मोठा लढा' असेच या संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या आंदोलनाचे स्वरुप आहे. मराठवाडा मुक्तीचे आंदोलन व गोवा मुक्ती आंदोलन ही आंदोलने स्वातंत्र्या नंतरची मोठी आंदोलनेच ÆÖŸÖß. परंतु ती स्वकीय राजवटß विरुध्दची आंदोलने नव्हती. निजा´ÖÖ ×¾Ö¹ý¨ ´Ö¸üÖšü¾ÖÖ›üÖ ´ÖãŒती आंदोलन व पोर्तुगीज सत्ताधाऱ्या विरुध्द गोवा मुक्ती आंदोलन –ाले. संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन एका परीने स्वकीय सरकारशीच केवळ भाषेच्या आग्रहाकरीता –ालेले देशातले सगळयात मोठे आंदोलन होते.[25]

5.1.5 १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीतील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची भूमिका :-

‡.Ãö.१९५२ च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा चार हजार मतांनी पराभव –ÖÖ»ÖÖ. परंतु निवडणुकीनंतर त्यांनी पुन्हा वकीली सुरु केली. कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रचार सुरु केला. गावोगावी जाऊन ओळखी वाढवायला ÃÖã¹ýÖÖŸÖ केली आणि पुढची निवडणूक जिंकायची या दृष्टीने ते तयारीला लागले. तसेच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कम्युनिस्ट पक्षातील प्राबल्य आणि कम्युनिस्ट पक्षाचे मतदार संघातील प्राबल्य पाहता ‡.Ãö. १९५७ ची विधानसभा निवडणूक लढवण्याची व विधानसभा सदस्य होण्याची संधी जवळजवळ त्यांना चालून आली होती. अशा पध्दतीचे त्यावेळी वातावरण होते. परंतु याच दरम्यान ‡.Ãö. 1956-१९५७ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला चांगलाच जÖÖ¸ü †Ö»ÖÖ ÆüÖêŸÖÖ. ŸÖêÓ¾ÆüÖ काँग्रेसच्या विरोधात संयुक्त महाराष्ट्र समितीनेही या विधानसभा निवडणका लढवण्याचा निर्णय घेतला. काँग्रेसचा पराभव आता अटळ आहे असे वातावरण त्यावेळेस तयार –ÖÖ»Öê ÆüÖêŸÖê. अलिकडच्या तरुण पिढीला संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि ‡.Ãö. १९५७ च्या निवडणुकीचा इतिहासच माहीत नाही.[26] असे अरुण कडू यांनी मुलाखतीमध्ये सांगितले. या चळवळीमध्ये एकुणच मराठी माणस पेटून उठला होता. त्यामध्ये काँग्रेसच्या डॉ. नरवणे, ल. मा. पाटील असे मंत्री सहभागी –ÖÖ»Öê. त्यांनी काँग्रेस पक्ष सोडून संयुक्त महाराष्ट्र समिती मध्ये प्रवेश केला. अशातच विधानसभेच्या निवडणुका जाहीर –ााल्या. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने या निवडणका लढवण्याचे ठरवले होते. त्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्ष आणि संयुक्त महाराष्ट्र समितीने निवडणुकीसाठी युती केली होती. आणि राहुरी विधानसभा मतदार संघातून समितीने काँग्रेस पक्षातून संयुक्त महाराष्ट्र समितीमध्ये प्रवेश केलेले काँग्रेसचे माजी मंत्री ल. मा. पाटील यांना उमेदवारी देण्याचे ठरवले.[27]

ल. मा. पाटील हे राहुरी तालुक्यातील गुहा गावामधील खरे तर त्यांचे नाव ल. मा. कोळसे (लक्ष्मण माधव कोळसे) पण मुंबईच्या राजकीय वर्तुळामध्ये ते ल. मा. पाटील या नावानेच ओळखले जात. त्यांना उमेदवारी जाहीर –ााल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कम्युनिस्ट पक्षातील सगळे कार्यकर्ते, सहकारी, मित्र, हितचिंतक यांनी ल. मा. पाटील यांच्या विरोधात त्रागा करण्यास सुरुवात केली. कोण हे ल. मा. पाटील, कोणती समिती आम्ही हा तुमच्यावरील राजकीय अन्याय

सहन करणार नाही. व समितीचे प्रमुख नेते एस. एम. जोशी, कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे यांच्यापर्यंत तक्रार नेऊ असे ते बोलू लागले. तसे"Ö तुम्ही अपक्ष निवडणूक लढवा आम्ही सर्व प्रकारचे काम करतो. असे सर्वजण म्हणू लागले. पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सर्वांना बोलावून समजून सांगितले की, मी पक्षाची शिस्त माननारा कार्यकर्ता आहे आणि समिती आपल्या पक्षाचा एक घटक आहे. समितीने ल. मा. पाटील यांना उमेदवारी देताना सारासार विचार करुनच निर्णय घेतला असेल व तो आपण पाळला पाहिजे. आपल्याला फार दूरवरचे राजकारण करावयाचे आहे. निवडणुकीला कोणत्याही प्रकारचे गालबोट लागणार नाही असेच आपण वागायचे, बंडखोरी करायची नाही. पक्षाचा आणि समितीचा जो निर्णय असेल तो आपल्याला पाळायचा आहे. अशी कार्यकर्त्यांची समजूत घातली, कार्यकर्त्यांना शांत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला परंतु कार्यकर्त्यांना हे म्हणने पटण्यास अवघड गेले. तरीही काही कार्यकर्त्यांनी ल. मा. पाटील यांच्याशी असहकार करण्याचे Š¸x¾Ö»Ö.[28] अनेक कार्यकर्ते प्रचारासाठी बाहेर पडेनासे –ाले, कार्यकर्त्यांना मरगळ आल्यासारखे, उत्साह नसल्यासारखे वाटू लागले अशावेळी डॉ. नरवणे आणि ल. मा. पाटील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या घरी आले. तेंव्हा त्यांनी तेथे नाराज कार्यकर्त्यांची बैठक बोलावली त्यांची समजूत काढली आणि अखेर ल. ´ÖÖ. ¯ÖÖ™üß»Ö यांचा प्रचार करण्यास नाराज कार्यकर्त्यांनी सुरुवात केली. तरी देखील अनेकांच्या मनातील रुखरुख कायमच होती. ते उपरोधक भाषणे करीत, काही वेळा मुद्दाम ^´Ö¤ü¾ÖÖ¸ü Ö»ÖÖ जास्त खर्चात पाडीत.[29]

ल. मा. पाटील तसे राहुरी तालुक्यातील गुहा गावचे पण तालुक्यात संपर्क नाही, स्वतःला माननारे कार्यकर्ते नाहीत, परके असल्यासारखे मुंबईहून येवून निवडणूक लढवत. त्यामुळे सहाजीकच या संपुर्ण निवडणुकीची धूरा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या खांद्यावर येवून पडली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्यांचा कधी रागराग किंवा द्वेश केला नाही. पण घरातील तरुणांना ल. मा. पाटील आपला कोणीतरी शत्रू आहे असे वाटत असे. या संदर्भात अरुण कडू यांनी सांगितले की, इतका पराकोटीचा राग ल. मा. पाटील यांच्याबद्दल घरातील तरुण मुलांमध्ये होता. परंतु कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या पत्नी शांताबाई यांनी अशा प्रकारचा कुठलाही राग किंवा द्वेश ल. मा. पाटील यांच्याविषयी कुठेही प्रगट होऊ दिला

नाही. त्यांचा इनामेइतबारे पाहुणचार केला आणि उमेदवार म्हणून त्यांना विजय प्राप्त करुन दिला.[30] यानंतर आभार प्रदर्शनाची जी Ã0³00 –ााली त्यामध्ये कार्यकर्त्यांनी आपले मतभेद बाजूला ठेवून हिरीरीने प्रचार केल्याबद्दल ल. मा. पाटील यांना बोलताना अक्षरशः गहिवरुन आले व त्यांनी भर सभेत अश्रू ढाळले.[31] †ाणि कार्यकर्त्यांचे आभार मानले.

हा विजय संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या उमेदवाराचा जरी असला तरी या विजयाचे फार मोठे श्रेय कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे होते. उमेदवारीवर आपला हक्क असून सुध्दा केवळ पक्षाच्या आदेशानुसार त्यांनी त्यावरील आपला हक्क सोडला. ही त्यागाची फार मोठी देणगी एका अर्थान कम्युनिस्ट पक्षाला मिळाली निःस्पृहतेने, निस्वार्थी वृत्तीने काम करणाऱ्या माणसाच्या पाठीमागे लोकमत ˆ³0 असते हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या कर्तृ¢वाने सिध्द करुन दाखवले. उमेदवारी संदर्भात जरी त्यांच्यावर राजकीय अन्याय –ााला असला तरी याबद्दल कुठेही काही मत व्यक्त न करता पक्षाचा आदेश, पक्षाची शिस्त त्यांनी या निवडणुकीत पाळली आणि त्यांच्या सर्व कार्यकर्त्यांना पाळायला लावली.

5.1.6 जिल्हा लोकल बोर्डामध्ये सदस्य म्हणून कॉ.पी.बी. कडू पाटील यांची कामगिरी :-

लॉर्ड रिपन या व्हाईसरायने हिंदुस्थानात स्थानिक स्वराज्य संस्था वाढाव्यात, हिंदी लोकांना लोकशाहीचे व राज्यकारभाराचे मलभूत धडे मिळावेत. त्यांच्या –ानाचा व स्थानिक हितसंबंधांचा सरकारला फायदा मिळावा म्हणून यांनी इ.स. १८८२ मध्ये अत्यंत मह¢वपूर्ण कायदा पास केला. त्या कायद्यानुसार पूर्वीच्या जिल्हानिहाय व तालुकानिहाय असणाऱ्या समित्या बरखास्त करुन त्या ठिकाणी 'जिल्हा लोकल बोर्ड' व 'तालुका लोकल बोर्ड' यांची निर्मिती केली.[32] Ã01ý¾ÖÖŸÖ߻ÖÖ Ã0²Ö-ÖߟÖ ×•Ö»ÊÖचे जिल्हाधिकारी लोकल बोर्डाचे पदसिध्द अध्यक्ष तर बोर्डात लोकनियुक्त प्रतिनिधी सदस्य होते. त्यावेळी बोर्डात बांधकाम, कृषी, पाणी पुरवठा व स्वच्छता या समित्या अस्ती¢वात होत्या. ×•Ö»ÊÖत असणाऱ्या सर्व ग्रामपंचायतीवर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या महसुल विभागाचे नियंत्रण होते. परंतु ‡.Ã0. १९२९ पासून जिल्हा लोकल बोर्डात जिल्हाधिकाऱ्या ऐवजी लोकनियुक्त अध्यक्षांची निवड होऊ लागली.[33]

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये जिल्हा लोकल बोर्डाची स्थापना ‡.ÃÖ. १९२५ या वर्षामध्ये –ाली. लोकल बोर्डामार्फत जनावरांचे व माणसांचे दवाखाने सुरु करणे, त्यांना इमारत बांधणे, पाणी पुरवठयाची सोय करणे, शेतीसाठी आधुनिक अवजारे पुरवणे अशा प्रकारची कामे जिल्हा लोकल बोर्डाकडून केली जात असत. या कामांसाठी जमीन महसूल, सरकारी अनुदान, किरकोळ कर, कोंडवाडे फी, शाळा ±úß †¿ाप्रकारचे उत्पादनाचे साधने होती. तसेच शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर एक रुपयावर एक आणा कर आकारला जात †ÃÖ.[34]

‡.ÃÖ. १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीनंतर थोडयाच दिवसात ‡.ÃÖ. 1958 मध्ये जिल्हा लोकल बोर्डाच्या निवडणुका आल्या. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने कम्युनिस्ट पक्ष, लाल निशाण पक्ष, समाजवादी पक्ष, रिपब्लिकन पक्ष हे चार पक्ष बरोबर घेवून युती करुन या निवडणका लढवण्याचे ठरवले.[35] संयुक्त महारÖÂ™ समितीमध्ये राहुरी तालुक्यामधील बापुसाहेब डावखर, सा£ी हौशीनाथ लोहार, मेहेत्रे वकिल अशी मंडळी होती. तर कम्युनिस्ट पक्षाचे कॉ. पी. बी. कडू पाटील व त्यांचे तालुक्यातील सर्व प्रमुख कार्यकर्ते जिद्दीने काम करत होते. लोकल बोर्डासाठी राहुरी तालुक्यामधून चार जागा होत्या. समिती आणि त्यांच्या घटक पक्षामध्ये जागा वाटपा संदर्भात तडजोड होऊ शकली नाही म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या कम्युनिस्ट पक्षाने संयुक्त महाराष्ट्र समिती, लाल निशाण, समाजवादी पक्ष व रिपब्लिकन पार्टी यांच्या शिवाय स्वतंत्रपणे निवडणूक लढवण्याचे ठरवले. त्याप्रमाणे दक्षिण राहुरी मधून बाबुराव गाडे व उत्तमराव पटारे तर उत्तर राहुरी मधून विनायकराव ताकटे पाटील व कॉ. पी. बी. कडू पाटील असे चार उमेदवार निश्चित केले. या निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे बापुसाहेब डावखर व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या बाजूने प्रचार केला नाही पण विरोध ही केला नाही. विशेष म्हणजे कम्युनिस्ट पक्षाचे चारही उमेदवार निवडूण आले.[36]

जिल्हा लोकल बोर्डामध्ये कम्युनिस्ट पक्ष, समाजवादी पक्ष आणि लाल निशाण पक्ष असे तीन पक्षाचे सदस्य निवडूण आले. कम्युनिस्ट पक्षातर्फे अध्यक्षपदासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नावाची चर्चा चालू होती पण सर्व सदस्यांमध्ये वयोवृध्द आणि लोकल बोर्डाच्या कामाचा अनुभव असलेले नगर तालुक्यातील अकोळनेर येथील सदस्य अनंतराव जाधव अध्यक्ष व्हावेत असे कॉ. पी.

बी. कडू पाटील यांच्यासह सर्वांनी ठरवले. या अध्यक्ष पदाबाबत कॉ. पी. बी. कडू ¯Öटील यांना फारसे आकर्षण नव्हते कारण त्यांची वकिली आणि राजकारण जोरात “ÖÖ»Ö ÆÖêŸÖê.[37]

लोकल बोर्डामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना अध्यक्ष न केल्यामुळे त्यांच्यावर जो राजकीय अन्याय –ÖÖ»ÖÖ ÆÖêŸÖÖ त्याचे परिमार्जन कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेत्यांकडून नंतर करण्यात आले. आणि त्यांना जिल्हा ग्रामपंचायत मंडळाचे व्हाईस चेअरमन करण्यात आले. या मंडळाचे चेअरमन जिल्हाधिकारी असत. या पदामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना जिल्हाभर दौरा करण्याची संधी मिळाली. तीचा फायदा त्यांनी पक्षासाठी करुन घेतला. त्याचवेळी कॉ. लक्ष्मण पालवे जिल्हा शिक्षण समितीचे चेअरमन होते. हे दोघे जिल्हाभर दौरा करु लागले कॉ. पी. बी. कडू पाटील ग्रामपंचायत तपासायचे तर लक्ष्मण पालवे शाळा तपासत असत आणि दोघांचे पक्षाचे राजकारणही चालायचे. त्या काळात ग्रामपंचायतीला ग्रामसेवक ऐवजी सेक्रेटरी असायचे. असे सेक्रेटरी किंवा सरपंच अथवा दोघे मिळून ग्रामपंचायतीचे पैसे वापरण्याची शक्यता होती. म्हणून कोणत्याही गावामध्ये गेल्यावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील अगोदर ग्रामपंचायत कॅश तपासत असत. अनेकदा ती बरोबर नसायची. एका गावातील ग्रामपंचायत मध्ये तर त्यांना असे आढळले की पैशामध्ये दहा-2ÖÖ¸Ö रुपयाची तूट होती. मग त्यांनी त्या ग्रामपंचायत सेक्रेटरीला बारा तासांचा वेळ देऊन ते पैसे भरण्यास सांगितले. पण त्या सेक्रेटरीला ते पैसे भरता आले नाही. त्यामुळे नाईलाजाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना रिपोर्ट करावा लागला व तसा शेरा द्यावा लागला.[38]

लोकल बोर्डाच्या लोकप्रतिनिधींना म्हणावे तसे अधिकार नव्हते, आर्थिक तरतुद पुरेशी नसायची तरीही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कामे करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी रस्त्याच्या कामांना प्राधान्य दिले होते. त्यामध्ये गुहा-संगमनेर रस्त्याला •ÖÖ›न सात्रळ-तांभोरे या गावांना जोडणारा रस्ता त्यांनी केला. तसेच आंबी-केसापुर या गावांना जोडणारा रस्ता तयार केला.[39] रस्त्यांची कामे करतांना गरीब शेतकरी, यांच्या शेताचे कायमस्वरुपी नुकसान होणार नाही याची काळजी घेवून लोकांच्या फायद्याच्या कामांना प्राधान्य दिले.

5.1.7 जिल्हा परिषदेतील सदस्य म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची कामगिरी :-

नवनिर्मित मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी सुत्रे हातात घेतल्यानंतर त्यांनी काँग्रेस पक्षाची महाराष्ट्रात जोमाने उभारणी करण्यावर भर दिला होता. महाराष्ट्रात बहुसंख्येने असलेल्या बहुजन समाजाला सत्तेत संधी देवून यशवंतरावांनी महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाचा सामाजिक आधार वाढवण्याचा प्रयत्न केला.[40]

०१ मे १९६२ या दिवशी यशवंतराव चव्हाण यांच्या दूर दृष्टीकोनातून त्यावेळचे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी लोकल बोर्ड बरखास्त करुन जिल्हा परिषदेची स्थापना केली. या प्रक्रियेमुळे राजकारणाचा पायाच विस्तारला गेला. अनेकांना राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली.[41] या निर्णयामुळे पंचायत राज संस्थेचे जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत असे तीन स्तरामध्ये विभाजन –ाले. या तीन स्तरांपैकी वरिष्ठ स्तरावरील यंत्रणा म्हणजे जिल्हा परिषद होय. ‡.Ã̈. १९६२ साली महाराष्ट्रात प्रथमच जिल्हा परिषदेच्या निवडणुका –ाल्या. अहमदनगर ×•̈»Ê̈त या निवडणुकांचा कार्यक्रम जिल्हाधिकारी यांच्या मार्फत दिनांक ०१ ते १९६२ रोजी एका प्रसिध्दी पत्रकाद्वारे जाहीर –̈̈»̈̈ Æ̈Ÿ̈̈.[42] कॉ. पी. बी. कडू पाटील लोकल बोर्डामध्ये सदस्य होतेच. त्यामुळे त्यांचा जनसंपर्कही चांगला होता. त्यांनी राहुरी तालुक्यातील कोल्हार जिल्हा परिषद गटातून कम्युनिस्ट पक्षाकडून निवडणूक »̈œ¾ाली आणि निवडूण आले. जिल्हा परिषदेची स्थापना नुकती“̈ –ाली असल्यामुळे भरपूर निधीही जिल्हा परिषदेकडे नव्हता. तरी सुध्दा त्यांना जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून शिक्षण, आरोग्य, पशसंवर्धन, पिण्याचे पाणी, रस्ते इत्यादि विकास कामांवर भर देवून ती कामे करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचबरोबर कालवे, पाण्याच्या टाक्या, रस्ते दुरुस्ती, नवीन रस्ते इत्यादी कामे केली.[43] याच जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती या प्रशासनातील राजकारणाचे, शिक्षणाचे धडे प्राप्त करण्याच्या शाळाच होत्या. या मधूनच पुढे अनेकांचे नेतृत्व गुण विकसित होऊन पुढे देशाच्या आणि राज्याच्या राजकारणात खासदार, आमदार आणि मंत्री –̈̈»̈.

5.1.8 १९६२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग:-

‡.Ãö. ०१ मे १९६२ या दिवशी स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती –ाल्यानंतर स्वतंत्र महाराष्ट्रामध्ये ‡.Ãö. १९६२ या वर्षी प्रथमच विधानसभेच्या निवडणुका •ÖÖÆß¸ü –ाल्या. यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांतून अनेक सवंगडी गोळा केले होते. त्याला राहुरी तालुका अपवाद नव्हता. राहुरी विधानसभा मतदारसंघातून काँग्रेसने बाबुराव तनपुरे यांना उमेदवारी दिली तर त्यांच्या विरोधात कम्युनिस्ट पक्ष आणि महाराष्ट्र एकीकरण समिती यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना उमेदवारी दिली. ‡.Ãö. १९५२ मध्ये त्यांचा ¯Ö¸üÖ³Ö¾Ö –ÖÖ»ÖÖ. ‡.Ãö. 1957 ´Ö¬Ößल निवडणुकीत ल. मा. पाटील यांना निवडणुकीची उमेदवारी देण्याचे कम्युनिस्ट पक्ष आणि संयुक्त महाराष्ट्र समितीने ठरवले. तेव्हा पक्षाचा आदेश पाळून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ल. मा. पाटील यांना निवडून आणले. त्यामुळे यानंतर ज्या ज्या सार्वत्रिक निवडणुका –ाल्या त्यामध्ये प्रत्येक निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा कम्युनिस्ट पक्षाकडून प्राधान्याने विचार –ÖÖ»ÖÖ. ŸÖÃÖê“Ö त्यांचे शेतकरी, शेतमजूर आणि जनमाणसातील स्थान अतिव आदराचे आणि जिव्हाळयाचे होते. या सर्व गोष्टींचा विचार करुन या निवडणुकीत त्यांना कम्युनिस्ट पक्षाने उमेदवारी देण्याचे निश्चित केले होते.[44]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वरील सर्व गोष्टींचा निवडणुकीत उपयोग होईल असे त्यांच्या कार्यकर्त्यांना वाटत होते. विरोधकांचा एक गट मुद्दाम कुरापती काढण्यामागे लागला होता, की ज्यामधून मारामारीचे आणि दहशतीचे वातावरण निर्माण होईल व त्याला जबाबदार म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या कम्युनिस्ट पक्षाला धरता येईल. हिंसाचार –ाला म्हणजे त्याबद्दल त्यांना दोषी ठरवून तुरुंगात टाकता येईल. अशी विरोधकांची अपेक्षा होती. कॉ. पी. बी. कडू पाटील उमेदवार आणि कम्युनिस्ट पक्षाचे जिल्हा सेक्रेटरी होते. पण ते आणि त्यांचे कार्यकर्ते या सर्व प्रसंगापासून सावध राहिले. श्री बाबुराव तनपुरेच्या मागे ¸üÖÆü¸üß कारखान्याची ¿ÖŒŸÖß ÆüÖêŸÖß. ×¤ü´ÖŸÖß»ÖÖ ¾ÖßÃÖ-पंचवीस जीप गाडया, ट्रक, दहा-²ÖÖ¸ü मोटारसायकली, तीन कलापथके, सहाशे-सातशे सायकलस्वार कार्यकर्ते अशी फौज लढत होती. तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या बाजूने दोन जीप गाडया, पाच-

सहा मोटारसायकली, चार-पाचशे सायकलस्वार कार्यकर्ते. Ÿö Ã¾öŸö: ²ö»ö™ मोटारसायकलवरुन प्रचार करीत.

गावोगावच्या लोकांनी त्यांना आर्थिक मदत गोळा करुन तीन हजार रुपये दिले आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी तीन हजार रुपये घातले अशी सहा हजार रुपयामध्ये त्यांची निवडणक –ााली. शाहिर अमर शेख संपुर्ण महाराष्ट्रात प्रचार करीत होते तरी त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासाठी पाच-ÃöÆö कार्यक्रम दिले. त्यांच्या कला पथकाचा कार्यक्रम अतिशय प्रभावी होत असे. त्याचा कडू पाटलांना प्रचारात भरपुर उपयोग –öö»öö.

कडू पाटलांच्या काही कार्यकर्त्यांनी शाहिर अमर शेख यांच्या मार्फत आचार्य अत्रे यांच्याशी संपर्क केला. त्या काळात अत्र्यांचे 'मराठा दैनिक' खुप गाजत होते. त्या 'मराठा दैनिक'चा एक स्पेशल अंक छापून त्यामध्ये त्यांनी बाबुराव तनपुरे यांची बदनामी होईल असा मजकूर प्रसिध्द केला. त्यामध्ये त्यांना खाबुराव तन"ुरे, गवत विक्या अशी शेलकी विशेषने लावली होती. परंतु खा. चंद्रभान पाटील आठरे यांनी 'दैनिक मराठा'चे सर्व अंक जप्त केले. तनपुरेच्या नावाने अशी धुळवड, चिखलफेक करणे आठरे पाटलांच्या सुसंस्कृत स्वभावात बसत नव्हते.[45] त्या काळामध्ये निवडणूक प्रचाराद्वारे लोकप्रबोधन आणि राष्ट्रीय भावना निर्माण करणे ही सर्वांची भुमिका असे बाबुराव तनपुरे यांनी काँग्रेस पक्षाची उमेदवारी व पक्षाचे बैलजö›ß चिन्ह स्वीकारले तेव्हा नेते आणि कार्यकर्त्यांच्या आग्रहाखातर नेहमीच्या काळी टोपीऐवजी खादीची टोपी, शर्ट आणि कोट असा वेशभुषेमध्ये बदल केला. मात्र कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वेशभुषा तीच होती. चतुर कम्युनिस्ट कार्यकर्ते तेव्हा बाबुराव तनपुरेंच्या विरोधात

'²ö¤ö»ö»öß ™ö¯öß, ²ö¤ö»öले रंग!
मिळाली खुर्ची –ााले दंग!
कळले तुमचे सारे ढंग!!'

अशी मजेशीर घोषणा देत.[46]

‡.Ãö. 1962 Ãöö»öö ´öधील चीनचे आक्रमण व यामधून कम्युनिस्टांची बदनामी, त्याचप्रमाणे धनशक्तीपुढे मला पराभव पत्करावा लागला असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी एका मुलाखतीत सांगितले.[47] या निवडणकीपर्वीच कम्युनिस्ट

पक्षाचे धोरण न पटल्यामुळे अनेक नेत्यांनी आणि कार्यकर्त्यांनी पक्ष त्याग करुन काँग्रेस पक्षामध्ये प्रवेश केला. या घडामोडीमुळे कम्युनिस्ट पक्षाची नैतीक बाजू बरीच लंगडी पडली होती. या साऱ्यांची परिणीती कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा या निवडणुकीत पराभव –ÖÖ»ÖÖ. बाबुराव तनपुरे यांना अठरा हजार तर कडू पाटील यांना चौदा हजार मते मिळाली होती. चार हजार मतांनी त्यांचा पराभव –ÖÖ»ÖÖ. पण या पराभवाने त्यांना फारसे दुःख –ाले नाही. कारण पक्षाचा प्रचार होत होता आणि चळवळ चांगली चालू होती. त्यामुळे पराभवाची खंत त्यांÖÖ ×ŸÖतकी वाटली नाही.

निकालाच्या दुसऱ्या दिवशी त्यांनी कार्यकर्त्यांची एक सभा घेवून चांगले काम केल्याबद्दल कार्यकर्त्यांचे अभिनंदन केले. ¯Öण अनेक कार्यकर्ते ढसाढसा रडत होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील त्यांची समजूत घालत होते. पण त्या कार्यकर्त्यांनी शोक व्यक्त करणे कमी केले नाही. त्यांना विचारल्यावर त्यांनी कडू पाटलांना सांगितले की विरोधकांकडे बरेच दृष्ट प्रवृत्तीचे माणसे आहेत. तेव्हा आमच्या जीवाला धोका होण्याची काळजी वाटते. त्यावेळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्या कार्यकर्त्यांना खात्री दिली की मी व्यवसायाने वकिल असल्यामुळे मा–Ö ¯ÖÖ×»ÖÃÖÖ¿ÖÖ ¾Ö ´ÖÖ´Ö»ÖŸÖ¤üÖ¸üÖ¿ÖÖ चांगले संबंध आहेत. शिवाय मा–या हाती लेखनी आहे. याच्या बळावर कोणाच्याही केसाला धक्का लागणार नाही याची हमी मी देतो. गरज पडेल त्या क्षणी लागेल ती मदत करण्याची मा–ी तयारी आहे. तेव्हा वातावरण जरा निवळले आणि कोणत्याही कार्यकर्त्याला ¡ÖÖÃÖ –ाला नाही.[48] निवडणुकीत पराभव –ाला तरी खचून न जाता कोणत्याही कार्यकर्त्याला त्यांनी वाऱ्यावर सोडले नाही. पुन्हा कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातून स्थानिक प्रश्नावर लढे देणे त्यांनी चालू केले.

5.1.9 १९६७ च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग:-

इ.स. १९६७ या वर्षामधील ही स्वतंत्र भारतातील चौथी लोकसभेची निवडणूक ÆüÖêŸÖß. ŸÖÃÖê“Ö पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाने या निवडणका लढवल्या. महाराष्ट्रामध्ये व अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये ही यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव होता. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमधील काँग्रेस पक्ष एक संघपणे यशवंतराव चव्हाण व इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली उभा राहिला.[49] ŸÖÃÖê“Ö ‡.ÃÖ. 1966-१९६७ पर्यंत कम्युनिस्ट पक्षातील

बरेच कार्यकर्ते काँग्रेस पक्षात गेले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनीही काँग्रेस पक्षात प्रवेश करावा म्हणुन काँग्रेस पक्ष श्रेष्ठींनी अटोकाट प्रयत्न केले. मंत्री पदाची †À¾ासने दिले. परंतु कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना कधीही कम्युनिस्ट पक्ष सोडावा असे वाटले नाही. उलट अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये कम्युनिस्ट पक्ष कसा मोठा होईल यासाठी ते धडपडत राहिले. त्यामुळे अहमदनगर जिल्ह्याला एकेकाळी कम्युनिस्टांचा बालेकिल्ला म्हटला जाई तर कुणी त्याला केरळची उपमा देत असत. गुहा येथे भरलेली कम्युनिस्ट पक्षाची सहावी परिषद तसेच औरंगाबाद, मनमाड, संगमनेर, सोलापुर येथे भरलेल्या पक्षाच्या परिषदेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग ´ÖÆ¢¾ÖÖ“ÖÖ ÆÖêŸÖÖ.

राहुरी तालुक्याच्या राजकारणामध्ये त्यांचा आणि कम्युनिस्ट पक्षाचा संघर्ष काँग्रेस पक्षाबरोबर आणि विशेषतः बाबुराव तनपुरे यांच्यासोबत असे. ‡.ÃÖ. 1967 ची विधानसभेची निवडणूक पुन्हा बाबुराव तनपुरे बरोबर लढा¾ÖÖवी लागेल म्हणून जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, राहुरी कारखाना अशा स्थानिक पातळीवर त्यांची ŸÖयारी चालू होती. यामध्ये प्रामुख्याने गुहा गावचे विश्वनाथ वाबळे, निवृत्ती आंबेकर, गोपीनाथ शिंदे, धोंडीभाऊ कोळसे, दत्ता पाटील कोळसे, दरडगावचे गंगाधर पाटील जाधव, खडांबा गावचे बाबुराव थोरात, वांबोरीच ²ÖÖ•ÖÖß¾Ö¸Ö¾Ö ¯ÖÖ™ÖßÖ»Ö ¯Ö™Ö¸¡, ¾Ö¸Ø¿Ö¤ गावचे लक्ष्मण वाबळे, शहाभाई वाबळे, वाबळेवाडीचे बाळकृष्ण वाबळे, सोनगावचे कोंडाजी जाधव, रामपूरचे खळदकर गुरुजी अशा अनेक कार्यकर्त्यांचा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना राजकारणात फार उपयोग –ÖÖ»ÖÖ.[50]

निवडणका जाहीर –ााल्या आणि कोपरगांव लोकसभा मतदार संघातून काँग्रेस पक्षाने केंद्रीय कृषीराज्य मंत्री श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांची उमेदवारी जाहीर केली. त्यांच्या विरोधात कम्युनिस्ट पक्षाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना निवडणूक लढवण्याचे आदेश दिले. अण्णासाहेब शिंदे आणि कडू पाटील जीवलग मित्र पूर्वी कम्युनिस्ट पक्षाच्या चळवळीत खांद्याला खांदा लावून ल़Öœ»Ö»Ö. त्यामुळे पक्षातील अनेक कार्यकर्त्यांची अडचण निर्माण –ाली. अनेक कार्यकर्त्यांना अण्णासाहेबांच्या विरोधात प्रचार करण्याची इच्छा नव्हती परंतु कम्युनिस्ट पक्षाने उमेदवार उभा केला तो ही कॉ. पी. बी. कडू पाटलांसारखा गोड स्वभावाचा आणि सच्चा कार्यकर्ता. त्यामुळे सर्व कार्यकर्त्यांना त्यांचे काम करणे भागच होते. त्यावेळी निवडणुकीमध्ये

कोणत्याही प्रकारचा आकस नव्हता किंवा प्रचारात कडवटपणा नव्हŸÖê.[51] लोकसभा निवडणूक सोपी नव्हती पण पक्षाचा आदेश असल्यामुळे कडू पाटßü»Ö यांनाही नाही म्हणण्याची सोय नव्हती. तेव्हा ते तयारीला लागले. लोकसभा आणि विधानसभा या दोन्ही निवडणका बरोबरच होत्या.

कोपरगांव लोकसभा मतदार संघात कोपरगांव, श्रीरामपुर, राहुरी, अकोला, संगमनेर, पारनेर असे सहा तालुके होते. कोपरगांव विधानसभा मतदार संघात कम्युनिस्ट पक्षाचा उमेदवार नव्हता. परंतु तेथे काँग्रेस उमेदवार शंकरराव काळे यांच्या विरोधात अपक्ष उमेदवार मोहनराव गाडे होते. श्रीरामपुर मधून साथी गंगाधर ओगले, राहुरी मधून कॉ. बाबुराव थोरात, अकोले मधून कॉ. बी. के. देशमुख, संगमनेर मधून भास्करराव दुर्वे, पारनेरमधून कॉ. भास्करराव औटी असे विधानसभेसाठी कम्युनिस्ट पक्ष व समितीने उमेदवार उभे केले होते. या बरोबर रिपब्लिकन पक्ष व समाजवादी पक्ष यांचा त्यांना पाठींबा होता. निवडणुकीसाठी शाहिर अमर शेख यांचे कलापथक तसेच अनुसयाबाईंचे कलापथक प्रचारामध्ये होते. अकोले विधानसभा मतदार संघामध्ये क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी कॉ. पी. बी. कड पाटील व कॉ. बी. के. देशमुख यांच्या प्रचारासाठी सभा घेतल्या. त्यांच्या सभा मोठया जोरात होत असत. भरपुर गर्दी जमत असे. तसेच अकोला हा आदिवासी भाग असल्यामुळे कॉ. डांगे आवर्जुन तेथे प्रचाराला आले होते. श्रीरामपुर मध्ये साथी गंगाधर ओगले कामगार पुढारी होते त्यामुळे एका बाजूला कामगार तर दुसऱ्या बाजूला शेतकरी अशा प्रसंगातून मते मिळवण्यासाठी कडू पाटलांना मार्ग काढावा लागत होता. कोपरगाव आणि श्रीरामपुर तालुक्यामध्ये ते मित्र नातेवाईक आणि कम्युनिस्ट पक्षाचे जुने कार्यकर्ते यांच्यावर अवलंबून होते. पण बाकीचे चार तालुके हे खात्रीचे मतदार संघ होते.[52]

या निवडणुकीत कडू पाटलांच्या दृष्टीने एक सोईची गोष्ट होती ती म्हणजे काँग्रेस उमेदवार अण्णासाहेब शिंदे यांना श्वसनाचा त्रास होत असल्यामुळे ते दवाखान्यामध्ये होते. त्यामुळे कडू पाटील यांना त्यांच्या या मित्राशößü ÃÖ´ÖÖ¸üÖ ÃÖ´ÖÖ¸ü संघर्ष करण्याची वेळ आली नाही. त्यात विशेष म्हणजे कडू पाटील श्रीरामपुरला प्रचाराला आले म्हणजे अण्णासाहेब शिंदे यांच्या घरीच मुक्कामाला आणि जेवायला असत. या निवडणुकीत काँग्रेस उमेदवार अण्णासाहेब शिंदे दहा हजार मतांनी

विजयी –ाले. या निवडणुकीत ते आजारी असल्याने एकही भाषण केले नाही. एकाही मतदाराला ते भेटले नाही. मतदार संघात अजिबात पाऊल न ठेवता विजय मिळवण्याचे लोकशाहीतील हे एक आश्चर्यकारक उदाहरण म्हणावे लागेल.[53] या काळातील निवडणुकीमध्ये एकमेकांबद्दल कटूता नसायची, व्यक्ती द्वेश नव्हता, Ÿ0¢¾0ला विरोध होता, राजकारणाला विरोध होता. या निवडणुकीने कडू पाटील आणि अण्णासाहेब शिंदे यांच्या मैत्रीमध्ये कधीही खंड पडला नाही उलट मैत्री वाढत गेलेली दिसून आली.

या निवडणुकीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना एका जबरदस्त ^´0¤¾0 ¸0¿0ß »0œŸ0 Ðण्याचा प्रसंग आला. काँग्रेस उमेदवाराकडे नेहमीच भरपुर पैसा, मोटार गाडयांचा ताफा मोठया प्रमाणावर असायचा. याउलट कडू पाटलांकडे एक मोटारसायकल, एक जीप ती पण कार्यकर्त्यांकडे प्रचारासाठी असे. कम्युनिस्टांकडे आर्थिक बाजू दुबळी, कार्यकर्ते सायकलवर, पायी फिरुन, जेवणासाठी घरुन भाकरी घेवून प्रचार करत असतांना सत्ताधारी बलाढय उमेदवाराला हादरवून सोडण्याचे काम या निवडणुकीत कार्यकर्त्यांनी केले. त्यामुळेच काँग्रेस उमेदवार अण्णासाहेब शिंदे यांना निसटता विजय मिळाला.[54] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना या निवडणुकीत चौदा हजार रुपये इतका खर्च आला. पारनेर, राहुरी आणि संगमनेर या मतदार संघात त्यांना प्रत्येकी दोन हजार मते जास्त मिळाली. तर अकोले विधानसभा मतदार संघात पंचवीस हजार मते जास्त होती. पण श्रीरामपुर व कोपरगांव या दोन तालुक्यांनी या सगळया मतांची बरोबरी करुन अण्णासाहेब शिंदे यांना दहा हजार मतांनी विजयी –0»0. श्रीरामपुर आणि कोपरगांव या भागामध्ये मोठे बागायतदार, कारखानदार, व्यापारी काँग्रेसच्या मदतीला होते. तसेच त्या भागाŸ0 खंडकरी शेतकऱ्यांचा प्रश्न होता आणि या दोन्ही तालुक्यात कम्युनिस्ट पक्षाचे काम कमीच होते. हे सर्व घटक कडू पाटलांच्या पराभवाला काही प्रमाणात कारणीभूत Š¸»0.[55]

अहमदनगर ו0»Ê0मध्ये ‡.Ã0. 1967 च्या लोकसभा निवडणुकीत अहमदनगर व कोपरगांव या दोन्ही मतदार संघात कम्युनिस्ट पक्षाच्या उमेदवारांचा ¯0¸0³0¾0 –ाला. प्रचार सभेत राजकारण, समाजकारण, शेतकऱ्यांचे प्रश्न ¾0 धरणग्रस्तांच्या प्रश्नावर जोर असे. एकमेकांवर कोणी टीका करत नसे. मारामाऱ्या,

±úÖ>Ö±úÖ>ß ¾Ö –ÖÖ>Ö–गोडीचे प्रकार नव्हते. जनतेच्या प्रश्नावर सभा होत, गाडयांची व्यवस्था, ढाबे नव्हते. ‡.ÃÖ. १९६७ पर्यंत सरळ मार्गाने निवडणुका –ााल्या.

5.1.10 १९७१ च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

‡.ÃÖ. १९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा देशात फार मोठया प्रमाणावर ¯Ö¸Ö³Ö¾Ö –ााला. नऊ राज्यामध्ये काँग्रेस ¯Ö¸Ö-ÖÖ ´Ö¡ÖÖ´Ö›ôÖ †ÛÃŸÖ¢¾ÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ. याच दरम्यान राष्ट्रीय काँग्रेस दुभंगली आणि इंदिरा गांधी यांनी मध्यवर्ती निवडणूका जाहीर केल्या. तेव्हा अहमदनगर लोकसभा मतदार संघात काँग्रेस पक्षाला उमेदवारी Ãांदर्भात अडचण निर्माण –ााली. कारण या मतदार संघातील विद्यमान सदस्य व केंद्रीय कृषी राज्यमंत्री अण्णासाहेब शिंदे यांनी कोपरगांव मतदार संघातून निवडणूक न लढवता अहमदनगर दक्षिण लोकसभा मतदार संघातून निवडणूक लढवण्यासाठी इच्छा व्यक्त केली आणि महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसने अण्णासाहेब शिंदे यांच्या इच्छेचा आदर करुन त्यांना अहमदनगर दक्षिण मतदार संघातून उमेदवारी दिली. त्यामुळे कोपरगांव लोकसभा मतदार संघातून कोणाला उमेदवारी द्यावी असÖ ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ ¯Ö¤¿Ö काँग्रेस पुढे प्रश्न निर्माण –ााला. तेव्हा चंद्रभान बाळाजी आठरे पाटील यांना कोपरगांव मधून उमेदवारी द्यावी म्हणून ×•Ö»ÊÖतील काँग्रेसच्या जेष्ठ पुढाऱ्यांकडून व कार्यकर्त्यांकडून सुचना आल्या.[56] परंतु आठरे पाटलांनी उमेदवारी नाकारली कारण कम्युनिस्ट पक्षातर्फे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची उमेदवारी निश्चित –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖß. आठरे पाटलांनी दोन कारणांनी उमेदवारी नाकारली एक तर कम्युनिस्ट पक्षाशी असलेले संबंध त्यांनी पूर्णपणे तोडले नव्हते आणि दुसरे म्हणजे त्यांना आपले मित्र व एकेकाळचे साथीदार कडू पाटील यांच्या विरुध्द उभे रहायचे नव्हते. तेव्हा बाळासाहेब विखे यांची उमेदवारी कोपरगांव लोकसभा मतदार संघातून निश्चित केली गेली.[57]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पुन्हा एकदा विषम निवडणूक लढवण्याची वेळ आली. बाळासाहेब विखे तेव्हा प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे चेअरमन होते. जीप गाडया, मोटारसायकलचा ताफा होता. कडू पाटलांकडे फक्त दोन जीप गाडया होत्या. परंतु समोरचा उमेदवार प्रचंड संपत्तीचा वापर करणारा होता. पण कडू पाटलांवर त्याचा कÖÆी परिणाम –ााला नाही. त्यांच्याकडे जी तुटपुंजी साधन

सामुग्री होती त्यावरच त्यांनी निवडणूक लढवली. पण या निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटलांचा ६५ हजार मतांनी पराभव –ााला. परंतु त्यांनी ही निवडणूक वैशिष्टपूर्ण लढवली. त्यामुळे समोरच्या उमेदवाराचा विजय होऊनही ते खजील –ााले. तसेच इंदिरा गांधींनी दिलेला 'गरिबी हटाव'चा नारा यामुळेही कडू पाटलांचा ¯Ö¸Ö³Ö¾Ö –ÖÖ»ÖÖ.[58] जनतेच्या प्रश्नावर लढवली जाणारी निवडणूक आता पैसेवाल्यांची –ााली. अशी खंत स्वातंत्र्य सैनिक कोंडाजी जाधव यांनी व्यक्त केली.[59]

अशा सर्व निवडणुका कडू पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्षातर्फे कार्यकर्त्यांना बरोबर घेऊन ¬Ö›पडीने लढवल्या. सत्ताधाऱ्यांशी अटीतटीच्या लढत दिल्या. विजय मिळाला नाही तरी कार्यकर्त्यांसाठी काम करण्याची जिद्द होती. त्यामुळे राजकीय वातावरण भारावून जात असे. मतदार ही एकदा दिलेला शब्द अखेर पर्यंत पाळत †ÃÖ.

5.1.11 १९७२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

‡.ÃÖ. 1971 मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका –ााल्यानंतर ‡.ÃÖ. १९७२ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुका •ÖÖÆüß¸ü –ााल्या. या निवडणुकीत काँग्रेसच्या विरोधात कोण उमेदवार असावा याची चांगली चर्चा रंगली. कारण ‡.ÃÖ. 1967 “Öß विधानसभा निवडणक काँग्रेसच्या विरोधात कॉ. बाबुराव थोरात यांनी लढवली असल्याने त्यांनीच पुन्हा निवडणूक लढवणे अगत्याचे होते. परंतु काँग्रेस पक्षाकडून पुन्हा बाबुराव तनपुरे निवडणूक लढवतील या कल्पनेने कॉ. थोरात निवडणूक लढवण्यास उत्सुक नव्हते. त्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षातील कार्यकर्ते राधाशंकर पाटील शिरसाठ, दगडू पाटील घोरपडे, गंगाधर पाटील जाधव अशा कार्यकर्त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या उमेदवारीसाठी आग्रह धरला. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी तालुक्यातील सर्व कम्युनिस्ट कार्यकर्ते व तालुक्यातील जागृती मंडळाचे कार्यकर्ते यांची विचार विनिमयासाठी राहुरी येथे एक सभा बोलावली. तेव्हा जागृती मंडळातील कार्यकर्त्यांनी कडू पाटलांनी ही निवडणूक जागृती मंडळाच्या वतीने लढवावी असा आग्रह धराला. पण कडू पाटलांनी मी फक्त पक्षाच्या आदेशाप्रमाणे निवडणूक लढविल पक्ष नाही म्हणला तर मी निवडणूक लढवणार नाÆüß †ÃÖê ठामपणे सांगितले. कम्युनिस्ट पक्षाने त्यांना निवडणूक लढवण्याचे आदेश दिले आणि

त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षाकडून उमेदवारी अर्ज भरला. तसेच काँग्रेस पक्षातही उमेदवारीसाठी मोठे राजकारण –ÖÖ»Ö. ‡.ÃÖ. १९७० मध्ये राहुरी सहकारी साखर कारखान्याच्या निवडणुकीमध्ये कारखान्याचे चेअरमन बाबुराव तनपुरे यांच्या पॅनेलचा पूर्ण पराभव –ााला. या कÖरणाने काँग्रेस पक्षातील त्यांच्या विरोधकांनी बाबुराव तनपुरे यांना या निवडणुकीमध्ये उमेदवारी मिळू दिली नाही. तेव्हा काँग्रेस पक्षाकडून रामनाथ वाघ यांना उमेदवारी देण्यात आली.[60]

या निवडणुकीमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी ही अहोरात्र कष्ट घेतले. त्यामध्ये कॉ. बाबुराव थोरात हे आघाडीवर होते. परंतु निवडणुकीच्या आधी सुमारे तीन आठवडे ते अचानक बेपत्ता –ााले. दोन-तीन दिवसांनी त्यांचा मृत्यू –ााल्याचे समजले. प्रचाराचे महत्वाचे पंधरा दिवस होते. त्यातील दोन दिवस कॉ. बाबुराव थोरात यांच्या तपासात गेले. त्यानंतर दहावा वगैरे होईपर्यंत प्रचाराची हालचा»Ö करता आली नाही. मग प्रचाराचे पाच सहा दिवस राहिले होते. तेवढया दिवसात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी काही सभा घेतल्या. गाठी, भेटी घेण्यावर प्रचाराचा भर दिला. वांबोरीसारखे व्यापारी गाव काँग्रेसचा बाले किल्ला पण या निवडणुकीत या गावातील व्यापारी मंडळींनी कम्युनिस्ट पक्षाचे चित्र लावून कडू पाटील यांचा प्रचार केला. निवडणुकीनंतर विजयोत्सवात सर्व व्यापाऱ्यांनी सहभाग 'ÖÝÖ»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. Æ गाव वर्षानुवर्षे काँग्रेसचा बाले किल्ला. या परिसरात कधीही काँग्रेस पराभूत –ÖÖ»ÖÖ नाही. पण वांबोरी चारीच्या चळवळीत कडू पाटील यांनी पुढाकार घेतला होता. त्यामुळे त्यांना या निवडणुकीत फायदा –ााला. वांबोरीचे ॲड. वसंतलाल मुथ्था, कॉ. सुरेश संत अशा तरुण कार्यकर्त्यांचा कडू पाटलांना उपयोग –ााला. अशाप्रकारे पाच सहा दिवसात कार्यकर्त्यांनी प्रचाराची मेहनत घेवून ही निवडणूक कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी जिंकली. त्यांना या निवडणुकीमध्ये २८ हजार ९३९ मते मिळाली, काँग्रेस पक्षाचे उमेदवार ॲड. रामनाथ वाघ यांना २५ हजार ०६४ मते मिळाली तर अपक्ष उमेदवार एम. जी. आव्हाड यांना ५३८ मते मिळाली. ॲड. रामनाथ वाघ यांच्यापेक्षा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना ३८७५ जास्त मते मिळवून ÆÖß निवडणूक जिंकली.[61]

सुमारे वीस वर्षांनी कम्युनिस्ट पक्षाला राहुरी विधानसभा मतदार संघामध्ये विजय मिळाला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याबरोबर कम्युनिस्ट पक्षाचे शेवगाव-

नेवासा मतदार संघातून कॉ. वकिलराव लंघे हे देखील निवडून आले. महाराष्ट्र विधानसभेच्या २८८ सदस्यांमध्ये फक्त हे दोनच साम्यवादी पक्षाचे सदस्य होते. त्यांनी विरोधी बाकावर बसून विधानसभा दणानुन सोडली होती. १९७२ नंतर अहमदनगर ×•Öü»ÊÖच्या राजकारणात राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय राजकीय बदलाचेÖ प्रतिबिंब उमटले. सहकारी साखर कारखानदारीतून उदयाला आलेले नेतृत्व प्रभावी ठरले मात्र राहुरी आणि शेवगाव-नेवासा विधानसभा मतदार संघात डावे कम्युनिस्ट विजयी –ÖÖ»Ö.

5.1.12 १९७८ च्या विधानसभा निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

आणिबाणीमुळे ‡.ÃÖ. १९७७ मध्ये होणाऱ्या विधानसभेच्या निवडणूका पुढे ढकलण्यात आल्या. त्या ‡.ÃÖ. १९७८ मध्ये घेण्यात आल्या. ‡.ÃÖ. १९५२ पासुन कॉ. ¯Öß. ²Öß. कडू पाटील यांनी अनेक निवडणुका लढवल्या परंतु त्या निवडणुका कमी खर्चाच्या होत्या. ‡.ÃÖ. १९७१ नंतर निवडणुकीमध्ये वारेमाप खर्च होऊ लागला. या सर्व कारणाने ‡.ÃÖ. 1978 ´Ö¬ÖßÖ»Ö निवडणूक लढवण्यास कॉ. पी. बी. कडू पाटील फारसे इच्छुक नव्हते. परंतु पक्षाच्या आदेशामुळे त्यांनÖ Æß निवडणूक »ÖœÖ¾ÖÖ¾Öß लागली. या निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विरोधात काँग्रेस पक्षाने राहुरी कारखान्याचे चेअरमन काशीनाथ पवार यांना ˆ´Öê¤ü¾ÖÖ¸üß ×¤ü»Öß. ÖÖ¸ü जनसंघाच्या वतीने अण्णासाहेब कदम हे निवडणुकीला उभे होते. तसेच भगवान देशमुख यांनी अपक्ष म्हणून उमेदवारी दाखल केली.

¸üÖÆ¸üß ´ÖŸÖ¤üÖ¸ü ÃÖÓ‘ÖÖ“Öê दोन वेळा प्रतिनिधित्व केलेले बाबुराव तनपुरे यांना यावेळीही काँग्रेस पक्षाने तिकीट न दिल्यामुळे त्यांनी जनसंघाचे अण्णासाहेब कदम यांना आतून पाठींबा दिला. पण खरी लढत कडू, कदम, पवार या तीन मातब्बर पाटलांमध्ये –ाली. या निवडणुकीत कडू पाटील यांना ११ हजार ६३७, काशीनाथ पवार यांना २९ हजार ८६६, अण्णासाहेब कदम यांना २३ हजार ६ तर अपक्ष भगवानराव देशमुख यांना ८३४ मते मिळाली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा १८ हजार २२९ मतांनी या निवडणुकीत पराभव –ाला. नुसता पराभवच नाही तर तिसऱ्या क्रमांकावर फेकले गेले. काँग्रेस उमेदवाराचा नेहमी प्रमाणेच भरपुर खर्च –ाला. कम्युनिस्ट खर्चामध्ये त्यांच्या तुलनेत कमी पडले आणि अण्णासाहेब कदम

यांना बाबुराव तनपुरेंचा पाठींबा असल्यामुळे त्यांनी कडू पाटलांवर मात केली.[62] कम्युनिस्ट पक्षाला अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये एका जागेवर समाधान मानावे लागले. एका मतदार संघात पराभव –ाला. हळूहळू कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रभाव ×•Ö»ÊÖमध्ये कमी होऊन कॉंग्रेस पक्षाचा प्रभाव वाढू लागला. यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कोणतीही निवडणूक »Öढवली नाही आणि पक्षानेही त्यांना निवडणूक लढवण्याचे आदेश दिले नाही.

5.1.13 लोकनेते आमदार म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केलेले कार्ये :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ‡.ÃÖ. 1972 ´Ö¬ÖÁ»Ö ×¾Ö¬Öानसभेची निवडणूक जिंकून †Ö´Ö¤Ö¸ü –ÖÖ»Ö आणि याच वर्षी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖसह संपुर्ण महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. यापूर्वी ‡.ÃÖ. १९५२ मध्येही दुष्काळ पडला होता. त्याचे चित्र ही भयानक होते. अन्न, पाणी या जीवनावश्यक गरजांचे दुर्भिक्ष होते. जनावरांसाठी चारा नव्हता. या संकटातून शेतकऱ्यांना बाहेर काढण्यासाठी राहुरी तालुक्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी किसान सभेमार्फत शेतकऱ्यांना एकत्र आणून चळ¾ÖôÖ ÃÖ¹ý केली. शेतमजूर, कष्टकऱ्यांना दुष्काळी कामावार रोजगार मिळवून दिला. त्यामध्ये ¸üÃŸÖÖ ¤ü¹ýÃŸÖß, ¯ÖÖ–ार तलाव, नाला बंडींग अशी कामे –ÖÖ»Öß.[63] या तुलनेत ‡.ÃÖ. १९७२ चा दुष्काळ फार वेगळा नव्हता. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö †ÖŸÖÖ †Ö´Ö¤Ö¸ü ÆüÖŸÖê. त्यामुळे दुष्काळाशी सामना करण्याची महत्वाची जबाबदारी कडू पाटील यांच्यावर आली होती. या दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी, विधानसभेमध्ये प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांच्या सोबत कॉ. वकिलराव लंघे होते.

या दुष्काळात दुष्काळग्रस्त भागातील लोकांना सरकारकडून काम मिळत असे परंतु या कामामध्ये फार विसंगती असे. लोकांना गावाजवळ काम मिळत नसे, केलेल्या कामाची मापे योग्य आणि वेळेवर घेतली जात नसत, हजेरी मस्टर व्यवस्थित ठेवलेले नसे, कामाचे पगार वेळेवर न करणे असे अनेक प्रश्न या कामामध्ये असत. ज्यावेळी लोक पगार घ्यायला जात. तेव्हा माप घेणाऱ्याने आपलß फसवणक केली असे लोकांना आढळून येत असे. बंधारा किंवा पा–ार तलावाचे काम करीत असतांना 'लिड आणि लि°™' म्हणजे माती किती लांब वाहिली आणि ती किती उंचावर नेली असा प्रश्न असे. ही सगळी मापे घेताना मस्टर कारकुन मापाची

चोरी करीत असे. हे सर्व प्रश्न दुष्काळी कामावरील मजुरांशी चर्चा करुन कडू पाटलांनी समजून घेतले आणि त्यांची मुद्देसुद मांडणी विधानसभेत करीत असत. पण यातून मार्ग निघत नसे. मग वकिलराव लंघे तसेच ×•Ö»ÊÖतील काही आमदारांची मदत घेवून विधानसभेमध्ये आणि विधानसभे बाहेर चळवळ करुन दुष्काळी भागातील मजुरांसाठी रोजगार हमीच्या कायद्यासाठी दबाव आणत. तसा कायदा अ×ÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ नसल्यामुळे शासकिय अधिकारी मजुरांना काम देतांना अनेक प्रकारचा अन्याय करßत. कधीकधी १०-१० मैलावर काम दिले जायचे. त्यामुळे मजुरांची शक्ती जाण्यायेण्यात खर्च होत असे. ×¤¾ÖÃÖ³Ö¸ात पुरेसे काम होत नसे आणि पंधरा दिवसानंतर अग¤ßच अल्पशी रक्क´ा हातात पडत असे. ही सर्व हकिगत सांगताना मजुरांच्या डोळयात पाणी येत असे हे पाहून विधानसभेमध्ये कडू पाटील त्वेशाने बोलायचे. पुरुषापेक्षा स्त्रीयांना जास्त कष्ट कसे पडतात तसेच त्यांना पुरुषांपेक्षा अधिक पगार देणे कसे आवश्यक आहे याची उदाहरणे देऊन कडू पाटील आग्रहाने विधानसभेमध्ये प्रतिपादन करीत असत. त्यांना सहकार्य म्हणून आमदार कॉ. वकिलराव लंघे शासनावर व शासकिय अधिकाऱ्यांवर घणाघाती हल्ले चढवायचे. याप्रमाणे रोजगार हमीचा कायदा –ाला पाहिजे असा आग्रह हे दोघे धरत असत. त्यांना ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö †Ö´Ö¤Ö¸ रावसाहेब म्हस्के, आमदार कि. बा. म्हस्के हे आमदार ¯ÖÖšà²ÖÖ ¤ŸÖ †ÃÖŸÖ.[64] त्यामुळे शासनाला रोजगार हमी कायदा करणे भाग पडले. सतत पडणारा दुष्काळ शासनाकडून होणारे त्या संबंधीचे दुर्लक्ष आणि डाव्या संघटनांकडून होणारी आगपाखड हे महाराष्ट्राला नवीन नव्हते. पन्नासाव्या दशकापासुन डावी चळवळ दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी कार्यरत होती. त्यांच्या ÃÖ‘ÖÂÖÖ»ÖÖ ‡.ÃÖ. १९७२ मध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटß»Ö †Ö´Ö¤Ö¸। –ाल्यानंतर रोजगार हमी कायदा –ाल्याने फळ आले.

या दुष्काळामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि कॉ. वकिलराव लंघे यांनी राहुरी, संगमनेर, नगर, शेवगाव, पाथर्डी, आष्टी या तालुक्यांना भेटी देवून शेतकऱ्यांची परिस्थिती तसेच दुष्काळी कामांना भेटी देवून तेथील मजरांच्या अडचणी जाणून घेतल्या आणि प्रत्येकाला रोजगार मिळाला पाहिजे म्हणून प्रयत्न केला. त्यासाठी विधानसभेमध्ये व विधानसभेबाहेर आंदोलने केली आणि रोजगार हमी कायदा करुन घेतला.[65]

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशामध्ये अनेक वेगवेगळे प्रकल्प उभारले गेले. धरणे बांधली गेली. या प्रकल्पामुळे देशात विकासाची गंगा वाहू लागली. आर्थिक प्रगती उंचावली, शेती व पिण्याच्या पाण्याची धरणामुळे शास्वती मिळाली. काळया मातीतील हिरव्या चळवळीने जोम धरला परंतु या प्रकल्प व धरणांमुळे प्रकल्पग्रस्त –ालेल्यांकडे दुर्लक्ष –ाले. हजारो धरणग्रस्त प्रकल्पग्रस्त बनले. धरणासाठी ज्यांनी जमीनी दिल्या ते भुमीहिन –ाले. घरे, दारे गेल्याने बेघर –ाले. त्यापैकीच एक म्हणजे जायकवाडी धरण होय. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या आमदारीकीच्या काळामध्ये या धरणग्रस्तांच्या पर्नवसनाचा प्रश्न निर्माण –ÖÖ»ÖÖ ÆÖÿÖÖ.

औरंगाबाद ×•Ö»ÊÖतील पैठण येथे जायकवाडी धरणाचे काम चालू होते. शेवगाव व नेवासा तालुक्यातील गोदावरी नदी काठच्या काळया कसदार जमिनीतून मोत्यासारखे टपोरे ज्वारीचे दाने पिकत होती. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖÿÖß»Ö •¾ÖÖ¸ß“Ö कोठार म्हणून हा भाग ओळखला जात होता. या भागात पिढयानपिढयांची सुंदर, ¿ÖÖÿÖ †Ö×ण समृध्द अशी गावं होती. भरदार वाडे, रुबाबदार माणस होती. या ÃÖ¾ÖÖ¾ÖÖ¸¡ ¯Öर्नवसनाचा घाला आला होता. पांढऱ्या मातीचे जुने वाडे, त्यांचे नक्षीदार खांब, गावातील सुंदर प्राचीन मं×दर पाण्याखाली जाणार होती. काही गाव पर्नपणानं दिसेनाशी होणार होती. काही अर्धवट बुडत होती. तर काहींची फक्त गावठाण पाण्याखाली जात होती. यातील बहुतेक गाव कम्युनिस्टांच्या प्रभावाखाली होती. हा सारा कट्टर साम्यवाद्यांचा पट्टा होता. कम्युनिस्टांनी पर्नवसनाच्या प्रश्नावरुन सरकारला धारेवर धरल ÆÖÿÖ.[66]

धरणासाठी जमीन ताब्यात घेत असताना त्यांना पुरेशी किंमत ही दिली जात नसे. गावेची गावे धरणाच्या पाण्याखाली बुडून जात असतांना गावातील खळयाची जागा, वाडयाची जागा, बाराबलुतेदारांच्या घरादारांचा प्रश्न, शाळा, मं×दराचा प्रश्न या सर्व बाबतीत विचार करता धरणासाठी जमीन संपादन करण्याच्या प्रक्रियेत शासनाकडून हजारो लोकांवर, शेकडो गावांवर अन्याय होत असे. लोकांना जमिनीची किंमत पुरेशा प्रमाणात तर दिली जात नव्हतीच पण •Öß ×¤ü»Öß •ÖÖÿÖ ÆÖÿÖß ÿÖी वेळेवर ही मिळत नव्हती म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि कॉ. वकिलराव लंघे यांनी कम्युनिस्ट पक्षातर्फे ठिकठिकाणी परिषदा घेतल्या, सभा, मोर्चे, निदर्शने यामधून चळवळीचा मोठा दबदबा निर्माण केला. आणि जी गावे धरणाखाली जाणार

आहेत. त्यांचे पर्नवसन व्हायला हवे. त्यांना गावाला गाव, शेताला शेत, शाळेला शाळा आणि थोडी रोख रक्कम मिळायला हवी अशा प्रकारच्या मागण्या करुन तशी “ÖÔ¾ÖÔ Ã֍रु केली.

धरणग्रस्तांच्या चळवळी संदर्भात आमदार कडू पाटील व आमदार लंघे यांना कॉ. दत्ता देशमुख यांची मदत –ााली. या सर्व धरणग्रस्तांची एक स्पेशल रेल्वे करुन कॉ. एकनाथ भागवत यांच्या मार्गदर्शनाखाली कॉ. पी. बी. कडू पाटील, कॉ. वकिलराव लंघे, आबासाहेब काकडे यांनी मुंबईला मंत्रालयावर मोर्चा नेला. या मंडळींना गावठाण हवे होते. पूर्नवसनाचा कायदा व्हायला हवा होता.

भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री याना पैठण येथे जायकवाडी धरणाच्या भू×´Ö¯ÖजनासाठीÖ बोलवण्यात आले होते. त्यावेळी कम्युनिस्टांच्या मदतीने पाचशे महिलांनी त्यांना घेरावा घालून कार्यक्रम बंद करायला लावला होता. पण सरकारने मोठा पोलीस बंदोबस्त बोलावून थातूरमातूर भुमीपुजन उरकले होते. या धरणाच्या विरोधात अगरनांदर ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर येथे दोन परिषदा ही –ााल्या.[67]

विधानसभेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी इतर आमदारांना हा प्रश्न Ã֐´Ö•ÖÖ¾ÖÛन सांगितला आणि त्यांचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामध्ये शेतकरी कामगार पक्षाचे आमदार दि. बा. पाटील, कोल्हापुरचे आमदार कारखानीस, परभणीचे आमदार शेषराव देशमुख, के. एन. देशमुख या बरोबरच •ÖÖ»Öन्याचे आमदार बाजीराव चव्हाण, अंबडचे आमदार अंकुशराव टोपे तसेच अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील आमदार शंकरराव कोल्हे, शंकरराव काळे, रावसाहेब म्हस्के, की. बा. म्हस्के अशा अनेक आमदारांनी पाठींबा दिला आणि शासना»ÖÖ ¯Öर्नवसानाचा कायदा मंजूर करण्यास भाग पाडले. त्यामध्ये धरणग्रस्ŸÖÖ“Ö ¯Öर्नवसन व कुटुंबातील एका व्यक्तीला शासकिय नोकरी मिळाली पाहिजे अशी तरतुद करण्यात †Ö»ÖÖ.[68] †¿ााप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभेमध्ये इतर पक्षातील आमदारांच्या मदतीने अगोदर पर्नवसन मगच धरण ही मागणी मान्य करुन घेवून शासनाला पुर्नवसनाचा कायदा करायला भाग पाडले. धरणामुळे एका बाजूला प्रगतीचा व विकासाचा आलेख उंचावला मात्र दुसरीकडे अनेक धरण ग्रस्तांवर हलाखीचे जीवन जगण्याची वेळ आली. शासनाने त्यांचे १०० % ¯Öर्नवसन न

केल्यामुळे अनेकांना दारिद्रयाचे जीवन जगावे लागत आहे. त्यांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाचा अरोग्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

विधानसभेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील पक्ष प्रमुख असल्यामुळे सकाळी अकरा वाजल्यापासुन संध्याकाळी सहा-ÃÖ×ÖÜ× वाजेपर्यंत विधानभवनात थांबावे लागे. सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षातील प्रमुख नेत्यांबरोबर बोलणी करावी लागत असे आणि महाराष्ट्रातून दोनच आमदार असल्यामुळे महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणाहून पक्षातील नेत्यांचे, कार्यकर्त्यांच्या प्रश्नाचा काळजीपूर्वक अभ्यास करुन विधानसभेत ´ÖÖ›ßÖÜÖ †ÃÖÖÜÖ. ÃÖ¾Ö ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÜून कार्यकर्ते कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे येत असत. अनेक प्रश्न असे असत की कडू पाटील आणि वकिलराव लंघे –Ö™»Ö ÜÖ¸ß सुटत नसत. मग इतर आमदारांना कडू पाटील ते प्रश्न समजावून सांगत आणि Üयांची मदत घेत असत.

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील पारनेर तालुक्यामधील मांडओहळ धरण होत नव्हते म्हणून काँग्रेस आमदार शंकरराव काळे आणि कडू पाटील असे दोघांनी मिळून ते धरण सरकारला करण्यास भाग पाडले.

गोदावरी डाव्या कालव्याचे पाणी नगर-मनमाड रस्त्याच्या पूर्वेला कासली, पढेगाव वगैरे गावांना मिळत नव्हते. आमदार असतांना कडू पाटील यांनी तो प्रश्न मार्गी लावला. तसेच वीज, पाणी, रस्ता, शेतीमालाला योग्य भाव, भूमीहिन, आदिवासी इत्या¤ß“Ö अनेक प्रश्नांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभेत ¾ÖÖ“ÖÖ ±úÖ›»Öß.[69] अर्थ संकल्पावर, वेगवेगळया पुरवणी मागण्यावर व तळागाळातील ÃÖ¾ÖÃÖÖ´Öान्य माणसांचे प्रश्नाना त्यांनी विधानसभेत चर्चा घडवून आणल्या.

5.1.14 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची विधानसभेतील कामगिरी :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभेमध्ये कामकाज करतांना विरोधी पक्षात राहून केवळ विरोधासाठी विरोध न करता महाराष्ट्र राज्यातील अनेक ज्वलंत प्रश्नांना वाचा फोडून विधीमंडळ अधिवेशनामध्ये आमदार म्हणून उल्लेखनीय सहभाग नोंदविलेला आहे. दुष्काळ निर्मुलनासाठी वेगवेगळे उपाय योजना, शेतीला पाणी वाटपाचा आग्रह धरणारा, समाजवादी विचारसरणीचा आग्रह धरणारा एक अभ्यासू आमदार म्हणून विधानसभेतील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा वेगवेगळया

विषयावरील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कामगिरीतून त्यांच्या वेगळेपण दिसून येते.

†) राजकीय :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विधानसभेतील कामगिरीचा आढावा घेत असतांना त्यांनी विधानसभेत अनेक प्रश्नॉ-ॉ वाचा फोडली, अनेक भाषणे केली, असंख्य प्रश्न विचारले. त्याचे वर्गीकरण प्रामुख्याने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, कृषी अशाप्रकारे करता येईल. राजकीय विषयामध्ये प्रामुख्याने राज्यपालांच्या अभिभाषणावरील चर्चा, लक्षवेधी सुचना, अविश्वासाचा ठराव, ग्रामपंचायत सुधारणा विधेयक, मतदार संघातीलच नव्हे तर महाराष्ट्र राज्यातील अनेक प्रश्न, कम्युनिस्ट पक्षाबाबत प्रश्न इत्यादि प्रश्नांवर त्यांनी अभ्यासपूर्ण रितीने आपले विचार मांडले.

I)राज्यपालांच्या अभिभाषणावरील चर्चा व कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

३ एप्रिल १९७२ या दिवशी विधानसभेत राज्यपालांनी जे भाषण केले होते. त्या भाषणात सरकारी धोरण काय आहे ते स्पष्ट करण्यात आले. त्यानंतर यास सहमत असल्याने राज्यपालांचे अभिनंदन करावे म्हणून एक ठराव सभागृहापुढे आला असतांना ५ एप्रिल १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्यावर †0¯0»े विचार मांडतांना सांगितले. सरकार जमिनीबाबत जी सुधारणा करणार आहे व सिलींगची जी मर्यादा सांगितली आहे ती जूनीच आहे. तसेच अनेकांनी यामधून कशा पळवाटा काढल्या ते सांगितले. तसेच दुष्काळी कामे लोकांच्या घरापासून जवळ असावीत, वेळेवर त्यांचे पगार व्हावेत तसेच वाढलेली महागाई आणि उत्पन्न यांचा मेळ बसत नाही असे ही सांगितले. विद्युतमंडळाच्या गैरकारभाराबाबतच्या तक्रारी, शिक्षणाची अवस्था व बेकारांची संख्या याविषयी सुधारणा सुचवल्या. राज्यात आदिवासी कल्याण महामंडळ निर्माण करण्यात आले पण त्याची परिस्थिती सुधारली नाही. तसेच या भाषणामध्ये इरिगेशनच्या बाबतीत, x¾0>ß -0दा, तंबाखुचा धंदा, दळवळणाची साधने या संबंधी उल्लेख करण्यात आलेला नाही. दवाखान्याच्या बाबतीत तक्रारी करुनही ज्या सा‡Ã0x¾0-00 करावयाच्या त्या संबंधी अभिभाषणात उल्लेख नाही. सुशिक्षित बेकारांचा प्रश्न सुटू शकत नाही. या सर्व गोष्टींची नोंद घ्यावी.[70] अशी स्पष्ट सुचना त्यांनी केली.

दिनांक १९ फेब्रुवारी १९७४ रोजी राज्यपालांच्या अभिभाषणावर चर्चा करतांना महाराष्ट्रामध्ये जो भयंकर दुष्काळ पडला. त्याची जाणिव विरोधी पक्षाने सभा, मोर्चे काढून सरकारला करुन दिली. पण सरकारला दुष्काळामध्ये लोकांना पुरेशा प्रमाणात रोजगार, अन्नधान्य देता आले नाही. दुष्काळी कामावरील लोकांना ¯Ö¸¿Öß ´Ö•Öरी दिली नाही. तसेच दुष्काळानंतर शेतकऱ्यांच्या मदतीकडे शासनाने ›ÖÔ–ाक केली. सुशिक्षित बेकारांना रोजगार उपलब्ध करुन देणार अशा घोषणा केल्या परंतु त्यांना प्रत्यक्षात रोजगार मात्र उपलब्ध करुन दिला जात नाही. महागाई, काळाबाजार, लाचलुचपत या विषयी सरकारने काही उपाययोजना केल्या नाही. शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव नाही यासाठी शासनाने काही उपाययोजना कराव्यात. दलित, मागास समाजावर अन्याय अत्याचार होत आहेत. शेतकऱ्यांच्या मोर्चावर गोळीबार होतात. याविषयी शासनाने घेतलेल्या भुमिकेवर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले स्पष्ट मत मांडले.[71]

दिनांक ४ मार्च १९७५ या दिवशी सभागृहामध्ये मा.ना. राज्यपालांच्या अभिभाषणातील प्रमुख मुद्यांवर आपले विचार व्यक्त करतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राज्यपालांचे भाषण आणि मुख्यमंत्र्यांचे रेडिओवरील भाषण यामध्ये तफावत आढळून आली असे सांगितले. मुख्यमंत्र्यांनी आपले नवीन धोरण जाहीर केले असतांना त्यातील बऱ्याच भागाचा राज्यपालांच्या अभिभाषणात उल्लेख नाही. तसेच कापसाची पन्नास टक्के किंमत शेतकऱ्याना रोख स्वरुपात देण्याचा उल्लेख अभिभाषणामध्ये कोठेही आढळून आला नाही. लेव्ही पध्दतीमधील दोष दूर करुन योग्य प्रकारे ती वसुल करण्यात आली पाहिजे. धान्य उत्पादन वाढवण्यासाठी नवीन संकरीत बी-बियाणे विद्यापीठामार्फत उपलब्ध करण्यात यावेत. तसेच दुध केंद्रावर शेतकऱ्यांचे दुध घेणे एक दिवस बंध असते तेव्हा दुध केंद्रावरुन खंड न पडता रोज दुध खरेदी करावे अÃÖ स्पष्ट मत त्यांनी व्यक्त केले.

राज्यपालांनी आपल्या अभिभाषणात अहमदनगर रेल्वेचा उल्लेख केला नाही. ŸÖÃÖ“Ö ¯Öर्नवसनाच्या बाबतीत कायदा व्हावा यासाठी अनेक दिवसाची चळवळ चालू आहे. त्यादृष्टीने राज्यपालांच्या अभिभाषणात उल्लेख असणे व त्याची दखल मा. राज्यपालांनी घेणे अगत्याचे होते. ती घेतलेली दिसत नाही. याबाबत स्पष्ट नाराजी कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात व्यक्त केली.[72]

दिनांक १६ मार्च १९७६ या दिवशी नामदार राज्यपालांच्या अभिभाषणाबद्दल आभार प्रदर्शनाच्या प्रस्तावावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सक्रीय सहभाग घेऊन आपले विचार मांडतांना सांगितले. राज्यपालांच्या अभिभाषणात 2ऱ्याच चांगल्या गोष्टी असल्या तरी प्रत्यक्षामध्ये अंमलबजावणीत किती तरी दोष राहून जातात. त्यावर कडू पाटील यांनी मत व्यक्त केले.

सुशिक्षीत बेकारांना कर्ज देताना १५ टक्के रक्कम त्याने स्वतः भरावी व ८५ टक्के रक्कम कर्ज म्हणून उपलब्ध करुन देण्यात येईल. पण त्यांच्याकडे पैसे नसल्यामुळे ते कर्ज मागतात म्हणून सुशिक्षीत बेकारांना १०० टक्के कर्ज उपलब्ध करुन देण्याच्या दृष्टीने शासनाने योजना आखणे आवश्यक आहे. रोजगार हमी वरील कामासाठी लोकांना दहा-दहा मैल अंतरावर कामाला जावे लागते. त्यामुळे त्यांना गावाजवळ पाच मैलाच्या आतील अंतरावर काम उपलब्ध करुन द्यावे व कामाचे मोजमाप योग्य रितीने घेऊन योग्य ती मजुरी वेळेवर देण्यात यावी. एक काम संपल्यावर लगेच दुसरे काम त्या मजुरांना देण्यात यावे यात अधिकाऱ्यांनी कामचुकार पणा केल्यास त्याला शासन करण्यात यावे.

सिलींगच्या कायद्याची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे शासनाला मोठया प्रमाणावर जमीन उपलब्ध होत नाही. शिक्षणाच्या बाबतीत १०+२+३ चा जो आकृतीबंध आहे त्यातील काही तांत्रिक अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. खंडकरी जमिनीबाबत स्टेट फार्मिंग कार्पोरेशनकडून जमीन घेवून खंडकरी शेतकऱ्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न शासनाने केला. पण अनेक वेळा मंत्र्यांनी आश्वासन देऊन ही अनेकांना प्रत्यक्षात जमिनीचे वाटप –ाालेले नाही. याकडे कडू पाटील यांनी शासनाचे लक्ष वेधले. धरणाच्या आराखडयाबरोबरच पुर्नवसनाचा आराखडा तयार केला जाणार आहे त्या»ाा अनुसरुन इतर योजनाही तयार –ााल्या पाहिजेत. शेतीमालाच्या किंमती ठरवण्याबाबत अनेक चळवळी –ााल्या पण शासनाला यामध्ये पाहिजे तसे यश नआल्यामुळे शेतीमालाच्या किंमती ठरवून दिल्या पाहिजेत आणि शेतकऱ्याला लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टी स्वस्त दरामध्ये पुरवल्या पाहिजेत.[73] अशा वेगवेगळया गोष्टीची स्पष्ट कल्पना कडू पाटील यांनी शासनाला दिली.

दिनांक २३ मार्च १९७७ रोजी मा. राज्यपालांच्या अभिभाषणावरील आभार माननारा ठराव सभागृहासमोर आला असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सरकारच्या धोरणावर आपले मत व्यक्त करतांना काही सुधारणा सुचवल्या व काही गोष्टींची जाणिव ही करुन दिली.

राज्यपालांनी आपल्या अभिभाषणात अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन गरजांच्या संदर्भात शासनासमोर असलेल्या कार्यक्रमाचा उल्लेख केला. पण निवाऱ्यासाठी शासनाने जो घरे बांधण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला तो वेगवेगळया एजन्सीच्या ´ÖÖ±ÖúÝÖ घरे बांधण्याचा कार्यक्रम न घेता शासनाकडे सर्व पैसा केंद्रीत करुन शासनाने घरे बांधली असती तर हा कार्यक्रम आदर्श –ााला असता. त्याचप्रमाणे राज्याला प्रगतीपथावर घेऊन जायचे असेल तर राज्यकर्ते, जनता आणि कार्यकर्ते यांनी सहकार्याने पावले उचलली पाहिजेत तरच सरकारला चांगला कारभार करता येईल.

विजेचे उत्पादन वाढले असे राज्यपालांच्या अभिभाषणात उल्लेख करण्यात आला. पण विजेचे दर वाढत आहेत. कारखानदारांना स्वस्त वीज तर शेतकऱ्यांना महाग दराने वीज दिली जाते. पाण्यापासुन वीज तयार केली ती स्वस्त तयार होते. त्यादृष्टीने उपाययोजना करावी व शेतकऱ्यांना स्वस्त वीज पुरवठा करण्याची मागणी केली. रस्त्यांच्या बाबत त्यांनी सांगितले की एस.टी.चे मार्ग वाढले पण खेडयापाडयातील रस्त्यांची दुरुस्ती करणे गरजेचे आहे. नाही तर अपघात ÆÖÝÖß»Ö, लोकांची गैरसोय होईल शासनाने आतापर्यंत –ाालेल्या चुका पुन्हा होणार नाहीत यादृष्टीने पुढचे धोरण आखले पाहिजे.[74] असा मोलाचा सल्ला कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राज्यपालांच्या अभिभाषणावरील आभार माननारा ठरावाच्या प्रस्तावावर आपले विचार मांडताना दिला.

II) विधानसभेत दिलेली लक्षवेधी सुचना :-

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रमाच्या आंदोलनामध्ये ज्यांनी तुरुंगवास भोगला व हालअपेष्टा सहन केल्या. त्यांची नावे स्वातंत्र्याच्या रौप्य मोहोत्सवी सत्कार समारंभाच्या यादीत राजकीय हेतूने डावलल्यामुळे स्वातंत्र्य सैनिकात निर्माण –ाालेल्या असंतोषाबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी

दिनांक २३ ऑगस्ट १९७२ रोजी सभागृहात लक्षवेधी सुचना मांडली होती. याबाबत मुख्यमंत्री ना. वसंतराव नाईक यांनी निवेदन केले की, स्वातंत्र्याच्या २५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त दिल्ली येथे स्वातंत्र्य सैनिकांना ताम्रपट प्रदान करण्याचा कार्यक्रम भारत सरकारने आयोजित केला होता. महाराष्ट्रातून ताम्रपट मिळण्यासाठी २१५ स्वातंत्र्य सैनिक पात्र ठरतील असा अंदाज आहे. या सर्वांना एकाच वेळी ताम्रपट देण अशक्य असल्यामुळे १५ ऑगस्ट १९७२ ते १४ ऑगस्ट १९७३ पर्यंत ताम्रपट प्रदान करण्याचे समारंभ महाराष्ट्रातील ×•Ö»ÊÖ ×•Ö»ÊÖमधून घेण्यात येणार आहे. परंतु १५ ऑगस्ट १९७२ रोजी दिल्लीला पाठवावयाच्या स्वातंत्र्य सैनिकांची निवडीचे काम महाराष्ट्र राज्य स्वातंत्र्य सैनिक समितीकडे ÃÖोपवण्यात आले होते. या समितीचे अध्यक्ष श्री वि.स. पागे हे आहेत. स्वातंत्र्य सैनिकांची निवड करतांना या समितीने पुढील निकष लावले होते.

1) सहा महिन्यापेक्षा जास्त कारावास त्या स्वातंत्र्य सैनिकांनी भोग»Ö»ÖÖ †ÃÖÖ¾ÖÖ.
2) जे वयाने जेष्ठ आहेत, सत्तास्थानावर नाहीत, सार्वजनिक जीवनात ठळकपणे, प्रमुख नेते म्हणुन गणले गेले नाहीत. ज्यांना फाशीची शिक्षा होऊन तीचे जन्मठेपेत रुपांतर –ÖÖ»Ö †ÖÆ.
3) प्रत्येक ×•Ö»ÊÖमधून निदान एक तरी स्वातंत्र्य सैनिक निवडावा.
4) निरनिराळया वेळी –ालेल्या स्वातंत्र्याच्या लढयात ज्यांनी सातत्याने भाग घेतला त्यांना अग्रक्रम देण्यात यावा.
5) सामान्य स्थितीतील स्वातंत्र्य सैनिकांना प्रधान्य असÖÖ¾Ö.
6) स्वातंत्र्यपूर्व काळात व तदनंतर सातत्याने समाजसेवा केली त्यांचा खास ×¾Ö“ÖÖ¸ü ¾ÆüÖ¾ÖÖ.[75]

राज्यात निर्माण –ालेल्या पाणी टंचाईबाबत ७ एप्रिल १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि इतर विधानसभा सदस्यांनी सभागृहामध्ये लक्षवेधी सुचना मांडली होती. त्याबाबत ग्रामीण विकास व मजूर मंत्री ना. श. बा. पाटील यांनी निवेदन केले की, पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी नवीन विहिरी बांधने, जुन्या दुरुस्त करणे, नळ योजनेद्वारे पाणी पुरवठा करणेसाठी जिल्हा परिषदेला भरपुर निधी दिला आहे. बैलगाडी व ट्रॅक्टरने ही पाणी पुरवठा करणे, चार आण्याखालील आणेवारीची गावे टंचाईग्रस्त म्हणून जाहीर केली, अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖ

दुष्काळाची –ळ पोहोचलेल्या शेतकऱ्यांना दुष्काळाची कामे, तलाव, जमिनीची बांध ²Ö×¤ÃŸÖ, रस्ता इत्यादि कामे उपलब्ध करुन देण्यात आली. बी-बियाणे व “ÖÖ·यासाठी तगाई व पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केली.[76]

III) सरकारवर आणलेला अविश्वाचा ठराव :-

सरकारला दुष्काळी परिस्थिती हातळण्यामध्ये आणि दुष्काळी परिस्थितीवर उपाययोजना करण्यासंबंधी अपयश आले असून या सरकारला सत्तेवर राहण्याचÖ काही अधिकार नाही असे म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी दिनांक २१ नोव्हेंबर १९७२ रोजी सभागृहात सरकारवर अविश्वास ठराव आणून सर्व सदस्यांना या ठरावाला पाठींबा देण्याची विनंती केली.[77]

दिनांक ०७ सप्टेंबर १९७३ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी महाराष्ट्र मंत्रीमंडळावर अविश्वास व्यक्त करणारा प्रस्ताव आणला. तेव्हा सरकारच्या धोरणावर आपल्या भाषणात त्यांनी अनेक मुद्यांवर प्रकाश टाकला होता. प्रामुख्याने दुष्काळाच्या प्रश्नावर बोलतांना, दुष्काळी परिस्थितीवर प्रतिबंधक इलाज केले पाहिजेत. ज्या भागात सिंचनाच्या योजना नाहीत त्या भागात कृत्रीम रितीने पाऊस पाडण्यासाठी संशोधन आत्तापर्यंत करण्यात आलेले नाही. दुष्काळी कामे वेळेवर निघत नाहीत. निघाली तर लोकांना अडीच रुपयापेक्षा जास्त मजरी मिळत नाही. आणि जी मिळते ती वेळेवर मिळत नाही. तेव्हा मजूरी वाढवण्याच्या दृष्टीने सरकारने पावले उचलने आवश्यक आहे. दुष्काळी कामावर कोणत्याही प्रकारची प्रथमोपचार व औषध पाण्याची सोय केलेली नाही. मजुरांना पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही, आहे तेथे दूषित पाणी मिळते. दुष्काळी कामावरील मजरांना स्वस्त धान्य दुकानातून अन्न धान्य मिळत नाही. आवश्यक ती हत्यारे मिळत नाहीत. ज्यांच्याकडे आहेत त्यांच्या जवळील हत्याराला धार लावण्यासाठी सरकार काही व्यवस्था करीत नाही.

अशा दुष्काळी परिस्थितीमध्ये महागाईचा प्रचंड राक्षस थैमान घालत आहे. त्या विरुध्द लोक चळवळी उभारत आहेत, त्या चळवळी दडपून टाकण्यासाठी सरकार लाठीमार, गोळीबार करीत आहे. मागायला गेले भाकरी आणि मिळाली लाठी आणि गोळी अशी परिस्थिती या सरकारमध्ये निर्माण –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

†¿ÖÖ ¤ुष्काळी परिस्थितीमध्ये सरकारने एस.टी. भाडे वाढीला परवानगी दिली ती रद्द करण्याची मागणी त्यांनी केली. तसेच दुष्काळ असताना कर्ज वसुली ÃÖ¹ý –ाली आहे ती थांबविण्यात यावी. अशाप्रकारे दुष्काळ निवारणासाठी सरकारला अपयश आले आहेत. तेव्हा या ठरावात दिलेल्या कारणास्तव आमचा या मंत्रीमंडळावर विश्वास नाही. म्हणून मा–ी या सभागृहातील सन्माननीय सभासदांना अशी विनंती आहे की त्यांनी या ठरावा»ÖÖ ¯ÖÖšìÖ²ÖÖ ªÖ¾ÖÖ †ÃÖ Ã¯ÖÂ™ मत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात मांडले.[78]

IV) विधानसभेमध्ये विचारलेले विविध प्रश्न :-

पंचायत राज्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या बोंगिरवार समितीच्या किती शिफारशी शासनाने मान्य केल्या आहेत व त्यापैकी १५ ऑक्टोबर १९७२ पर्यंत किती शिफारशी शासनाने अंमलबजावनी केली आहे? याबाबत ५ डिसेंबर १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सभागृहात प्रश्न विचारला होता. तेव्हा सरकारच्या वतीने मुख्यमंत्री ना. वसंतराव नाईक यांनी निवेदन केले की, १५ ऑक्टोबर १९७२ पर्यंत शासनाने बोंगिरवार समितीच्या शिफारशीपैकी पूर्णतः किंवा अंशतः ३७ शिफारशी स्वीकारल्या आहेत व त्यांची अंमलबजावणीची कार्यवाही चालू आहे.[79]

शिरसगाव लंघे ता. नेवासा, जि. अहमदनगर येथील ज्या शेतकऱ्यांनी सहकारी सोसायटीचे सभासद करुन घेण्याची मागणी केली होती त्यांना सभासद करुन घ्यावा असा आदेश असिस्टंट रजिस्ट्रार यांनी दिला होता. त्यापैकी किती शेतकऱ्यांना सभासद करुन घेण्यात आले व राहिलेल्या शेतकऱ्यांना सभासद करुन घेण्याबाबत काय कारवाई करण्यात आली? तेव्हा सरकारच्या वतीने सहकार मंत्री ना. यशवंतराव मोहिते यांनी सांगितले की, २५ शेतकऱ्यांना सभासद करुन घेण्यात आले बाकीच्या शेतकऱ्यांना सभासद करुन घेण्याबाबत संस्थेस १० जानेवारी 1973 ¸Ö•ी सुचना दिल्या असून त्याबाबत संस्थेचा पाठपुरावा करण्यात येत †ÖÆ.[80]

दिनांक १३ मार्च १९७४ रोजी कोळयाची वाडी येथे स्वतंत्र ग्रामपंचायत मागणी बाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी तारांकीत प्रश्नाद्वारे चर्चा उपस्थित केली. यावेळी सरकारच्या वतीने मुख्यमंत्री ना. वसंतराव नाईक यांनी सांगितले

की, स्वतंत्र ग्रामपंचायत स्थापन करण्याचे अधिकार विभागीय आयुक्तांना देण्यात आलेले आहेत. काळयाची वाडीला स्वतंत्र ग्रामपंचायत स्थापन करण्याचे प्रकरण ताबडतोब पाठवण्यात यावे अशी सुचना मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद अहमदनगर यांना देण्यात आली असून त्यावर लवकर निर्णय घेण्याच्या सुचना आयुक्तांना देण्यात आल्या आहेत.[81]

फलटण जिल्हा सातारा येथे ३, ४ व ५ ऑक्टोबर १९७२ या दिवशी येथील तहसील कार्यालयावर महागाई विरोधी आंदोलनाच्या संदर्भात भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातर्फे आयोजित करण्यात आलेल्या सत्याग्रहा सदर्भात दिनांक ३० मार्च १९७३ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी तारांकीत प्रश्नाद्वारे चर्चा उपस्थित केली. तेव्हा सरकारच्या वतीने मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी सांगितले की, मोर्चाचे वेळी १७ महिला सत्याग्रहींना ताब्यात घेऊन त्यांना त्याच दिवशी सोडून दिले व २९ निदर्शकांना कलम १५१ अन्वये अटक करण्यात येऊन १०७ अन्वये चॅप्टर केसेस भरण्यात आल्या.[82]

ब) सामाजिक :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विधानसभेतील कामगिरीचा आढावा घेत असताना प्रामुख्याने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, कृषी अशा भागामध्ये वर्गीकरण केल्यानंतर त्यातील सामाजिक विषयामध्ये अनेक महत्वाचे प्रश्न यांचा समावेश करता येईल. शिक्षण, कृषी आणि पाटबंधारे तसेच इतर सामाजिक प्रश्न या सारख्या अनेक सामाजिक प्रश्नावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अत्यंत अभ्यासपूर्ण विचार सभागृहामध्ये मांडून सामाजिक प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला हÖŸÖê.

I) शिक्षण विषयक विधानसभेत प्रश्न :-

विधानसभेमध्ये प्रश्न उत्तराच्या कालखंडामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राहुरी येथे कला व वि–ान महाविद्यालय स्थापन करण्यासाठी शासनाने परवानगी नाकारली. याबाबत दिनांक २२ एप्रिल १९७४ रोजी प्रश्न उपस्थित केला होता. सरकारच्या वतीने शिक्षण मंत्री ना. अ.ना. नामजोशी यांनी सांगितले की, पंचवार्षिक योजनेमध्ये ठरवून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा कितीतरी पट •ÖÖÃŸÖê महाविद्यालयांची संख्या –ाली असून अनेक महाविद्यालयांना पुरेस विद्यार्थी मिळत

नाही. तसेच तीन-चार वर्षात सतत दुष्काळ पडल्यामुळे शासनावर मोठा आर्थिक बोजा पडला. त्यामुमळे नवीन महाविद्यालय उघडण्यास मागितलेली परवानगी नाकारण्यात आली.[83]

सरकारी शिक्षकांना जिल्हा परिषदेकडे सक्तीने वर्ग करणे यासंबंधी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व न. ना. बार्शीकर यांनी १९ फेब्रुवारी १९७३ रोजी सभागृहामध्ये स्थगन प्रस्ताव मांडला तेव्हा या प्रस्तावावर मा. अध्यक्षांनी दोन पाणी निर्णय दिला.[84]

शिक्षण क्षेत्रातील नवीन आकृतीबंधावर सभागृहामध्ये चर्चा करण्यासाठी प्रस्ताव मांडण्यात आला. तेव्हा दिनांक २६ एप्रिल १९७५ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले विचार मांडतांना सांगितले की, अकरावी व बारावीच्या वि–ाान शाखेचे वर्ग ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेंना जोडण्यात यावे. त्यामुळे मुलßना Æß ×¾Ö–ाान शाखेत शिक्षण घेता येईल व बाहेर राहण्याचा खर्च ही त्यांच्या पालकांचा वाचेल असे स्पष्ट मत व्यक्त करुन त्यांनी या प्रस्तावाला पाठींबा ×¤ü»ÖÖ.[85]

आय.टी.आय. मधील विद्यार्थ्यांनी डिसेंबर १९७२ मध्ये संप केला होता. त्यावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि इतर विधानसभा सदस्यांनी सभागृहामध्ये दिनांक २० फेब्रुवारी १९७३ रोजी प्रश्न उपस्थित केला. त्यावर सरकारच्या वतीने शिक्षण मंत्री ना. अ.ना. नामजोशी यांनी उत्तर दिले की, विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या काही मागण्या करीता संप केला होता. या मागण्या आणि शासनाचा निर्णय व भुमिका या संदर्भात शिक्षण मंत्र्यांनी चार पानामध्ये माहिती दिली.[86]

II) कृषी आणि पाटबंधारे विषयी विधानसभेत प्रश्न :-

पाटबंधारे विभागाच्या अनुदानाकरीता मागण्या सभागृहामध्ये सादर करण्यात आल्या. त्यावर दिनांक १२ जुलै १९७२ रोजी सभागृहात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले विचार व्यक्त करताना दुष्काळी भागाकडे सरकारने लक्ष देण्याच्या दृष्टीने काही मुद्दे सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. जलविद्युत दृष्टीकोनातून म्हाळादेवी धरण, प्रवरा नदीवरील प्रकल्प याकडे सरकारने लक्ष द्यावे. तसेच प्रवरा नदीचे पाणी भंडारदरा धरणामध्ये सोडून विजनिर्मिती करावी अशी मागणी केली. शेतीला पाणी मिळण्यासाठी मुळा धरणाचा डावा कालवा मोठा

करुन तो नगर-मनमाड सडकेच्या पश्चिम बाजूने नेऊन गुहा पाटाजवळ प्रवरा ऊजव्या कालव्यात मिळवावा. तसेच –रेकाठी व वांबोरी चारीच्या योजना सरकारने हाती घेवून दुष्काळी भागाला पाणी उपलब्ध करुन द्यावे. जेथे जेथे साईड उपलब्धी असतील त्या ठिकाणी वेगवेगळे बंधारे बांधून पावसाचे पाणी अडवावे आणि त्याचा उपयोग शेतकऱ्यांच्या शेतीला करुन द्यावा. शेवगाव, पाथर्डी आणि नेवासा भागातील लोकांचा असंतोष कमी करण्यासाठी मुळा धरणाची उंची वाढवून त्या भागातील जिरायती शेतीला पाणी उपलब्ध करुन द्यावे.[87] अशा शेतीच्या व शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठी त्यांनी विधानसभेत आवाज उठवला.

शेत जमिनी संदर्भात जमीन धारणेची कमाल मर्यादा कमी करण्याचे सुधारणा हे दुरुस्ती विधेयक सभागृहामध्ये मांडण्यात आले असताना दिनांक १८ ऑगस्ट १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात या विधेयकावर कडाडून टीका केली. या विधेयकामुळे मोठया जमीनदाराच्या जमिनीला कोणत्याही प्रकारचा धोका पोहोचणार नाही. पूर्वीचा कुटुंब हा जो घटक धरण्यात आला आहे. तो आता बदलण्यात आला आहे. जमिनीमध्ये भागीदार असेल तर प्रत्येक भागीदाराला जमीन देण्यात येईल. त्याप्रमाणे कुटुंबातील पती-पत्नी ही वेगवेगळी भागीदार समजला जावू शकतात. अशाप्रकारच्या अनेक पळवाटा या विधेयकामध्ये असून त्यापासून भूमिहिन, आदिवासी, शेतमजूर यांना काहीही फायदा मिळणार नाही.[88] अशाप्रकारचे स्पष्ट मत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व्यक्त केले.

प्रवरा ऊजवा कालव्याच्या नॉन कमांड एरियातून –रेकाठी चारी काढण्याची मागणी बाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक २९ मार्च १९७३ रोजी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता. याबाबत शासनाच्या वतीने पाटबंधारे मंत्री ना. वसंतदादा पाटील यांनी सांगितले की, या चारी बाबतचा प्रश्न शासनाच्या विचाराधीन आहे.[89]

मुळा धरणाच्या वरील बाजूस दुसरे धरण बांधण्याचा प्रस्तावाबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक ४ मार्च १९७४ रोजी सभागृहात तारांकीत प्रश्न उपस्थित केला होता. यावर सरकारच्या वतीने पाटबंधारे मंत्री वसंतदादा पाटील यांनी सांगितले की पाण्याच्या उपलब्धतेबाबत अभ्यास चालू आहे.[90]

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील शेती महामंडळाकडील जमिनीचे –ÖÖ»Ö»Ö ¾ÖÖ™¯Ö याबाबत दिनांक ६ मार्च १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभेमध्ये प्रश्न उपस्थित केला. त्याबाबत सरकारच्या वतीने अन्न व नागरी पुरवठा मंत्री ना. ह. गो. वर्तक यांनी सांगितले की, बेलवंडी फार्म मधील ४५ ÆŒ™¸ü 13 आर जमिनीचे २३ खंडकरी जमीन मालकांना वितरण करण्याचे आदेश ६ जानेवारी १९७२ रोजी देण्यात आले. हेरगाव, टिळकनगर, चांगदेवनगर, लक्ष्मीवाडी व साकरवाडी येथील जमिनीबाबत उच्च न्यायालयात प्रकरण प्रलंबित असल्यामुळे जमीन वितरण करणे शक्य नाही.[91]

महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाकडील मळयाचे क्षेत्राविषयी दिनांक २६ ऑगस्ट १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभागृहामध्ये प्रश्न ˆ¯Öस्थित केला होता. यावर सरकारच्या वतीने महसूल मंत्री Æü. गो. वर्तक यांनी उत्तर दिले या मध्ये महाराष्ट्रातील शेती महामंडळाकडील प्रत्येक मळयाचे क्षेत्र आणि त्यामधील पिके या संबधी तीन पानी लेखी उत्तर ×¤»Ö.[92]

´ÖÖ•Ö ŸÖÆüÖ¸ü²ÖÖ¤ü ŸÖÖ. ¸üÖÆ¸ü ×•Ö. अहमदनगर येथील जमीन व पिकांचे मुळा जलाशयामुळे –ाालेल्या नुकसानी बाबत दिनांक २० डिसेंबर १९७४ रोजी सभागृहामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रश्न उपस्थित केला होता. त्या बाबत सरकारच्या वतीने पाटबंधारे मंत्री वसंतदादा पाटील यांनी सांगितले की, प्रत्यक्ष नुकसान पोहोचलेल्या जमिनीबद्दल व पिकांबद्ल मोजमाप करुन त्या प्रमाणे त्या शेतकÚयांना योग्य ती नुकसान भरपाई महसूल खात्यामार्फत नियमानुसार देण्यात येईल.[93]

राहुरी जिल्हा अहमदनगर येथील महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाच्या ताब्यातील जमिनी बाबत दिनांक २४ मार्च १९७६ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता त्यावर सरकारच्यावतीने कृषी मंत्री ना. ¿Ö¸ü¤ पवार यांनी सांगितले की कृषी विद्यापीठाच्या ताब्यामध्ये एकुण २,७२८.०९ हेक्टर जमीन असून त्या पैकी २६२.२५ हेक्टर जमिन क्षार युक्त आहे या क्षार युक्त जमिनीचे दुरूस्तीचे प्रयत्न विद्यापीठातर्फे करण्यात येत आहेत. या प्रयत्नानुसार खारवट जमिन पिकाच्या लागवडीस योग्य होण्याची शक्यता आहे.[94]

III) ‡Ÿ¸ सामाजिक प्रश्नाविषयी सभागृहात चर्चा :-

विधान सभेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अनेक सामाजिक प्रश्नावर आपले विचार व्यक्त केले तर अनेक सामाजिक प्रश्नाना सभागृहामध्ये वाचा फोडली. हरिजन व नौबौध्दावर होत असलेले अत्याचार व सामाजिक बहिष्कार या प्रश्नी सभागृहामध्ये प्रस्ताव चर्चेला मांडला असतांना दिनांक १५ जून १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपली भूमिका या ठिकाणी मांडतांना सांगितले की, जो पर्यंत माणसाला माणसासारखे वागवले जाणार नाही तो पर्यत ´ÆÂ¸Âट्रातील हरिजनांवरील, नौबौध्दावरील अत्याचार थांबले जातील असे वाटत नाही. एखाद्या हरिजन मुलाला दत्तक घ¾न किंवा एखाद्या मुलाला जावई करुन संपूर्ण समाजाचा प्रश्न यामुळे सुटणार नाही. किंवा या समाजाला केवळ शैक्षणिक सवलती देऊन हा प्रश्न सूटणार नाही. समाजामध्ये एक प्रकारची आर्थिक विषमता निर्माण –लेली आहे. हि आर्थिक विषमता जो पर्यंत नाहिशी होत नाही तोपर्यंत या देशातील अशा तÚÆ“ ^““-निच्चतेचा संबध नाहिसा होणार नाही. Ÿो पर्यंत आपल्याला हा प्रश्न सोडवत येणार नाही असे स्पष्ट शब्दात कडू पाटील यांनी †¯» ´Ÿ ´>».[95]

अहमदनगर ×•»Êमध्ये दुष्काळीभागात अवजारे व पैशाअभावी पा–¸ तलावांची कामे बंद पडल्याने मजुरांची होणारी उपासमार या संबधी कॉ. पी. बी. कडू पाटील ¾ ‡Ÿर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहामध्ये लक्षवेधी सुचना मांडली होती. या वेळी सरकारच्या वतीने महसूल मंत्री ह.गो. वर्तक यांनी सभागृहामध्ये सविस्तर तीन पानी निवेदन केले.[96]

उद्योग व कामगार विभागाच्या अनुदाना करिता मागण्या या विषयावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व इतर विधानसभा सद्स्यांनी सभागृहामध्ये चर्चा घडवून आणली यावेळी दिनांक १८ जुलै १९७३ रोजी कडू पाटील यांनी †¯» विचार व्यक्त केले, 'देशातील कारखानदारांचा जो कणा आहे तो म्हणजे कामगार आहे व त्याच्याकडे हे सरकार दुर्लक्ष करीत आहे. या देशातील ^aगधंदे चांगल्या पध्दतीने चालवित व कामगारांचे जीवन सुखी व्हावे म्हणून सरकारने प्रयत्न केल ¯×Æ•Ÿ कारखानदार जो कोटयावधीचा नफा कमावतात त्यातील काही वाटा कामगारांना मिळावा म्हणून या प्रश्नाकडे सरकारने लक्ष देण्याचा प्रयत्न करावा.

तसेच शेतमजूरांचा किमान वेतनाच्या मागणीकडे शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. या बरोबरच साखर कारखान्यावर ऊसतोड करणारे कामगार त्यांच्याकडेही लक्ष देण्याचा सरकारने प्रयत्न करावा. अशा वेगवेगळया कामगारांच्या प्रश्नांविषयी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सरकारचे लक्ष वेधण्यचा प्रयत्न केला.[97]

महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी ११ ऑगस्ट १९७२ पासून संपावर जाण्याचा घेतलेला निर्णयाबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहामध्ये दिनांक ०९ ऑगस्ट १९७२ रोजी लक्षवेधी सुचना मांडली होती. याबाबत सरकारच्या वतीने परिवहन मंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी सभागृहात दोन पानी निवेदन सादर केले होते. प्रत्यक्ष संप –ाल्यास महत्वाच्या सर्व मार्गावर बस वाहतुक चालू ठेवण्याचे अटोकाट प्रयत्न करण्यात येतील असे सांगितले.[98]

पंढरपुर देवस्थानासंबंधीच्या श्री. बि. डी. नाडकर्णी चौकशी अहवालावर सभागृहामध्ये चर्चा करण्यात आली. तेव्हा ९ ऑगस्ट १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्या चर्चेमध्ये सहभाग घेतला आणि या अहवाला विषयी मत मांडतांना सांगितले की, पंढरपुर येथे लाखो वारकरी विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी येतात. या सर्वांना दर्शन मिळत नाही. अनेकांना कळसाचे दर्शन होते. तेव्हा सर्वांना दर्शन घेण्याच्या दृष्टीने काही व्यवस्था करता आली तर ती करावी. तसेच सध्या एकच दरवाजा आहे. दुसरा दरवाजा केला तर एका दरवाजाने जाता येईल व दुसऱ्या दरवाजाने बाहेर पडता येईल. त्यामुळे लाखो वारकऱ्यांची काही प्रमाणात सोय होईल. वारकऱ्यांना विठ्ठलाचे दर्शन घेण्यासाठी मंदीर २४ तास ^‘Ö›Ö Š¾ÖÖ¾Ö. यात्रेकरुंवर कर लादला जावू नये. अशा सुचना करुन हा अहवाल जसाच्या तसा स्वीकारावा असे स्पष्ट मत त्यांनी व्यक्त केले.[99]

राज्यातील ³ÖßÂÖण दुष्काळी परिस्थिती बाबत नियम २८६ अन्वये सभागृहात कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी प्रस्ताव मांडला होता. या ¯ÖÏÃŸÖावावरील चर्चेत दिनांक १० ऑगस्ट १९७२ रोजी बोलतांना महाराष्ट्रातील ³Ößषण दुष्काळावरील सरकारची उदासिनता यावर प्रकाश टाकला. कृत्रीम ¯ÖÖ‰úÃÖ पाडण्याच्या दृष्टीने सरकारने प्रयत्न करणे जरुरी आहे. ¤ष्काळी कामे काढून ´Ö•Öरांना वेळच्या वेळी पगार देण्यात यावा. राज्यात ताबडतोब जेवढी स्वस्त धान्य

दुकाने उघडता येतील तेवढी उघडून मजुरांना धान्य पुरवठा करावा. पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न अत्यंत गंभीर बनला असून पाण्याची सोय –ÖÖ»ÖŸ ¯ÖÖ×Æ•Ö.[100] †¿ÖÖ वेगवेगळया उपाय योजना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या प्रस्तावामध्ये सुचवल्या.

कापुस एकाधिकार पध्दतीतील दोषामुळे शेतकऱ्यांवर –ाालेला अनिष्ठ परिणाम या बाबत दिनांक ७ डिसेंबर १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहात प्रस्ताव मांडला होता. यावर बोलतांना कापुस एकाधिकार पध्दतीतील दोषामुळे शेतकऱ्यांवर कशा पध्दतीने अन्याय होत आहे. हे स्पष्ट शब्दात कडू पाटलांनी सांगितले. प्रत्येक ×•Ö»ÊÖत वेगवेगळया पध्दतीने भाव ठरवण्यात आल्यामुळे सर्व ×•Ö»ÊÖना सारखा न्याय मिळाला नाही. कापुस खरेदीसाठी जे ग्रेडर नेमले ते मनमानेल त्या पध्दतीने ग्रेडींग करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळत नाही. तेव्हा यांत्रीक पध्दतीने ग्रेडींग केले पाहिजे. अशी मागणी त्यांनी आपल्या भाषणात मांडली. कापसाची विक्री –ाल्यानंतर शेतकऱ्यांना शंभर टक्के रक्कम मिळण्याची व्यवस्था करावी आणि कापसाला ४२५ रुपये क्विंटल असा भाव देण्यात येवून शेतकऱ्यांना न्याय देण्यात यावा.[101] अशाप्रकारच्या सुचना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात मांडल्या.

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील रोजगार हमी योजनेखाली दिली जाणारी मजूरी याबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक १२ डिसेंबर १९७२ रोजी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता. त्यावर शासनाच्या वतीने मुख्यमंत्री ना. वसंतराव नाईक यांनी निवेदन केले की, शासनाने ठरवून दिलेल्या दराप्रमाणे कामाच्या मोजमापावर रोजंदारी दिली जाते असे सांगितले आणि कामाचे वर्णन त्यावरील उपस्थित मजुरांची संख्या याविषयी दोन पानी माहिती दिली.[102]

जायकवाडी प्रकल्पग्रस्तांच्या पुर्नवसनाबाबत दिनांक १२ डिसेंबर १९७२ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व वकिलराव लंघे यांनी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता. त्यावर मुख्यमंत्री ना. वसंतराव नाईक यांनी सांगितले की, जायकवाडी प्रकल्पग्रस्तांचे पुर्नवसन पैठण, गंगापुर, शेवगाव व नेवासा या तालुक्यामध्ये करण्यात येणार आहे. प्रत्येक प्रकल्पग्रस्त खातेदारास एक एकर

बागायती किंवा दोन एकर हंगामी बागायती किंवा चार एकर कोरडवाहू पर्यायी जमीन देण्यात येईल.[103]

जीवनावश्यक वस्तुंचे भाववाढ या संदर्भात दिनांक २६ फ्ñ²Ö¾ÖÖ¸üß 1972 रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता. तेव्हा सरकारच्या वतीने अन्न व नागरी पुरवठा मंत्री ह. गो. वर्तक यांनी सभागृहात सविस्तर निवेदन करुन सोबत दोन पानी महाराष्ट्रातील नागरी विभागातील जीवनावश्यक वस्तुंच्या किरकोळ सरासरी किंमतीचा तक्ता दिला. तो तक्ता विधानसभा कार्यवाहीत उपलब्ध आहे.[104]

नेवासा जिल्हा अहमदनगर येथे एस. टी. डेपो होण्यासाठी २६ फेब्रुवारी १९७३ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व वकिलराव लंघे, न.ना. बार्शीकर यांनी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला होता. तेव्हा सरकारच्या वतीने परिवहन मंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी सांगितले की, पाचव्या पंचवार्षिक योजनेखाली वेगवेगळया ठिकाणी उघडावयाच्या डेपोंच्या यादीमध्ये नेवासा येथील डेपोचा समावेश केला †ÖÆê.[105]

राहुरी कृषी विद्यापीठासाठी संपादित केलेल्या जमीन मालकांना पर्यायी जमीन देण्याबाबत २८ मार्च १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सभागृहामध्ये तारांकित प्रश्न उपस्थित केला होता. त्याबाबत सरकारच्या वतीने महसुल मंत्री ह. गो. वÔÖक यांनी सांगितले की, भूसंपादन कायद्याच्या तरतुदीनुसार भसंपादनाची जमीन ताब्यात आल्यानंतर त्यांना पर्यायी जमीन देण्यात येईल.[106]

परभणी ×•Ö»ÊÖतील बसमत तालुका येथे पूर्णा पाटबंधारे योजनेच्या कार्यालयामध्ये कॅनॉल इन्स्पेक्टरच्या जागेच्या मुलाखतीसाठी आलेल्या उमेदवारांवर पोलिसांनी गोळीबार केला. या विषयावर सभागृहात चर्चा करण्यासाठी २८ मार्च १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि इतर विधानसभा सदस्यांनी स्थगन प्रस्ताव मांडला होता. त्यावेळी कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात सांगितले की, शासनाने या घटनेचे योग्य ते प्रायश्चित्य घेणे आवश्यक आहे. या घटनेची चौकशी करण्यासाठी या सदनाच्या सदस्यांची कमिटी नेमणे आवश्यक आहे. या गोळीबारामध्ये मृत्युमुखी आणि जखमी –ालेल्यांच्या नातेवाईकांना आर्थिक मदत

करुन शासनाने त्याची गंभीर दखल घेणे आवश्यक आहे. सुशिक्षित बेकारांच्या परिस्थितीमध्ये योग्य ते पाऊल उचलून या बेकारांना काम देण्यासाठी जास्तीत जास्त योग्य असे धोरण आखले पाहिजे. अशा प्रकारच्या सुचना केल्या.[107]

महाराष्ट्र राज्य लेखा व कर्मचारी संघटनेच्या मागण्या व त्यांनी संपाची केलेली तयारी याबाबत दिनांक ३ एप्रिल १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी सभागृहामध्ये लक्षवेधी सुचना मांडली होती. याबाबत सरकारच्या वतीने वित्तमंत्री ना. शंकरराव पाटील यांनी निवेदन केले की या संघटनेच्या विविध मागण्या संबंधी त्यांच्या प्रतिनिधींसोबत चर्चा करुन त्यांचा सहानुभुतीपूर्वक विचार केला जाईल असे सांगितल्यानंतर त्यांनी आपले आंदोलन मागे घेतले.[108]

अहमदनगर x•Ö»ÊÖतील दुध खरेदी करण्यास सरकारी डेअरीने दिलेला नकार व त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये –ालेला असंतोष याबाबत दिनांक ९ डिसेंबर १९७४ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सभागृहामध्ये लक्षवेधी सुचना दाखल करुन सरकारचे या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले होते. याबाबत सरकारच्या वतीने कृषी मंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी निवेदन केले की, अहमदनगर येथील शासकिय दुध योजनेकडे असलेल्या साधन सामुग्रीच्या सहाय्याने प्रतिदिनी पाच हजार लीटर दुध हाताळणी शक्य होते. योजनेकडे सध्या बारा हजार दोनशे लीटर दुध पुरवठा होतो त्यामुळे या योजनेकडे दुध साठवण्यासाठी पाच हजार लीटरच्या दोन टाक्या पाठवण्यात आल्या आहेत. त्या टाक्या बसवण्याचे काम चालू असून ते काम पूर्ण –ाल्यावर जास्त दुध स्वीकारणे शक्य होईल.[109]

†´Ö¸Ö¾ÖÖŸÖß x•Ö»ÊÖतील बहिरम येथे कापुस उत्पादक शेतकऱ्यांवर पोलिसांनी केलेला गोळीबार व लाठीमार याबाबत दिनांक २६ फेब्रुवारी १९७५ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहामध्ये अल्पकालीन चर्चा उपस्थित केली होती. यावेळी कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात बहिरम येथे –ालेला गोळीबार म्हणजे एक दुर्देवी घटना मानावी लागेल. या गोळीबाराची चौकशी –ाली पाहिजे अशी मागणी केली. एकाधिकार कापुस योजनेने कापुस खरेदी केल्यावर शेतकऱ्याला तीस टक्के रोख रक्कम दिली जाते. त्याने शेतकऱ्यांचे भागत नाही म्हणून शेतकऱ्यांचे म्हणने ऐवढेच होते की,

ज्याप्रमाणे व्यापाऱ्यांकडे आमचा माल नेल्यानंतर शंभर टक्के ¯ÖÖÃÖê †Ö´ÆÖ»ÖÖ मिळतात त्याचप्रमाणे शासनाने शंभर टक्के नाही तर ऐंशी टक्के तरी पैसे आम्हाला द्यायला काय हरकत आहे? अशी मागणी केली होती. पण पोलिसांनी त्यांना कोणत्याही प्रकारचा इशारा न देता गोळीबार केला. ही घटना निषेधार्ह आहे. या मंत्रीमंडळात व्यापाऱ्यांचे हित बाळगणारे व ही योजना यशस्वी होऊ नये म्हणून परप्रांतात कापुस न्यावयाचा अशी माणसे असण्याची शक्यता आहे. असा ÃÖ¿Ö्य त्यांनी आपल्या भाषणात व्यक्त केला.[110]

Æ×¸ŸÖक्रांती –ााली तरी मोठया व छोटया शेतकऱ्यांमध्ये असलेली तफावत या सार्वजनिक हिताच्या विषयावर चर्चा करण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व इतर विधानसभा सदस्य यांनी सभागृहामध्ये दिनांक ४ एप्रिल १९७५ रोजी अशासकिय ठराव मांडून चर्चा घडवून आणली होती. यावेळी आपल्या भाषणात कडू पाटील यांनी सांगितले की, महाराष्ट्रामध्ये श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेŸÖ तर गरीब अधिक गरीब होत आहेत. मोठा शेतकरी छोटया शेतकऱ्याचे शोषण करीत आहे. त्यामुळे देशाचे उत्पादन वाढवण्यासाठी लहान शेतकऱ्याची इच्छा असूनही ती गोष्ट त्याला शक्य होत नाही. शेतीसाठी खत पुरवठा आणि पाणी पुरवठा करण्यासाठी त्यÖची आर्थिक स्थिती मजबूत नसल्यामुळे, त्याला शेतीचे उत्पादन वाढवता येत नाही अशा स्थितीमध्ये आपण अन्न धान्याचे उद्दिष्ट कसे गाठणार? असे मत व्यक्त केले.[111]

प्रकल्पामुळे ×¾ÖÃ£ÖÖ×¯ÖŸÖ –ाालेल्या व्यक्तींची पुर्नवसन विधेयक दिनांक १२ ऑगस्ट १९७५ रोजी सभागृहासमोर चर्चेसाठी ठेवण्यात आले. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी यावर बोलताना या विधेयकाचे स्वागत करुन त्याची चांगल्या प्रकारे अंमलबजावणी होण्यासाठी काही सुचनाही केल्या. या विधेयकातील मुख्य उणिव म्हणजे अगोदर धरणे होतात आणि नंतर त्यामुळे –ाालेल्या विस्थापितांचे पुर्नवसन तसेच राहून जाते. तेव्हा धरणाच्या बरोबरच मोठमोठे प्रकल्प होतात. त्यावेळी होणाऱ्या विस्थापितांच्या पुर्नवसनाचाही आपण विचार केला पाहिजे. पुर्नवसन करतांना घर आणि शेती एका ठिकाणी असावी नाही तर ¿ÖêŸÖÖ¾Ö1 न घरी आणि घरुन शेतावर जाण्यातच त्याची व त्यांच्या कुटुंबाची शक्ती खर्च होते. मग त्यांच्याकडून शेतात काम होत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये जी धरणे –ÖÖ»Öß त्या

सर्व विस्थापितांचा आपण विचार केला पाहिजे असे स्पष्ट मत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात मांडले.[112]

प्रवरा नदीच्या काठावरील विहिरींना खारे पाणी लागल्यामुळे पिकांची ¾ÖÖœ खुंटणे व पिण्याचे पाणी खराब –ााल्यामुळे माणसांना कायम स्वरुपी हगवण लागणे यासारखे आजार होतात. याबाबत दिनांक १५ जुले १९७६ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि वकिलराव लंघे यांनी सभागृहामध्ये लक्षवेधी सुचना मांडली होती. याबाबत सरकारच्या वतीने कृषी मंत्री ना. नी. श्री. सपकाळ यांनी निवेदन सभागृह ¯Ö™»ÖÖ¾Ö¸ü Š¾Ö»Ö.[113] अहमदनगर ׯÖ»ÆÖतील बेघरांना –ोपडया बांधण्याच्या योजनेबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक ९ डिसेंबर १९७६ रोजी प्रश्न उपस्थित केला होता. याबाबत सरकारच्या वतीने महसूल मंत्री मा.ना. रफिक –ाकेरीया यांनी सांगितले की अहमदनगर ׯÖ»ÆÖमध्ये ११,११९ –ोपडया बांधण्यात आल्या.[114]

मौजे चणाका तालुका केळापूर जिल्हा यवतमाळ येथील आदिवासी मन्याभाई हा जादूटोणा करणारा आहे. या संशयावरुन पोलिस पाटील व इतरांनी त्याला दिलेला त्रास आणि त्या संबंधीत पोलिस तपासाची असमर्थतता व त्यामुळे निर्माण –Öालेला असंतोष व त्यावरील शासनाची भुमिका यासंबंधी दिनांक २८ ऑक्टोबर १९७७ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी विधानसभागृहामध्ये स्थगन प्रस्तावाची सुचना मांडली. त्यासंबंधी कडू पाटील म्हणाले. या गावातील पोलिस पाटील व गावकरी यांनी हा आदिवासी जादूटोणा करणारा आहे या संशयावरुन त्याला त्रास दिला आणि डोक्यावरील केस काढणे, तापत्या निखाऱ्यावरुन चालवयास लावणे, चांभार कुंडातील अशुध्द पाणी पिण्यास लावणे अशा प्रकारचे वेगवेगळया पध्दतीने अत्याचार केले. या संबंधीची तक्रार पोलिसांत नोंदवण्यात आली. परंतु पोलिसांनी याबाबत चौकशी सुध्दा केली नाही. तेव्हा यासंबंधी चौकशी होऊन आज ही हरिजन, गरीब लोकांवर अत्याचार होत आहेत हे उघडकीस आले पाहिजे अशी मागणी कडू पाटील यांनी केली.[115]

क) आर्थिक :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या विधानसभेतील कामगिरीचा आढाव॥ घेतांना आर्थिक विषयामध्ये आर्थिक बजेटवरील त्यांचे विचार, तसेच वेगवेगळया विभागाच्या पुरवणी मागण्याबाबत त्यांनी व्यक्त केले आपले मत या विषयात कडू पाटील यांनी सक्रीय सहभाग घेवून आपले विचार सभागृहात व्यक्त केले व महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रश्नावर प्रकाश टाकून सरकारच्या निर्णयावर कधी टिका करुन तर कधी सरकारच्या धोरणाला पाठिंबा व्यक्त करुन सरकारला योग्य आर्थिक धोरण घेण्यास भाग पाडले होते.

I)आर्थिक बजेट वरील चर्चा :-

†£Ö संकल्पावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

१९७२ ते १९७८ या कालावधीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अहमदनगर x•Ö»ÊÖ´Ö-ÖÛ»Ö ¸ÖÆü¸ÖÛ x¾Ö धानसभा मतदार संघाचे प्रतिनिधित्व महाराष्ट्राच्या विधानसभेमध्ये केले. त्यांनी प्रामुख्याने ६ जुन १९७२ ते ११ ऑक्टोबर 1977 या कालावधीमध्ये अंदाजपत्रकावरील चर्चेत अभ्यासपूर्ण मत मांडले होते.

जुन १९७२ मधील अंदाजपत्रकावरील चर्चेत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग -

२२ जुन १९७२ रोजी अंदाजपत्रकावरील चर्चेमध्ये भाग घेतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पुढीप्रमाणे विचार मांडले. अंदाजपत्रकाची वित्त मंत्र्यांनी जेव्हा मांडणी केली तेव्हा असे सांगितले की, या राज्यातील श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील विषमता कमी करुन दोघांना ही समान स्थानावर आणण्यासाठी हे शासन वचनबध्द आहे. परंतु प्रत्यक्षात असे दिसत आहे की, महाराष्ट्रामध्ये श्रीमंताची श्रीमंती आणि गरीबांची गरीबी अधिक वाढत चालली आहे. अनेक मंडळी अर्धपोटी तर काही उपाशी आहेत. अनेकांना राहावयास घर नाही वर आकाश आणि खाली धरणी अशा तऱ्हेने अनेक लोक जीवन जगत आहेत. शिक्षणाच्या दृष्टीने कोणते ही प्रगतीशील पाऊल टाकण्यात आलेले नाही. गरीबांना मोफत शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने कोणतीही योजना यामध्ये नाही. त्यामुळे गरीबांच्या ´Öलांना शिक्षण घेणे अवघड आहे. रोजगार हमी योजनेतून सर्व मजुरांना काम मिळाले आहे का? असा प्रश्न ही कडू पाटील यांनी यावेळी उपस्थित करुन म्हणाले की, अनेकांना काम मिळाले नाही. ज्यांना काम मिळाले त्यांना घरापासून

लांब मिळाले. रोजंदारी अतिशय कमी मिळाली अशा रोजगार हमी योजनेचा काय उपयोग यामुळे गरीबांची जी गरीबी आहे ती कमी होणार नाही.

महाराष्ट्रामध्ये प्रकल्पाकरिता ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी घेतल्या आहेत. त्या प्रकल्पग्रस्तांच्या मुलांना शिक्षण देण्याची व अग्रहक्काने नोकरी देण्याची, घर देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे असे वित्त मंत्र्यांनी सांगितले पण जी घरे देण्यात आली ती अशी आहेत की त्यामध्ये –ोपले तर त्यांचे पाय भिंतीला लागतात मग त्यांनी आपल्या मुलांना, आलेल्या पाहुण्यांना घेऊन कसे रहावे. प्रकल्पाकरीता घेण्यात आलेल्या जमिनीचा मोबदला एक वर्ष होऊन ही मिळा»Ö»Öê नाही. असे कडू पाटलांनी सांगितले.

शेतकरी, शेतमजूर, भूमिहीन यांची परिस्थिती हलाखीची आहे. त्यांना किमान वेतन मिळाले पाहिजे. शेतमजूर, भूमिहीन यांनी किमान वेतन मिळावे म्हणून मोर्चा काढला पण त्यांना किमान वेतना ऐवजी लाठीमार मिळाला. अशी परिस्थिती आहे. तेव्हा याचा सभागृहामध्ये विचार –ााला पाहिजे. अशी मागणी केली.

पाणी टंचाईबाबत विचार मांडतांना कडू पाटील यांनी सांगितले की अनेक गावामध्ये पाणी टंचाई आहे. काही गावे अशी आहेत की त्यांना पाणी विकत घ्यावे लागते. तेव्हा पाणी टंचाईच्या ज्या काही योजना असतील त्या ताबडतोब कार्यान्वित कराव्यात आणि पाणी टंचाई दूर होईल अशा पध्दतीने सरकारने प्रयत्न करावे अशा अनेक सुचना कडू पाटील यांनी अंदाजपत्रकावरील चर्चेमध्ये केल्या.[116]

´ÖÖ“Ö 1973 ´Ö¬ÖÖ»Ö †£ÖÔसंकल्पावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

सन्Ö 1973-१९७४ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पावर सभागृहामध्ये चर्चा चालू असतांना दिनांक ५ मार्च १९७३ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या विषयावर आपले मत मांडले. त्यावर बोलतांना कडू पाटील म्हणाले की, राज्य शासनाने समाजवादी विचारसरणीकडे वाटचाल सुरु केली आहे की नाही हे या †£ÖÔसंकल्पात शोधण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा समाजवादाकडे वाटचाल त्यामध्ये दिसून आली नाही. ÃÖ¾ÖÃÖÖमान्य माणसाला जीवनावश्यक गोष्टी मिळाल्या

पाहिजेत, त्याला पोटभर अन्न मिळाले पाहिजे, अंगावर घालायला कपडे मिळाले पाहिजे, त्याला रहायला घर मिळाल पाहिजे, शिक्षण मिळाल्यानंतर त्याला नोकरी मिळाली पाहिजे अशी व्यवस्था होणे अगत्याचे आहे. समाजाच्या या मुलभूत गोष्टी आहेत याचा अर्थ संकल्पात कोणताही उल्लेख नाही हे कडू पाटील यांनी सभागृहाच्या निदर्शनास आणून दिले.

जे वयोवृध्द लोक काम करु शकत नाही अशा लोकांना डोल (वृध्दापकालीन पेन्शन) मिळत नाही. अशा तऱ्हेच्या तक्रारी आम्ही अनेक वेळा, अनेकांनी या ठिकाणी केल्या पण अनेकांना डोल मिळत नाही अशी परिस्थिती दिसते. अशा सर्व लोकांना डोल देण्याची तरतुद या अर्थसंकल्पात केली असती तर चांगले –ाले असते. अशी सुचना आपल्या भाषणात करुन अशा तऱ्हेने कोणत्याही गोष्टीची लोकांना शाश्वती नसलेला हा अर्थसंकल्प संपुर्ण निराशाजनक आहे. असा घणाघाती प्रहार कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या अर्थसंकल्पावर बोलताना केला आणि समाजवादाकडे वाटचाल करणारा दृढ अर्थसंकल्प या राज्यात पुढच्या काळात तरी यावा अशी अपेक्षा त्यांनी आपल्या भाषणात केली.[117]

±Ö²Öãवारी १९७४ मधील अर्थसंकल्पावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

1974-१९७५ च्या अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी चर्चेमध्ये सहभागी होवून दिनांक २८ ±Ö²Ö¾ÖÖ¸üß 1974 ¸üÖê•Öß आपले विचार व्यक्त करताना सांगितले की वित्त मंत्र्यांनी बडया बागायतदारांना, बडया भांडवलदारांना, बडया कारखानदारांना खऱ्य अर्थाने कुठल्याही प्रकारचा हात लावला नाही. यांना हात लावला असता तर अर्थ मंत्र्यांना तुटीचे अंदाजपत्रक सादर करावे लागले नसते अशा प्रकारचे काही तरी बजेट येईल आणि राज्याची प्रगती होईल असे वाटत होते. समाजवादाचा फक्त जयघोष सरकार करते पण †£Öसंकल्पात त्याचा मागमोस ही दिसत नाही अशी टीका कडू पाटील यांनी केली.

प्रत्येक बाबतीत केंद्र सरकार मदत करीत नाही असे अर्थमंत्री सांगतात. वास्तविक राज्य सरकारने केंद्र सरकारकडे बोट दाखवण्याचे काही कारण नाही. राज्य सरकारने आपल्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. निवडणुकीमध्ये जी मंडळी

पैसा, गाडया पुरवतात अशा पैशावाल्या मंडळीवर कर बसवून राज्यासाठी लागणारा निधी उभारावा. त्यांच्या खिशातील पैसा काढून तो गोरगरीब लोकांसाठी वापरणे आवश्यक आहे. अशी स्पष्ट सुचना त्यांनी सरकारला दिली. दुष्काळा संदर्भात अनेक सदस्यांनी अनेक प्रकारच्या सुचना या ठिकाणी केल्या आहेत, †ापले मत त्यांनी व्यक्त केले आहेत. दुष्काळा संबंधी आम्ही चांगले काम केले †ÖÆ †ÃÖ ÃÖ¢ÖÖ-ÖÖ¸Öß सदस्यांनी सांगितले पण दुष्काळामध्ये अनेक मजुरांना काम मिळाले नाही, अनेकांना धतुरा मिश्रित अन्नधान्य खावे लागले, भुस्सा मिश्रित अन्न लोकांनी खाल्ले, अरगट मिश्रीत अन्न लोक खात आहेत. दुष्काळामध्ये काय केले आणि काय केले नाही याचे सत्ताधारी पक्षाच्या सदस्यांनी मुल्यमापन करणे अगत्याचे आहे असा मोलाचा सल्ला ×¤»ÖÖ.

विजेच्या प्रश्नासंबंधी बोलतांना मोठमोठया कारखानदारांना आणि भांडवलदारांना विज दरवाढ न करता जास्त विज वापरणारांना कमी दर आणि कमी विज वापरणारांना जास्त दर यामध्ये शेतकऱ्यांना जास्त दराने विज घ्यावी लागते. खऱ्या अर्थाने जर शेती उत्पादन वाढवायचे असेल तर शेतकऱ्यांना स्वस्त दरामध्ये विज द्यावी. मोठया भांडवलदार किंवा कारखानदारांना मोठया प्रमाणात ÃÖ™ ×¤»Ö»ÖÖß †ÖÆ. ¯Öरंतु शेतीसाठी जे शेतकरी विज वापरतात त्यांना सुट देण्याची आवश्यकता आहे. परंतु अर्थ संकल्पामध्ये या बाबतीत काहीही दिसत नाही. सर्वसामान्य गरीब, शेतकऱ्यांच्या बाबतीत हा अर्थसंकल्प निराशा जनक †ÖÆ †ÃÖ मत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या अर्थसंकल्पावर व्यक्त केले.[118]

प्रधानमंत्र्यांच्या नवीन आर्थिक कार्यक्रमावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

प्रधानमंत्र्यांच्या नवीन आर्थिक कार्यक्रमाबाबत मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी मांडलेल्या प्रस्तावावर सभागृहामध्ये चर्चा चालू असतांना दिनांक १३ ऑगस्ट १९७५ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले विचार मांडले. त्या विषयी ²ÖÖ»ताना कडू पाटील म्हणाले की, पंतप्रधानांनी जो वीस कलमी आर्थिक कार्यक्रम ×¤»ÖÖ †ÖÆ, ही देशाच्या दृष्टीने चांगली घटना घडत आहे म्हणून कडू पाटील यांनी या कार्यक्रमाचे स्वागत करुन पाठींबा दिला. एवढेच नव्हे तर हा सर्व कार्यक्रम आमच्याच पक्षाचा आहे असेही त्यांनी सांगितले. हा कार्यक्रम राबवत

असतांना अनेक अडथळे येवू शकतात. तसेच रोजगार हमी योजना आपल्या राज्यात राबवत असताना प्रत्यक्ष सर्व लोकांना रोजगार मिळत नाही. ज्यांना मिळाला त्यांना त्याचे पुरेसे वेतन मिळत नाही. जे वेतन मिळते ते फारच कमी आहे. तेव्हा त्यांना वेतन वाढवून दिले पाहिजे. कारण त्यांना जगण्यासाठी जीवनावश्यक वस्तु खरेदी करता येतील.

ग्रामीण भागामध्ये घरे बांधून देण्यासाठी म्हणून सरकारने १५० रुपये देण्याचे ठरवले. त्यामध्ये घर बांधता येणार नाही म्हणून दोनशे रुपये त्यांना घर बांधण्यासाठी देण्यात यावे. या कार्यक्रमासाठी सरकारने सहकारी साखर कारखान्यांना आव्हान केले होते. त्याप्रमाणे कारखान्यांनी प्रतिसाद दिला पण त्यांच्याकडून अंमलबजावणी –ाली नाही. तेव्हा त्यांच्याकडून अंमलबजावणीचा †ाग्रह धरला पाहिजे. तसेच शहरामध्ये ज्या अ, ब, क वर्गीय नगरपरिषदा आहेत त्यांच्या कार्यक्षेत्रामध्ये ही –ोपडपट्टयांचे प्रश्न आहेत. ते सोडवण्याच्या दृष्टीने काहीतरी योजना केली पाहिजे. सुशिक्षित बेकारांच्या दृष्टीकोनातून देखील विचार करण्याची गरज आहे. विडी कामगारांच्या बाबतीत अनेक तक्रारी आहेत. या कामगारांना आतापर्यंत बोनस दिला जात होता तो देण्याचे सुध्दा मालकांनी नाकारले आहे. त्या दृष्टीने बोनस देण्याचा प्रयत्न –ाला पाहिजे अशा मागण्या कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात केल्या.[119]

मार्च १९७५ मधील अर्थसंकल्पावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभागी :-

1975-१९७६ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पावर सभागृहामध्ये सर्वसाधारण चर्चा चालू असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक २४ मार्च १९७५ रोजी अर्थसंकल्पावर आपले विचार व्यक्त करताना सांगितले की, आज महागाईने कहर केलेला आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला जीवन नकोसे –ालेले आहे. त्याला दिलासा देण्याच्या दृष्टीने या अर्थसंकल्पामध्ये काहीही उपाययोजना करण्यात आलेली नाही असे स्पष्ट मत त्यांनी व्यक्त केले.

रोजगार हमी योजना करण्यात आली पण मजुराला त्यामधून रोजगार मिळाला का? त्याला जी मजूरी मिळणार आहे ती पुरेशी मिळेल का? त्याला त्याची मजूरी वेळेवर आणि पुरेशी मिळा»ी तरच त्याला त्याचा उपयोग होईल.

आज मजुराला पुरेशे धान्य मिळत नाही. ग्रामीण भागामध्ये मजुराला बारा किलो धान्य देण्यात आले पाहिजे. पण त्याला प्रत्यक्ष दोन किलोपेक्षा जास्त धान्य मिळत नाही. याची तरतुद यामध्ये केलेली नाही.

¸Öज्यातील विज उत्पादनाबाबत आणि वितरणाबाबत अनेक सदस्यांनी तक्रारी केल्या. पाण्यापासुन विज निर्मिती केली तर ती स्वस्त असते आणि कोळशापासुन तयार केलेली विज महाग पडते म्हणून पाण्यापासुन विज निÖÙ´ÖŸÖß करुन ती शेतीला पुरवण्यात यावी. त्यामुळे शेतीचे उत्पन्न वाढवता येईल यादृष्टीने या आर्थिक वर्षामध्ये जास्तीत जास्त तरतुद करणे आवश्यक होते पण ती या ठिकाणी केलेली दिसत नाही. ही गोष्ट कडू पाटील यांनी सभागृहाच्या निदर्शनास आणुन दिली.

अर्थसंकल्पामध्ये अर्थमंत्र्यांनी सांगितले की, आदिवासी आणि गरीब शेतकऱ्यांना राहण्यासाठी –ोपडया बांधून देण्यात येणार असून त्यासाठी प्रत्येक ¯•Ö»ÊÖÃÖÖšी आर्थिक तरतुद करण्यात येणार आहे. तेव्हा कडू पाटील यांनी सांगितले की गरज आणि केलेली तरतुद पहाता एवढया तुटपुंज्या तरतुदीमध्ये अतिशय निकृष्ट प्रकारची घरे तयार होतील. त्यामध्ये माणसांनÖ –ोपता ही येणार नाही आणि त्यांच्या कुटुंबाला त्या –ोपडया अपुऱ्या पडतील. तेव्हा जी आर्थिक तरतुद करण्यात आली आहे. त्यातुन या –ोपडया व्यवस्थित होतील की नाही अशी शंका त्यांनी आपल्या भाषणात व्यक्त केली.

वन विकासाबाबत आजची स्थिती पाहिली तर वन विकासाऐवजी अनेक ठिकाणी वनसंहार चालू आहे. त्यामुळे पावसाचे प्रमाण ही कमी –ाले आहे. वनांची फार मोठया प्रमाणावर तोड होऊ लागल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. तसेच पुर्नवसन संबंधी कायदा करणार आहे अशी नुसती घोषणा करण्यात आली. त्यादृष्टीने अजून कायदा करण्यात आलेला नाही. तेव्हा पुर्नवसनाचा कायदा करणे आवश्यक आहे. पुर्नवसनासाठी जी आर्थिक तरतुद अर्थसंकल्पात करावयास पाहिजे होती ती केली नसल्यामुळे शासनाने त्या गोष्टीचा विचार करावा अशी सुचना ही कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणात केली.[120]

´ÖÖ“Ö 1९७६ मधील अंदापत्रकावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

1976-१९७७ चे अंदाजपत्रक अर्थ मंत्र्यांनी सभागृहामध्ये सादर केल्यानंतर सर्वसाधारण चर्चेमध्ये भाग घेताना दिनांक २२ मार्च १९७६ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले विचार व्यक्त केले. या राज्यामध्ये अनेक गोष्टी होणे आवश्यक आहे. बेकारी, महागाई बाबतीत शासनाने घेतलेल्या निर्णयाचा फारसा उपयोग होत नाही. बेकारांची संख्या मोठया प्रमाणावर वाढत आहे. उद्योगधंदा सुरु करण्यासाठी शासनाने योजना आखल्या आहेत परंतु त्यांच्याकडे पंधरा टक्के रक्कम भरण्यासाठी नाही. त्यामुळे ती रक्कम शासनाने भरुन त्यांना कर्ज उपलब्ध करुन द्यावे अशी मागणी केली.

वन संरक्षण आणि वनवाढ होण्यासाठी अर्थसंकल्पात फारशी तरतुद केलेली नाही. वनवृध्दी करण्याच्या योजना आखल्या जातात पण –ाडाचे संरक्षण करण्यासाठी काही उपाययोजना नसल्यामुळे अनेक गावातील डोंगर उघडे –ÖÖ»Ö आहेत. पडीक व डोंगराळ जमिनीवर –ाडे लावली तर जमिनीची धुप होणार नाही. यादृष्टीने अर्थसंकल्पात पाठपुरावा केलेला दिसत नाही. महागाईच्या ÃÖ¤³ÖÖÔÖ ²ÖÖê»Öताना त्यांनी सांगितले की, शेती मालाचे भाव मात्र भरभर कमी होत आहेत आणि इतर मालाचे भाव कमी होत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती हालाखीची –ाली आहे. खते, बियाणे, औषधे अशा शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तूचे भाव कमी होत नाहीत ते कमी होणे आवश्यक आहे अशी मागणी त्यांनी केली.

कुटुंब नियोजनाबाबत सक्ती किंवा कायद्याचा अवलंब करण्यापेक्षा लोकांना विश्वासात घेऊन त्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत. मलेरिया होऊ नये म्हणून डासांचे निर्मुलन करण्यासाठी उपाय योजना कराव्यात. कापुस एकाधिकार योजनेने खरेदी केलेल्या कापसाचे पैसे शेतकऱ्यांना लवकरात लवकर मिळणे आवश्यक आहे. अशा अनेक मागण्या कडू पाटील यांनी आपल्या भाषणामध्ये केल्या.[121]

मार्च १९७७ मधील अंदाजपत्रकावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग :-

1977-१९७८ या वर्षाचे अंदाजपत्रक अर्थ मंत्री यशवंतराव मोहिते यांनी सभागृहात सादर केल्यानंतर सर्वसाधारण चर्चेमध्ये दिनांक २८ मार्च १९७७ रोजी

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी भाग घेऊन आपले अभ्यासपूर्ण विचार मांडले. यावर बोलताना त्यांनी सांगितले की, माणसाच्या मुलभुत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा याविषयी सरकारने पावले उचलली परंतु बेघरांना घरे देण्याची जी योजना आहे. तीची अंमलबजावणी योग्यप्रकारे –ााली नाही. जी घरे बांधली ती निकृष्ट प्रतीची असून काही घरे गावापासून फार लांब आहेत. त्यामुळे त्यामध्ये कोणी रहावयास जात नाही, अशी अवस्था मोफत घरांची आहे. अशाप्रकारे या योजनेची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. शेतकऱ्यांच्या बाबतीमऩ्ये पाच रुपये व त्यापेक्षा कमी शेतसारा भरणाऱ्या शेतकऱ्यांना शेतसाऱ्यामध्ये माफी दिली आहे. पण वर्षाकाठी चार-पाच रुपये शेतसाऱ्यामध्ये शेतकऱ्यांना शेतसाऱ्यामध्ये माफी दिली म्हणजे ±úÖ¸ü ´ÖÖŠß ÃÖ¾Ö»ÖŸÖ दिली आहे. असे मानन्याचे कारण नाही. तो फार मोठा दिलासा होऊ शकत नाही.

किमान वेतनाच्या बाबतीत कायदा केला पण त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. शेतकऱ्यांना किमान वेतन मिळत नाही. रोजगार हमी वरील कामाच्या बाबतीत हीच परिस्थिती आहे. काही मजुरांना एक रुपया मजूरी मिळाली आहे. अन्नधान्याच्या बाबतीत वाढ –ााली, सरकारने ही भरपुर अन्नधान्य आहे अशा घोषणा केल्या. परंतु स्वस्त धान्य दुकानामध्ये धान्य मिळत नाही. मिळाले तर भरपुर मिळत नाही. अनेक वेळा दुकानात धान्यच शिल्लक नसते. यालÖ सरकारची वितरण व्यवस्था जबाबदार असून सरकारने वितरण व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करावी अशß ÃÖचना त्यांनी आपल्या भाषणात केली.

मुख्यमंत्र्यांनी अल्प बचतीबाबत आपल्या भाषणात सांगितले पण या अल्प बचतीमुळे शेतकऱ्यांवर मोठा अन्याय –ााल्याचे कडू पाटील यांनी सांगितले. साखर कारखाने एका टनाला दोन रुपये अल्प बचत कर वसूल करतात. शेतकऱ्याला कोणत्याही कार्यालयात गेल्यावर अल्प बचत भरावी लागते. प्रत्येक सरकारी कार्यालयामध्ये अल्प बचत मागितली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांवर फार मोठा अन्याय होऊन शेतकऱ्यÖ“Öß ´ÖÖŠß ÃÖÃÖहोलपट होत आहे. याकडे शासनाने लक्ष द्यावे अशी टीका कडू पाटील यांनी केली.[122]

II) सुधारणा विधेयकावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभागÖ :-

जनजातीच्या व्यक्तींची आर्थिक स्थिती सुधारणा विधेयक सभागृहामध्ये मांडले असतांना दिनांक ९ डिसेंबर १९७६ रोजी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी बोलतांना सांगितले की, या विधेयकाचे मी स्वागत करतो पण आजच्या परिस्थितीमध्ये हे विधेयक फार अपुरे आहे. याचा अर्थ प्रगतीचे पाऊल आम्ही टाकीत आहोत असे एकीकडे सांगायचे आणि प्रत्यक्षात प्रगती करायची नाही. या कायद्याची अंमलबजावणी करीत असतांना येणाऱ्या अडचणी काय आहेत त्या दृष्टीने प्रयत्न करुन या अडचणी सोडवल्या पाहिजेत. आदिवासीसाठी होणारे कायदे हे त्यांच्यापर्यंत पोहोचले पाहिजेत. याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे. आदिवासी विभागामध्ये अनेक अडचणी आहेत. तेथे उद्योगधंदे नाहीत तेव्हा आदिवासी भागात उद्योगेधंदे सुरु केले पाहिजेत. आदिवासी मुलांना शिक्षण देण्यासाठी पुरेशा आश्रमशाळा नाहीत. तेव्हा आश्रम शाळांची संख्या वाढली ¯ÖÖ×Æ•Ö. यासाठी शासनाने डोळयात तेल घालून या कायद्याची आणि विकास योजनांची अंमलबजावणी केली पाहिजे असे मत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी व्यक्त केले.[123]

III) आर्थिक विभागासंबंधी सभागृहात कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ü»Ö यांनी ×¾Ö“ÖÖ¸ü»Ö»Ö प्रश्न :-

सभागृहामध्ये प्रश्न उत्तराच्या कालखंडामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील दुष्काळी कामावरील गरोदर स्त्रीयांना देण्यात आलेला डोल या विषयी दिनांक १४ डिसेंबर १९७३ रोजी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला. याबाबत स¸ü कारच्या वतीने महसुल मंत्री ह. गो. वर्तक यांनी ×•Ö»ÊÖतील प्रत्येक तालुक्यात मागणी केलेल्या स्त्रीयांची संख्या, रक्कम मंजूर करण्यात आलेल्या स्त्रीयांची संख्या आणि मंजूर करण्यात आलेली रक्कम याविषयी तालुकावार सविस्तर माहिती दिली.[124] अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील दुष्काळी कामावरील मजुरांचा अनपेड पगाराबाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दिनांक २२ ऑगस्ट १९७३ रोजी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला तेव्हा सरकारच्या वतीने महसुल मंत्री ह. गो. वर्तक यांनी सांगितले की, पुढील मस्टरच्या पेमेंटच्या वेळी सर्व मजुरांचे अनपेड पगार करण्यात µÖêÝÖß»Ö.[125] टंचाई निवारणार्थ केंद्राकडून

मिळालेल्या अर्थसहाय्याच्या बाबत कॉ. पी. बी. कडू पाटील व इतर विधानसभा सदस्यांनी दिनांक १९ फेब्रुवारी १९७३ रोजी सभागृहात प्रश्न उपस्थित केला. त्याबाबत सरकारच्या वतीने महसुल मंत्री ह. गो. वर्तक यांनी सविस्तर निवेदन केले.[126]

IV)अनुदानाकरीता पुरवणी मागण्यावरील चर्चेमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील सहभागी :-

दिनांक २१ ऑगस्ट १९७२ रोजी सभागृहात शिक्षण विभागाच्या अनुदानाकरीता पुरक मागण्या यावर सरकारकडून चर्चा करण्यासाठी सभागृहापुढे मांडण्यात आल्या. त्यावर आपले अभ्यासपुर्ण विचार मांडतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील म्हणाले की, प्राथमिक शिक्षणाबाबत असे सांगितले जाते की, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करुन आता आम्ही नव्या युगात पदार्पण करीत आहोत. पण प्रत्यक्षात प्राथमिक शिक्षणाची अवस्था पाहिली तर गरीबाला प्राथमिक शिक्षण ¤Ì´ÖÔ –ाले आहे. एका एका वर्गात शंभर शंभर मुले आहेत. तर काही ठिकाणी एका शिक्षकाकडे चार चार वर्ग आहेत अशा प्रकारे शाळा चालल्या आहेत. यामधून मुलांना चांगले शिक्षण मिळत नाही. तेव्हा शिक्षण क्षेत्रातील हा बॅकलॉक क¬Ö भरुन काढणार असे कडू पाटील यांनी सरकारला प्रश्न विचारला. तसेच सरकार गोगलगाईच्या गतीने चालते असे ही ते म्हणाले. माध्यमिक शिक्षणाबाबत सांगतांना ते म्हणाले की काही शाळांना परवानगी नाकारली तर काही शाळांनी सरकारवर दबाव आणल्यावर परवानगी देण्यात आली. सरकार जर अशा रितीने शाळांना परवानगी देत असेल तर महाराष्ट्रात खाजगी संस्था शाळा काढण्यासाठी पुढे येणार नाहीत तेव्हा सरकारने शिक्षणासंबंधी दक्ष असावे अशी सुचना कडू पाटील यांनी केली.[127]

दिनांक २२ मार्च १९७३ रोजी सभागृहात पाटबंधारे व वन विभागाच्या अनुदानाकरिता पुरक मागण्या सरकारकडून चर्चा करण्यासाठी सभागृहापुढे आणल्या. त्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी भाग घेताना सरकारी धोरणावर टीका करुन काही उपाय सुचवले. त्यामध्ये पाऊस पडला नाही. तर पाण्याचा प्रश्न सोडवणे व पाण्याचे न्याय वाटप करता येणार नाही. त्याचप्रमाणे सरकारच्या ज्या आठमाही आणि बारामाही पाण्याच्या योजना आहेत. त्यामधून बागायतदार

पाणी चोरतात. त्यामुळे शासनाचा आर्थिक तोटा होतो. तसेच बागायतदारांनी या कॅनॉलच्या पाण्यावर अवलंबून न राहता स्वतःची विहिर खोदून तीच्या पाण्याचा वापर शेतीसाठी करावा. तसेच शासन नवीन धरण बांधते आणि लांब कुठे तरी 100-२०० मैलावर पाणी देण्याचा प्रयत्न करते. यामुळे पाणी वाया जाते. त्याऐवजी जेव्हा नवीन योजना केल्या जातात तेव्हा पाण्याचा नास होणार नाही, पाणी वाया जाणार नाही, पाण्याची चोरी होणार नाही असे काही उपाय शोधले पाहिजेत. कमी खर्चात पाणी पुरवठा करायचा असेल तर पाईप लाईनने पाणी पुरवठा करता येईल. विजेच्या बाबतीत बोलतांना कडू पाटील म्हणाले पाण्यापासून विज बनवली तर कमी खर्चात विज तयार होईल व शेतीला ही स्वस्तामध्ये विज देता येईल. या गोष्टीचा सरकारने विचार करावा असे त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले.[128]

नगरविकास, आरोग्य व गृह निर्माण विभागाच्या अनुदानाकरिता मागण्या दिनांक २५ मार्च १९७४ रोजी सरकारने सभागृहासमोर मांडल्या. त्यावर आपले विचार व्यक्त करताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्याच मतदार संघातील उदाहरण दिले आणि सांगितले की, राहुरी येथील नगरपालिक»Öा 'ब' वर्ग दर्जा देण्यात आला. तेथे निवडणुका घेणे गरजेचे होते. पण नगरविकास खात्याने नवीन बॉडी नियुक्त केली आहे. या बॉडीने शहरामध्ये बांधकाम करुन विस्तार करण्याचे ठरवले पण राहुरी शहर पुररेषेमध्ये येत असून तेथ ‡.ÃÖ. 1961 ÃÖÖ»Öß ´ÖÖšÖ ¯Ö¸ आला होता. तेव्हा अशा ठिकाणी बांधकाम करणे धोक्याचे आहे. याकडे सरकारने लक्ष द्यावे. महाराष्ट्रामध्ये अनेक शहर वसत आहेत. तेथे मल विसर्जनाच्या दृष्टीकोनातून आणि मैला वाहून नेण्याच्या दृष्टीकोनातून सरकारने काही खास योजना करुन या देशामध्ये माणसाला माणसासारखे जगता आले पाहिजे. याचßÆß काळजी घ्यावी. महाराष्ट्रातील हिवताप निर्मुलनाच्या दृष्टीने लोकांमधील ग֏¸ÃÖ´Ö•Ö दूर करुन नवीन औषधे शोधून काढली पाहिजेत. पण प्रत्यक्षात महाराष्ट्रामध्ये अजून हिवताप निर्मुलन –ाले नाही. असा आरोप कडू पाटील यांनी सरकारवर केला. नवीन कारखान्यांना परवानगी देतांना त्यांच्यामुळे पाणी दुषित होणार नाही व त्यामुळे नद्यांचे पाणी ही खराब होणार नाही अशी अट त्यांच्यावर लादण्यात यावी. तरच त्यांना परवानगी देण्यात यावी अशी ही कडू पाटील यांनी सरकारला सुचना केली.[129]

दिनांक २२ एप्रिल १९७५ रोजी सरकारने उद्योग व कामगार विभागाच्या अनुदानाकरीता पुरक मागण्या चर्चा करण्यासाठी सभागृहापुढे आणल्या. त्यावर आपले विचार व्यक्त करताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कामगारांच्या मागण्या बाबत काही सचना केल्या. त्या सचनांचा विचार करावा अशी मागणी त्यांनी केली. त्यामध्ये कामगारांच्या मागण्यासंबंधी असणारी मिनिमम बेज कमिटी नेहमी पाच वर्षांनी नेमली पाहिजे अशी मागणी केली. विडी धंद्यासारख्या महत्वाच्या धंद्यातील कामगारांच्या मागण्या मालक वर्गाकडून नेहमी डावलल्या जातात. त्यादृष्टीने शासनाने लक्ष घालावे तसेच कामगाराने किती काम केले आणि पगार किती मिळाला याचे कार्ड देण्यात यावे. अशा अनेक तक्रारी विडी कामगारांच्या असून शासनाने त्यांच्या तक्रारीकडे लक्ष द्यावे. सोलापूर येथील हातमाग कामगारांनी किमान वेतनासाठी, बारा टक्के बोनससाठी, चार रुपये मजुरीमागे वाढ मिळण्यासाठी आणि पुरेसे धान्य मिळण्यासाठी मागणी केली होती. परंतु त्या बाबतीत शासनाने अजून लक्ष दिले नाही. असा आरोप सरकारवर करुन विज कपातीमुळे अनेक हातमाग कामगरांना ले ऑफ दिला जातो. त्यावरही शासनाने योग्य ती दखल घेऊन निर्णय घ्यावा. ऊस तोडणी करणारे जे कामगार आहेत. त्यांनी ऊस तोडणी केल्यानंतर तो माल वाहून नेण्यासाठी वापरणाऱ्या बैलगाडयांसाठी चांगले रस्ते नसल्यामुळे बैलांना आणि ऊस तोडणी कामगारांना त्रास होतो. त्या दृष्टीने रस्त्यांच्या दुरुस्तीचा निर्णय घेऊन चांगले रस्ते करण्याच्या दृष्टीने कारखान्यांना हुकूम देण्यात यावे अशी सुचना करण्यात आली. कापड धंद्याच्या बाबत अनक तक्रारी असून या कापड धंद्याचे राष्ट्रीयकरण करावे अशी अनेक दिवसांपासून मागणी आहे. याबाबत शासनाने ताबडतोब पाऊल उचलावे अशा कामगारांच्या बाबतीत अनेक सूचना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले विचार व्यक्त करतांना सरकारला केल्या.[130]

5.2 बाभळेश्वर येथे आजी-माजी कम्युनिस्टांचा मेळावा आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान :-

अहमदनगर जिल्ह्यामधील बाभळेश्वर येथे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्षातील आजी-माजी कार्यकर्त्यांचा एक मेळावा घेतला. कॉ. बाबा

आरगडे आणि भानुदास पाटील चौधरी हे दोघे सात्रळ येथे कॉ. पी. बी. कड ¯ÖÖ™ß»Ö यांच्याकडे गेले आणि त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षातील आजी-माजी कार्यकर्त्यांचा मेळावा या विषयावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे आग्रह धरला. नुसता आग्रह धरला नाही तर भानुदास पाटील म्हणाले, 'अप्पा तुम्हीच हा कार्यक्रम यशस्वी करु शकता.' मग कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी १४ जानेवारी १९९६ या दिवशी बाभळेश्वर येथे आजी-माजी कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांचा मेळावा घेण्याचे निश्चित केले.[131]

तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्ष सोडून कॉंग्रेस पक्षामध्ये गलेले अण्णासाहेब शिंदे यांच्यासारखी जी काही कार्यकर्ते असतील त्यांना या मेळाव्यासाठी आमंत्रित करण्यात आले. त्याचबरोबर जिल्ह्यामधील कम्युनिस्ट पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना ही या मेळाव्यासाठी आमंत्रित करण्यात आले आणि प्रत्येकाला या मेळाव्यामध्ये मन मोकळया पध्दतीने, खुल्या मनान त्यांना स्वत:ची व्यक्तीगत मत व्यक्त करण्यास सांगितली. ही मत सामाजिक, राजकीय आणि सद्य स्थितीमध्ये काय करायला पाहिजे. अशा विषयाच्या अनुषंगाने असावीत असे निश्चित करण्यात आले. मेळाव्याचे अध्यक्ष भाऊसाहेब थोरात यांना करण्यात आले. बाभळेश्वर येथील Áß¸ü´Öपुर दुध जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी दुध व्यावसायिक व प्रक्रिया संघ, बाभळेश्वर या दुध संघाच्या मैदानामध्ये हा मेळावा घेण्यात आला. अनेक आजी-´ÖÖ•Öß कार्यकर्त्यांनी या मेळाव्यामध्ये आपआपले मत व्यक्त केले. कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी जे पक्ष सोडून गेले त्यांच्याबद्दल आक्षेप नोंदवले, तसेच जे कम्युनिस्ट पक्ष सोडून गेले त्यांनी या मेळाव्यात आपले विचार व्यक्त केले. त्यामध्ये कम्युनिस्ट कसे आणि कुठे चुकले, आम्ही घेतलेला निर्णय कसा बरोबर आहे असे आपल्या निर्णयाचे समर्थन केले. अशाप्रकारे प्रत्येकाने आपले मत व्यक्त केले.

या मेळाव्यामध्ये आलेल्या कार्यकर्त्यांच्या विचारामध्ये आदान प्रदान –Ö»Öê. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी मोठया कष्टाने, खूप मेहनत घेवून हा मेळावा यशस्वी केला. मेळावा संपल्यानंतर सर्वांना चांगल्या प्रकारचे जेवण दिले. जेवणानंतर सर्वांना आईस्क्रीम ही देण्यात आली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे हे वाखाणण्यासारखे काम होते. सर्व आजी-माजी, जुन्या नव्या कम्युनिस्टांना एकत्र आणून हा मेळावा यशस्वी केला. या मेळाव्याचा सर्वात मोठा फायदा असा –ााला की, आजी-´ÖÖ•Öß

कम्युनिस्टांमध्ये एक प्रकारची कटुता होती. एकमेकांजवळून गेले तरी ते ऐकमेकांसोबत बोलत नसत. ही कटुता संपुष्टात आली. एकमेकांबद्दलचा द्वेष कमी –ाला. मेळाव्यापूर्वी कम्युनिस्ट कार्यकर्ता हा कम्युनिस्ट पक्ष सोडून गेलेल्या कार्यकर्त्यांबद्दल तिरस्कार व्यक्त करायचा, याच काय खर हा काँग्रेसमध्ये गेला असे द्वेषाने म्हणत असे. पण मेळाव्यानंतर प्रत्येक कार्यकर्त्यांमधील कटुता, हिनवून बोलणे, तिरस्कार असे प्रकार कमी –ÖÖ»Ö. प्रत्येकाचे व्यक्तीगत विचार वेगळे असतात. हे विचार बाजूला ठेवून व्यक्तीगत विचारापासून ऐकमेकांना लांब न्यायचे नाही असे प्रत्येकाने ठरवले. हे या मेळाव्याचे सर्वात मोठे फलीत होय.[132] असे कॉ. ²ाबा आरगडे यांनी मुलाखतीमध्ये सांगितले.

5.3 स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा घेण्यात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी एखादी गोष्ट करायची ठरवली की ती करण्यासाठी ते प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतात. त्यांची सहनशक्ती आणि चिवटपणा वाखाणण्याजोगा आहे.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील महाराष्ट्र राज्य स्वातंत्र्य सैनिक संघटनेचे अध्यक्ष होते. तेव्हा त्यांनी कोपरगांव येथे महाराष्ट्रातील सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा आयोजित करण्याचे ठरवले. मेळाव्याचे अध्यक्ष स्थान भाऊसाहेब थोरात यांनी स्वीकारावे असे त्यांनी सांगितले आणि भाऊसाहेब थोरात यांनीही ते मान्य केले. भाऊसाहेब थोरात यांचा होकार मिळताच कॉ. पी. बी. कडू पाटील जोमाने कामाला लागले. पंधरा दिवसाच्या अंतराने मेळाव्याची तारीख निश्चित केली. कोपरगांव येथे राहणारी भाऊसाहेब थोरात यांची मुलगी सौ. रोहिणी देशमुख यांना सर्व पाहुण्यांची जेवणाची व्यवस्था करण्यासाठी अगोदरच निरोप दिला. सर्व प्राथमिक कामे मार्गी लागल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रमुख पाहुण्यांच्या शोधार्थ निघाले.

स्वातंत्र्य सैनिकांचे अनेक प्रश्न आहेत. या मेळाव्यातून या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी काही ठोस निर्णय व्हावेत या अपेक्षेने या मेळाव्यासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून महाराष्ट्र राज्याचे तत्कालीन विधी आणि न्याय मंत्री नामदार विलास काका उंडाळकर यांना आमंत्रित करण्याचे ठरवले. कारण विलास काकांचे वडील कै. दादा

उंडाळकर हे थोर स्वातंत्र्य सेनानी होते. त्यामुळे विलास काकांना प्रमुख अतिथी म्हणून बोलावणे उचित होते. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील विलासकाका उंडाळकर यांना समक्ष भेटण्यासाठी साताऱ्याला गेले. तोपर्यंत विलासकाका कराडला गेले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील कराडला गेले तर विलासकाका कोयना धरणावर गेल्याचे समजले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील कोयना धरणावर गेले तर मंत्री जावळी तालुक्यात एका दुर्गम खेडयात असल्याचे समजले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा प्रवास त्या खेडयाकडे सुरु –ााला. अखेरीस विलासकाकांची आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची भेट –ाली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्यांना मेळाव्याची कल्पना दिली आणि 'कोणत्याही परिस्थितीत तुम्ही या स्वातंत्र्य सैनिक मेळाव्यास प्रमुख पाहुणे म्हणून आलेच पाहिजे' असे आग्रही आणि हट्टपूर्वक निमंत्रण दिले. विलासकाकांनी पण संमती दिली. आपल्या डायरीमध्ये मेळाव्याचे ठिकाण, तारीख, वेळ, वार यांची नोंद केली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील मोठया उत्साहाने परतीच्या प्रवासाला निघाले.

पुढचे पंधरा दिवस कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या डोक्यात स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा एवढा एकच विषय होता. मेळाव्याचा दिवस उगवला. मेळाव्याचे अध्यक्ष या नात्याने भाऊसाहेब थोरात वेळेवर आले. दीड-दोनशे स्वातंत्र्य सैनिक राज्याच्या विविध भागामधून मेळाव्यासाठी मुद्दाम आले होते. बहुतेक सर्व स्वातंत्र्य सैनिक वयोवृध्द होते. वार्ध्यक्यामुळे त्यांची शारिरीक अवस्था विकल –ÖÖ»Öß ÆÖêŸÖß. काहींना तर आधाराशिवाय चार पावले चालणे सुध्दा मुश्किल –ÖÖ»Ö ÆÖêŸÖê.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि कोंडाजी जाधव यांची धावपळ चालू होती. ´ÖêôÖÖ¾ÖÖ Ã¤ुरु होण्याची वेळ टळून गेली होती. मंत्री महोदयांची वाट पाहण्यात दोन-तीन तास निघून गेले होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना मंत्री येतीलच अशी मनोमन खात्री वाटत होती. शेवटी मंत्री येतील तेव्हा येतील तोपर्यंत मेळाव्याचे कामकाज सरु करावे असे ठरले. कोंडाजी जाधव यांनी भाऊसाहेब थोरात यांच्या नावाची अध्यक्षीय सूचना मांडली, अनुमोदन –ाले. भाऊसाहेब थोरात यांनी अध्यक्ष स्थान ग्रहण केले.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रास्ताविकामध्ये मेळावा आयोजित करण्याचा उद्देश, त्यासाठी करावी लागलेली पूर्वतयारी, प्रमुख पाहुण्यांच्या भेटीसाठी केलेला

आटापिटा, जमलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांची विकलांग अवस्था व त्यांचे विविध प्रश्न इत्यादी बाबतचे सविस्तर विवेचन केले. मंत्री महोदय येतील अशी ठाम खात्री असल्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले भाषण तास दीड तास चालू Š¾Ö»Ö. ŸÖ¸ßÆß मंत्री महोदय येण्याची चिन्हे दिसेनात म्हणून शेवटी मेळाव्याचे औपचारीक उद्‌घाटन करुन घ्यावे असे ठरले. अहमदनगर जिल्ह्यातील एक पुढारी आणि राज्यमंत्री मंडळातील माजी मंत्री यांना उद्‌घाटनासाठी विनंती केली आणि उद्‌घाटन सोहळा पार पाडला.

उद्‌घाटकांनी स्वातंत्र्य सैनिक मेळाव्याचे उद्‌घाटन करण्याची संधी दिल्याबद्दल कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे मनापासून आभार मानले आणि भाषण केले. यानंतर भाऊसाहेब थोरात यांचे अध्यक्षीय भाषण –ाले. त्यामध्ये त्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी हा मेळावा आयोजित करण्यासाठी जवळपास दोन महिन्यांपासून किती व कशी तयारी केली. प्रयत्नांची किती पराकाष्टा केली याचा थोडक्यात आढावा घेतला. स्वातंत्र्य सैनिकांनी अतुलनीय त्याग आणि संघर्ष करुन देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. हे स्वातंत्र्य सैनिक आज •Ö•Ö¸ü –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆŸÖ. त्यांच्यात शारिरीक त्राण राहिलेले नाहीत, त्यांच्या व्यथा, वेदना न संपणाऱ्या आहेत. त्या वेदानांना वाचा फोडावी म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कानाकोपऱ्यातून स्वातंत्र्य सैनिकांना येथे एकत्र केले. या मेळाव्याची फलनिष्पत्ती चांगलß ÆÖ‡»Ö †¿Öß आपण अपेक्षा करुया. परंतु या निमित्ताने भाऊसाहेब थोरात यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना एक विनंती केली की, विद्यार्थी दशेपासून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अनेक चळवळी केल्या, संघर्ष केले, स्वातंत्र्य लढयात स्वतःला पूर्ण –ोकून दिले, कारावास भोगला, अनेक यातना सहन केल्या, स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये ही समाजातील उपेक्षित, दलित, पीडीत यांच्यासाठी लढे दिले. शेतकरी, कामगार, 3Ö×महीन यांच्यासाठी चळवळी उभारल्या, आयुष्य समाजासाठीच समर्पित केले. लोकांवर खूप प्रेम केले आणि लोकांचे ही खूप प्रेम मिळवले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या त्यागी आणि संघर्षमय जीवनाची नोंद भावी पिढयांच्या दृष्टीने फार मोलाची ठरणार आहे. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपला जीवनपट शब्दांकीत करावा.[133] अशाप्रकारे बाभळेश्वर येथील स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा कॉ.

पी. बी. कडू पाटील यांनी मोठया कष्टाने यशस्वी केला. कोंडाजी जाधव यांची त्यांना या कामी सावलीप्रमाणे मदत –ÖÖ»Öß.

5.4 सहकार चळ्वळीतील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वाटचाल :-

भारतामध्ये सहकार चळवळ तÖ¿Öß ±úार जुनी असून या सहकार चळवळीला शंभर वर्ष होऊन गेले आहेत. सहकार चळवळीचा उगम इंग्लंडमध्ये –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ»ÖÖ तरी या चळवळीने भारतात खऱ्या अर्थाने बाळसे धरले.[134] भारतात सहकार “ÖÔû¾ÖÔß“Öß ÃÖ¹ýü¾ÖÖŸÖ ब्रिटिशांच्या कालावधीमध्ये –ÖÖ»Öß. ‡.ÃÖ. १९०४ सालामध्ये या सहकार चळवळीसंबंधी कायदा –ााला. यानंतर या चळवळीला हळूहळू जनतेच्या चळवळीचे कायदेशीर स्वरुप प्राप्त –ÖÖ»Ö. ŸÖ¾ÖÆü ¯ÖÖÃÖÖन विविध क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्था कार्यरत आहेत.[135] या सहकार क्षेत्रामध्ये पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था, शेती व उद्योगधंद्याशी निगडीत असलेल्या संस्था यामध्ये दुध उत्पादक संस्था, पाणीवाटप संस्था, विविध कार्यकारी सहकारी संस्था अशा वेगवेगळया संस्थांचा सहकारी क्षेत्रामध्ये समावेश होतो. याबरोबरच औद्योगिक क्षेत्रातील सहकारी संस्था, कामगरांच्या व मजुरांच्या संस्था जशा ऊस तोडणी कामगार संस्था, मजूर सहकारी ÃÖÖÃ£ÖÖ †¿Öï वेगवेगळया क्षेत्रात सहकारी चळवळीचा संबंध सर्वसामान्य माणसाशी †Ö»ÖÖ †ÖÆü.

महाराष्ट्रातील संतांनी एकतेची आणि दुसऱ्यासाठी त्याग करण्याची शिकवण मराठी माणसास दिली. समर्थ रामदासांनी "दुसऱ्याच्या सुखात सुख मानावे, दुसऱ्याचे दु:ख जाणून वाटून घ्यावे आणि समुदयाच्या बरे वाईट पणामध्ये सहभागी व्हावे" असे सांगितले. तुकराम महाराजांनी, "एकमेकां सहाय्य करु। अवघे धरु ÃÖ¯Ö£Ö||" असा सहकारी युगाचा संदेश दिलेला आहे.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीस आधुनिक कालखंडात जे खंबीर व गतीमान नेतृत्व लाभले त्यामध्ये गो. कृ. गोखले, विठ्ठलदास ठाकरसी, न. चि. केळकर, जी. के. देवधर, चुनीलाल मेहता, बैकुंठभाई मेहता, द. गो. कर्वे, रमणभाई रसैय्या, वां. पु. वर्दे, विठ्ठलराव विखे, धनंजयराव गाडगीळ तसेच यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, शरद पवार अशा धुरीणांचा समावेश करावा लागेल.[136]

सहकार चळवळीमध्ये अग्रेसर म्हणून महाराष्ट्रात अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“ÖÆ ओळख आहे. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये सहकाराची मुर्हुतमेढ इ.स. १९०९ मध्ये 'भिंगार को-ऑपरेटिव्ह क्रेडीट सोसायटी'च्या स्थापनेन –ाली. त्यानंतर दिनांक १० एप्रिल १९१० रोजी 'अहमदनगर डिस्ट्रिक्ट अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक ली.' या सहकारी बँकेची स्थापना सहकार महÂÖá ग. पु. चितळे यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने केली. तर इ.स. १९३२ मध्ये के. बी. रोहमारे यांच्या नेतृत्वाखाली 'कोपरगांव येथे गोदावरी प्रवरा कॅनॉल सहकारी खरेदी-विक्री संघा'ची स्थापना –ÖÖ»ÖÆ ÆÖŸÖÆ.[137] यानंतर प्रवरानगर येथे ‡.ÃÖ. १९५० मध्ये आशिया खंडातील पहिल्या सहकारी साखर कारखान्याच्या यशस्वीतेमुळे सहकारी चळवळीच्या विकासाचे नवीन ¯Ö¾Ö ÃÖã¹ý –ाल्याचे दिसून येते.

‡.ÃÖ. १९०९ पासुन अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये ८३०८ इतक्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था असल्याचे आढळून येते. त्यामध्ये चौदा सहकारी साखर कारखाने, एक जिल्हा सहकारी बँक व इतर विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा समावेश आहे. सहकार चळवळीचे माहेर घर म्हणून अहमदनगर ×•Ö»ÊÖ“ÖÆ †Öô ख आहे. या सहकाराच्या माध्यमातूनच ×•Ö»ÊÖने आतापर्यंत विविध क्षेत्रात गरुड –Ö¯Ö ‘ÖŸÖ»ÖÆ †ÖÆ. याचा अभिमानाने उल्लेख करावा लागेल. आर्थिक दृष्टया दुर्बल घटकाला सहकाराच्या माध्यमातून 'पत' निर्माण करुन देण्याचा प्रयत्न –ÖÖ»ÖÖ.[138] आणि त्यामधूनच गावागावामध्ये विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटया निर्माण –ाल्या.

5.4.1 सात्रळ वि.का.से. सोसायटी स्थापना आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील चेअरमन :-

ÃÖÖत्रळ गावामध्ये दिनांक १९ डिसेंबर १९४७ रोजी विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीची स्थापना करुन १०८७० या रजिस्टर नंबरने नोंदणी करण्यात आली. हळूहळू शेतकऱ्यांसाठी या सोसायटीने विविध प्रकारच्या योजना राबवून ही सोसायटी नावारुपास आली. अशाप्रकारे सोसायटीची भरभराट होऊ लागली. कडू पाटील यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केल्यानंतर या सोसायटीच्या कामकाजामध्ये लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. सार्वजनिक कामाची आवड असलेला, शिकलेला, वकिल असलेला, एक तरुण म्हणून गावातील लोक त्यांच्याकडे पाहू लागले. त्यामुळे

गावातील नागरिकांशी कडू पाटील यांचा संपर्क वाढू लागला. त्यापूर्वी ही स्वातंत्र्य चळवळीच्या माध्यमातून त्यांचा गावातील नागरिकांशी चांगला संपर्क होताच. त्यामुळे गावातील स्थानिक कार्यकर्त्यांनी ‡.Ãû. १९६८ मध्ये कडू पाटील यांना बिनविरोध विविध सेवा सहकारी सोसायटीचे चेअरमन केले.[139] आणि कडू पाटीलांचा सहकार क्षेत्रातील कार्याची अशा प्रकारे सुरुवात –ाली. त्यापुर्वी ‡.Ãû. १९५७ मध्ये ते प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे संचालक होते. पण सोसायटीचे चेअरमन म्हणून ×²नविरोध निवड –ाल्यामुळे गावची एक महत्वाची संस्था लोकशाहीच्या माध्यमातून चालवण्याचा तो एक शुभारंभ होता.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीच्या चेअरमनपदी बिनविरोध निवड –ाल्यानंतर कडू पाटील यांनी शेतकरी व गोरगरीब नागरीक यांच्यासाठी वेगवेगळया प्रकारच्या योजना राबवण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये गरीब शेतकऱ्यांना पीक कर्ज, शेती माल तारण योजना सुरु केली. तेव्हा या भागामध्ये गुळाचे उत्पादन होत असे. सभासद शेतकऱ्यांसाठी लागणारे आधुनिक अवजारे, तसेच ट्रॅक्टर घेण्यासाठी कर्ज पुरवठा, शेतीसाठी लागणारे सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खत पुरवठा सुरु केला. तसेच या सहकारी सोसायटीच्या वतीने गावामधील गोरगरीब नागरिकांना स्वस्त दरामध्ये जीवन उपयोगी विविध वस्तू, धान्यांचा पुरवठा करण्यासाठी स्वस्त धान्य दुकान सुरु केले. त्याचप्रमाणे सभासदांना वार्षिक डिव्हिडंड द्यायला सुरुवात केली. अशा शेतकरी व गोरगरीबांसाठी विविध योजना सुरु केल्या. कडू पाटील या विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीचे इ.स. १९९८ पर्यंत म्हणजे तीस वर्षे बिनविरोध चेअरमन होते. या तीस वर्षामध्ये त्यांनी अतिशय खेळीमेळीने कारभार केला. आर्थिक व्यवहार चोख ठेवला त्यामुळे सोसायटीचा चांगला विकास होऊ शकला.[140] त्यामुळे शेतकऱ्यांना अल्प दरामध्ये खते व कर्ज मिळू लागली.

सात्रळ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीच्या वार्षिक अहवालानुसार २०१४ अखेर सभासदांची संख्या ५३० असून सोसायटीची भव्य व आकर्षक स्वमालकीची इमारत असून सोसायटीचा कारभार आजही यशस्वीपणे चालवला जात †ÖÆ.[141]

5.4.2 प्रवरा सहकारी साखर कारखाना व कॉ. पी. बी. कडू पाटील :-

प्रवरा सहकारी साखर कारखाना हा आशिया खंडातील पहिला सहकारी Ÿö¢¾öावरील साखर कारखाना ‡.ÃÖ. १९५० मध्य Ãö¹ý –ााला आणि कारखान्याच्या नवनिर्वाचीत संचालकांमध्ये डॉ. धनंजयराव गाडगीळ अध्यक्ष, तर विठ्ठलराव विखे उपाध्यक्ष –ााले. वामनराव वर्दे, जे.एन. मेहता, कॅप्टन हंबीबरराव मोहिते, शंकरराव -ö´ööÔö, ´ुरलीधर कडू, लामखडे मास्तर, थेटे अप्पा, गोपाजी घोलप इत्यादߓöö यामध्ये समावेश करण्यात आ»öा. डॉ. आर. जी. काकडे यांची कार्यकारी संचालक म्हणुन तर एस. टी. तांबवेकर यांची जनरल सेक्रेटरी म्हणुन नेमणुक करण्यात †Öºööß.[142] या सर्वांशी कडू पाटील यांचा चांगला परिचय होता. सुरुवातीला कारखान्यामध्ये ध्येयवादी वातावरण होते. संचालक, अधिकारी, शेतकरी, सभासद यांचा एकमेकांशी संबंध यायचा, समन्वय असायचा. कालांतराने अधिकाऱ्यांची चढेलपणाची वागणुक कडू पाटलांना खटकायची कधी कधी अधिकाऱ्यांचा स्वार्थही दिसून यायचा. याच सुमारास श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनी कोल्हार भगवतीपूर येथ खंडाच्या जमिनीत ऊस लागवड केली. त्यामुळे कडू पाटील आणि अण्णासाहेब शिंदे यांची या भागामध्ये वारंवार भेट होऊ लागली. कधी कधी प्रवरा कारखान्याच्या संदर्भात चर्चा होऊ लागल्या.[143] तसे कडू पाटील यांचा कारखान्याचे संचालक, अधिकारी यांच्याशी वेळोवेळी संबंध येत होताच. कारखान्याच्या उभारणीत, जडघडणीत कडू पाटील यांचाही सहभाग होताच.

‡.ÃÖ. १९५७ मध्ये कडू पाटील यांनी प्रथमच प्रवरा कारखान्याची निवडणूक लढवली. अण्णासाहेब शिंदेही निवडणुकीला उभे होते. कडू पाटील व अण्णासाहेब शिंदे दोघेही निवडूण येऊन कारखान्याचे संचालक –ााले. मग कडू पाटील यांनी कारखाना कामकाजासाठी नियमावली करण्यात पुढाकार घेतला, कामकाजासाठी वेगवेगळया कमिटया तयार केल्या. कारण कारखान्यासाठी काही खरेदी करताना गैरव्यवहार होत असत, मोठया प्रमाणावरील खरेदीमुळे जे कमिशन मिळत †ÃÖ त्याचा फायदा कारखान्याला न होता मधल्यामध्ये ते पैसे कोणीतरी हडप करीत असे अशी चर्चा कडू पाटलांच्या कानावर आली होती. Ÿöö प्रकöर त्यांनी बराच कमी केला.

‡.ÃÖ. १९५६ मध्ये कारखान्याला जर्मनीहून अधिक क्षमतेची नवी मशिनरी आणण्यात आली. तिला जळणासाठी लाकुड किंवा कोळसा लागणार नाही तर

ऊसाच्या भुश्यावर काम भागेल, साखर उत्पादन वाढेल असा सुरुवातीला प्रचार करण्यात आला पण प्रत्यक्षात नवी मशिनरी सुरु –ााली तेव्हा संचालक मंडळ जळावू लाकडाचा शोध घेऊ लागले. हा प्रकार कडू पाटील यांनी श्रीरामपुर येथे अण्णासाहेब शिंदे यांच्या घरी जाताना पाहिला तेव्हा कडू पाटील यांनी अण्णासाहेब शिंदे यांना हा विषय सांगितला. मशिनरी आणि कारखान्याच्या गळीता संबंधी सर्व परिस्थिती सांगितली आणि म्हणाले, 'कारखान्याची परिस्थिती काही बरी वाटत नाही.' त्यावर अण्णासाहेब शिंदे काही बोलले नाही. मग कडू पाटलांनी कारखान्याच्या या परिस्थिती बद्दल 'हा काय सावळा गोंधळ आहे?' या शीर्षकाखाली एक अर्ज लिहिला. या अर्जामध्ये कारखान्याचे व्हाईस चेअरमन विठ्ठलराव विखे यांच्यावर काही आक्षेप होते. तसेच कारखान्याचे कार्यकारी संचालक कॅ. हंबीरराव मोहिते, जनरल सेक्रेटरी तांबवेकर साहेब, शेतकी अधिकारी हजरनीस साहेब यांच्या वागण्याच्या पध्दती बद्दल अर्जामध्ये काही आक्षेप घेतले होते. आणि यÖÖ †•ÖÖ¾Ö¸ परिसरातल्या सभासदांच्या सहया घेतल्या. पहिली सही कोल्हारचे प्रतिष्ठीत ¾Ö प्रगतीशील शेतकरी माधव पाटील खर्डे यांनी केली आणि हा अर्ज कारखान्याचे चेअरमन धनंजयराव गाडगीळ यांच्याकडे पाठवला. त्यावर संचालक मंडळाची मिटींग होऊन या अर्जाची चौकशी करावी असा ठराव –ााला. चौकशी करण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली. या समितीचे अध्यक्ष साखर संचालक श्री कसबेकर यांची नेमणुक करण्यात आली. चौकशीसाठी सहया केलेल्या सर्वांना बोलावण्याच्या ऐवजी सर्वांच्या वतीने एक जण जबाब देईल असे समितीने ठरवले. मग सहया करणाऱ्या सर्व सभासद शेतकऱ्यांनी कडू पाटलांना सांगितले 'आमच्या सर्वांच्या वतीने तुम्ही एकटेच जबाब द्या.' चौकशी समितीचे चेअरमन साखर संचालक श्री कसबेकर हे अतिशय कडक असल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीला ते पुरावा मागत असत.

या चौकशीमध्ये कडू पाटील यांनी विठ्ठलराव विखे यांच्याबद्दल, शेतकऱ्यांच्या मुदत ठेवी परत मिळण्याबाबत, कामकाजातील हुकुमशाही आणि नवीन मशिनरीच्या विम्याचे कमिशन बद्दल आक्षेप नोंदवले. कार्यकारी संचालक कॅ. हंबीरराव मोहिते यांना भेटण्यासाठी चिट्ठी पाठवावी लागते. सभासद शेतकऱ्यांना त्यांना भेटण्यासाठी तासंतास वाट पहावी लागते. तर जनरल सक्रेटरी तांबवेकर साहेबांचे संचालकांना दुसऱ्यासमोर ह™ाळणीपूर्वक शब्द वापरतात आणि शेतकी अधिकारी हजरणीस साहेब

वयोवृध्द संचालकांनाही कसे कुत्सितपणे अपमानास्पद बोलतात, कारखान्याच्या गाडीने आपली खाजगी कामे करतात, खाऱ्या पाण्यावर कशी ऊस शेती करतात ते शेतकऱ्यांना काय मार्गदर्शन करणार असे आक्षेप नोंदवले. तेव्हा हे सर्व सांगत असताना कारखान्याचे संचालक शंकरराव धुमाळ यांनी जेवणाची वेळ –ÖÖ»Ö߸ †ÃÖ म्हणून कडू पाटलांना मध्येच थांबवले. आणि तेवढया वेळामध्ये कडू पाटलांची समजुत काढून तुमचा हेतू साध्य –ाला. तेव्हा आता सारे येथेच मिटवून टाका अशी विनंती केली.[144] जेवणानंतर बैठक नेहमीप्रमाणे पुढे ÃÖ¹ý –ÖÖली पण सावळया गोंधळाच पेल्यातील वादळ येथेच संपल्यानंतर स¾ÖÔ•ÖÞÖ पुन्हा एकÖ दिलाने कारखान्याच्या प्रगतीच्या दृष्टीने कामाला लागले.

कारखाना कामकाजामध्ये शिस्त आणण्यासाठी पुढे वेगवेगळया समित्या तयार करण्यात आल्या. यामध्ये खरेदß-विक्री पध्दतशीर व्हावी म्हणून नियम केले. खरेदी कमिटी, कामगार नेमणुक कमिटी, शेअर्स मंजुर कमिटी अशा वेगवेगळया विषयाच्या कमिटया तयार करुन कारखान्याचे कामकाज जास्तीत जास्त लोकशाही आणि पारदर्शक करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे कारखान्याचे नाव चांगले –ÖÖ»Ö आणि प्रगती होऊ लागली. परंतु विठ्ठलराव विखे आणि काही अधिकाऱ्यांनाही कडू पाटील आणि अण्णासाहेब शिंदे यांचे हे प्रयत्न फारसे आवडले नाही. पण या विरुध्द काही बोलताही येईना अशी त्यांची अवस्था –ÖÖ»Ö߸ ÆÖêŸÖß.[145]

प्रवरा कारखान्याच्या प्रगतीच्या आणि विस्ताराच्या दृष्टीने कडू पाटील यांनी नवनवीन गोष्टी सुरु केल्या. त्यामध्ये लोखंडी सामानाचा 'विकास' नावाचा कारखाना सुरु केला. सुरुवातीला त्यामध्ये पाण्याचे इंजिन, पंप व इलेक्ट्रीक मोटारीला लागणारे काही सुटे भाग तसेच शेतीला लागणारे नांगर वगैरे अवजार तयार होऊ लागली. या बरोबर साखर कारखान्याला लागणारे सुटे भाग इतकेच नव्हे तर संपुर्ण साखर कारखान्याला लागणारी मशिनरी येथे तयार करण्याचे नियोजन होते. त्याकरीता जपान मधील 'यानमर' या कंपनीशी सहकार्याची बोलणी –ाली होती. तसेच या सुमारास कारखान्यातील सभासदांसाठी कुटुंब नियोजनाची चळवळ ही कडू पाटील यांनी राबवली. ऑक्टोबर १९७६ मध्ये त्यासाठी पुणे येथील शकुंतलाबाई परांजपे यांना मुद्दामहून प्रवरेला बोलावण्यात आले होते. कडू पाटलांचा पहिला होकार मिळताच अनेकांनी या शिबिरामध्ये नाव नोंदवून या योजनेला भरघोस

¯Ö×ŸÖÃÖÖ¤ü ×¤ü»ÖÖ.[146] कडू पाटील यांच्या पुढाकारातून कारखान्याने भरविलेल्या या कुटुंब-नियोजन शस्त्रक्रीया शिबिरामध्ये शस्त्रक्रीयांचा जागतीक विक्रम प्रस्तापिŸÖ –ााला. चार दिवसामध्ये ६,२३१ शस्त्रक्रीया करण्यात आल्या.[147]

‡.ÃÖ. १९६० मध्ये डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांनी प्रवरा कारखान्याचा अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला आणि विठ्ठलराव विखे यांना अध्यक्ष आणि श्री अण्णासाहेब शिंदे यांना उपाध्यक्ष करण्यात आले. परंतु ‡.ÃÖ. १९६२ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका –ााल्या. अण्णासाहेब शिंदे लोकसभेवर निवडण गेले. मंत्री –ााले म्हणून त्यांनी उपाध्यक्ष व संचालक पदाचा राजीनामा दिला. त्यामुळे प्रवरा साखर कारखान्याच्या कारभारातील कडू-शिंदे यांची जोडी फुटली. अण्णासाहेब शिंदे होŸÖ तेव्हा गोड बोलून ते आपला मुद्दा पटवून देत. हा त्यांचा स्वभाव होता पण त्यांच्यानंतर कडू पाटील यांचा धडाक्याने काम करणे, अक्षेपार्ह गोष्टी विरुध्द लढणे अशा त्यांच्या स्वभावामुळे कडू पाटील आणि विठ्ठलराव विखे यांचे कारखाना कामकाजामध्ये वैचारीक मतभेद होऊ लागले. त्यामुळे कडू पाटील यांनी कारखान्याच्या संचालक पदाचा राजीनामा दिला. सभासद शेतकऱ्यांना राजीनाम्या विषयी काही शंका येवू नये म्हणून गावोगावी सभासद शेतकऱ्यांच्या सभा घेऊन कडू पाटील राजीनामा देण्याची कारणे सांगु लागले. मग सभासदांनीच कारखाना निवडणुकीसाठी स्वतंत्र पॅनल उभा करण्याचा आग्रह केला.[148] यामुळे कारखान्यामध्ये विरोधाचे राजकारण सुरु –ÖÖ»Ö, †Ö¸üÖ¯Ö-प्रत्यारोप –ाडू लागले.

अशा परिस्थितीमध्ये विठ्ठलराव विखे यांनी एकतर्फी निर्णय घेवून सभासदांकडून टनामागे दहा रुपये ठेव म्हणून घेण्यास सुरुवात केली. कडू पाटील यांनी या ठेव घेण्यात विरोध केला. आणि स्पेशल सर्वसाधारण सभेची मागणी करून दहा रुपये ठेव परत aावी असा आग्रह धरला. लोकमताचा जोर पाहून घेतलेल्या ठेवी सभासदांना परत देण्यास वि÷»Ößराव विखे यांना भाग पाडले. या नंतर लगेच कारखाना संचालक मंडळाच्या निवडणुका जाहिर –ÖÖ»या. कडू पाटील यांनी ×¾Ö÷लराव विखे यांच्या विरूध्द पॅनल तयार केले. निवडणुकीत ¯Ö“ÖÖ¸üÖ¤ü¸म्यान आरोप-प्रत्यारोप –ाडू लागले त्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या ठेवी परत करण्याब§ल कारखान्याचे अनेक प्रकारचे विमे उतरवले जातात यावर मिळणारे कमिशन लक्षावधी रुपयामध्ये होते. यावर ही अक्षेप घेण्यात आला होता. अशा प्रकारचे अÖ¸üÖ¯Ö करण्यात आले. या

निवडणुकीमध्ये विखे यांच्या पॅनलचा पराभव होऊन कडू पाटील यांचा संचालक मंडळाचा पॅनल विजयी –ाला. कॅप्टन हंबीराव मोहिते चेअरमन तर रावसाहेब खर्डे ¾Æ¸‡Ã¸ चेअरमन –ाले. पण कॅ. मोहिते हे लष्करी बाण्याचे होते. त्यामुळे कारखान्याचे कामकाज चालवणे त्यांना अवघड गेले आणि त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

एप्रिल १९६६ मध्ये कडू पाटील प्रवरा कारखान्याचे चेअरमन –ाले. चेअरमन –ाल्या नंतर त्यांनी ताबडतोब कारखान्याची दैनंदिन व्यवहाराची सुत्रे हातामध्ये घेऊन कारखाना कामकाजामध्ये शिस्त आणण्यास सुरुवात केली. रात्री अपरात्री कडू ¯ÖÖ™ील कारखान्याला भेट देऊ लागले. त्यामुळे कामगार शिस्तीने वागू लागले, चांगले काम करु लागले. कामामध्ये कुचराई दिसून आली तर कामगाराला लेखी नोटीस न देता किंवा कामावरुन कमि न करता कडू पाटील त्याला तोंडी समज किंवा ताकीद देऊ लागले. रात्रीच्या भेट देण्यामूळे रात्र पाळी वरील कामगार –ÖÖ¯Ö ‘ÖÝÖ †ÃÖÝÖ ÝÖ ²Ö¤ –ाले. कामगारांमध्ये यामुळे ×¿ÖÃत निर्माण –ÖÖ»Öß.

कडू पाटलांनी कामगारांवर फक्त वचक निर्माण केला एवढेच नाहितर चेअरमनपदाच्या काळामध्ये कामगारांनी केलेल्या सहकार्या बद्द»Ö 'कामगार गौरव' समारंभाचा एक कार्यक्रम ठेवून कामगारांनी दिलेल्या सहकार्याब§ल त्यांचा गौरव करण्यात आला. गुणवंत कामगारांना बक्षीस दिले. एवढेच नाही तर कामगारांना राहण्यासाठी वसाहत बांधण्यात आली. कामगार आणि सभासद शेतकऱ्यांच्या मुलांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळावे म्हणून कडू पाटील यांनी ‡.ÃÖ. १९६४ मध्ये प्रवरा एज्यूकेशन सोसायटींची स्थापना केली. या मार्फत प्रवरा पब्लिकस्कुल, प्रवरा महाविद्यालय, मेडीकल कॉलेज अशा संस्था स्थापन केल्या.[149] कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटील कारखान्याचे अध्यक्ष –ाल्यानंतर कारखाना व्यवस्थापनामध्ये त्यांनी शिस्त निर्माण केली पण हे करतांना त्यांनी कामगारांच्या कल्याणाच्या योजना राबवल्या. कामगारांचा गौरव करुन त्यांना प्रोत्साहन दिले पण काही कामगार जुन्या संचालक मंडळाशी एकनिष्ठ समजणारे होते ते जाणून-बुजून असहकार पुकारित असत व कडू पाटलांचे संचालक मंडळ अडचणीत कसे येईल याचा प्रयत्न करीत असत. तरीसुध्दा कडू पाटील प्रशासकीय अधिकाराचा वापर न करता कारखाना कसा

ŸÖ´ÆÖ-आम्हा सर्वांचा आहे हे पटवून देत असत.[150] यामुळे त्यांचे विरोधकसुध्दा खजिल होऊन स्वता:ची चूक कबूल करीत असत.

कॉ. ¯Ö¶. बी. कडू पाटील यांचे सहकार क्षेत्रातील, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील कार्ये पाहून कम्यूनिÃ™ पक्षातर्फे कॉ. डांगे यांनी कडु पाटील यांना बल्गेरियामध्ये होणाऱ्या जागतिक सहकार परिषदेसाठी भारतीय प्रतिनिधी मंडळाचा सदस्य म्हणून बल्गेरियाला पाठवले. हा परदेश दौरा एक महिन्याचा असल्यामुळे कडू पाटील यांनी जाण्यापूर्वी कामकाजाची अडचण नको म्हणून कारखान्याच्या चेअरमनपदाचा राजीनामा देऊ केला होता परंतू संचालक मंडळाने तो मÖ•Ö¸ü केला नाही. कडू पाटलांच्या अनुपस्थितीमध्ये विरोधी गटाने त्यांची सभासदामध्ये जमेल तेवढी बदनामी केली. तसेच कडू पाटलांच्या कडक शिस्तीमुळे सभासदांमध्य Æ¶ नाराजी होती. या सर्वांचा परिणाम नंतर –ालेल्या संचालक मंडळाच्या निवडणुकीमध्ये कडू पाटील यांचा पॅनलचा पूर्ण पराभव –ÖÖ»ÖÖ.[151]

‡.ÃÖ. १९८५ पर्यंत कडू पाटील प्रवरा कारखान्याच्या सत्तेच्या विरोधात संघर्ष करीत राहिले. पण सत्ता व स¯Ö¢ÖÖ¶ बरोबरच काँग्रेस पक्षाच्या पाठबळामुळे •Ö¸¶ बाळासाहेब विखे यांचा पराभव होऊ शकत नाही तरी शेतकऱ्यांवरील अन्यायाचे निराकरण करण्यासाठी कडू पाटील सदैव लढत राहिले. याच सुमारास इंदिरा गांधी यांच्या सरकारने पुरोगामी धोरण राबवण्यात सुरुवात केली. तेव्हा कम्युनिस्ट पक्षाने त्या धोरणांना पाठींबा देण्यास सुरुवात केली. तेव्हा जर कम्युनिस्ट पक्ष वीस कलमी कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत काँग्रेस बरोबर आहे तर कडू पाटील आम्हाला विरोध का करतात? वाटल्यास त्यांना कारखान्याच्या सत्तेत बरोबर घेऊन आम्ही कारभार करु असे बाळासाहेब विखे यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते कॉ. डांगे यांना सांगितले. तेव्हा कॉ. डांगे आणि कॉ. एकनाथराव भागवत यांनी मध्यस्थी करुन कडू पाटील आणि बाळासाहेब विखे यांच्यामध्ये सम–ोता घडवून आणला. तेव्हा ‡.ÃÖ. 1975 मध्ये –ालेल्या प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याची निवडणूक बऱ्याच वर्षांनी बिनविरोध –ाली. त्यामध्ये कडू पाटील यांच्या गटाचे रायभान पाटील कडू, भागवत दादा कडसकर आणि पांडुरंग शिंदे असे तिघांना संचालक म्हणुन घेण्यात आले. नंतर कॉ>ü ¯ÖÖ™¶»Ö यांना ही स्विकृत संचालक म्हणून घेण्यात आले. अशाप्रकारे कडू पाटील पुन्हा प्रवरा कारखान्याच्या कारभारामध्ये सहभागी –ाले. या काळामध्ये त्यांनी

कारखान्याच्या माध्यमातून विधायक व रचनात्मक काम केले. त्यामध्ये प्रवरा पब्लिक स्कूल, मेडीकल कॉलेज, महाविद्यालय, माध्यमिक शाळा अशा विविध शैक्षणिक प्रकल्पांच्या निर्मितीमध्ये कडू पाटलांचा सहभाग होता. याच काळामध्ये 'प्रवरा पेपर x´Ö»Ö"“Öß ^3ÖÖ¸णी पूर्ण –ााली. परंतु हे सर्व काम करत असताना कारखान्याच्या कारभाराबाबत जे योग्य असेल त्यालाच संमती द्यायची आणि अयोग्य वाटेल त्याला विरोध करायचा असे धोरण कडू पाटील व त्यांच्या संचालक मंडळांनी ठेवले होते. विखे यांच्या बरोबरच कडू पाटील यांनी मुळा प्रवरा सहकारी विज सोसायटीच्या दोन निवडणुका जिंकल्या.[153]

प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याला साखर विक्री व्यतिरिक्त मिळणारी रक्कम म्हणजे साखरेवरील 'ऑनमनी' या ऑनमनीचा हिशोब देऊन सभासदांमध्ये त्याचे वाटप करावे. यासाठी श्री रावसाहेब म्हस्के, श्री अरुण कडू, माजी आ. चंद्रभान घोगरे, शंकर नाना खर्डे, केशवराव कडू, एल. पी. दातीर, पांडुरंग शिंदे, बाबुराव घोलप अशा प्रवरा परीसरातील असंख्य कार्यकर्त्यांनी यासाठी आंदोलन केले. तेव्हा कारखान्याचे अध्यक्ष बाळासाहेब विखे यांनी आंदोलकांना अटक केली. कडू पाटील तेव्हा कारखान्याचे संचालक होते. तेव्हा या घटनेचा निषेध करुन कडू पाटील आंदोलकांमध्ये सहभागी –ााले व ऑनमनीची चौकशी व्हावी म्हणून त्यांनी कारखान्यावर फिर्याद दाखल केली. संचालक असून देखील स्वतःचे कारखान्यावर फिर्याद दाखल करणारे महाराष्ट्रातील एकमेव संचालक व एकमेव कारखाना म्हणून या आंदोलनाला आगळे वेगळे महत्व प्राप्त –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖ.[154] प्रवरा कारखान्यातील विखे यांच्या बरोबरीचे कडू पाटील यांचे सम–ोत्याचे राजकारण मात्र कधी सरळ राहिले नाही. प्रवरा कारखान्याशी ऊस उत्पादक सभासद, ऊस उत्पादकांचा लढा लढण्यासाठी पुढारी तसेच कधी संचालक, कधी सत्ताधारी संचालक मंडळाचे नेतŸ¾Ö, काही कालावधीसाठी अध्यक्ष अशा अनेक भुमिकेमधून कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रवरा कारखान्याच्या राजकारणाशी निगडीत राहिले.

5.4.3 राहुरी सहकारी साखर कारखाना आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील :-

¯Öवरा सहकारी साखर कारखाना स्थापन –ाल्यानंतर त्या पासुन प्रेरणा घेऊन अहमदनगर x•Ö»ÊÖमध्ये अनेक सहकारी साखर कारखाने होऊ घातले होते.

त्यामध्ये प्रामुख्याने राहुरी, गणेश, कोळपेवाडी, संजीवनी, संगमनेर व अशोक यांचा समावेश होता. या प्रत्येक कारखाना स्थापनेमागे एक-दोन तरी निष्ठावान कार्यकर्ते ÆÖÝÖ. संगमनेरला भाऊसाहेब थोरात व कॉ. के. बी. देशमुख, कोळपेवाडीला शंकरराव काळे व गणपतराव औताडे, संजीवनीला शंकरराव कोल्हे व के. बी. रोहमारे, रुईचे बाबुराव कडू, गणेशला सिताराम पाटील लहारे, साकुरीचे भानुदास पाटील, पुणतांब्याचे काशिनाथ पाटील तर राहुरीला बाबुराव तनपुरे, अण्णासाहेब कदम, काशिनाथ पाटील पवार, अशोकला निवृत्ती पाटील बनकर, भास्करराव पाटील गलांडे, हरिभाऊ कवडे अशी कितीतरी कार्यकर्ते तयार –ÖÖ»Ö ÆÖÝÖ. त्यादृष्टीने राहुरीचा कारखाना अगोदर काढावा असा प्रयत्न सुरु –ÖÖ»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. ‡.ÃÖ. १९५२ च्या दुष्काळाने शेतकरी अडचणीमध्ये होते आणि विश्वासाचा ही प्रश्न होता. अशावेळी राज्य मंत्री मंडळातील मंत्री भाऊसाहेब हिरे यांच्या पुढाकारातुन तालुक्यातील शेतकऱ्यांना एकत्र करुन 'राहुरी तालुका सहकारी साखर कारखाना' या नावाने नोंदणी करण्यात आली आणि ‡.ÃÖ. १९५४ मध्ये कारखाना सुरु –ÖÖ»ÖÖ. हा कारखाना राहुरी तालुक्याचा कारखाना असुन देखील सात्रळ, सोनगाव, धानोरे ही गावे प्रवरा कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रात येत असल्यामुळे या कारखाना कार्यक्षेत्रामधून वगळण्यात आली होती. त्यामुळे याबद्दल वाद निर्माण –ÖÖ»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. या गावातील लोकांना सभासद करुन घेतले जात नव्हते. परंतु रामपुर, कोल्हार, चिंचोली, गंगापुर अशी गावे प्रवरा कारखाना क्षेत्रामध्ये असुन ही राहुरी कारखाना कार्यक्षेत्रामध्ये समावेश करुन घेण्यात आला. त्यामुळे वाद निर्माण –ÖÖ»ÖÖ ÆÖÝÖÖ. म्हणून अनेक शेतकऱ्यांनी रामपुर गावाच्या नावावर शेअर्स खरेदी केले.[155]

राहुरी कारखान्याचे सभासद होण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना पाच वर्षे लागली. त्यासाठी त्यांना गुहा गावचे कॉ. दत्तू पाटील कोळसे यांनी त्यांची एक एकर जमीन कडू पाटलांच्या नावावर केली. तेव्हा कडू पाटी»Ö यांना या संदर्भात रजिस्ट्रारकडे तक्रार करावी लागली. त्यानंतर कडू पाटलांना राहुरी कारखान्याचे सभासदत्व मिळाले. तरी ही कडू पाटील यांनी कारखान्याच्या पहिल्या निवडणुकीत बाबुराव तनपुरे यांना मदत केली होती. परंतु पुढे ‡.ÃÖ. १९६२ च्या विधानसभा निवडणुकीत कडू पाटील आणि तनपुरे एकमेकांच्या विरोधात उभे होते. तेव्हा पासून ते कायमचे विरोधक बनले. कडू पाटील यांनी राहुरी कारखान्याची

¯Ö×Æ»Öß निवडणूक ‡.ÃÖ. १९६५ मध्ये लढवली तेव्हा त्यांचा बाबुराव तनपुरे यांच्या ×¾Ö¹ý¬¤ü ±úÖŒÃ¯Ö ¯Ö“Öवीस मतांनी पराभव –ÖÖ»ÖÖ.[156] त्यानंतर कडू पाटील यांच्या असे लक्षात आले की, आपण एकटे बाबुराव तनपुरेंचा पराभव करु शकत नाही. म्हणून तालुक्यातील त्यांचे इतर विरोधक एकत्र करुन ‡.ÃÖ. 1967-१९६८ मध्ये तालुक्यामध्ये 'जागृती मंडळाची' स्थापना करण्यात आली. या जागृती मंडळामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासह अण्णासाहेब कदम, भास्करराव कोळसे, रामदास धुमाळ, खळदकर गुरुजी, मच्छिंद्र शिरसाठ, यादवराव तनपुरे इत्यादिंचा ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö ÆüÖêŸÖÖ.[157]

जागृती मंडळाच्या माध्यमातुन तालुक्यामध्ये जनजागृती करण्यात येऊन ‡.ÃÖ. १९७० मध्ये जागृती मंडळाने इतिहास घडवला. राहुरी कारखान्याच्या संचालक मंडळाच्या निवडणुकीत बाबुराव तपनुरेच्या विरोधात सर्व विरोधक एकत्र येवून पॅनल उभे केले. उमेदवार फुटू नये किंवा कोणी उमेदवारी अर्ज मागे घेवू नये म्हणून ठाणे ×•Ö»ÊÖमध्ये वज्रेश्वरी येथे सर्व उमेदवारांना ठेवण्यात आले. पण त्यावेळी कॉंग्रेस सत्तेचा फायदा घेऊन बाळासाहेब विखे यांनी प्रवरा कारखाना आणि बाबुराव तनपुरे यांनी राहुरी कारखाना यांच्या निवडणुका एकाच दिवशी ठरवल्या. तेव्हा प्रवरा कारखान्यात कडू पाटील यांच्या पॅनलचा पराभव –ााला तर राहुरी कारखान्यामध्ये बाबुराव तनपुरे एकटे निवडून आले आणि कडू पाटील यांच्या सर्व जागा निवडून आल्या.[158] त्यावेळी राहुरी कारखान्यातील सत्तांतर हे महारष्ट्रभर गाजले. यानंतर राहुरी कारखान्यातील कारभारामध्ये कडू पाटलांचा सहभाग जास्तीत जास्त वाढत गेला. सहकारी क्षेत्रातील –ागडयात कडू पाटील यांना फारच खस्ता खाव्या लागल्या. तसेच पÃŸÖÖ×¯ÖŸÖÖ¿Öß –ागडा उभारतांना त्याची किंमतही त्यांना द्यावी लागली. पण कॉ. पी. बी. कडू पाटील कशानेही आणि कधीही डगमगले नाही.

5.4.4 मुळा प्रवरा सहकारी विज संस्था आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि बाळासाहेब विखे यांच्यामध्ये ‡.ÃÖ. 1975 ÃÖÖ»Öß ÃÖ´Ö–ÖÖŸÖÖ –ााल्यानंतर कडू पाटील यांनी मुळा प्रवरा सहकारी विज सोसायटीच्या संचालक मंडळाच्या दोन निवडणुका जिंकुन कडू पाटß»Ö 1977 ŸÖ १९८७ असे दहा वर्ष या वीज सोसायटीचे संचालक होते. या सोसायटीचे श्रीरामपुर,

नेवासा, राहुरी असे तीन तालुक्याचे कार्यक्षेत्र होते. कडू पाटील संचालक –ााल्यानंतर त्यांनी कधीही नियमबाहय काम येथेही केले नाही. वीजेची जोडणी देताना संपुर्ण कागदपत्र, परवानग्या पूर्ण असल्याशिवाय कोणाच्याही विज जोडणी फॉर्मवर शिफारस केली नाही. याच काळामध्ये कडू पाटील यांनी संचालक असूनही या संस्थेवर मिटर तपासणी विरोधी मोर्चा काढला. त्यावेळी सोसायटीचे श्री चव्हाण म्हणून कार्यकारी संचालक होते. त्यांनी दर तीन महिन्यांनी सर्व वीज ग्राहकांचे मिटर तपासणी करण्याची सक्ती केलÖß ÆüÖŸÖß. या मिटर तपासणीमध्ये वीज ग्राहकांना मोठा त्रास होत असे. दोन-तीन दिवस मिटर तपासणीला नंबर येत नसे. त्या काळात मोटार बंद राहून शेतीला पाणी देता येत नसे. तसेच शेतकऱ्यांना रो•Ö ×¾Ö•Ö संस्थेच्या कार्यालयामध्ये हेलपाटे मारावे लागत असत. त्या दिवशी मिटर तपासणी नाही –ाली तर दुसऱ्या दिवशी जावे लागे. अशाप्रकारे शेतकऱ्यांचे शेतीचे काम बंद पडत असे वरुन जाण्या येण्याचा खर्च होत असे. त्यामुळे सर्व वीज ग्राहक या प्रकाराला कंटाळले होते. म्हणुन अनेक शेतकऱ्यांनी या रोजच्या त्रासाबद्दल कडू पाटलांकडे तक्रारी केल्या. तेव्हा त्यांनी वीज ग्राहक शेतकऱ्यांना होणाऱ्या त्रासाबद्द»Ö या वीज सोसायटीवर मोर्चा काढला आणि सोसायटीचे कार्यकारी संचालक श्री चव्हाण साहेब यांना शेतकऱ्यांच्या या त्रासाबद्दल माहिती देऊन त्यांना या प्रश्नी धारेवर धरले. तेव्हा त्यांनी हे मिटर तपासणीचे काम बंद केले आणि त्यावर योग्य त्या उपाय योजना केल्या.[159] शेतकऱ्यांना होणारा मिटर तपासणीचा त्रास अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यामुळे बंद –ााला. कडू पाटील यांचा सर्वसामान्यासाठीचा लढा फक्त राजकीय क्षेत्रापुरता मर्यादीत नव्हता तर सहकार क्षेत्रातही विधायक आणि चांगल्या कामासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील लढत ¸Ö×Æü»Öê.

5.5 ®Ö×Ö÷ÆüÖ¸ü :-

स्वातंत्र्योत्तर राजकीय परिस्थिती आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान या प्रकरणामध्ये प्रामुख्याने कडू पाटील यांची पक्षीय राजकारणामधील सहभाग व कम्युनिस्ट पक्षातील कडू पाटील यांचे कार्य आणि पक्षाच्या आदेशाने त्यांनी वेळोवेळी लढवलेल्या निवडणुका. १९५२ ते १९७८ या २६ वर्षाच्या राजकीय

वाटचालीत त्यांनी १४ विविध प्रकारच्या निवडणुका लढवल्या त्यात ८ निवडणुकांमध्ये विजय संपादन केला तर ६ निवडणुकांमध्ये त्यांना पराभवाला सामोरे •Öावे लागले. पण त्यांची प्रत्येक निवडणुक ही वैशिष्टयपूर्ण ठरली. तसेच अहमदनगर जिल्हयातील अकोले तालुक्यातील खिरविरे, राजापुर येथे सावकाराच्या विरोधात लढा देऊन शेवगाव तालुक्यातील एरंडगांव येथे लेव्हीच्या विरोधात मोठा उठाव घडून आणला. ŸÖÃÖ“Ö वेगवेगळया संस्थेमध्ये केलेले कार्य त्यामध्ये जिल्हा लोकल बोर्डातील कार्य, जिल्हा परिषदेतील कार्य, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये पक्षाच्या आदेशाप्रमाणे घेतलेला सहभाग व दिल्लीला नेलेला मोर्चा तसेच कम्युनिस्ट पक्षाने दिलेल्या आदेशाप्रमाणे विधानसभा, लोकसभा या निवडणुका लढवल्या. बाभळेश्वर येथे आजी-माजी कम्युनिस्ट पक्षातील कार्यकर्त्यांचा मेळावा घेऊन त्यांच्यामधील कटूता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्य सैनिकांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी कोपरगाव येथे महाराष्ट्र राज्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांचा एक मेळावा त्यांनी घेतला.

सहकार चळवळीमध्येही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी उल्लेखनीय कार्य केले. सात्रळ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीचे ते ŸÖßÃÖ ¾ÖÂÖ बिनविरोध चेअरमन होते. त्या काळामध्ये शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा, गोरगरीब नागरिकांसाठी स्वस्त धान्य दुकान त्यांनी सुरु केले. तसेच प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे २८ वर्षे संचालक होते. ‡.ÃÖ. १९६६ मध्ये प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे ते चेअरमन –ााले. या काळामध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या हिताचे आणि कामगारांच्या हिताचे निर्णय घेतले. ‡.ÃÖ. १९७० मध्ये राहुरी कारखान्यामध्ये त्यांचे पॅनल निवडून येवून कडू पाटील तेथे संचालक –ााले. तेथेही त्यांना शेतकऱ्यांच्या हिताचे निर्णय घेतले. ‡.ÃÖ. १९७७ ते १९८७ असे दहा वर्षे कडू पाटील मुळा-प्रवरा सहकारी वीज सोसायटीचे संचालक होते. त्या काळामध्ये मिटर तपासणीत शेतकऱ्यांना होणारा त्रास या विरोधात विज सोसायटीवर मोर्चा काढला व शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून ×¤»ÖÖ.

‡.ÃÖ. १९७२ मध्ये ते कम्युनिस्ट पक्षाकडून राहुरी विधानसभा मतदार संघातून आमदार –ÖÖ»Ö. ‡.ÃÖ. १९७२ ते १९७८ या आमदारकीच्या काळामध्ये त्यांनी ×वधानसभेमध्ये राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, दुष्काळ अशा अनेक प्रश्नावर

महत्वपूर्ण विचार मांडले. विरोधी पक्षात आहे म्हणून विरोधासाठी विरोध केला नाही तर सभागृहाच्या कामकाजामध्ये अभ्यासू वृत्तीने, जागरुकतेने सहभागी होऊन राज्यातील अनेक प्रश्न विधिमंडळाच्या व्यासपीठावर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ´ÖÖ›»Ö»Ö †ÖÆüÖ.

ÃÖ¤ü³ÖÔ

1) प्राचार्य टेमकर डॉ. राजधर, 'डाव्या चळवळीची उजवी बाजू', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, 2012, ¯Ö.क्र. 18.

2) आठरे पाटील आबाजी, 'भरतासारखा भाऊ खा. चंद्रभान आठरे पाटील', 'अलंछित चंद्रमा' चंद्रभान आठरे पाटील स्मृतीग्रंथ, अहमदनगर १९९०, ¯Ö.क्र. 12.

3) ¯ÖÏÖ“Öार्य टेमकर डॉ. राजधर, 'डाव्या चळवळीची उजवी बाजू', पूर्वोक्त क्रमांक 1, ¯Ö.क्र. 88.

4) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू, ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡Ö¾Öôû, ŸÖÖ. ¸ÖÆü¸üß, ×•Ö. †Æü´Ö¤üनगर, 2003, ¯Ö.क्र. 10.

5) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक - 29.

6) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक - 83, 89, 90.

7) मुलाखत, 'ॲड. शिंदे रावसाहेब', मु.पो.ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर, दिनांक - 18/12/2014.

8) गवंडी पुंडलीक, 'लाल सुर्य', अमोल प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ.क्र. ४५, ४६.

9) कॉ. सातपुते श्रीपतराव, 'कॉ. भागवत व कॉ. आठरे पाटील', पूर्वोक्त क्र. २, पृ.क्र. १७४, १७५.

10) गवंडी पुंडलीक, 'लाल सुर्य', पूर्वोक्त क्र. ८, पृ.क्र. ४७.

11) कॉ. रत्नाकर राम, 'समाजवादी संघर्ष यात्री', अहमदनगर जिल्हा कॉ. वकीलराव लंघे पाटील गौरव विशेषांक, नेवासा, १९९५, पृ.क्र. २१.

12) गवंडी पुंडलीक, 'लाल सुर्य', पूर्वोक्त क्र. ८, पृ.क्र. ४७, ४८.

13) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर. दिनांक ०२/०८/२०१४.

14) भोळे डॉ. भास्कर लक्ष्मण, 'भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण', पिंपाळपुरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर, 2003, ¯Ö.क्र. 36.

15) मुलाखत, 'कॉ. कडू पाटील पुंजाजी बापुजी', ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡Ö¾Öôû, ŸÖÖ. ¸ÖÆü¸üß, जि. अहमदनगर, दिनांक - 10/04/2014.

16) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर. दिनांक ०२/०८/२०१४.

17) गवंडी पुंडलीक, 'लाल सुर्य', पूर्वोक्त क्र. ८, ¯Ö.क्र. 55, 59.

18) शेटये मधू, 'युगांतर', भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष साप्ताहिक, मुंबई, २००५, ¯Ö.क्र. 10.

19) प्राचार्य टेमकर डॉ. राजधर, 'अहमदनगर ×•ÖÆÊÖतील डाव्या चळवळीचा इतिहास', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, 2007, ¯Ö.क्र. 62.

20) मुलाखत, प्राचार्य डॉ. औटी विद्याधर, 'शिवनेरी' रेल्वे स्टेशन रोड, अहमदनगर. दिनांक १४/१२/2014.

21) लाल निशाण अंक, दिनांक ११/०२/१९५६.

22) ताकटे पाटील बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासुन समाजवादापर्यंत', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सव गौरविका, 1999, ¯Ö.क्र. 35.

23) दैनिक केसरी, दिनांक १२/०७/१९५६, ¯Ö.क्र. 2.

24) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. १६. दिनांक ०२/०८/२०१४.

25) भावे मधुकर, 'यशवंतराव ते विलासराव', मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २००८, ¯Ö.क्र. 24, 25.

26) मुलाखत, 'ÁÖी. कडू अरुण पुंजाजी', मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 09/08/2014.

27) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö ¯Öß. ²Öß., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 4, ¯Ö.क्र. 93.

28) मुलाखत, 'कॉ. कडू पाटील पुंजा•Öß ²ÖÖ¯Ö•Öß', पूर्वोक्त क्र. १५, दिनांक - 02/08/2014.

29) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. १६,दिनांक १३/०५/२०१४.

30) मुलाखत, 'श्री. कडू अरुण पुंजाजी', पूर्वोक्त क्र. 26, दिनांक - 09/08/2014.

31) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 94.

32) प्रा. पवार जयसिंह भाऊसाहेब, 'हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास', सी. जमनादास ॲन्ड कंपनी, मुंबई, 1978, ¯Ö.क्र. 121.

33) दैनिक 'व्हीजन वार्ता अहमदनगर विशेषांक', शनिवार दिनांक २६ जानेवारी १९१३, ¯Ö.क्र. 1.

34) अहमदनगर जिल्हा लोकल बोर्ड पंचवार्षिक अहवाल, १९४०-45, ¯Ö.क्र. 1, 5, 6, 26.

35) गवंडी पुंडलीक, 'लाल सुर्य',पूर्वोक्त क्र. ८, ¯Ö.क्र. 84.

36) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 94, 95.

37) कित्ता, ¯Ö.क्र. 95.

38) कित्ता, ¯Ö.क्र. 96.

39) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. १६, दिनांक २०/१०/२०१४.

40) दैनिक सकöÖô, 'वर्धापन दिन विशेषांक', शनिवार दिनांक १५ ऑगस्ट २०10, ¯Ö.क्र. 13.

41) जाधव तुकाराम, पाटील मल्हार, 'मुख्यमंत्र्यांचा कार्य आढावा', महाराष्ट्र वार्षिकी, 2008-२००९, द युनिक अकादमी प्रकाशन, पुणे ३०, ¯Ö.क्र. 580.

42) दैनिक नगर टाईम्स, 'जिल्हा परिषद निवडणूक कार्यक्रम', दिनांक ०१ मे १९६२, ¯Ö.क्र. 5.

43) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. १६, दिनांक १३/०५/२०१४.

44) दैनिक लोकमत, 'राजरंग', शनिवार दिनांक १५ ऑगस्ट २००९, ¯Ö.क्र. 13.

45) कित्ता, ¯Ö.क्र. 13.

46) दैनिक पुढारी, 'महायुध्द', शुक्रवार दिनांक १८ सप्टेबर २००९, ¯Ö.क्र. 13.

47) मुलाखत, 'कॉ. कडू पाटील पुंजाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. 15, दिनांक - 13/05/2014.

48) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö ¯Ö. ²Ö., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 99.

49) Ã´ÖÏÖß ´Ö•ÖÂÖÖ, '१९९८ अहमदनगर जिल्हा लोकसभा निवडणूक', ×•Ö»ÆÖ माहिती अधिकारी, अहमदनगर, १९९८, ¯Ö.क्र. 5.

50) मुलाखÏÖ, 'कडू बबनराव', मु.पो. पाथरे, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 02/08/2014.

51) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖÏÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णासाहेब शिंदे', कल्पना मुद्रणालय, पुणे, ¯Ö.क्र. 42.

52) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ßü»Ö ¯Öß. ²Öß., 'क्रांती पंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 102, 103.

53) मुलाखत, '†›ü. Ø¿Ö¤ü ¸Ö¾ÖÃÖÖÆü²Ö', पूर्वोक्त क्र. ७, दिनांक - 18/12/2014.

54) दैनिक लोकमत, 'सुपर व्होट आठवणी', दिनांक ०७ एप्रिल २०१४, पृ.क्र. 4.

55) ´ुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. 7, दिनांक १३/०५/२०१४.

56) थोरात भाऊसाहेब संतुजी, 'अमृत मंथन', अमेय प्रकाशन, पुणे, 1999, ¯Ö.क्र. 152.

57) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖÏÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णासाहेब शिंदे', पूर्वोक्त क्रमांक 51, ¯Ö.क्र. 42.

58) मुलाखत, 'श्री. कडू अरुण पुंजाजी', पूर्वोक्त क्र. 26, दिनांक - 10/10/2014.

59) दैनिक सकाळ, 'TO DAY', दिनांक ०९ ,एप्रिल २०14, ¯Ö.क्र. 1.

60) मुलाखत, 'ÁÖß. ¤ü´ÖÖôûß ¸Ö´Ö¤üÖÃÖ', ´Ö.¯ÖÖ. ¸ÖÆü¸üßü, ŸÖÖ. ¸ÖÆü¸üß, जि. अहमदनगर, दिनांक - 28/10/2014.

61) दैनिक लोकमत, 'राजरंग', पूर्वोक्त क्र. 44, ¯Ö.क्र. 13.

62) कित्ता, ¯Ö.क्र. 13.

63) प्राचार्य औटी डॉ. विद्याधर भास्करराव, 'पारनेरचा पोलादी कम्युनिस्ट आमदार', कॉम्रेड भास्करराव औटी, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, 2004, ¯Ö.क्र. 7.

64) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 191.

65) ताकटे पाटील बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासुन समाजवादापर्यंत', पूर्वोक्त क्रमांक 22, ¯Ö.क्र. 35.

66) गडाख यशवंतराव, 'अर्धविराम', ऋतुरंग प्रकाशन, ´Ö²Ö‡, 2003, ¯Ö.क्र.ú 53, 54.

67) मुलाखत, 'कॉ. कृष्णा पवार', मु.पो. शेवगांव, ता. शेवगांव, जि. अहमदनगर, दिनांक - 20/11/2014.

68) कॉ. कडू ¯ÖÖ™Ö»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 4, ¯Ö.क्र. 193.

69) कित्ता, ¯Ö.क्र. 194.

70) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -35, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक ०५/०४/१९७२, ¯Ö.क्र. 522.

71) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -40, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक १९/०२/१९७४, ¯Ö.क्र. 623.

72) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -43, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक ०४/०३/१९७५, ¯Ö.क्र. 7/75.

73) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -47, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक १६/०3/1976, ¯Ö.क्र. 8/60.

74) ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ ×¾Ö-ानसभा कार्यवाही, खंड -50, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २३/०३/१९७७, ¯Ö.क्र. 3/66.

75) पूर्वोक्त क्र. 70, दिनांक २३/०८/१९७२, ¯Ö.क्र. 3766.

76) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -34, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक ०७/०४/१९७२, ¯Ö.क्र. 612.

77) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -36, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २१/११/१९७२, ¯Ö.क्र. 194.

78) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खं›Ö -38, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक ०७/०९/१९७३, ¯Ö.क्र. 415.

79) पूर्वोक्त क्र. ७७, दिनांक ०५/१२/१९७२, ¯Ö.क्र. 1068.

80) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -37, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २७/०२/१९७३, ¯Ö.क्र. 1074.

81) पूर्वोक्त क्र. ७१, दिनांक १३/०३/१९७४, ¯Ö.क्र. 2052.

82) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक ३०/०३/१९७३, ¯Ö.क्र. 3363.

83) पूर्वोक्त क्र. 71, दिनांक २२/०२/१९७४, ¯Ö.क्र. 865.

84) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक १९/०२/१९७३, ¯Ö.क्र. 514.

85) पूर्वोक्त क्र. 72, दिनांक २६/०४/१९७५, पृ.क्र. 44/68.

86) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक २०/०२/१९७३, पृ.क्र. 551.

87) पूर्वोक्त क्र. 70, दिनांक १२/०७/१९७२, पृ.क्र. 1828.

88) पूर्वोक्त क्र. 70, दिनांक १८/०८/१९७२, पृ.क्र. 3163.

89) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक २९/०३/१९७३, पृ.क्र. 3279.

90) पूर्वोक्त क्र. 71, दिनांक ०४/०३/१९७४, पृ.क्र. 1411.

91) पूर्वोक्त क्र. ७१, दिनांक ०६/०३/१९७४, पृ.क्र. 1655.

92) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -41, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २६/०८/१९७४, पृ.क्र. 1414.

93) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -42, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २०/१२/१९७४, पृ.क्र. 2596.

94) पूर्वोक्त क्र. 73, दिनांक २४/०३/१९७६, पृ.क्र. 15/25.

95) पूर्वोक्त क्र. 75, दिनांक १५/०६/१९७२, पृ.क्र. 432.

96) कित्ता, दिनांक १३/०७/१९७२, पृ.क्र. 1867.

97) कित्ता, दिनांक १८/०७/१९७२, पृ.क्र. 2216.

98) कित्ता, दिनांक ०९/०८/१९७२, पृ.क्र. 2866.

99) कित्ता, दिनांक ०९/०८/१९७२, पृ.क्र. 2909.

100) कित्ता, दिनांक १०/०८/१९७२, पृ.क्र. 2976, 2977.

101) पूर्वोक्त क्र. 77, दिनांक ०७/१२/१९७२, पृ.क्र. 1283, 1284.

102) कित्ता, दिनांक १२/१२/१९७२, पृ.क्र. 1632.

103) कित्ता, दिनांक १२/१२/१९७२, पृ.क्र. 1621.

104) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक २६/०२/१९७३, पृ.क्र. 966.

105) कित्ता, दिनांक २६/०२/१९७३, पृ.क्र. 972.

106) पूर्वोक्त क्र. ७१, दिनांक २८/०३/१९७४, पृ.क्र. 3184.

107) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक २८/०३/१९७४, पृ.क्र. 3268.

108) पूर्वोक्त क्र. 71, दिनांक ०३/०४/१९७४, पृ.क्र. 3589.

109) पूर्वोक्त क्र. 93, दिनांक ०९/१२/१९७४, पृ.क्र. 1476.

110) पूर्वोक्त क्र. ७२, दिनांक 26/02/1974, पृ.क्र. 3/84.

111) पूर्वोक्त क्र. 71, दिनांक ०४/०४/१९७५, पृ.क्र. 28/55.

112) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -45, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक १२/०८/१९७5, पृ.क्र. 12/229.

113) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -48, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक १५/०७/१९७६, पृ.क्र. 12/79.

114) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -49, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक ०९/१२/१९७६, पृ.क्र. 9/108.

115) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -52, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २८/१०/१९७७, पृ.क्र. 9/46.

116) पूर्वोक्त क्र. 70, दिनांक २२/०६/१९७२, पृ.क्र. 708, 709, 710.

117) पूर्वोक्त क्र. ८०, दिनांक ०५/०३/१९७३, पृ.क्र. 1533, 1534, 1534, 1536.

118) पूर्वोक्त क्र. ७१, दिनांक २८/०२/१९७४, पृ.क्र. 1261, 1262, 1263, 1264.

119) पूर्वोक्त क्र. ११२, दिनांक १३/०८/१९७५, पृ.क्र. 13/330, 13/331, 13/332.

120) पूर्वोक्त क्र. ७२, दिनांक २४/०३/१९७5, पृ.क्र. 21/129, 21/130, 21/131.

121) पूर्वोक्त क्र. 73, दिनांक २२/०३/१९७६, पृ.क्र. 13/32, 13/33, 13/34.

122) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -50, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक २८/०३/१९७६, पृ.क्र. 7/97, 7/98, 7/98.

123) पूर्वोक्त क्र. ११४, दिनांक ०९/१२/१९७६, पृ.क्र. 1/147, 1/148.

124) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -39, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई 400004, दिनांक १४/१२/१९७३, पृ.क्र. 2883, 2884.

125) पूर्वोक्त क्र. 78, दिनांक २२/०८/१९७३, पृ.क्र. 2883, 2884.

126) पूर्वोक्त क्र. 80, दिनांक १९/०२/१९७३, पृ.क्र. 470, 471.

127) पूर्वोक्त क्र. 70, दिनांक २१/०८/१९७२, पृ.क्र. 3523, 3524.

128) पूर्वोक्त क्र. ८०, दिनांक २२/०३/१९७३, पृ.क्र. 2866, 2867.

129) पूर्वोक्त क्र. 71, दिनांक २५/०३/१९७४, पृ.क्र. 2939, 2940.

130) पूर्वोक्त क्र. 72, दिनांक २२/०४/१९७५, पृ.क्र. 40/42, 40/43.

131) शिरसाट का. वा., 'बहुत जनांसी आधारु', पूर्वोक्त क्र. 22, पृ.क्र. ५९.

132) मुलाखत - कॉ. आरगडे बाबा, मु.पो. नेवासा, ता. नेवासा,
जि. अहमदनगर, दि. ०९/०८/२०१४.

133) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापूजी', पूर्वोक्त क्र.16, दिनांक १३/०५/२०१४

134) दैनिक लोकमत, 'नवी आशा नवी दिशा', दिनांक १५ ऑगस्ट २००७, पृ.क्र. 4.

135) कोपर्डेकर गौरी (संपादक), संपदा अंक ९, डिसेंबर २००६, ¯Ö.क्र. 49.

136) दास्ताने संतोष, 'महाराष्ट्र २०००', दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, पृ.क्र. 80.

137) 'सहकार दर्शन', अहमदनगर जिल्हा मध्यवर्ती बोर्ड, १९६१, ¯Ö.क्र. 3, 7.

138) दैनिक लोकमत, 'रौप्यमुद्रा', वर्धापन दिन विशेषांक, बुधवार दिनांक १५ ऑगस्ट
2012, ¯Ö.क्र. 2.

139) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. १६, दिनांक ०२/०८/२०१४.

140) मुलाखत, 'कडू आबासाहेब', ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡ÖÔi, ŸÖÖ. ¸ाहुरी, जि. अहमदनगर.
दिनांक १३/०५/२०१४.

141) वार्षिक अहवाल, सात्रळ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटी ली.
2014-2015.

142) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', पूर्वोक्त क्र. 56, ¯Ö.क्र. 209.

143) ØÖ¿Ö¤ü †>Ö. ¸ÖÖ¾ÖÃÖÖÆü²Ö, '“ारित्र आणि चारित्र्य', अमेय प्रकाशन, पुणे, 2001,
¯Ö.क्र. 160.

144) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ü¾Ö»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 4, पृ.क्र. 136,
139.

145) कित्ता, ¯Ö.क्र. 139.

146) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖŸÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णाÃÖÖÆü²Ö ØÖ¿Ö¤ü', पूर्वोक्त क्रमांक 51,
¯Ö.क्र. 206.

147) ÃÖÖ¾ÖŸÖ ×¿Ö¾ÖÖ•Öß, 'लढत भाग दुसरा', पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील फौडेशन, प्रवरानगर, 2008, ¯Ö.क्र. 344.

148) मुलाखत, '†>Ö. ØÖ¿Ö¤ü ¸ÖÖ¾ÖÃÖÖÆü²Ö', पूर्वोक्त क्र. 7, दिनांक - 18/12/2014.

149) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. 16, दिनांक १३/०५/२०१४.

150) कॉ. जाधव गंगाधर, 'तोची साधू ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा।।', पूर्वोक्त क्र.
22, ¯Ö.क्र. 39.

151) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ü»Ö ¯Öß. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 150.

152) मुलाखत, 'कडू बबनराव', पूर्वोक्त क्र. 50, दिनांक ०२/०८/२०१४.

153) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ü»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 132.

154) म्हस्के पाटील रावसाहेब नाथाजी, 'आदर्श पुरुष - †¯ÖÖ', पूर्वोक्त क्र. २२, ¯Ö.क्र. 18.

155) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ü»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. ४, ¯Ö.क्र. 132.

156) कित्ता, ¯Ö.क्र. 160.

157) दैनिक सार्वमत, '34 ¾ÖÖ ¾Ö-ÖÖ¯ान दिन विशेषांक', मंगळवार दिनांक २६ जानेवारी 2010, ¯Ö.क्र. 118.

158) दैनिक लोकमत, 'अंतरंग', वर्धापन दिन विशेषांक, गुरुवार दिनांक १५ ऑगस्ट 2010, ¯Ö.क्र. 2.

159) मुलाखत, 'कडू बबनराव', पूर्वोक्त क्र. ५०, दिनांक ३०/१०/२०१४.

प्रकरण : ÃÖÆÖ¾Ö

कॉम्रेड पी.बी.कडू पाटील यÖÖ“Ö सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

प्रकरण : ÃÖÆÖ¾Ö

कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

प्रस्तावना

6.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा लोकल फंड वाढीच्या विरुध्द लढा

6.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा महागाई विरोधी लढा

6.3 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा मुळा डाव्या कालव्यासाठी प्रयत्न

6.4 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची भूमिहिनांना वनजमीनी मिळण्यास मदत

6.5 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची –रेकाठी चारीची चळवळ

6.6 खंडकरी चळवळ आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील

6.7 सिलींग व कुळ कायद्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्रयत्न

6.8 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अंधश्रध्दा निर्मुलनासाठी केलेले कार्य

6.9 †Æ´Ö¤नगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाज चळवळ आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान

6.10 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी लावलेला कडू गवताचा शोध

6.11 कामगारांसाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य

6.12 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य

6.12.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्रवरा एज्युकेशन सोसायटीतील कार्य

6.12.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यास सुरुवात

6.13 ˆ¯ÖÃÖÓÆÖ¸

ÃÖ¤³Ö

प्रकरण : ÃÖÆÖ¾Ö

6. कॉम्रेड पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

¯ÖÃŸÖÖ¾Öना :-

निसर्ग अनुकल असो वा प्रतिकल शेतीत राबणारा माणस हा कायम शोषणाचा विषय होत राहिला आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ऐतिहासिक क़ाळातील चुका टाळून नवभारताची उभारणी करताना देशातील कष्टकऱ्यांना, शोषितांना न्याय देवून खेडयांच्या स्वयंपूर्णतेतून सुराज्य निर्माण करण्याचे स्वप्न ´ÖÆÖत्मा गांधीजींचे होते. म्हणून त्यासाठी त्यांनी 'खेडयाकडे चला' हा संदेश दिला होता. परंतु स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर शेतकरी, शेतमजूर, आदिवासी, कामगार इत्यादिंचे जीवनमान उंचवण्याऐवजी त्यांचे जीवन अधिक दु:खप्रत होत गेले. पंचवार्षिक योजनांनी शहरीकरण, औद्योगिकरण यालाच प्राधान्य दिल्याने शेती, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, आदिवासी यांचे जीवनमान खालावत गेले. यामधून खेडी भकास होत गेली. राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचे उत्पन्न कमी –ÖÖ»Ö.

अशा परिस्थितीमध्ये वंचितांसाठी सामाजिक कार्य हा ध्येयवाद बनलेल्या कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी पाणी प्रश्न, महागाई विरोधी चळवळ, कालव्यासाठी "ÖôÖ¾ÖôÖ, कुळ कायदा, सिलींग कायदा, जंगल जमीन चळवळ यासाठी जन आंदोलनाच्या माध्यमातून सामाजिक कार्य केलेले आहे. त्यांचे हे कार्य अद्वितीय स्वरुपाचे ठरते. कारण यामधून शेतीच्या पाण्याचा प्रश्न, भूमिहिन, †Ö×¤¾ÖÖÃÖß, कामगार, खंडकरी शेतकरी, यांच्ÖÖÃÖाठी राज्यव्यापी आंदोलने, मोर्चे उभी करुन या घटकांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या सामाजिक जाणीवेच्या माध्यमातुन अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतच नव्हे तर संपुर्ण महाराष्ट्रभर महागाई विरोधी आंदोलन, महागाई विरोधी केलेली चळवळ, खंडकरी शेतकऱ्यांचा प्रश्न, अंधश्रध्दा निर्मुलनाचे काम, शेतजमीनीसाठी पाणी प्रश्न या माध्यमातुन त्यांनी सामाजिक कार्य केले †ÖÆê. त्याविषयी मांडणी या प्रकरणात केली †ÖÆê.

6.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा लोकल फंड वाढीच्या विरुध्द लढा :-

‡.Ã¯. 1925 Ã¯¯»¯ß अहमदनगर ×•¯»Ê¯मध्ये लोकल बोर्डाची स्थापना –¯¯»¯ß Æ¯Ÿ¯ß. बोर्डामार्फत जी वेगवेगळी विकासकामे केली जात त्यासाठी वेगवेगळया माध्यमातुन लोकल बोर्डाला उत्पन्न मिळत असे. त्यापैकीच एक उत्पन्नाचे साधन म्हणजे लोकल फंड होय. लोकल फंडामध्ये शेतकऱ्याला शेतसाऱ्याच्या प्रत्येक एक रुपया मागे एक आणे लोकल फंड द्यावा लागत असे. त्यानंतर तो वाढवून दोन आणे करण्यात आला, नंतर सरदार £¯¯¸¯Ÿ¯ पानवडीकर (संगमनेर) अध्यक्ष असतांना त्यांच्या कारकीर्दीमध्ये दोन आण्याचा फंड वाढवून तो तीन आणे करण्यात आला. ¯¯¸¦Ÿ¯ ‡.Ã¯. 196२ मध्ये लोकल बोर्ड बरखास्त करुन जिल्हा परिषद“¯ß स्थापन¯ –¯¯»¯ß. Ÿ¯¸ß लोकल फंड घेणे चालूच होते. ‡.Ã¯. १९६२ मध्ये जिल्हा परिषद अध्यक्ष शंकरराव काळे आणि उपाध्यक्ष बाळासाहेब विखे –¯¯»¯. Ÿ¯¾Æ¯ ²¯¯ô¯साहेब विखे यांनी लोकल फंड तीन आण्यावरुन एक रुपया एवढी एकदम वाढ केली. म्हणजे जेवढा शेतसारा शेतकऱ्याला भरावा लागत असे. तेवढाच लोकल फंड ही भरावा लागत होता. त्या विरुध्द कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली काही जिल्हा परिषद सदस्य, शेतकरी यांनी ‡.Ã¯. १९६३ मध्ये आंदोलन करुन जिल्हा परिषदचा दरवाजा बंद करुन टाकला होता. तेव्हा १५० कार्यकर्त्यांना अटक करुन सोडून देण्यात आल.[1] शेतकऱ्यांना शेतीच्या उत्पादनातून इतका लोकल फंड भरणे शक्य होत नसे तेव्हा शेतकऱ्यांना न्याय मिळण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आंदोलन केले होते. त्या आंदालना»¯¯ यश येऊन लोकल फंड सरकारने बंद केला.

6.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची महागाई विरोधी चळवळ :-

इ.स. १९६५ मध्ये देशात †न्नधान्याची टंचाई वाढत होती आणि त्या बरोबरच महागाई ही वाढत होती. †¿¯ß“¯ ¯¯×¸ÚÃ£¯Ÿ¯ß ´¯Æ¯¸ाष्ट्रामध्ये निर्माण –¯¯»¯ß Æ¯Ÿ¯ß. त्यामुळे सर्वसामान्य माणूस, कष्टकरी मजूर, गरीब, शेतकरी यांचे जीवन जगणे †¾¯‘¯›¦ –ाले होते. म्हणून कम्यूनिस्ट पक्षातर्फे महागाईच्या विरुध्द चळवळ करण्याचे ठरवण्यात आले. त्याप्रमाणे अहमदनगर जिलÊामध्येही एक कृती समिती तयार करण्यात आली. त्या कृती समितीच्या स्थापनेत कॉ. ¯¯ß. बी. कडू पाटßल यांनी पुढाकार घेतला होता. त्या कृती समितीला 'महागाई विरोधी कृती स¯×´¯Ÿ¯ß' असे नाव

देण्यात आले. त्या समितीच्या मार्फत अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये महागाई विरुध्¤ अंदोलन छेडण्याचे ठरवण्यात आले परंतू सरकार»ÖÖ त्यांची एवढी धास्ती वाटली की एक दिवस कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटीöल यांच्यासह समितीमधील सगळयाच प्रमुख कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली व त्यांना विसापूर जेलमध्ये डांबण्यात आले. प्रमुख कार्यकर्त्यांना अटक केली तरी ठिकठिकाणी मोर्चे निघाले. विसापूर जेल मध्ये ढेकूण, डास यांना सर्व अंदोलकांना तोंड द्यावे लागले. साफसफाई करणे, औषध फवारणे यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना या सुविधा मिळण्यासाठी तसेच स्वच्छतेसाठी भांडावे लागले. ŸÖ£Ö भेटायला येणा·या माणसांना ×•Ö»ÆÖ×¬Öकाऱ्याची परवानगी घ्यावी लागत असे. असेच एकदा कॉ. ¯Öß. बी. कडू ¯ÖÖ™ßल यांच्या पत्नी शांताबाई जिल्हाधिकाऱ्यÖ“Öß ¯Ö¸¾ÖÖनगी शिवाय भेटायला आल्या तर जेलरने भेट नाकारली हे कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटी»Ö व त्यांच्या सहका·यांना कळल्यावर सर्वांनी त्या जेलर विरुध्द लढा पुकारला, असे जेलमध्ये छाटे मोठे प्रसंग ^³Ö ¸ÖÆüÖ †ÃÖüÖ.[2]

6.3 कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटील यांचा मुळा डाव्या कालव्यासाठी प्रयत्न :-

इंग्रजांच्या काळामध्ये मुळा धरणाचा आराखडा तयार करण्यात आला होता. पण काम चालू –ाले नव्हते. इ.स. १९५२ मध्ये दुष्काळ पडला म्हणून मजुरांना काम उपलब्ध व्हावे म्हणून मुळा नदीवरील मुळा धरणाच काम ताबडतोब सुरु करावे यासाठी कॉ. ¯Öß. बी. कडू पाटील यांनी चळवळ सुरु केली. त्या नंतर धरणाचे काम ÃÖ¹ –ाले. पण धरणाला साधारणपणे डावा आणि उजवा असे दोन कालवे असतात. परंतु मुळा धरणाच्या मुळ आराखडया मध्ये दुरुस्ती करून उजव्या बा•Ö»ÖÖ ±úŒÖŸÖ एकच कालवा काढण्याचे ठरवण्यात आले असे जेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या लक्षात आले तेव्हा त्यांनी किसान सभेच्या माध्यमातून इ.स. १९६८ मध्ये मुळा डावा कालवा –ÖÖ»ÖÖ ¯ÖÖ×Æ•Ö †¿Öß •ÖÖ¸¤Ö¸ ““ÖôÖ¾Öôü ÃÖ¹ केली. मुळा डावा कालवा होण्यासाठी गुहा तालुका राहुरी येथे कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö यांनी कॉ. शाहिर अमर शेख, माधवराव खर्डे, दत्तू पाटील कोळसे यांच्या समावेत एक मोठा शेतकरी ´ÖêôÖ¾ÖÖ घेतला. अशा चळवळीच्या रेटयामुळे मुळा डावा कालव्याची मागणी शासनाने मान्य केली.[3] आणि मुळा धरणाला उजवा आणि डावा कालवा कॉ. पी. बी. पाटील

यांच्या प्रयत्नातून अ॰स्तत्वात आले आणि मुळा नदीच्या दक्षिणेकडील मुळा डावा कालवा या कालव्याने देवळाली प्रवरा या गावा पर्यतची जिरायती शेती बागायती –ााली. हा कालवा मुसळवाडी तलावापर्यंत ने»यामुळे राहुरी तालुक्यामधील उत्तरेकडील गा¾ö •ö»öसिंचना खाली येऊन हा भाग आज Ãö•ö»öö´ö Ãö±ö»öö´ö –ााल्या“ी चित्र दिसून येते. यात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे महत्वपूर्ण योगदान ÆöÿÖ.

6.4 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची भूमिहिनांना ¾öनजमिनी मिळण्यास मदत :-

महाराष्ट्रामध्ये ‡.Ãö. 1952 साली मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामध्ये †Æमदनगर जिल्हा आणि विशेषतः राहुरी तालुक्यामध्ये त्याचा मोठा परिणाम –ö»öö होता. या दुष्काळामध्ये वनजमिनीवरील –ााडे नष्ट –ााली होती. त्यामुळे या जमिनी पडीक पडल्या हात्या. त्यावर जंगल ही नव्हते पण त्यांची मालकी वन विभागाकडे असल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्या कसता ही येत नव्हत्या म्हणून वन विभागाच्यö या पडीक जमिनी आदिवासी, हरिजन भूमिहीन अशा गरीब जनतेला मिळाव्यात म्हणून कम्युनिÃ™ पक्षांच्या वतीने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी चळवळ सुरु केली त्यामध्ये अनेक ठिकाणी त्यांनी मोर्चे काढले. काही ठिकाणी सभा घेतल्या. आणि सरकारला हे पटवून देवून वनविभागाच्या जमिनी भूमिहीन आदिवासींना देण्यासभाग पाडले. या कामामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना कॉ. बाबुराव थोरात, कॉ. द¢ö ¯öö™ß»ö कोळसे यांची खूप मदत –ााली. या चळवळीमध्ये कॉ. पी. बी. पाटील यांना काही प्रमाणात यश मिळाले. त्यामध्ये अहमदनगर ×•ö»Êöमधील राहुरी तालुक्यातील वरवंडी, खांबे, म्हैसगाव, दरडगाव या डोंगरभागातील भूमिहीन आदिवासीना सरासरी तीन ते चार एकर वनविभागाच्या जमिनी मिळाल्या.[4] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या प्रयत्नातून भूमिहीन आदिवासी हा शेतीचा मालक बनला आणि वनवन भटकणारे आदिवासींची भटकंÿöी बंद होऊन ते शेती करु लागले.

6.5 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची –ारेकाठी चारीची “öô¾öô :-

मुळा धरणाला डावा कालवा काढण्याच्या चळवळीला कॉ. पी. बी. कडू ¯öö™ß»ö यांना यश आले होते. पण त्यांच्या म्हणण्यानुसार मुळा धरणाचा डावा

कालवा काढून तो गुहा पाटाला नगर मनमाड रोड जवळ आणून मिळवला तर ते पाणी –ररेकाठी चारीला मिळेल आणि जवळच्या आठ-नऊ गावातील शेतीला पाणी मिळून बागायती होइल अशी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची ती योजना होती. पण मुळा डावा कालवा हा फक्त देवळाली प्रवरा पर्यंत काढण्यात आला आणि पुढील †ÖŠ-नऊ गावांना पाणी मिळाले नाही. त्या गावांच्या पाण्यासाठी स्वतंत्र चळवळ उभी करणे अवश्यक होते.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी –Ö¸काठी चारीची चळवळ म्हणÖन या गावांच्या पाण्यासाठी मोठी चळवळ उभी केली. त्यामध्ये अनेक वेळेस मोर्चे काढण्यात आले, सभा घेण्यात आल्या आमदार असतांना ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अनेक वेळा विधानसभेमध्ये –Öरेकाठी चारीचा प्रश्न उपस्थित केला होता. मुख्यमंत्र्यांना, मंत्र्यांना घेराव ही घालण्यात आले. बी. जे. खताळ पाटबंधारे मंत्री असतांना ते राहुरी तालुक्याच्या दौऱ्यावर असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली शंभर-दिडशे शेतकऱ्यांनी मंत्री बी. जे. खताळ यांना घेराव घातला. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासह सर्व शेतकऱ्यांना अटक करण्यात आली व या सर्वांना एक महिना तुरुंगात ठेवण्यात आले. अशा रितीने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली –ररेकाठी चारीची चळवळ सुरु –ÖÖ»Öß.[5] पण काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी ती –ररेकाठी चारी अस्तित्वात येवू दिली नाही. ती चारी –ÖÖ»Öß †ÃÖŸÖß ŸÖ¸ü ×ŸÖ“Ö Á्रेय कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना मिळेल म्हणून आजपर्यंत ही चारी होऊ देण्यात आली नाही असे कोंडाजी जाधव यांनी मुलाखतीमध्ये सांगितले. आजही ही †ÖŠ-नऊ गावे पाण्यासाठी दुष्काळाचा सामना करीत आहेŸÖ.

6.6 खंडकरी चळवळ आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील :-

इ.स. १९२७ मध्ये श्रीरामपुर परिसरामध्ये हरेगाव येथे ब्रँडी ॲन्ड कंपनी या इंग्लिश कंपनीने बेलापुर शुगर हा साखर कारखाना काढला. त्यासाठी इंगÏ•Ö सरकारने त्या कारखान्याला बेलापुर, उंदिरगाव व त्या भोवतालच्या गावातील सुमारे ¤ÆÖ, अकरा हजार एकर शेतकऱ्यांची जमीन संपादीत करुन दिली.[6] यानंतर अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये साखर कारखानदारीने चांगलेच मूळ धरले होते. डहाणूकरांचा टिळकनगर येथील 'महाराष्ट्र शुगर मिल्स लिमिटेड, टिळकनगर'

सोमैय्या यांनी कोपरगांव तालुक्यामध्ये सावळी विहिर व कान्हेगाव येथे साखर कारखाना सुरु केला. पुणतांबा येथे मोरारका यांनी चांगदेव साखर कारखाना सुरु केला. ब्रँडी ॲन्ड कंपनीचा साखर कारखाना सोडून बाकी सर्व कारखानदार भारतीय असल्यामुळे ब्रिटिशांनी जमिनीबाबत त्यांना मदत केली नाही. म्हणून या कारखानदारांनी प्रवरा व गोदावरी नद्यांच्या पाटपाण्याखालील शे्तकऱ्यांच्या जमिनी खंडाने घेऊन त्यामध्ये ऊस पिकवून कारखान्याच्या कच्या मालाची गरज भागवली. अहमदनगर जिल्हा हा तसा दुष्काळी टापूत मोडणारा परंतु या दुष्काळी x•Ö»ÊÖमध्ये ही अशाप्रकारे ऊसाची शेती आणि कारखानदारी भरभराटीला आली.[7]

खंडाने घेतलेल्या जमिनीची वीस वर्षाची खंडाची मुदत संपत आली होती. आणि शेतमजुरांचे ही काही प्रश्न होते. अशा प्रश्नांवर ‡.ÃÖ. १९४० मध्ये एकदा बेलापुर साखर कारखान्यामध्ये मोठा संप ही घडवून आला होता.[8] तसेच शेतकरी कधी ऊसमळे पेटवून देऊन तर कधी अन्य मार्गाने आपला असंतोष व्यक्त करीत ÆÖŸÖ. ‡.ÃÖ. १९५० मध्ये ज्यांच्या जमिनीची मुदत संपली त्यांनी जमिनी परत मागण्यास सुरुवात केली होती. तर ज्यांची मुदत संपली नव्हती त्यांनी खंड वाढवून मागितला होता. खंडाने दिलेल्या जमिनीच्या मालकांचे •ÖÖ¾Öन ˆ¬¾ÖÃŸÖ होण्याची वेळ आली होती. तेव्हा राज्यात पहिल्यांदा खंडकरी चळवळीचे रणशिंग भास्करराव पाटील गलांडे यांनी फुंकले. 'आमच्या बापाच्या जमिनी परत करा' असे म्हणत भास्करराव पाटील गलांडे यांनी खंडकरी चळवळीचे क्रांतीपर्व सुरु केले.[9] या चळवळीमध्ये पुढे –ानदेव थोरात, नानाभाऊ वाघ, धोंडू पाटील औताडे, गणपतराव बनकर, –ानदेव पाटील निर्मळ, अण्णासाहेब शिंदे, माधवराव गायकवाड, कॉ. पी. बी. कडू पाटील इत्यादी अनेक सहकारी कार्यकर्त्यांचा समावेश –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ.[10] त्यामुळे खंडकरी चळवळ ही अभुतपूर्व चळवळ ठरली. सुरुवातीच्या काळामध्ये अतिशय उग्र रुप या चळवळीने धारण केले होते. तेव्हा स्वामी सहजानंद भारती, बाळासाहेब भारदे इत्यादी काँग्रेस पुढाऱ्यांनी ही चळवळ दडपून टाका म्हणून सरकारकडे आग्रह धरला होता.

‡.ÃÖ. १९६७ च्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने कोपरगाव लोकसभा मतदार संघामधून लोकसभेची निवडणूक लढवली होती. निवडणुकीच्या प्रचाराच्या निमित्ताने कोपरगांव, श्रीरामपुर

परिसरामध्ये फिरत असतांना अनेक खंडकरी शेतकऱ्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना या प्रश्नावर काहीतरी करा अशी मागणी केली होती. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी गावोगावच्या खंडकरी शेतकऱ्यांना दिलासा दिला व निवडणुकीतील यशा अपयशाचा निर्णय काही लागो निवडणुकीनंतर खंडकरी शेतकऱ्यांसाठी काही तरी करील असे आश्वासन दिले होते. त्यानुसार खंडकरी शेतकऱ्यांसाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी निवडणुकीनंतर या प्रश्नी आंदोलन सुरु केले होते.[11] त्यामुळे या चळवळीला कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या रुपाने लढाऊ नेतृत्व मिळाले. या प्रश्नासाठी त्यांनी प्रचार सभा, निदर्शने, धरणे, घेराव, सत्याग्रह, उपोषण, मोर्चे अशा ×विविध मार्गाचा अनेक वेळा अवलंब केला. सातत्याने त्यांनी हा लढा चालू ठेवला. त्यामुळे त्यांना कारावस ही भोगावा लागला होता. या लढयाची व्याप्ती फक्त अहमदनगर ×•ü»ÊüपुरतीेӖ मर्यादित राहिली नव्हती Ÿü¸ü संपुर्ण महाराष्ट्रात या चळवळीची व्याप्ती पसरली होती. खंडकरी चळवळीतील आंदोलनात कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी श्रीरामपुर, श्रीगोंदा फलटण, कोपरगाव, साखरवाडी या अहमदनगर जिल्हातील खंडकरी गावांबरोबर संपुर्ण महाराष्ट्रात कॉम्रेड माधवराव गायकवाडांबरोबर खंडकरी चळवळ तीव्र केली होती.[12]

या खंडकरी चळवळीमध्ये हजारोंच्या संख्येने शेतकरी या लढयामध्ये सहभागी –üü»ü ÆüŸü. "üळवळीचे नेतृत्व कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे होते. त्या नंतर सरकारला माघार घेवून खंडकरी शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी परत देण्याचा निर्णय शासनाला घ्यावा लागला. या खंडकरी शेतकऱ्यांच्या अüदोलनाची पहिली पायरी म्हणजे ‡.Ãü. १९६९ मध्ये विधानसभेŸü साडेचार एकर पर्यंतच्या मर्यादेत जमिनी मूळ मालकाना परत देण्याचे घोषित करण्यात आले. त्या नुसार शेतकऱ्यांचे अर्ज दाखल करण्याचे ठरवले. अशा प्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आठ-नऊ Æ•üü¸ü अर्ज भरुन घेतले. त्यासाठी श्रीरामपूर, फलटण इत्यादß ठिकाणच्या प्रांतअधिकाऱ्यांपœ कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी खंडकरी शेतकऱ्यांची बाजू प्रभावीपणे माडूंन त्याच्या शेतजमिनी त्यांना मिळवून देण्यात महत्वाचे योगदान ×¤ü»ü. ‡.Ãü. १९७० च्या सुमारास या अंदोलनामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यशस्वी –üü»ü.[13] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या सार्वजनिक आयुष्यातील खंडकरी "üÔü¾üÔü Æß एक महत्वाचा टप्पा म्हणता येईल. खंडकरी चळवळीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील

बऱ्याच उशिरा सहभागी –ााले असले तरी नंतर त्यांनी ही चळवळ एक हाती चालवली. तिचे नेतृत्व करतांना पूर्णपणे या चळवळीमध्ये त्यांनी स्वत:ला –ोकून दिले. अहोरात्र प्रचंड धावपळ करुन या खंडकरी चळवळीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी खंडकरी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला.

6.7 सिलींग व कुळकायद्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्रयत्न :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी खंडकरी चळवळ एक हाती चालवली आणि त्यामध्ये खंडकरी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. त्या प्रमाणे महाराष्ट्रात दहा हजार एकर जमिनीचे व[illegible] –ााले. या नंतर कम्युनिस्ट पक्षाने संपूर्ण देशामध्ये सिलींगचा कायदा –ााला पाहिजे अशा प्रकारचा मोठा कार्यक्रम हाती घे[illegible]. त्या प्रमाणे ज[illegible]नदारांजवळील जमिन काढून घेवून त्या जमिनी भूमिहीन शेतमजूरांना वाटण्यात याव्यात अशी ती मागणी होती. देशामध्ये बडया जम[illegible]नदारांकडे हजार[illegible] एकर जमिनी स्वत:च्या मालकीच्या होत्या. त्या जमिनीच्या बळावर अनेक जम[illegible]नदार शेतमजुरांची पिळवणुक करत असत. महराष्ट्रात या पूर्वीच[illegible] एक सिलींगचा कायदा [illegible]स्तत्वात होता पण तो पुरेसा नव्हता. म्हणून या मागणीसाठी कम्यूनिस्ट पक्षाने सर्वत्र सत्याग्रह सुरु केला.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ही अहमदनगर [illegible]मध्ये कम्यूनिस्ट पक्षाच्या वतीने सिलींगचा कायदा –ााला पाहिजे म्हणून सत्याग्रह सुरु केला. त्या काळामध्ये अहमदनगर [illegible]मध्ये ख[illegible]ड फार्म, सोमय्या फार्म, चंद्रभान [illegible] डाकले फार्म, काशिनाथ बाल मु[illegible] मोठया ज[illegible]नदारांचे शेतकरी [illegible]. या सर्व जमिनदारांविरुध्द कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी चळवळ सुरु केली. अहमदनगर [illegible]मध्ये एकाच दिवशी एकाच वेळी वेगवेगळया फार्मवर सुमारे तीन-चार हजार शेतकऱ्यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सांगितल्या प्रमाणे सत्याग्रह केला. ह[illegible] चळवळ मोडून काढण्यासाठी सरकारने कॉ. पी. बी. कडू [illegible], कॉ. एकनाथराव भागवत यांच्यासह सर्व सत्याग्रहींना अटक करुन येरवडा जेलमध्ये एक महिना ठेवले. नंतर सरकारने वीस कलमी कार्यक्रम जाहिर केला. आणि त्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणानुसार सिलींग कायदा करुन मोठया [illegible]नदारांकडील अतिरिक्त जमिन भूमिहिन शेतमजुरांना देण्याचा कायदा करण्यात

†Ö»ÖÖ.[14] कम्यनिस्ट पक्ष आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी उभी केलेली सिलींगच्या कायद्यासाठीची चळवळ अशा प्रकारे यशस्वी –ÖÖ»ÖÛ.

याच प्रमाणे अनेक गरिब शेतकऱ्यांच्या मालकीच्या जमिनी त्यांना करता येत नसल्या कारणाने कसण्यासाठी वेगवेगळया शेतमजूरांना देण्यात आल्या होत्या. नंतर त्या जमिनी कुळकायद्याने त्या शेतमजूरांच्या नावे न होता त्या पुन्हा त्या जमिनमालकांना मिळाव्यात म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या वकिलीचा उपयोग अशा गरीब शेतकऱ्यासाठी केला. अनेक शेतकऱ्यांना कुळाच्या ×¾Ö¸Ö¬ÖÖŸÖा वकिल देऊन कोर्टात केस लढवणेसुध्दा अशक्य होते. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वकीलाच्या फी ची अपेक्षा नकरता कुळकायद्याÖच्या केस लढवल्या. केसचा निकाल जमिन मालकांच्या बाजूने लागला तर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना आनंद होत असे अशा केस मधून त्यांना फी नाही मिळाली तरी जमिन मुळ मालकाला मिळाल्या"ी समाधान त्यांना मिळत असे.[15] अनेक जमिनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कुळकायद्याच्या कचाटयातून काढून मूळ जमिन मालकांना मिळवून दिल्या.

6.8 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अंधश्रध्दा निर्मुलनासाठी केलेले कार्य :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या लहानपणी त्यांना अनेक भताखेतांच्या गोष्टी ऐकायला मिळत आणि त्यामुळे बऱ्याच वेळा त्यांना ×³ÖŸÖÛ ¾ÖÖ™ŸÖ †ÃÖ. ¯Ö¸ŸÖ ¯Öœ स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये रात्रंदिवस नदी, नाले, ओढे, जंगल अशा ठिकाणाहून फिरण्याची वेळ आली. पण त्यांना कुठेही भूत आढळून आले नाही, भानामतीच प्रकार त्यांना कधी दिसले नाही. म्हणून खेडयापाडयातील अशा अंधश्रध्देवर कॉ. पी. बी. कडू पाटील कधी कधी विचार करीत असत. अशा परिस्थितीमध्ये त्यांचे कम्युनिस्ट पक्षातील मित्र कॉ. बाबा आरगडे हे डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीमध्ये काम करत होते. पुणतांबे येथे अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीची बैठक आयोजित केली होती. त्या बैठकीला कॉ. बाबा आरगडे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना घेवून गेले. तेव्हा त्या अंधश्रध्दा निर्मुलन बैठकीतील कामकाजावरुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या कार्याविषयी आवड निर्माण –ााली. नंतर नेवासा तालुक्यातील भानस

हिवरे या गावी अहमदनगर जिल्हा अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या बैठकीला ही कॉ. बाबा आरगडे यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना निमंत्रीत करुन घेऊन गेले. तेथे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची अहमदनगर जिल्हा अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.[16]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीचे जिल्हा अध्यक्ष –ााल्यानंतर त्यांनी ×•Ö»ÊÖमध्ये समितीचे कार्यक्रम घेण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये त्यांनी स्वतःच्या सात्रळ गावामध्ये हायस्कुलमधील शिक्षक, विद्यार्थी आणि गावातील नागरिकांसाठी अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीचा एक कार्यक्रम घडवून आणला. त्यावेळी ३ÖÖ¤²ÖÖ²ÖÖ लोकांना कसे फसवितात त्याचे वेगवेगळे प्रकार या कार्यक्रमातून प्रात्यक्षिक करुन दाखविले. यानंतर राहाता येथील बाजार तळावर असाच एक कार्यक्रम अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीने घेतला. त्यामध्येही भोंदुबाबा लोकांना कसे फसवतात याचे प्रयोग करुन दाखवले. त्यामध्ये नारÔÖाची शेंडी पाण्याने पेटवणे, नारळातून कापडाच्या चिंध्या बाहेर काढणे हे कसे खोटे आहे हे प्रयोगातून दाखवले आणि हे लोक कसे फसवतात ही वस्तुस्थिती लोकांसमोर प्रयोगातून पटवून दिली. त्यावर लोकांचा ही विश्वास बसत असे. अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीने अशा गोष्टी पटवून देण्यासाठी लाखो रुपायांची बक्षीस जाहीर केली. बारा गाडया ओढणे, साखळदंड तोडणे, अंगात येणे, भानामती, विस्तवावरुन चालणे या साऱ्या गोष्टी £ÖÖतांड आहेत. त्यामागील शास्त्रीय कारणे काय आहेत हे उलगडून सांगितले जात †ÃÖŸÖ.

पारनेर तालुक्यामध्ये असाच एक अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीचा कार्यक्रम कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आयोजित केला होता. वाडेगव्हाण या गावामध्ये एक बाबा आहेत आणि ते मंत्र टाकलेले पाणी पिण्यासाठी देतात ते पाणी ×¯Öल्यावर रोग बरे होतात ते बाबा पैसे घेत नाहीत. यामध्ये फसवणुक आहे व ते सिध्द करण्यासाठी समितीने तेथे कार्यक्रम घेतला. यामधून जनतेची कशी लूट होते हे समजून सांगण्यासाठी समितीच्या कार्यकर्त्यांनी अगोदर एक जाहीर सभा घेतली आणि जमलेल्या गर्दीसमोर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी त्या बाबांना आव्हान केले की, मला एक असाध्य रोग –ााला आहे. तो तुम्ही पाणी देऊन बरा केला तर मी स्वतः एक लाख रुपये आणि समितीतर्फे पाच लाख रुपये देऊ. ऐवढे करुनही ते बाबा

सभेत पुढे आले नाहीत किंवा खाजगी चर्चेला ही तयार –ााले नाहीत. उलट दुसऱ्या दिवशी ते तेथून गायब –ााले ते पुन्हा वाडे गव्हाणला फिरकलेच नाही. अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे समाजातील अंधश्रध्दा निर्मुलनाचे काम चालू होते. कॉ. बाबा आरगडे, डॉ. मछिंद्र वाघ, कॉ. पी. बी. कडू पाटील व त्यांचे सहकारी यांचा अंधश्रध्दा निर्मुलनाचे काम चालू असतांना डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, डॉ. श्रीराम लागू व निळू फुले या अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीमध्ये काम करणाऱ्या प्रसिध्द व्यक्तींचा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वांबोरी, सोनई, सात्रळ अशा वेगवेगळया ठिकाणी जाहीर कार्यक्रम आयोजित केला. त्यांचा कार्यक्रम, भाषणे लोक मन:पूर्वक ऐकत असत. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील अशा सर्व कार्यक्रमांना जिल्हा अध्यक्ष म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील उपस्थित रहात सोबत कॉ. बाबा आरगडे ही न चुकता Æ•Ö¸ÖÆÖŸÖ †ÃÖŸÖ.[17]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या जिल्हा अध्यक्ष पदाच्या कारकिर्तीतील अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीचा सर्वात मोठा कार्यक्रम –ााला तो नेवासा तालुक्यातÖß»Ö शनि शिंगणापुर येथे या गावातील घरांच्या दरवाजांना –ाडपा नाहीत कारण काय तर तेथे चोरी होत नाही. चोरी करणारा माणस गावाच्या शिवे बाहेर जाऊ शकत नाही. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या त्यांच्या सहकारी सदस्यांनी शनि शिंगणापुर येथे 'चला शनिशिंगणापुरला चोरी करायला'. या नावाने एक कार्यक्रम आयोजित केला. त्या कार्यक्रमासाठी कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ß»ा यांनी डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांनाही बोलावले. पण हिंदत्ववाद्यांच्या संघटनांनी या कार्यक्रमाला विरोध केला. तेव्हा कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या कारणांमुळे हा कार्यक्रम रद्द करावा. लागला. या शिवाय शनिशिंगणापुरची अशी प्रथा होती की तेथील विहिरीवर स्नान करुन ओल्या वस्त्राने पुजा करायची. त्या विहिरीवरील पाण्याला स्त्रीयांनी स्पर्श करु नये. शिवाय शनिच्या चौथऱ्यावरही महिलांना जाण्यास ²Ö¤ß †ÃÖ. ¬Ö¤वाईक लोकांनी त्याचा फायदा घेऊन भोळया भाबडया व भाविक लोकांची लूट चालवली होती. स्त्रीयांना चौथऱ्यावर प्रवेश असावा म्हणून या संबंधात अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीने उपोषण, मोर्चे, आंदोलन वगैरे मार्गाचा अवलंब केला. तसेच शनिशिंगणापुरला महिलांचा हक्क प्रस्तापित करण्यासाठी सत्याग्रह केला.[18] अशाप्रकारे अंधश्रध्दा निर्मुलनासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कॉ. बाबा

आरगडे, डॉ. मच्छिंद्र वाघ, डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, डॉ. श्रीराम लागू, डॉ. बाबा आढाव, निळू फुले यांच्यासोबत काम केले.

6.9 अहमदनगर जिल्Êातील सत्यशोधक समाज चळवळ आणि कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान :-

ÃÖ´ÖÖ•Öातील दलीत, शोषित, उपेक्षीत, शेतकरी, कष्टकरी समाजाला न्याय मिळण्याच्या हेतूने व समता प्रस्थापित करण्यासाठी 'सत्यशोधक समाजाची' ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ज्योतीराव फुले यांनी २४ डिसेंबर १८७३ रोजी स्थापना केली. ŸÖÖ "ÖÔ¾ÖÔß»ÖÖ समाजातील बुध्दीवादी तसेच साधे सरळ, प्रामाणिक कष्टाळू शेतकरी, शेतमजूर कार्यकर्ते यांचा आधार होता. त्यांच्या प्रचाराची ठिकाणे घराघरातील बैठका, गावागावातील सभा, जिथे भेटेल तिथे शेती विषयक विचाराची देवाणघेवाण यातुनच या सत्यशोधक समाजाचे विचार गावागावात पोहोचले. मुळात पुरोगामी विचाराचा असलेला अहमदनगर जिल्हा या चळवळीत अग्रभागी होता.[19]

अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील नेवासा तालुक्यातील तरवडी येथील मुकुंदराव पाटील हे पहिल्यापासुन सत्यशोधक चळवळीत होते. महात्मा फुले यांच्या विचाराचा त्यांच्यावर पगडा होता. त्यांनी तरवडी येथे छोटासा छापखाना टाकला होता. ते 'दिनमित्र' या नावाने एक साप्ताहिक चालवित. त्यातील 'आसुडाचे फटके' हे सदर फार लोकप्रिय होते. बहुजन समाजातील बहुतेक कार्यकर्ते हे सत्यशोधक चळवळीचे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे दिनमित्र साप्ताहिक गावोगावी आवडीने वा"Ö»Ö •ÖÖŸÖ †ÃÖ.[20]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सत्यशोधक समाजाशी संबंध आला. तो ‡.ÃÖ. १९४४ मध्ये लग्न –ाल्यानंतर कारण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सासरे लामखडे मास्तर सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. त्यांच्याकडून सत्यशोधक समाजाच्या कार्याविषयी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना अधिक माहिती मिळाली. यामधुनच मुकुंदराव पाटील आणि सत्यशोधक समाजातील इतर कार्यकर्त्यांचा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याशी परिचय घडून आला. पुढे कॉ. पी. बी. कडू पाटील राहुरीमध्ये वकिली करायला लागल्यानंतर मुकुंदराव पाटील यांनी चालवलेले साप्ताहिक '×दनमित्र' नियमितपणे 'ावू लागले. त्यामधील आÃÖ›Ö"Ö ±Ö™के हे सदर

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना अत्यंत रोचक, आकर्षक व खोचक वाटले म्हणून दीनमित्र हाती आले की ते प्रथम आसुडाचे फटके हे सदर वाचीत असत.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील आणि कॉ. बाबा आरगडे अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीमध्ये एकत्र काम करु लागले तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांच्या नावाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढाकारातून व प्रयत्नातुन 'Ýदनमित्रकार मुकुंदराव ¯ÖÖ™ß»Ö Ã´ÖÖ¸क समिती' या नावाने एक ट्रस्ट स्थापन करुन सत्यशोधक चळवळीला चालना ÝÖ»Öß. या ट्रस्टच्या माध्यमातुन मुकुंदराव पाटील यांच्या नावाने एक माध्यमिक विद्यालय, संशोधन केंद्र, वाचनालय चालवले जात असून द¸¾ÖÂÖá ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÒÖŸÖß»Ö परिवर्तनवादी व पुरोगामी पत्रकार व साहित्यीकांना पुरस्कार दिले जात आहेत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढाकारातुन तरवडी येथे सत्यशोधक समाजाचे अधिवेशन घेण्यात आले आणि या अधिवेशनामध्ये मुकुंदराव पाटील यांचे साहित्य पुर्नमुद्रीत –ााले पाहिजे ते कालबाहय होता कामा नये, मुकुंदराव पाटलांनी ५७ वर्षे दीनमित्र चालवले. या काळामध्ये त्यांनी चौफेर विषयावर लिहिले हे सर्व पूर्नमुद्रीत केले पाहिजे असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले.[21] अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीमध्ये अत्यंत मोलाचे काम केले. त्यांच्या प्रयत्नातूनच स्मारक समिती मार्फत मुकुंदरावांचे चरित्र प्रसिध्द केले असुन याशिवाय 'ढड्डा शास्त्री परान्ने' ही त्यांची कादंबरी पुन्हा प्रकाशित केली आहे.

6.10 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी लावलेला कडू गवताचा शोध :-

समाजातील शेतकरी आणि कष्टकरी लोकांसाठी सतत विविध प्रयोग करीत असतांनाच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी वनस्पती शास्त्र विषयात ही काही प्रयोग केले की जे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यता प्राप्त ठरले.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सातत्याने शेतीमध्ये नावीन्य आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी बांधावरुन शेती न करता स्वतः ŸÖ शेतीकडे काळजीपूर्वक लक्ष देत असत. रोज शेतीला चक्कर मारल्याशिवाय त्यांना जमत नसे. असेच एकदा ते शेतामध्ये पिकाची स्थिती पाहण्यासाठी गेले होते. तेव्हा त्यांना शेताच्या बांधावर, चारीच्या कडेला कॉंग्रेस गवत दिसले नाही. इतरत्र सगळीकडे ते

उगवलेले होते. मग त्यांनी सहज म्हणून बारकाईने निरिक्षण केले तर त्यांच्या असे लक्षात आले की, जेथे काँग्रेस गवत नव्हते त्या ठिकाणी दुसरे गवत उगवले ÆÖÿÖ म्हणून त्यांनी ते थोडे गवत घेऊन जेथे काँग्रेस गवत दाट दिसले तेथे हे दुसरे गवत मुद्दाम टाकले. नंतर पावसाळयामध्ये त्या गवत टाकलेल्या भागाचे निरिक्षण करतांना त्यांना असे आढळून आले की जेथे हे नवीन गवत टाकले होते. ते उगवले होते आणि तेथील काँग्रेस गवत कमी –ाले होते. हे पाहून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या शेतात दुसरीकडे दोन-तीन ठिकाणी हा प्रयोग केला. तेथे ही त्याचा चांगला परिणाम दिसून आला. तेथील काँग्रेस गवत मोठया प्रमाणात कमी –ÖÖ»Ö»Ö ×¤ÃÖ»Ö.[22] कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वै–ानिक दृष्टी आता जागी –ाली. मातीवर आणि माणसावर प्रेम करणाऱ्या या वि–ाननिष्ठ शेतकऱ्याने शेतीच्या वनस्पती सृष्टीत –ालेला हा बदल अचूक हेरला.

यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी लोणी येथील कॉलेजमध्ये जाऊन ×¾Ö–ान शाखेतील वनस्पतीशास्त्राचे प्राध्यापक डॉ. एस. एन. पठाण यांची भेट घेतलß आणि गवताची सारी हकिगत सांगितली. तेव्हा डॉ. पठाण यांनी या गवताचे नाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शास्त्रीय भाषेत "अल्टरनॅनथेरा फायकॉडिया" (Alternanthera ficoidea) †ÃÖ सांगितले. उपयुक्ततेच्या दृष्टीन आपणास हे गवत आजपर्यंत परिचित नसल्यामुळे या गवतास प्रादेशिक भाषेत नाव सापडत नाही. तसेच या गवताची जात फक्त महाराष्ट्रात सापडते असे सांगितले म्हणून या गवताला कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या नावावरुन 'कडू गवत' या नावाने संबोधन्यात येऊ लागले. हे गवत शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेने, पडीक जागेत व विशेषत: पानथळ जागेत वाढणारे, पसरणारे किंवा आधार मिळाल्यास त्यावर व»Ö रुपाने वर चढणारे पाने गोल, लांबट परंतु थोडीशी जाड, लांब लांब कांडे व पेरे असणाऱ्या पोकळ फांद्या, पांढऱ्या गोंडयामध्ये पानांच्या बेचकीत पांढरी फुले व हळुवारपणे हाताला टोचणाऱ्या फुलांच्या कडक पाकळया अशा वर्णनाचे ते गवत असून शेतमजूर स्त्रीया ओ–ी भरभरुन जनावरांना चारा म्हणून घेऊन जात असत. त्यामुळे जनावरांचे दुध वाढते असा त्यांचा अनुभव होता. मग कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ßल यांनी त्या गवताचा ध्यास लावून घेतला.[23]

या गवताचा प्रसÖ¸¡ अधिक –ÖÖ»ÖÖ ÝÖ¸¡, ¾ÖÖœ»Ö ÝÖ¸¡ जनावरांना चारा म्हणून याचा उपयोग होईल. तसेच एखाद्या शेतामध्ये पिकामध्ये याचा तण म्हणून अधिक ¯ÖÃÖÖ¸¡ –ÖÖ»ÖÖ तर शेतकऱ्यांनी घाबरण्याचे कारण नाही. कारण जनावरांना चारा म्हणून उपयोग करुन पिक काढल्यानंतर नांगरणी करताना या गवताच्या बी, पाने, फांद्या नांगरटीमध्ये खोलवर गाडल्या जातात व त्या पुढील पावसाळयामध्ये उगवत नाही. पिकाचे या तणापासुन आपोआप संरक्षण होते. असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे या गवताबद्दल निरीक्षण होते.

कॉंग्रेस गवताला नष्ट करणारे व शेतकऱ्यांना उपयुक्त ठरणाऱ्या या गवताचा ¯ÖÃÖÖ¸¡ –ााला पाहिजे असा ध्यास कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी घेतला. त्यासाठी त्यांनी कृषी विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठ, नॅशनल केमिकल लॅबोरेट¸ß पुणे व वनस्पती सर्वेक्षण संस्था पुणे यांचे उंबरठे न्‍िजवले. या गवतावर आधिक संशोधन होऊन गरीब, अडाणी शेतकऱ्यांपर्यंत हे संशोधन पोहोचले पाहिजे अशी त्यांची तळमळ ÆÖÖÝÖß. म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रा. डॉ. एस. एन. पठाण यांच्या मदतीने या गवतावर संशोधन करण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये जनावरे आवडीने खाणाऱ्या घास, मका, ऊसाचे वाढे या चाऱ्याचा तौलनिक अभ्यास केला असता त्यांच्यातील कार्बोदके व अकार्बोदके अधिक उपयुक्त असतात असा निष्कर्ष संशोधनातुन निघाला.

या संशोधनाला शासकिय स्वरुप व आधार देवून हे संशोधन प्रा. डॉ. एस. एन. पठाण यांनी 'आखिल भारतीय वै–Öानिक परिषद, कोचीन (केरळ)' मध्ये ‡.ÃÖ. १९८९ या वर्षी सादर केले तर ‡.ÃÖ. १९९४ या वर्षी ऑस्ट्रेलियामध्ये मॅन्चेस्टर येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये या शोध निबंधाला मान्यता मिळाली असून त्याबाबतचे मॅन्चेस्टर वरुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना संशोधन सादर करण्यासाठी निमंत्रणाचे पत्र ही आले होते.[24] अशाप्रकारे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या 'कडू गवताची' एक पेंढी संशोधनासाठी ऑस्ट्रेलियामध्ये मॅन्चेस्टर येथील प्रयोग शाळेत पोहोचली. शेतकऱ्यांना उपयुक्त असणारे हे गवत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या निरिक्षणामधून शोधले आणि प्रयोगशाळेतुन शेतीकडे येणाऱ्या पध्दतीपेक्षा शेतातून प्रयोगशाळेकडे कॉ. पी. बी. कडू पाटील निघाले.

6.11 कामगारांसाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य :-

कम्युनिस्ट पक्षामध्ये काम करीत असतांना कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सतत शेतकरी, आदिवासी, भूमिहिन, कामगार यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले. अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमधील अनेक छोटया मोठया आंदोलनामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सहभाग असे तर कधी त्यांचे नेतृत्व असे. शेतकरी, कामगार यांच्या प्रश्नावर मंत्री, मुख्यमंत्री यांना घेराव, मोर्चा, आंदोलने, निदर्शने केली. सरकारकडून त्यांच्या मागण्या मान्य करुन घेण्यासाठी प्रयत्न केला.[25]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील ¯Ö¾Ö¸Ö Ãाहकारी साखर कारखान्याचे चेअरमन –ााल्यानंतर जुन्या संचालक मंडळाशी एकनिष्ठ समजणारे काही कामगार कारखान्यामध्ये होते. ते कामगार जाणुन बुजुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना व त्यांच्या संचालक मंडळाला अडचणीत आणण्यासाठी सहकार्य करीत नसत हे संचालक मंडळ कशाप्रकारे अडचणीत येईल याचा प्रयत्न करीत असत. तरी कॉ. पी. बी. कडू पाटील चेअरमन असुन सुध्दा त्या कामगारावर आपल्या प्रशासकीय अधिकाराचा वापर न करता त्यांच्याशी माणुसकीने, प्रेमाने वागून हा कारखाना आपल्या सर्वांचा कसा आहे हे पटवून देत कामगारांवर कोणतीही कारवाई न करता त्यांच्यासोबत प्रेमाने वागत. त्यांना आपल्या चुका समजावून सांगत असत.[26]

कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे चेअरमन असताना त्या कारखान्यातील कामगारांच्या राहण्यासाठी कारखाना स्थळावर घरे †ÃÖÖ¾Öß म्हणून त्यांच्यासाठी गृहनिर्माण संस्था निर्माण करण्यात आली. तसेच कामगारांना प्रोत्साहन मिळावे, आपल्या श्रमाची कोणीतरी दखल घेत आहे याची कामगारांना जाणिव व्हावी व कामगारांमध्ये उत्साह निर्माण व्हावा म्हणून का. ¯Öß. बी. कडू पाटील यांनी एक समारंभ आयोजित करुन गुणवंत कामगारांचा तीन तोळे सोन्याचे मेडल देऊन कामगारांचा गौरव केला. कामगारांच्या मुलांना चांगल्या प्रतीचे शिक्षण मिळावे म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रवरा एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करुन प्रवरा पब्लिक स्कुल, प्रवरा महाविद्यालय, प्रवरा मेडीकल ट्रस्ट अशा संस्थांची स्थापना केली. परंतु कालांतराने या संस्थामधील कामगारांचे प्रचंड आर्थिक शोषण, प्रचंड पिळवणुक सुरु केली. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या कामगारांची संघटना स्थापन करुन या कामगारांच्या अन्याया विरुध्द न्याय

मिळण्यासाठी नेतृत्व केले. एवढेच नाही तर या कामगारांचा लढा त्यांनी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपिठामध्ये न्याय मिळण्यासाठी नेला.[27] आयुष्यात अन्याया विरुध्दच्या अनेक लढयामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी स्वत:हून – ाोकून देतांना सत्ता व सुखाची अभिलाषा कधी धरली नाही.

6.12 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य :-

शिक्षण ही विकसनशील सामाजिक प्रक्रिया आहे. शिक्षणाने सामाजिक क्रांती होते. असे स्वप्न महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी पाहिले होते. गुलामगिरीच्या शृंखला तोडण्यासाठी आणि अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची शक्ती शिक्षणामुळेच निर्माण होईल असे महात्मा फुले यांचे मत होते, म्हणून शिक्षणाविषयी ´ÖÆ¢व सांगताना महात्मा फुले म्हणतात,

"विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली।
नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले।
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले!!"

म्हणून ´ÖÆÖŸ´ÖÖ ±ãú»Öê यांनी अविद्येचा नाश करण्यासाठी शिक्षणाला प्राधान्य दिले होते. त्यांचे स्वप्न महाराष्ट्रामध्ये साकार करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी आपली संपुर्ण राजसत्ता राबवली त्यांच्या प्रेरणेमधून स्फूर्ती घेऊन क´ÖÔ¾ÖßÖ¸ü ³ÖÖ‰ú¸üÖ¾Ö पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वामी रामानंद तीर्थ, महर्षी कर्वे इत्यादी थोर विभुतींनी सामाजिक व नैतिक मुल्यांना मह¢व देवून शिक्षणÖ देणाऱ्या संस्था उभ्या केल्या. कोणत्याही प्रकारचा स्वार्थ न साधता निस्वार्थी भावनेने शिक्षणाची गंगा सर्वसामान्यापर्यंत पोहचवली. या थोर समाज सुधारकांचा वसा ´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖत अनेकांनी घेतला, त्यांनी महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला.

अहमदनगर जिल्हा शैक्षणिकदृष्टया मागासलेला होता. तालुका सोडून खेडयामध्ये फारशा शाळा नव्हत्या. शिक्षणापासुन ग्रामीण विभाग वंचित राहिला होता. तेव्हा या जिल्यामधील अनेक थोर व्यक्तींनी शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये सर्वश्री भाऊसाहेब हिवाळे, भाई सथ्था, भाऊसाहेब फिरोदिया, कॉ. आबासाहेब काकडे, अच्युतराव पटवर्धन या थोर विभुतीबरोबरच साताऱ्याचे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनीही अहमदनगर ×•Ö»ÊÖमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा

म्हणून रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा सुरु करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या प्रयत्नाला डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, विठ्ठलराव विखे, शंकरराव धुमाळ, अण्णासाहेब शिंदे, चंद्रभान डाकले, नारायणराव बोरावके, लामखडे मास्तर, कॉ. पी. बी. कडू पाटील अशी अनेक कर्ती माणसे कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या शिक्षण कार्यात सहभागी –ाली. या सर्वांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे ×•ÖÌ»ÊÖमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा सर्व घटकांमध्ये स्थितंतरे घडून येत आहेत.

6.12.1 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्रवरा एज्युकेशन सोसायटीतील कार्य :-

प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याच्या कारभारात अण्णासाहेब शिंदे, शंकरराव धुमाळ, लामखडे मास्तर, कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे भरीव सहकार्य व मार्गदर्शन मिळत असे. त्यामुळे अनेक गोष्टीमध्ये ही मंडळी पुढाकार घेत असे. ¿Öकरराव धुमाळ यांचा मुलगा ŸÖÃÖ“Ö कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा मुलगा विलास हे पुण्यामध्ये इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये शिकत होते. त्यामुळे आपल्या परिसरामध्ये †¿ÖÖ इंग्रजी माध्यमाची शाळा का असू नये असे विचार त्यांच्या मनामध्ये येवू लागले. या कल्पनेला मूर्त स्वरुप देण्यासाठी व चर्चा करण्यासाठी अगोदर कारखान्याच्या माध्यमातुन एक शैक्षणिक परिसंवाद ०८ जुलै १९६२ मध्ये आयोजित केला. या ¯Ö×¸ÃÖÓ¾ÖÖ¤Öाचे अध्यक्षस्थान पुणे येथील मॉडर्न हायस्कुलचे मुख्याध्यापक श्री ताकटे यांनी भुषवले होते. या परिसंवादामध्ये अण्णासाहेब शिंदे, एज्युकेशन इन्स्पेक्टर श्री भिंगारकर, संगमनेर कॉलेजचे प्राचार्य श्री कौडिण्य, प्रा. घासकडबी, कॉ. पी. बी. कडू पाटील, एस. एम. कोटस्थाने इत्या¤ÖÖ शिक्षण क्षेत्रात काम करण्याच्या व शिक्षणाविषयी आस्था बाळगणाऱ्या विचारवंतांनी भाग घेतला होता.[28]

या परिसंवादामध्ये –ालेल्या विचार मंथनानुसार दिनांक १३ मार्च १९६४ ¸Öê•ÖÖ 'प्रवरा एज्युकेशन सोसायटी' या नावाने शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली. संस्थेच्या अध्यक्षपदी विठ्ठलराव विखे यांची नियुक्ती करण्यात आली तर अण्णासाहेब शिंदे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना विश्वस्त म्हणून घेण्यात आले. विठ्ठलराव विखे अशिक्षित असल्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील व अण्णासाहेब शिंदे हेच या शैक्षणिक धोरणाबाबत निर्णय घेत. त्यात अण्णासाहेब शिंदे केंद्रीय मंत्री असल्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या वरच या संस्थेची जबाबदारी आली

होती. त्यांच्या पुढाकारातुनच ०६ जुलै १९६४ रोजी 'प्रवरा पब्लिक स्कुल' ही इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण देणारी शाळा सुरु करण्यात आली. आणि या शाळेची जबाबदारी प्राचार्य विलासराव आठरे यांच्याकडे सोपवण्यात आली. यानंतर ग्रामीण भागातील मुलींच्या बौध्दीक, शारिरीक व नैतिक शिक्षणाकडे लक्ष पुरवुन या मुलींना सर्वांगीन विकास साधता येईल अशी संधी व साधने उपलब्ध करुन देण्याच्या ध्येयाने 'प्रवरा कन्या विद्या मंदीर' या संस्थेची कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढाकारातुन दिनांक १६ जुन १९६९ मध्ये स्थापना करण्यात आली. तसेच कमीत कमी खर्चामध्ये गरीबातल्या गरीब शेतमजूर व कामगार यांच्या मुलांना दर्जेदार उच्च शिक्षण आपल्याच परिसरामध्ये मिळावे व त्यांची सर्वांगीण प्रगती आणि गुणवत्ता यांची •ÖÖÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ ¾ÖÖœ ¾ÆÖवी व परिसरातील विद्यार्थ्यांची उच्च व महाविद्यालयीन शिक्षणाची भुक भागवण्याच्या हेतूने प्रवरा एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातुन व कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या प्रयत्नातून १५ जून १९७१ रोजी 'प्रवरा आर्टÃÖ, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज' हे महाविद्यालय सुरु करण्यात आले.[29]

प्रवरा एज्युकेशन सोसायटी शिवाय कॉ. पी. बी. कडू पाटील प्रवरा मेडीकल ट्रस्ट, प्रवरा इंजिनिअरिंग व प्रवरा पॉलिटेक्निक कॉलेज इत्यादि संस्थांमध्येही x¾ÖÀ¾ÖÃŸÖ म्हणून सुरुवातीपासुन काम पहात. या सर्व शैक्षणिक संस्थामध्ये ते निरपेक्ष वृत्तीने व प्रामाणिकपणे शिक्षण प्रसाराचे काम करत ÆÖŸÖ. मेडीकल ट्रस्टचा कारभार वाढू लागल्यानंतर त्यामधून बेहिशोबी पैसा गोळा होऊ लागला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना हे सहन न –ााल्यामुळे डोनेशनचा हिशोब मॅनेजमेंट समोर येत नाही. याबाबत त्यांनी वाच्यता सुरु केली. यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची ट्रस्ट मधील कारभारातील उपस्थिती अडचणीची वाटू लागली व या मधूनच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना या विश्वस्त पदावरुन काढण्यात आले.[30] परंतु कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या ट्रस्टमधील कामगारांची होणारी आर्थिक पिळवणुक या प्रश्नांना ¾ÖÖ“ÖÖ ±úÖ›»Öß.

6.12.2 कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यास सुरुवात :-

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेच्या शिक्षण गंगेच्या प्रवाहात उतरण्याचा दूरदृष्टीचा व निरहंकारी मार्ग कॉ. पी. बी. कडू

पाटील यांनी अवलंबला आणि रयतेच्या माध्यमातुन शिक्षणाची, –ानाची गंगा दीन-¤×»ÖŸÖ-बहुजनांपर्यंत नेऊन पोहचवण्याचे पुण्यकर्म त्यांनी केले.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. हे ओळखुन कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आम जनतेच्या शिक्षणासाठी 04 †ÖŒ™Ö²Ö¸ 1919 ¸Ö•Öß ÃÖÖŸÖÖ¸Ö ×•Ö»ÊÖतील काले येथे रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या विचार सरणीने ते –ापाटले होते. शिक्षण घेणे ही कोणत्याही विशिष्ट समाजाची मक्तेदारी असू शकत नाही हा कर्मवीर 3ÖÖ‰ú¸Ö¾Ö पाटलांचा आग्रह होता. समाजातील गोरगरीब मुलामुलींपर्यंत शिक्षण पोहोचले पाहिजे हा त्यांचा विचार महात्मा फुले यांच्या शिकवणुकीवर आधारलेला होता. हाच विचार प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातुन –ानाची गंगा, गोरगरीब, शेतकरी, शेतमजूर, दीन दलित आणि बारा बलुतेदारांच्या –ोपडी पर्यंत नेण्याचे ऐतिहासिक कार्य करुन ग्रामीण महाराष्ट्राचा एकुण चेहरा मोहरा बदलून टाकला. त्यांच्या अथक प्रयत्नामुळेच रयतच्या महाराष्ट्रातील चौदा ×•Ö»ÊÖत एकुण ६७७ शाखा आहेत.[31]

I) रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा विस्तारास कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची मदत :-

रयत शिक्षण संस्थेशी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा संबंध सुरुवातीपासुनच घनिष्ट होता. कर्मवीर भाऊराव पाटील आपल्या शिक्षण प्रसार कार्याची व्याप्ती वाढवण्यासाठी श्रीरामपुर परिसरामध्ये शंकरराव धुमाळ यांच्याकडे येत असत. शंकरराव धुमाळ मुळचे सातारा ×•Ö»ÊÖमधील त्यांना कर्मवीरांच्या शिक्षण कार्याची माहिती होती व शिक्षणासंबंधी मनापासुन आस्था होती. म्हणून कर्मवीर त्यांच्याकडे येत असत आणि शेजारी राहणाऱ्या अण्णासाहेब शिंदे यांच्याकडे मुक्कामाला थांबत असत. कॉ. पी. बी. कडू पाटील असेच एकदा प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याच्या कामासंदर्भात अण्णासाहेब शिंदे यांच्याकडे गेले असता तेथे शंकरराव धुमाळ व कर्मवीर भाऊराव पाटील होते. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शंकरराव धुमाळ यांना विचारले, 'हे कोण साधू महाराज?' तेव्हा शंकरराव धुमाळ यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा परिचय करुन दिला. या परिचयातुनच सात्रळला रयत शिक्षण संस्थेचे

हायस्कुल सुरु केले. कर्मवीरांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना सात्रळला शाळा आहे का? म्हणून विचारले तेव्हा ते नाही म्हणाले. मग कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या मदतीने सात्रळला हायस्कुल सुरु केले. पण इमारतीची अडचण होती म्हणून मारुतीच्या देवळामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढाकारातुन रयत शिक्षण संस्थेची पहिली शाळा सुरु –ाली. सात्रळच्या शाळेचा विकास करण्यासाठी त्यांनी या शाळेला मुलाप्रमाणे सांभाळले. काही अडचण येऊ दिली नाही.[32]

¯Öवरा परिसरामध्ये रयत शिक्षण संस्थेच्या शाळा काढण्याच्या कामात कर्मवीर भाऊराव पाटलांना आजपर्यंत कॉ. पी. बी. कडू पाटील मदत करीत †ÃÖÖŸÖê. तेव्हा पासुन ते आजपर्यंत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेसाठी काम करतांना मागे वळून पाहिले नाही. याच सात्रळच्या ना.स. कडू पाटील विद्यालय व कोंडाबाई नानासाहेब कडू पाटील कन्या शाळेला संस्था पातळीवरील दिला जाणारा 'कर्मवीर पारितोषिक' हा सर्वोच्च बहुमान शैक्षणिक वर्ष 2009-२०१० मध्ये देण्यात आला. शैक्षणिक उत्तम दर्जासह महाविद्यालयाची सर्वांगीण गुणवत्ता आणि उपक्रमशीलता या निकषास पात्र ठरणाऱ्या विद्यालयांना हे पारितोषिक देऊन सन्मानित करण्यात येते.[33]

यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या प्रयत्नातुन व पुढाकारातुन रयत शिक्षण संस्थेच्या आश्वी, कोल्हार भगवतीपुर, लोणी, निर्मळ पिंप्री, राहता अशा अनेक ठिकाणी रयत शिक्षण संस्थेचे हायस्कुल सुरु करण्यात आले.[34] या शाखांना प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याकडून आर्थिक मदत मिळवून देण्यात आली. तसेच या शाखांचा सर्वांगीण विकास करण्याचे कामी त्यांनß ØÃÖÆÖ“ÖÖ ¾ÖÖ™Ö उचलला आहे. यापैकीच लोणी येथील हायस्कुलला व प्रवरानगर येथील ´ÖÆÖŸ´ÖÖ गांधी विद्यालय या कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या पुढाकारातुन स्थापन –ालेल्या विद्यालयांना 'कर्मवीर पारितोषिक' हा रयत शिक्षण संस्थेच्या संस्थापक पातळीवर दिला जाणारा सर्वोच्च बहुमान सलग दोन वर्षे ही विद्यालये या पारितोषिकाचे मानकरी ठरले आहेत.[35] आर्थिक स्थैर्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेच्या कामाला गती आली. गावोगावी शाळा निघू लागल्या. या कामाची व्याप्ती हळूहळू अहमदनगर

x•Ö»ÊÖमधील बऱ्याच तालुक्यामध्ये पसरली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्याबरोबर अनेकदा कॉ. पी. बी. कडू पाटील जात असत.[36]

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना रयत शिक्षण संस्थेच्या प्रवरा परिसरामध्ये शाखा निघाव्यात म्हणून त्यांच्या प्रयत्नांना अण्णासाहेब शिंदे, डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, विठ्ठलराव विखे, लामखडे मास्तर, शंकरराव धुमाळ, ´ÖÖ.†Ö. चंद्रभान पाटील घोगरे, कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे उत्साहाने कामात पुढे असत. प्रवरानगरला रयत शिक्षण संस्थेचे हायस्कुल काढले. तेव्हा आर्थिक मदत म्हणून ऊसाच्या टनामागे चार आणे शिक्षण फंड रयत शिक्षण संस्थे»Öा देण्याचा ठ¸Ö¾Ö प्रवरा कारखान्याने मंजुर केला. पण कालांतराने आर्थिक मदत बंद –ÖÖ»ÖÖ. अशावेळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील रयत शिक्षण संस्थेच्या पाठीशी भक्कमपणे उभे राहिले. त्यांच्या एक खंबी आधाराने प्रवरा परिसरातील रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा निर्धोकपणे काम करुन प्रगती पथावर आहेत.[37] कॉ. पी. बी. कडू पाटील रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा काढून थांबले नाहीत तर त्या शाखेच्या मागे अडीअडचणीला खंबीरपणे उभे राहिलेले दिसून येते.

II) कॉ. पी. बी. कडू पाटील रयत शिक्षण संस्था उत्तर विभागाचे अध्यक्ष व संस्था उपाध्यक्ष :-

रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा वाढवण्यासाठी व त्यांचा विकास होण्यासाठी ^³ा महाराष्ट्रामध्ये जे अनेक नामवंत, दानशूर, शिक्षणप्रेमी व समाजसेवक –ÖÖ»Ö त्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा क्रम फार वरचा लागतो. मोठया निष्ठेनी त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेसाठी काम केले. ÃÖ¹वातीला संस्थेच्या आर्थिक मदतीसाठी त्यांनी कॉ. शाहिर अमर शेख यांच्या कलापथकाचे बरेच कार्यक्रम गावोगावी आयोजीत केले. त्यातुन मिळालेले सर्व उत्पन्न रयत शिक्षण ÃÖÃ£Ö»ÖÖ x¤ü»Ö. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना आपल्या सात्रळ गावी बोलावुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सात्रळला हायस्कुल काढून रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याची मुहुर्त मेढ रोवली. स्वतःच्या गावामध्ये शाखा काढून समाधान न मानता संस्थेच्या विकासासाठी ते तळमळीने कार्यरत होते. रयत शिक्षण संस्थेचे कार्य म्हणजे ²Ö>•ाव आणि दिमाख किंवा सत्ता वापरासाठी नाही तर पदरमोड करुन शारिरीक व आर्थिक –ाळ सोसुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेसाठी

काम केले. यामध्ये त्यांनी कधीही, काहीही ^णÖß¾Ö ठेवली नाही. संस्थेसाठी त्यांनी स्वकष्टार्जित पैशातुन लाखो रुपयाच्या देणग्या देतांनी प्रसंगी त्यांनी स्वतःची मालमत्ता विकली. अशीच एकदा देणगीसाठी पैशाची जमवाजमव चालली होती. तेव्हा त्यांच्या मुलांनी शेतीच्या उत्पादनातून काही रक्कम देऊ केली. पण कुटुंबातील पैसे घेण्याचे त्यांनी नाकारले आणि देणगीची रक्कम उभी करण्यासाŠß त्यांनी स्वतः खरेदी केलेला नगर येथील प्लॉट, राहुरी येथील घर, डीग्रस येथे घेतलेली छोटी जमीन विकली आणि त्यामधुन आलेले पैसे देणगी म्हणून रयतला दिली. स्वतः कष्टाने उभी केलेली मालमत्तेची विक्री करुन शैक्षणिक चळवळीसाठी देणगी उभी करणे ही बाब केवळ वाखणन्याजोगीच नव्हे तर संपुर्ण समाजाने आदर्श घ्यावा अशी आहे.[38] असे स्वातंत्र्य सैनिक ॲड. रावसाहेब शिंदे यांनी मुलाखतीमध्ये सांगित»Ö.

रयत शिक्षण संस्थेच्या विस्ताराची तळमळ, विकासासाठी चालू असलेली धडपड हे पाहून संस्थेच्या उत्तर विभागीय सल्लागार समितीच्या अध्यक्षपदी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची नेमणुक करण्यात आली. उत्तर विभागामध्ये अहमदनगर, नाशिक, बीड आणि धुळे या ×•Ö»ÊÖचा समावेश आहे. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यावर संस्थेची मोठी जबाबदारी पडली होती. उत्तर विभागातील वेगवेगळया शाखांच्या नित्याच्या आणि नैमितिक अडचणी समोर येवू लागल्या. उत्तर विभागाच्या सल्लागार समितीचे अध्यक्ष –ाल्यानंतर त्यांना फक्त प्रवरा परिसरातीलच नव्हे तर अहमदनगर, नाशिक, धुळे आणि बीड या ×•Ö»ÊÖतील शाखेची सर्व जबाबदारी पहावी लागली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या कामाचा आवाका पाहून संस्थेने त्यांच्या मानाच्या अशा उपाध्यक्ष पदावर विराजमान केले.[39]

रयत शिक्षण संस्थेने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याकडे उत्तर विभागीय सल्लागार समितीचे अध्यक्ष व संस्था उपाध्यक्ष अशा दोन पदांची जबाबदारी दिली पण त्यांनी काम करतांना कधीही पदाला फार महत्व दिले नाही. म्हणून त्यांनी उत्तर विभागीय सल्लागार समितीचे अध्यक्ष पदाच्या स्वतःच्या महत्वकांक्षा बाजूला ठेवून राजीनामा दिला. त्यांनी १२ वर्षे या पदावर काम केले. परंतु कधीही पदाचा डामडौल त्यांनी मिरवला नाही. त्यांच्या राजीनाम्यानंतर संस्थेने त्यांच्या त्यागाचा

×¾Ö“ÖÖ¸ü करुन व शैक्षणिक कार्यामध्ये आवड असलेले, कर्मवीर भाऊराव पाटलांचा शिक्षणाचा संदेश सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचण्याचे काम करणारे श्री अरुण कडू पाटील यांची रयत शिक्षण संस्थेच्या उत्तर विभागीय सल्लागार समितीच्या अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली.[40] रयत शिक्षण संस्थेच्या उपाध्यक्ष पदावर निवड –ााल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शाखा विस्तारा बरोबरच विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी प्रयत्न केला. गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांसाठी पारितोषिक सुरु केले. अशाप्रकारे जे काही करायचे ते समाजाच्या भल्यासाठी करायचे असे त्यांची कामाची पध्दत होती.

यानंतर माजी खासदार व १५ वर्षे रयत शिक्षण संस्थेच्या मॅनेजिंग कौन्सिलचे चेअरमन राहिलेले शंकरराव काळे यांची एका आजारावर अमेरिकेत शस्त्रक्रिया होऊन परतले होते. ते पुन्हा संस्था कामाकाजामध्ये भाग घेवू इच्छित नव्हते. म्हणून त्यांनी मॅनेजिंग कॉन्सिल सदस्य पदाचा राजीनामा देऊन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची त्या जागेवर निवड करावी अशी संस्थेकडे इच्छा प्रदर्शित केली. परंतु कॉ. पी. बी. कडू पाटील संस्था उपाध्यक्ष असल्याने पुन्हा मॅनेजिंग कौन्सिलचे सदस्य होण्यामध्ये त्यांना स्वारस्य नव्हते. उलट या जागेवर एखाद्या नवीन तरुण कार्यकर्त्यांची निवड करावी असे त्यांनी सुचवले. परंतु शंकरराव काळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याच नावावर आडून बसले. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची रयतच्या मॅनेजिंग कौन्सिलवर सदस्य म्हणून बिनविरोध निवड –ााली. पण अनेक तरुण कार्यकर्त्यांना डावलून या जागेवर आपण बसतो आहोत याचे ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना नेहमीच वाईट वाटले. अर्थात पदाची खुर्ची, मान सन्मान असो वा नसो पण रयत शिक्षण संस्थेसाठी आजन्म घेतलेले सेवेचे व्रत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सुरुच आहे.[41] अशाप्रकारे कॉ. पी. 2Ö¾. कडू पाटील यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये मोलाची कामगिरी बजावली.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य फक्त शाळा काढणे, चालवणे इथपर्यंतच मर्यादित नव्हते तर त्यांनी आपल्या अनेक नातेवाईकांच्या मुलांना आपल्याकडे शिक्षणासाठी आणले होते. न्यायमुर्ती बी. जी. कोळसे पाटील यांच्यासारख्या अनेक गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी शैक्षणिक फीच्या रुपाने मदत केली. गुहा गावचे बाळासाहेब कोळसे यांना उच्च शिक्षणासाठी मदत केली. अशा

कितीतरी तरुणांना शालेय शिक्षणापासुन त्यांनी मदत केली. कार्यकर्त्यांचा अपघाती मृत्यू –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸ü त्यांच्या मुलांचे संपुर्ण शैक्षणिक खर्च कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी उचलून त्यांना नोकरीही मिळवून दिल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. याबरोबरच कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या मुलांना उच्च शिक्षण दिले.

6.13 ^¯ÖÃÖÆÖ¸ü :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान या प्रकरणात कॉ. पी. बी. कडू पाटील सामाजिक क्षेत्रात काम करत असतांना गरीब, शेतमजुर, शेतकरी, आदिवासी यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केला. आयुष्यभर एखाद्या वारकऱ्याप्रमाणे तळागाळातील वर्गाचे जे प्रश्न असतील त्या प्रश्नाकडे त्यांनी जातीने लक्ष दिले. लोकल फंड या विरुध्द त्यांनी लढा दिला. महागाई विरुध्द चळवळ उभारुन त्यांना त्यामध्ये तुरुंगवासही –ÖÖ»ÖÖ. ¿Öतीच्या पाण्यासाठी मुळा डावा कालवा काढण्यास सरकारला भाग पाडले. भुमिहिन, आदिवासींना जमीन त्यांनी मिळवून दिली. खंडकरी चळवळीतून खंडकरी शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी मिळवून देण्यासाठी श्रीरामपुर, कोपरगाव पासुन फलटण, साखरवाडी पर्यंत त्यांनी लढा दिला. समाजातील अंधश्रध्दा निर्मुलनासाठी त्यांनी वेगवेगळया प्रयोगाच्या माध्यमातुन समाजामध्ये जागृती केली.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कामगारांना प्रोत्साहन मिळेल अशाप्रकारे प्रवरा सहकारी साखर कारखान्यातील कामगारांसाठी काम केले. असंघटीत अशा विडी कामगारांची संघटना बांधून त्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी शेतीमध्ये बारकाईने लक्ष देवून शेतकऱ्यांना फायद्याचे व कॉंग्रेस गवताला मारक असणारे गवत आपल्या शेताच्या बांधावर शोधून काढले. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी अनेक लढे लढवले, निवडणुका लढवल्या, चळवळी उभ्या केल्या त्या तत्वासाठी, ध्येयासाठी आणि सामान्य माणसांच्या प्रश्नांसाठी जय-पराजयाची आणि सुख दुःखाची त्यांनी कधी पर्वा बाळगली नाही. लढयासाठी सज्ज व्हावे म्हणून अर्जुनासारखी कोणा श्रीकृष्णाच्या उपदेशाची त्यांना गरज भासली नाही. सुख-दुःख, जय-पराजय, लाभ-हानी हे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सदैव सारख्याच वृत्तीने –Ö»Ö»Ö.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, जो प्राशन करील तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही" हे विचार डोळयासमोर ठेवून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या राजकीय, सामाजिक कार्याबरोबÖ¸“Ö शैक्षणिक कार्यात देखील स्वतःला वाहून घेतले आहे. तळागाळातील उपेक्षीत घटक ׿Ö×क्षत कसा होईल याकडे त्यांनी लक्ष दिले. प्रवरा एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेचे ते संस्थापक विश्वस्त होते. शहरातील श्रीमंताच्या मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या ¿ÖÖÔ´Ö¬ये शिकता येते पण खेडयातील, ग्रामीण भागातील मुलांना हे शिक्षण मिळत नाही म्हणन त्या मुलांना ही इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण मिळाले पाहिजे म्हणून ¯Ö¾Ö¸Ö पब्लिक स्कुलची स्थापना केली. प्रवरा परिसरातील मुलांच्या उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालयाची स्थापना केली. वैद्यकीय शिक्षणाची सोय केली. त्याचबरोबर आपल्या सात्रळ गावामध्ये रयत शिक्षण संस्थेची शाळा कर्मवß¸ 3ÖÖ‰ú¸Ö¾Ö ¯ÖÖ™ß»Ö यांच्या उपस्थितीत सुरु करुन रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचे मुहुर्तमेढ रोवली. रयत शिक्षण संस्थेला आर्थिक मदत मिळवून दिली व स्वतःही देणग्या दिल्या. ज्या काळामध्ये खेडयातील बहुजन समाजातील तरुणांना शहरामध्ये जाऊन व अन्य ठिकाणी जाऊन उच्च शिक्षण घेणे दुरापास्त होते. त्या काळामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी दुष्काळ व कोरडवाहू भागातील अनेक तरुणांना शिक्षणासाठी मदतीचÖ हात देवून आयुष्याची घडी बसवून दिली. अशाप्रकारे कितीतरी तरुणांना शालेय शिक्षणापासुन मदत करुन आयुष्यात उभे राहण्यास भरभरुन मदत केली.

समाज जीवनाला सामाजिक व शैक्षणिक विकासाची जोड मिÖÔÖ»ÖßÖ ŸÖ¸ समाजाचे सर्वांगीण परिवर्तन होऊ शकते असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वाटत ÆÖŸÖê. म्हणून त्यांनी शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातुन अनेक शैक्षणिक शाखांची उभारणी केली.

ÃÖ¤ü³ÖÔ

1) कॉ. कडू ¯ÖÖ™üß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू, मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, 2003, ¯Ö.क्र. 100.

2) मुलाखत, 'कॉ. कडू पाटील पुंजाजी बापुजी', मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक - 13/05/2014.

3) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, दिनांक ०२/०८/२०१४.

4) ताकटे पाटील बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासुन समाजवादापर्यंत', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सव गौरविका, १९९९, पृ.क्र. 4, 5.

5) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. ३, दिनांक १३/०५/२०१४.

6) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', अमेय प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ.क्र. २४६.

7) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत गाथा', अमेय प्रकाशन, पुणे, 1999, पृ.क्र. 40.

8) ³ÖÖ¾Ö ÃÖ×¾ÖŸÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी - अण्णासाहेब शिंदे', कल्पना मुद्रणालय, पुणे, पृ.क्र. 197.

9) दैनिक सार्वमत, वर्धापन दिन विशेषांक 'कर्तुत्वाचा ठेवा', दिनांक २६ जानेवारी 2013, पृ.क्र. 2, 3.

10) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृत मंथन', अमेय प्रकाशन, पुणे, 1999, पृ.क्र. 211.

11) मुलाखत, 'बनकर टी. वाय.' मु.पो. पढेगाव, ता. श्रीरामपुर. दिनांक 18/12/2014.

12) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', पूर्वोक्त क्रमांक - ६, पृ.क्र. १०८.

13) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. 108.

14) कित्ता, पृ.क्र. 111, 178.

15) न्या. कोळसे पाटील बी. जी., 'अप्पा एक जिव्हाळयाचा अनमोल ठेवा', पूर्वोक्त क्र. ४, पृ.क्र. 15.

16) मुलाखत, 'जाधव कोंडाजी बापुजी', पूर्वोक्त क्र. ३, दिनांक १३/०५/२०१४.

17) मुलाखत, 'कॉ. आरगडे बाबा', मु.पो. ता. नेवासा, जि. अहमदनगर. दिनांक ०९/०८/२०१४.

18) मुलाखत, '¾ÖÖ‘Ö ›Ö. मछिंद्र', मु.पो. ता. नेवासा, जि. अहमदनगर. दिनांक ०९/०८/२०१४.

19) एरंडे डॉ. अशोक, 'अहमदनगर ×•Ö»ÊÖतील सत्यशोधक चळवळ', "पैस" ७० वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, अहमदनगर, 1997, पृ.क्र. 15.

20) थोरात भाऊसाहेब, 'अमृतमंथन', पूर्वोक्त क्रमांक -10, पृ.क्र. 197.

21) दैनिक सार्वमत, वर्धापन दिन विशेषांक 'कर्तुत्वाचा ठेवा', दिनांक २६ जानेवारी 2013, पृ.क्र. 4.

22) प्राचार्य डॉ. पठाण एस. एन., 'कडू पाटलांच्या गोड गवताची शोध कथा', ¯Ö¾ÖÖŒÝÖ क्र. ४, पृ.क्र. 22.

23) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक -22.

24) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक -23.

25) दैनिक सार्वमत, वर्धापन दिन विशेषांक 'कर्तुत्वा“Ö Š¾Ö', दिनांक २६ जानेवारी 2013, पृ.क्र. 2.

26) कॉ. जाधव गंगाधर, 'तोची साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा॥', पूर्वोक्त क्र. ४, पृ.क्र. 39.

27) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. 1, पृ.क्र. 142, 147, 156, 159.

28) मंगळवेढेकर राजा, 'भूमीपूत्र', प्रवरा प्रकाशन, प्रवरानगर, जि. अहमदनगर, १९७७, पृ.क्र. 311.

29) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक -318, 323.

30) मुलाखत, †›Ö. Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, ´Ö.¯ÖÖ. ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸Ö¸, ×•Ö. अहमदनगर, दिनांक १८/१२/२००४.

31) वार्षिक अहवाल, 'रयत शिक्षण संस्था, सातारा', २००७-२००८, प्रकाशक - †›Ö. Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, पृ.क्र. 16.

32) कॉ. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. 228.

33) मुलाखत, श्री. कदम नामदेव, मुख्याध्यापक, सात्रळ विद्यालय, ता. राहाता, जि. अहमदनगर. दिनांक १३/०५/२०१४.

34) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', पूर्वोक्त क्रमांक -6, पृ.क्र. 283.

35) दैनिक सकाळ, 'नगर', दिनांक 09 ´Ö 2014, पृ.क्र. 4.

36) £ÖÖ¸üÖŸÖ ³ÖÖ‰úÃÖÖÆü²Ö, 'अमृतमंथन', पूर्वोक्त क्रमांक -10, पृ.क्र. 215.

37) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'ध्यास पर्व', पूर्वोक्त क्रमांक -6, पृ.क्र. 282.

38) ॲड. शिंदे रावसाहेब, 'भावलेली माणसं', अमेय प्रकाशन, पुण, 2007, पृ.क्र. 39.

39) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. 230, 244.

40) मा.खा. काळे शंकरराव देवराव, 'एक निष्ठावान कनवाळू कॉम्रेड', पूर्वोक्त क्र. ४, पृ.क्र. 39.

41) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', पूर्वोक्त क्र. १, पृ.क्र. 231.

प्रकरण : ÃÖÖŸÖ¾Ö

सिंहावलोकन

प्रकरण : ÃÖÖŸÖ¾Ö

7. सिंहावलोकन

'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (इ.स. १९२१ ते १९९६)' या विषयाचा अभ्यास करीत असतांना. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या पूर्नबांधणीत सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सहकार, आर्थिक, वैचारिक व प्रबोधनात्मक चळवळीमध्ये ज्या असंख्य व्यक्तींचे योगदान आहे. त्यातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे एक आहेत. त्यांचे कार्य विस्तृतपणे अभ्यासक विद्यार्थी व समाजापुढे यावे या उद्देशाने प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ ते १९९६)' हा विषय निवडला. प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करत असतांना प्रकरण १ ते ६ पर्यंत शोध प्रबंधाच्या शीर्षकाला न्याय देण्याचा पूर्णपणे यशस्वी प्रयत्न केला आहे. सर्व प्रकरणाचा पुन्हा संक्षेपाने आढावा घेऊन सार रुपाने या प्रकरणात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संशोधन विषयाच्या संदर्भात अभ्यास करतांना संबंधीत ग्रंथालये, कागदपत्रे, पत्र व्यवहार, वृत्तपत्रातील लेख, बातम्या इत्यादिंचा उपयोग –ाला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे समकालीन सहकारी, कौटुंबिक सदस्य व मित्र यांचे अनुभव मोलाचे ठरले. अशा रितीने अस्सल व दुय्यम साधनांच्या सहाय्याने 'कॉ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ ते १९९६)' या विषयाचा अभ्यास केला.

प्रबंधाची मांडणी एकुण सात प्रकरणामध्ये केलेली आहे. प्रबंधाचा पहिल्या प्रकरणात विषय प्रवेशामध्ये आधुनिक भारताच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पंजाब आणि बंगाल प्रांताप्रमाणे महाराष्ट्र राज्य ही आघाडीवर होते. महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिलÊाने भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये महत्वाचे योगदान दिले आहे. या x•Öü»ÊÖमधील स्वातंत्र्य आंदोलनातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व सहकार क्षेत्रामधील कार्याने एक वेगळीच छाप पाडली. त्यापैकीच एक स्वातंत्र्य सेनानी म्हणजे कॉ. पी. बी. कडू पाटील होय. स्वातंत्र्य सेनानी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या चौफेर व्यक्तीमत्वाची ओळख नवीन पिढीला व्हावी. त्यांचे कार्य सध्या राजकारणात, समाजकारणात, शैक्षणिक कार्यात कार्यरत असलेल्यांना आणि नव्याने राजकारणात, समाजकारणात प्रवेश करणाऱ्यांना तसेच ग्रामीण भागात विकासाचे काम करु इच्छिणाऱ्यांना प्रेरणादायी ठरणारे आहे.

म्हणुन या विषयाची निवड करण्यात आली. संशोधन पूर्ण करण्यासाठी काही विशिष्ठ उद्दिष्ट डोळयासमोर ठेवून संशोधन कार्य पूर्ण करावे लागते. त्याप्रमाणे प्रस्तुत संशोधनासाठी काही उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आली होती. संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी काही गृहितके निश्चित करुन त्या आधारावर साधनांचे वर्गीकरण करुन संशोधन कार्य पूर्ण करण्यात आले. संशोधन विषयाची व्याप्ती अहमदनगर जिल्हा आणि त्यांचे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व सहकार क्षेत्रातील सक्रीय कार्य निश्चित केले. इ.स. १९२१ ते १९९६ असा ७५ वर्षांचा मर्यादित कालखंड संशोधनासाठी निश्चित केलेला आहे. संशोधनासाठी संशोधन पध्दतीचा योग्य त्या ठिकाणी समन्वय साधून शोध प्रबंधाला पूर्णत्व देण्याचा प्रयत्न केला आहे. संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये सुरुवातीला महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक, सामाजिक, भौगोलिक पार्श्वभूमी सांगून †हमदनगर ४•ï»Êïची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, भौगोलिक परिस्थितीचे वर्णन करुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील ज्या राहुरी तालुक्यातील सात्रळ गावातून आले त्या सात्रळ गावची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, भौगोलिक पार्श्वभूमी यांची माहिती देण्यात आली.

प्रबंधाच्या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरित्राचा अभ्यास करण्यात आला असून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जन्म, बालपण, शिक्षण, स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांचा सहभाग, शिक्षण पूर्ण –ााल्यानंतर वकिली व्यवसाय, कौटुंबिक जीवन, आधुनिक पध्दतीची शेती, सेवाव्रत व वृध्दापकाळ अशा विविध अंगांनी अभ्यास करण्यात आला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे प्राथमिक शिक्षण सात्रळ या त्यांच्या जन्मगावी –ााले. तर माध्यमिक शिक्षण संगमनेर येथे पेटीट हायस्कुलमध्ये –ïï»ï. महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी ते बडोद्याला गेले असतांना तेथेच त्यांचा स्वातंत्र्य आंदोलनाशी संबंध आला. महात्मा गांधी यांनी याच दरम्यान 'चलेजाव' चळवळ सुरु केली. त्या चळवळीमध्ये त्यांनी सहभाग घेतला आणि शिक्षण अर्धवट सोडून ते या चळवळीमध्ये सहभागी –ााले. नुसते सहभागी –ााले नाही तर भुमिगत होऊन इंग्रज सरकारच्या विरोधात कारवाया करण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये टेलिफोनचे खांब पाडणे, तारा तोडणे, रस्ते उखडून टाकणे, पुल उध्वस्त करणे, पोस्टाच्या पेटीला आग लावणे अशाप्रकारची इंग्रज सरकार विरोधी कामे ते करीत. यानंतर पुन्हा त्यांनी

महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुण्यामधील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊन बी.ए.ची ¯Ö¤¾Öß ×´ÖôÖ¾Ö»Öß. व पुण्यामध्येच लॉ कॉलेजला प्रवेश घेऊन एल.एल.बीची पदवी ×´ÖôÖ¾Ö»Öß.

¯Ö¤¾Öß मिळाल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राहुरी येथे वकिली करण्यास सुरुवात केली. वकिलीमध्ये व्यवसाय कमी आणि सेवा जास्त अशाप्रकारे वकिली केली. वकिलीच्या व्यवसायातुन त्यांनी कधी ही पैसा मिळवण्याची अपेक्षा केली नाही. ३५ ते ४० वर्षे त्यांनी वकिलीचा व्यवसाय केला. अत्यंत कुशलतेने, जिद्दीने वकिली केली. वकिलीकडे आर्थिक प्राप्तीचा मार्ग म्हणून पाहिले नाही. प्रसंगी आर्थिक –Öô सोसुन सेवा भावनेतुन अनेकांना मदत केली. भूमिहिन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी यांच्याकडून फिची अपेक्षा न करता स्वत: अर्जाला तिकिट लावणे. वेळ प्रसंगी पक्षकारांना प्रवास भाडयाला पैसे देणे, त्यांना चहापाणी, जेवण देणे अशा प्रकारची वकिली केली. कौटुंबिक जीवनात त्यांची पत्नी शांताबाई यांनी त्यांना मोलाची साथ दिली. शेतीमध्ये सतत नावीन्य आणण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील आग्रही असत. दौऱ्यावर असताना शेतीमध्ये नवीन काही आढळून आले तर त्याची माहिती घेवून तो प्रयोग ते आपल्या शेतात करत आधुनिक पध्दतीने शेती करुन शेती नफ्यामध्ये आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या आयुष्यामध्Ö सत्ता, संपत्ती, किर्ती हाताशी येऊन ही हे मा–े नाही असे समजून अडल्या नडलेल्यांना मदत केली. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन एक समर्पित जीवन आहे. वयाची नवदी ओलांडली तरी शरीराने ते थकले आहेत. पण मनाने थकले नाहीत असे दिसते. थोडक्यात म्हणजे या प्रकरणात त्यांच्या जीवन चरित्राचा अभ्यास करीत असतांना इ.स. १९२१ ते १९९६ ही प्रबंधाची कालमर्यादा निश्चित केली आहे.

प्रबंधाच्या चौथ्या प्रकरणामध्ये भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या प्रकरणामध्ये स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा कशी मिळाली, ‡.Ã×. १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढयातील कारावास व सुटका, कम्युनिस्ट म्हणुन पक्ष कार्यास सुरुवात, पक्षकार्य, स्वातंत्र्य सैनिक म्हणुन भूमिका अशा प्रकारचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. मिठाचा व जंगल सत्याग्रह यामुळे देशाच्या कानाकोपऱ्यात महात्मा गांधींजीचे नाव –ाले होते. त्यामुळे कॉ. पी. बß. कडू पाटील यांच्या लहानपणीच त्यांना महात्मा गांधीजींबद्दल आकर्षण निर्माण –Ö»Ö

होते. नंतर संगमनेरला शिक्षणासाठी हायस्कुलला गेल्यानंतर तेथे रावसाहेब पटवर्धन, कॉ. विनायकराव ताकटे पाटील, पिंगळे वकिल यांच्या जाहिर सभा व्हायच्या यामध्ये इंग्रज आपल्या देशाची कशी पिळवणुक करतात हे सांगितले जायचे. सभेला हायस्कुलमधील विद्यार्थी जात असत. तेथून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना स्वातंत्र्य चळवळीची प्रेरणा मिळाली आणि पुढे बडोद्याला महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी गेल्यानंतर देशातुन इंग्रजांना हाकलुन देण्यासाठी सुरु –ÖÖ»Ö»या 1942 “या 'चले जाव' चळवळीमध्ये त्यांनी शिक्षणाला रामराम ठोकून सहभाग घेतला. त्यामध्ये संगमनेर, अकोला तालुक्यामध्ये प्रति सरकार स्थापन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. भुमिगत होऊन टेलिफोनचे खांब, तारा तोडणे, पुल पाडणे, रस्त्यावर अडथळे निर्माण करणे, सरकारी भरणा लुटणे, बुलेटिनद्वारे जनतेमध्ये प्रचार करणे अशा प्रकारच्या चळवळी करीत असतांना एप्रिल १९४३ मध्ये त्यांना अटक –ााली. जेलमध्ये त्यांनी अनेक गैरसोईच्या कारणावरुन सत्याग्रह केले. सप्टेंबर १९४४ मध्ये त्यांची जेलमधून सुटका –ााली. नंतर त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षामध्ये प्रवेश करुन गोरगरीब कष्टकरी, शेतमजूर, शेतकरी यांना न्याय मिळवून द्यायचा असेल तर कम्युनिस्ट पक्षाशिवाय पर्याय नाही असे त्यांना वाटले आणि आयुष्यभर ते कम्युनिस्ट म्हणुनच राहिले.

प्रबंधाच्या पाचव्या प्रकरणामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या स्वातंत्र्योत्तर राजकीय आणि सहकार क्षेत्रातील कार्याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यामध्ये पक्षीय राजकारणातील कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची वाटचाल, कम्युनिÃट पक्षाकडून लढवलेल्या निवडणुका, विधानसभेतील कामगिरी, सहकार चळवळीतील सहभाग यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सप्टेंबर १९४४ मध्ये जेलमधून सुटका –ाल्यानंतर गोरगरीबांसाठी, शेतकऱ्यासाठी व कामगारांसाठी लढायचे तर कम्युनिस्ट पक्षामध्ये दाखल होण्याशिवाय पर्याय नाही असे त्यांना वाटत होते. म्हणुन ‡.ÃÖ. 1946 मध्ये गुहा तालुका राहुरी येथील कम्युनिस्ट पक्षाच्या शिबिरामध्ये त्यांनी पक्षात प्रवेश केला आणि आयुष्यभर कम्युनिस्ट म्हणुन जगले. पक्षाच्या आदेशानुसार त्यांनी पक्षाच्या वतीने अनेक निवडणुका लढवल्या. कधी अपयश तर कधी यश मिळाले पण अपयशाने खचून न जाता त्यांनी पक्षाचे आदेश पाळले व ‡.ÃÖ. १९७२ मध्ये राहुरी विधानसभा मतदारसंघातून ते †Ö´Ö¤Ö¸ –ााले. विधानसभेमध्ये त्यांच्यासह कम्युनिस्ट पक्षाचे दोनच आमदार होते. याच काळामध्ये महाराष्ट्रामध्ये फार मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा आमदार म्हणून त्यांनी अनेक

ठिकाणी दुष्काळी कामे सुरु करुन रोजगार हमीचा कायदा करण्यास सरकारला भाग पाडले. धरणग्रस्तांसाठी आधी पुर्नवसन मग धरण असा कायदा विधानसभेत सरकारला ¯ÖÖÃÖ करण्यास भाग पाडले. विधानसभेमध्ये असंख्य प्रश्न विचारुन गोरगरीब, कष्टकरी, शेतकरी, कामगार यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. राज्यपालांच्या अभिभाषणावरील चर्चेमध्ये, अर्थसंकल्पावरील चर्चेमध्ये सहभागी होऊन त्यांनी अभ्यासपुर्ण विचार विधानसभेमध्ये मांडले.

†Ö•Öß-माजी कम्युनिस्टाचाही त्यांनी मेळावा घेतला. यामुळे पक्ष सोडून गेलेले व पक्षातील अशा दोन्ही कार्यकर्त्यांमधील कटुता कमी –ााली. स्वातंत्र्य सैनिकांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी, त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सैनिकांचा एक मेळावा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आयोजित केला होता. व्यक्ती व समाजाचे भौतिक जीवन सुखी व समृध्द करणे हाच राजकारणाचा, समाजकारणाचा प्रमुख उद्देश मानून व सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून त्यांनी कार्य केले आहे. सामान्य माणुस हा त्यांच्या विचार कार्याच्या केंद्रस्थानी राहिलेला आहे.

राजकारणाबरोबरच सहकार चळवळीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा महत्वपूर्ण सहभाग होता. गावातील सहकारी सोसायटीच्या माध्यमातून त्यांनी सहकार चळवळीत काम करण्यास सुरुवात केली. सात्रळ या त्यांच्या गावातील विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटीचे ते ‡.ÃÖ. 1968 ŸÖê ‡.ÃÖ. १९९८ पर्यंत ३० वर्षे बिनविरोध चेअरमन होते. सोसायटीच्या माध्यमातून नागरीकांना स्वस्त दरामध्ये जीवन उपयोगी वस्तू, धान्य पुरवठा करण्यास सुरुवात केली. त्याचप्रमाणे ‡.ÃÖ. १९५७ मध्ये प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याची निवडणुक लढवून संचालक –ÖÖ»Öê ¾Ö ¯Öãœê ‡.ÃÖ. 1966 मध्ये प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे चेअरमन –ÖÖ»Öê. ‡.ÃÖ. १९७५ पर्यंत ते प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याचे संचालक होते. या काळामध्ये शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांनी कारखान्याच्या कामकाजामध्ये सतत संघर्ष केला. तसेच राहुरी कारखान्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांना प्रस्थापितांशी –ागडा करावा लागला. ‡.ÃÖ. १९७० मध्ये राहुरी कारखान्याच्या निवडणुकीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या म›ôÖ“Öß ÃÖ¢ÖÖ †Ö»Öß ÆüÖêŸÖß. ‡.ÃÖ. 1975 ŸÖê ‡.ÃÖ. 1985 †ÃÖê ¤üÆüÖ ¾ÖÂÖì ´ÖôÖÖ ¯Ö¾Ö¸ü सहकारी विज सोसायटीचे ते संचालक होते. येथे ही त्यांनी कोणतेही नियमबाहय काम केले नाही. पण संचालक असून मिटर तपासणी कामामध्ये शेतकऱ्यांना होणाऱ्या त्रासामुळे त्यांनी ¾ÖÖ•Ö

सोसायटीवर मोर्चा काढला. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा सर्वसामान्यासाठीचा लढा ±úŒŸö राजकीय क्षेत्रापुरता मर्यादीत नव्हता तर सहकार क्षेत्रामध्ये ही विधायक व चांगल्या कामासाठी ते लढले.

प्रबंधाच्या प्रकरण सहाव्यामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यामध्ये महागाई विरोधी »ûœı, मुळा डाव्या कालव्यासाठी प्रयत्न, भूमीहिनांना जमीन मिळण्यासाठी मदत, खंडकरी चळवळीतील सहभाग, सिलींग व कुळकायद्यासाठी प्रयत्न, अंधश्रध्दा निर्मुलनासाठीचे कार्य, कडू गवताचा शोध व शैक्षणिक कार्य यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

देशामध्ये ‡.Ãö. १९६५ साली अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होऊन महागाई वाढत होती. हिच परिस्थिती महाराष्ट्रामध्ये निर्माण –ाली होती. त्यामुळे सर्वसामान्य माणुस, कामगार, शेतकरी यांचे जगणे अवघड –ाले होते. म्हणुन कम्युनिस्ट पक्षातर्फे महागाई विरोधी कृती समिती स्थापन करुन आंदोलने छेडण्यात आली. राहुरी तालुक्यातील मुळा धरणाला एकच ऊजवा कालवा काढण्याचे आराखडयामध्ये ठरवण्यात आले. तेव्हा कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी या धरणाला डावा कालवा काढण्यासाठी जन आंदोलन उभे केले आणि मुळा धरणाला डावा कालवा काढण्यास भाग पाडले, त्याचप्रमाणे खंडकरी शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी परत मिळाव्या आणि कमी खंड असलेल्यांना खंड वाढवून मिळावा म्हणून कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी कोपरगाव, श्रीरामपुर, श्रीगोंदा पासुन फलटण, साकरवाडी पर्यंत ही चळवळ एक हाती चालवली. खंडकरी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. यानंतर मोठया जमीनदारांकडील जमिनी काढून घेऊन भूमिहिनांना त्या वाटून देण्यात याव्या यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी सत्याग्रह केला. त्यामध्ये त्यांना अटक –ाली आणि एक महिना येरवडा जेलमध्ये रहावे लागले. परंतु सरकारला कुळकायदा व सिलींगचा कायदा करायला लावला व अनेक भूमिहिनांना त्याचा फायदा होऊन अनेक भूमिहिन शेतजमिनीचे मालक –ाले. समाजामध्ये असणारी अंधश्रध्दा ¤¸¡ करण्यासाठी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी भोंदूबाबा लोकांना कसे फसवतात. त्याचे निरनिराळे प्रकार अंधश्रध्दा निर्मुलनाच्या कार्यक्रमातुन, प्रात्यक्षिकातुन लोकांना दाखवून Ãö´öö•ööŸößȫ †¬öÁö¬¤ö ¤¸¡ करण्याचा प्रयत्न केला. शेतीसाठी व शेतकऱ्यांसाठी त्रासदायक असणारे कॉंग्रेस गवत या गवताला मारक असणारे गवत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या निरिक्षणातून शोधून काढून जनावरांना चारा म्हणून सुध्दा त्याचा

उपयोग होत असे. आणि कॉंग्रेस गवताला मारक ही हे गवत ठरले म्हणुन त्याला स्थानिक नाव 'कडू गवत' असे देण्यात आले. हे त्यांनी आपल्या निरिक्षणातून शोधुन काढले.

समाज जीवनात आर्थिक विकासाला जर शैक्षणिक विकासाची जोड मिळाली तर समाजाचे सर्वांगीण परिवर्तन होऊ शकते असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वाटत होते. म्हणुनच त्यांनी सामाजिक उपक्रमाबरोबर शैक्षणिक उपक्रम रा²Ö¾Ö»Ö»Ö ×¤ÃÖŸÖÖŸÖ. प्रवरा एज्युकेशन सोसायटी स्थापनेमध्ये त्यांचा पुढाकार होता. तसेच ते या संस्थेचे संस्थापक विश्वस्त होते. त्यांच्या पुढाकारातुनच प्रवरा पब्लिक स्कुल, प्रवरा आर्टस, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, प्रवरा इंजिनिअरिंग व प्रवरा पॉलिटेक्निक कॉलेज सुरु करुन प्रवरा परिसरातील गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलांना इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण मिळण्यासाठी व दर्जेदार उच्च शिक्षण मिळण्यासाठी त्यांनी या संस्था स्थापन केल्या. त्याचबरोबर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातुन शिक्षणाची, –ानाची गंगा दीन-¤»ÖßŸÖ-बहुजनांपर्यंत पोहचवण्याचे पूर्णकर्म ही त्यांनी केले. स्वत:च्या सात्रळ गावामध्ये रयत शिक्षण संस्थेची शाळा काढून या कामाला त्यांनी सुरुवात केली. त्यांच्या प्रयत्नातून आश्वी, कोल्हार भगवती, लोणी, निर्मळ पिंप्री, राहात अशा अनेक ठिकाणी रयतचे हायस्कुल स¹ý –ाले. नुसते हायस्कुल सुरु करुन ते थांबले नाही तर त्या शाळांना त्यांनी आर्थिक आधार दिला. लाखो रुपयाच्या देणग्या स्वमिळकतीची मालमत्ता विकून दिल्या, अनेक गरीब मुलांना शिक्षणासाठी शैक्षणिक फिच्या रुपाने आर्थिक मदत केली. एकुणच अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖß»Ö ¾Ö ¸ÖÆ¸ß तालुक्यातील राजकीय, सहकार, सामाजिक, शैक्षणिकदृष्टया कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे कार्य दृष्टीआड करुन चालणार नाही ते तरुण पिढीसमा¸ †Ö»Ö ¯ÖÖ×Æ•Ö.

मुल्यमापन :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचा जन्म एका अशिक्षीत शेतकरी कुटुंबात –ÖÖ»ÖÖ. प्राथमिक शिक्षण सात्रळ या स्वत:च्या गावामध्ये –ाल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी त्यांना संगमनेर, बडोदा, पुणे येथे जावे लागले. त्यांच्या शिक्षणाचा कालखंड हा भारताच्या स्वातंत्र्य लढयाचा कालखंड होता. लहानपणीच त्यांना महात्मा गांधी विषयी आकर्षण निर्माण होऊन स्वातंत्र्य लढयातील नेत्यांची भाषणे ते ऐकत असत यामधूनच त्यांना

स्वातंत्र्य लढयामध्ये सहभागी होण्याची प्रेरणा निर्माण –ााली. विद्यार्थी दशेमध्ये असतानाच ‡.ÃÖ. 1942 “ÖÛ '“Ö»Ö•ÖÖ¾Ö' “ÖÔ¾ÖÔÛŸÖ त्यांनी सहभाग घेतला. याच काळामध्ये प्रति सरकार तयार करणे, भूमिगत होऊन इंग्रज सरकारच्या विरोधात कारवाया त्यांनी केल्या. त्यामध्ये टेलिफोनच्या तारा, खांब तोडणे, रस्ते उध्वस्त करणे, पुल पाडणे, टपाल पेटीला आग लावणे, बुलेटीनच्या माध्यमातुन समाजामध्ये जागृती निर्माण करणे अशा इंग्रज सरकार विरोधी चळवळीत त्यांनी भाग घेतला म्हणुन त्यांना अटक –ÖÖ»ÖÛ. सतरा महिने तुरुंगवास भोगावा लागला. तुरुंगातून सुटका –ााल्यानंतर आपले अर्धवट ¸ÖxÆलेले शिक्षण पूर्ण करुन एल.एल.बी. ची पदवी संपादन केली. इ.स. १९५१ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील राहुरी येथे वकिली करण्यास सुरुवात केली. कम्युनिस्ट पक्षामध्ये प्रवेश करुन त्यांनी पक्षाच्या वतीने जिल्हा लोकÛ»Ö ²ÖÖ›ü, x•Ö»ÆÖ ¯Öx¸ÂÖ¤ü, विधानसभा, लोकसभा इत्यादी निवडणुका लढवल्या कधी यश तर कधी अपयश आले. पण कम्युनिस्ट पक्षाची विचारधारा व पक्षाचे आदेश याची त्यांनी कधीही अवहेलना केली नाही. पक्ष शिस्तीपुढे त्यांनी कशाचाही विचार न करता पक्षाची शिस्त पाळली. ‡.ÃÖ. १९७२ मध्ये राहुरी विधानसभा मतदार संघातुन ते निवडुण आले आणि विधानसभा सदस्य –ााले. आमदार असतांना त्यांनी रोजगार हमी कायदा, पुर्नवसन कायदा, सिलींग व कुळकायदा मंजुर करुन घेऊन भुमिहिन कष्टकऱ्यांसाठी यांचा फायदा मिळवून दिला.

1) निस्वार्थी वृत्ती :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सहकार क्षेत्रामध्ये केलेले कार्य निस्वार्थी स्वरुपाचे आहे. असे अभ्यासाअंती दिसून येते. कोणत्याही कामात कधी स्वतःचा स्वार्थ पाहिली नाही. उलट अनेक प्रसंगी त्यांना स्वतःला आर्थिक –ाळ सोसावी लागली आहे. वकिली करताना त्यांनी अशिलाकडून पैशाची अपेक्षा न करता अशिलाच्या अर्जाला स्वतः तिकिट लावण्यापासुन त्या अशिलाचा जेवण, चहापाणी याची सोय करणे आणि त्याला प्रवास खर्चाला पैसे नसतील तर पैसे देणे. प्रवरा सहकारी साखर कारखान्यात "ऑनमनी"ची चौकशी व्हावी म्हणुन संचालक असुन स्वतःच्या साखर कारखान्यावर फिर्याद दाखल करणारे महाराष्ट्रातील एकमेव संचालक व एकमेव कारखाना म्हणुन या घटनेला आगळे वेगळे महत्¾Ö ¯ÖÖ¯ÖŸÖ –ााले होते. या सर्व कार्यातून त्यांचे निस्वार्थी वृत्तीचे दर्शन होते. याशिवाय सात्रळ या त्यांच्या गावातील रयत शिक्षण संस्थेच्या विद्यालयांना

त्यांनी लाखो रुपयाच्या देणग्या दिल्या. त्यांचा प्रत्येक व्यवहार स्पष्ट आणि पारदर्शी होता. त्यांनी जर स्वतःचा स्वार्थ पाहिला असता तर अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये प्रचंड संपत्ती त्यांच्या मालकीची राहिली असती. राज्याच्या राजकारणात अनेक सत्तास्थाने त्यांना मिळाली असती. पण त्यांनी वैयक्तिक हिताला गौणस्थान देवून प्रत्येक कार्य तळागाळातील माणसांसाठी केले. अनेक गरजवंतांना आणि गरीबांना त्यांना केलेली मदत त्यांच्या निःस्वार्थी पणाचे दर्शन घडवते.

2) साधेपणा व काटकसरीपणाचा मूर्तीमंत आदर्श :-

खरा कम्युनिस्ट हा खरा लोकशाहीवादी असतो. कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे लोकशाहीची मूल्ये जपणारे होते. त्यांचे कुटुंब हे एक आदर्श कुटुंब होते. त्यांची मुले उच्च शिक्षीत असून मुलींनाही त्यांनी शिकवले आहे. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपले संपुर्ण आयुष्य गांधीवादासारखे काढले. त्यांची राहणी म्हणजे धोतर, शर्ट आणि टोपी अशा प्रकारची विलक्षण साधी होती. स्वावलंबनावर त्यांचा गाढा विश्वास होता. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याएवढा काटकसरी माणुस शोधूनही सापडणार नाही. "जीवन" आणि "विचार" हे दोन शिक्षक त्यांना असे लाभले की त्यातुनच हा काटकसरीपणा त्यांच्यामध्ये आला. आवश्यक तेवढयाच वस्तु जवळ ठेवणारे अडल्या नडलेल्यांना आपल्या वस्तु देणारे व स्वतःबद्दल कमीत कमी बोलणारे असे सच्चे कॉम्रेड ते होते.

3) एक आदर्श विरोधक :-

एक निर्भिड, निर्भय, निस्वार्थी असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या ध्येयवादी कार्यक्रमात जात धर्माला स्थान नव्हते. त्यांचे आचार, विचार आणि उच्चार नेहमी स्वच्छ असत. त्यामुळे फसवा फसवीचे राजकारण त्यांना जमले नाही. भ्रष्टाचारी जगातील राजकारणात राहुन ही त्यांनी शिष्टाचार सोडला नाही. जर स्वतःचे भले करुन घेण्याचा प्रयत्न केला असता तर काँग्रेसमध्ये मंत्री होऊन प्रस्तापित राजकारणी –ÖÖ»Ö †ÃÖŸÖ. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर अनेक मातब्बर नेते सत्तेत सामिल –ाले. यशवंतराव चव्हाण यांच्या बेरजेच्या राजकारणामुळे त्यावेळी अनेक नामवंत काँग्रेसमध्ये दाखल –ाले. कॉ. पी.

बी. कडू पाटील यांनाही काँग्रेस पक्षामध्ये येण्याबद्दल आग्रह –ााला पण भुमिहिन, शेतमजूर, शेतकरी, आदिवासी, कामगार यांचे प्रश्न सोडवायचे असतील तर कम्युनिस्ट पक्षात राहुन एक आदर्श विरोधक म्हणुन यांच्या प्रश्नांना ¾ÖÖ“ÖÖ ±úÖ›ÜÖÖ येईल असे त्यांच्या मनाने ठरवले होते.

इ.स. १९६२ च्या चीन युध्दाच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेत्यांची धरपकड –ााली होती. त्यावेळी कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनाही तुरुंगात जावे लागले होते. तेव्हा ही कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना काँग्रेस पक्षामध्ये येण्याचा व मंत्री करण्याचा आग्रह –ााला तरी पण त्यांनी ते निस्पृहपणे नाकारले व एक आदर्श विरोधक म्हणुन राहणे पसंत केले. कारण कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या दृष्टीकोनातून प्रश्न मंत्रीपदाचा नव्हता तर शेतकरी, शेतमजूर, भूमिहिन, कामगार, आदिवासी यांचे जिव्हाळयाचे प्रश्न सोडवणे हा होता. त्यांनी "धोपट" मार्गाचा जाणिवपूर्वक त्याग केला. हाडाचे शेतकरी, रक्ताचे कष्टकरी, भावनांचे कामकरी, दृष्टांचे मारेकरी, दलितांचे कैवारी आणि म्हणुनच गरीबांच्या लढयात आघाडीवर असलेले ते धारकरी होते. भांडवलदारांच्या विरोधात उभे राहण्याचा कणखरपणा, दमदारपणा आणि जिवंतपणा त्यांच्या अंगात शेवटपर्यंत सळसळत होता. विरोधी पक्षात राहुनही विरोधासाठी विरोध न करता विधायक पर्याय मांडण्याची त्यां“ÖÖß ¯Ö¬¤ÜÖ ÆÖÜÖß.

4) आदर्श कुटुंब प्रमुख :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे एक आदर्श कुटुंब प्रमुख होते. शिक्षण प्रेमी, समाजकारणी, अन्याया विरुध्द संघर्षाने पेटून उठणारा व त्यासाठी शिस्तबध्द लढे देणारा ध्येयवादी लढवय्या, डाव्या विचारसरणीचा कट्टर पुरस्कर्ता, गोरगरीब व शेतकऱ्यांसाठी सर्वत्र वकिली करणारा कायदे पंडीत अशी कितीतरी रुपे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची पहायला मिळतात. परंतु एक कुटुंब प्रमुख म्हणुन त्यांनी निश्चितच यशस्वी संसार केला, दिमाख किंवा डामडौल याला स्वभावतःच फाटा देऊन त्यांनी नेटका संसार कुठेही फाटका होऊ दिला नाही. उडवण्यासाठी गाडया नव्हे तर स्वतःच्या किंवा कुटुंबाच्या गरजेसाठी दुचाकी किंवा चारचाकी वाहन त्यांनी बाळगले. येणाऱ्या जाणाऱ्याला दाखवण्यासाठी दिमाख, डौलाचे प्रतिक म्हणुन बंगला

नव्हे, परंतु कुटुंबासाठीच नव्हे तर पाहुणचारासाठी, आल्यागेल्यासाठी घर त्यांनी बांधले. उधळपट्टीसाठी किंवा चैनीसाठी नव्हे तर संसाराच्या गरजा भागल्या, बरोबरीच्यांनाही उपयोगी पडावे, शैक्षणिक कार्यासाठी दानधर्म करता यावा इतपत स्वतःच्या कष्टातून पैसा कमावून ठेवला. या सर्वांमागे एक आदर्श कुटुंब प्रमुख म्हणुन त्यांचे नियोजन होते. आपल्या मुलांना उत्तम प्रकारचे उच्च शिक्षण दिले. मुलामुलींची लग्ने तोलामोलाच्या घराण्यातील मुलामुलींशीच केले. चुलत 3ÖÖ¾ÖÖ“ÖÖ शेतीमध्ये वाटा नसताना त्यांना वाटा दिला. शेतीसाठी निव्वळ वेडे कष्टच नव्हे तर नियोजन व नाविन्याचा स्त्रोत ही त्यांनी शेतीत कायम ठेवला. लौकीक अर्थाने कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी प्रपंच केला तो मात्र व्रतस्थ संन्याशाचा संसारच म्हणावा लागेल.

5) आदर्श शेतकरी :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या शेतीची बांधबंदीस्ती करुन मुरमाड जमिनीत माती भरुन लागवडी योग्य केली. जमिनीचा कोपरानकोपरा नीटनेटका करुन लागवडीखाली आणला पिकाचे उत्कृष्ट नियोजन ते करीत असत. शेतीमध्ये त्यांनी नवनवीन प्रयोग केले. पाईपलाईन करुन जिरायती शेती बागायती केली. नवनवीन बियांणाचा वापर केला. कुठे शेतीमध्ये नवीन काही दिसले की ते सुरुवातीपासुन शेवटपर्यंत समजावून घेऊन तो प्रयोग आपल्या शेतामध्ये करायचा असा ध्यासच त्यांनी शेतीबाबत घेतला होता. येवढेच नव्हे तर अनेक मित्रांच्या जमिनी त्यांनी खंडाने घेऊन आधुनिक पध्दतीने या कसल्या आणि खंडाची मुदत संपल्यावर परत केल्या. शेतीमध्ये अतिशय बारकाईने त्यांचे लक्ष असे. त्यानुसार ते नियोजन करीत असत. त्यांचे शेती विषयाचे नियोजन, धाडस हे आजच्या शेती करणाऱ्या तरुणांसाठी निश्चितच दिशादर्शक आणि आदर्श ठरेल.

6) तळागाळातील वर्गासाठी कार्ये :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील सुरुवातीच्या काळामध्ये स्वतःला काँग्रेसवाले म्हणत असत. पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काँग्रेस पक्षामध्ये धनदांडगे, जमिनदार, श्रीमंत यांचाच भरणा होता. तेव्हा काँग्रेसमध्ये गरीब, कष्टकरी, शेतकरी, कामगार यांना

न्याय मिळणार नाही असे त्यांना वाटू लागले होते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तर ˆ•ÖÖ>»Ö पण सुर्य कोठे दिसेना अशी त्यांची अवस्था –ाली होती. तेव्हा त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षामध्ये प्रवेश करुन गोरगरीब कामगार, शेतकरी इत्यादीसाठी काम करण्यास सुरुवात केली. येथूनच त्यांच्या संघर्षाला सुरुवात –ाली पण विरोधी पक्षाच्या राजकारणाला फाटाफुटीचा शापच आहे. सत्ताधारी पक्ष विरोधकांमध्ये फाटाफूट करतच राहतात. या तत्वानुसार कम्युनिस्ट पक्षातून अनेक सहकारी त्यांना सोडून गेले. मैत्रीचे संबंध राहिले पण राजकीय भूमिका बदलल्या अशा परिस्थितीमध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी एकटयाने एक हाती कम्युनिस्ट पक्षात राहुन गरीब, कामगार, भूमिहिन शेतकरी, †Ö×¤ü¾ÖÖÃÖß या दुर्बल घटकांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी आपल्या उर्वरीत आयुष्यात तळागाळातील वर्गासाठी कार्य करीत ¸ÖÆüß»Öê.

काही माणसे प्रपंच निटनेटका करतात तर काही प्रपंच करुन लोकहिताच्या गोष्टी करण्यासाठी आयुष वेचतात कॉ. पी. बी. कडू पाटील दुसऱ्या गटातील व्यक्ती होते. कारण प्रपंच करुन त्यांनी आदिवासी, कामगार, शेतकरी अशा तळागाळातील लोकांच्या कल्याण्यासाठी काम केले. तसेच अडल्या नडल्यांच्या मदतीसाठी ते रात्रंदिवस उपयोगी पडत. त्यामुळे कॉ. पी. बी. कडू पाटील राहुरी तालुक्यातील एक भुषण समजले जात ते त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे राजकारण, समाजकारण, शैक्षणिक व सहकार इत्यादि क्षेत्रात त्यांनी आपला प्रभाव पाडला होता. त्यांच्या यशाचा पाया हा त्यांच्या एकनिष्ठ व तत्वनिष्ठ विचार सरणीमध्ये होता. प्रवाह पतिताप्रमाणे इतर काम करतात म्हणुन आपण ही तसेच काम करावे म्हणुन त्यांनी कधीच कोणते काम (कार्य) केले नाही. तर विशिष्ट ध्येय नजरेसमोर ठेवून ते प्राप्त करण्यासाठी सतत परिस्थितीशी संघर्ष करुन ध्येय सिध्दीचा त्यांनी प्रयत्न केला. •ÖÖणत्या जाणिवेने काम करणे हा त्यांचा बाणा होता. अंधानुकरण करणे हे त्यांच्या बुध्दीला न पटणारे होते. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी ४० वर्षे सार्वजनिक समाजकार्य केले. या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये त्यांची समाजसेवेची निष्ठा अचल होती ते आयुष्यभर तळागाळातील लोकांच्या कल्याणसाठी काम करीत राहीले. तोच त्यांच्या ध्येयवादाचा गाभा होता. लोककल्याणाचे कार्य करणे. एकटया दुकटयाचे काम नाही. त्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांची साथ असणे आवश्यक असते अशाप्रकारचे अनेक

कार्यकर्ते त्यांनी आपल्या भोवती निर्माण केले. आजही ही कार्यकर्ते मंडळी तळागाळातील लोकांसाठी त्यांचा आदर्श डोळयासमोर ठेऊन निस्वार्थी बुध्दीने, ÃÖ“Öाटीने काम करत आहेत.

समाजातील दीनदुबळया शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी निगडीत असणारे प्रश्न, विस्तापितांच्या पुर्नवसाचा प्रश्न, तळागाळाच्या वर्गातील लोकांचे प्रश्न, कष्टकऱ्यांचे, भूमिहिनांचे प्रश्न या समस्यांनी प्रेरीत होऊन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आपल्या कार्याला दिशा दिली होती त्याच्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. समाजातील शेवटच्या थरातील माणसाबद्दल त्यांना उपजत प्रेम होते. ग्रामीण भागामध्ये त्यांचे सर्व आयुष्य गेल्यामुळे खेडयापाडयातील दारिद्रय त्यांनी जवळून पाहिले होते. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये गोरगरीबांच्या कल्याणासाठी संघर्ष करण्याची वृत्ती निर्माण –ÖÖ»Öß.

7) पक्ष निष्ठा :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील अतिशय तत्वनिष्ठ होते. कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता आपल्या परीने समाजसेवा आणि देशसेवा करत राहणे. हा त्यांचा स्थायी भाव होता. सुरुवातीपासुन ते आजपर्यंत त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षामध्येच काम केले. अनेक वेळा त्यांना पक्षांतर करण्यासंबंधी प्रलोभने दाखवण्यात आली. परंतु ते कोणत्याही प्रलोभनाला बळी पडले नाहीत. आलेली आमंत्रणे त्यांनी नम्रपणे नाकारली व कम्युनिस्ट पक्षाचे तत्व–ान, आदेश ते पाळत राहिले. जर त्यांनी पक्षांतर केले असते तर त्यांना मंत्रीपदही मिळाले असते. पण त्यांनी कधी सत्तेचा हव्यास धरला नाही. कम्युनिस्ट चळवळीमध्ये काम करताना अनेक चढउतार आ»Ö गेले, हालअपेष्टा, शारिरीक किंवा मानसिक यातना, यश-अपयश त्यांनी सोसले. मात्र त्यांनी आपले कम्युनिस्ट व्रत कधी सोडले नाही, व्रतभंग होऊ दिला नाही. राजकारणामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचा आदेश आणि पक्ष शिस्त यापुढे त्यांनी कोणाचाही मुलाहिजा ठेवला नाही. मित्र, नातेवाईक यांच्यापेक्षा कम्युनिस्ट पक्षाला त्यांनी प्राधान्य दिले. कम्युनिस्ट पक्षात काम करताना अनेकदा धमक्या देणारे पत्र आली, अनेकदा †×´ÖÂÖ, प्रलोभने आली पण त्यांनी कधी कम्युनिस्ट पक्षाचा व्रतभंग होऊ दिला नाही. कम्युनिस्ट पक्षावर आणि पक्ष श्रेष्ठींवर त्यांची अढळ निष्टा होती. आजच्या राजकारणात सत्ता संपादन करण्यासाठी घडोघडी पक्ष बदलणाऱ्या राजकीय

व्यक्तिंसाठी आणि भावी पिढीच्या राजकाराणातील व्यक्तींना एक आदर्श म्हणुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे हे स्वभाव वैशिष्टे प्रेरणादायी ठरेल. यात शंका नाही.

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या आयुष्यभरातील या कार्यात पुरुन उरतो तो एक ध्येयवेडा कॉम्रेड, निष्ठेने लाल –ेंडा घेऊन आयुष्यभर ध्येयाने एका श्रध्देवर निष्ठा ठेवून वाटचाल करणारा एक वारकरी. वारी विठ्ठलाच्या पंढरीची असो की क्रांतीपंढरीची भक्ती, श्रध्दा, विठ्ठलरावर असो की, मार्क्स-लेनिन वर आयुष्यभर त्यासाठी वारी करणारा भक्त तोच म्हणुन खालील क्रांतीगीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना तंतोतंत लागू पडते.

"आम्ही कोण आम्ही कोण, नका लावू भूणभूण,
थोर क्रांतीची पंढरी, आम्ही तीचे वारकरी॥"

क्रांतीपंढरीच्या या वारकऱ्यास लाल सलाम.

8) शिक्षण प्रेमी :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना लहानपणापासुन शिक्षणाची आवड होŸÖß. गांधी, आंबेडकरांपमाणे आपणही शिकुन मोठे व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. घरातील मोठया माणसांचा शिक्षणासाठी विरोध होता. तरीसुध्दा त्यांनी हट्ट धरुन शिक्षण पुर्ण केले. पुढे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी राजकीय सामाजिक कार्याबरोबरच शैक्षणिक कार्यामध्ये वाहून घेतले. प्रवरा एज्युकेशन ट्रस्ट या संस्थेच्या स्थापनेमध्ये त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. ग्रामीण भागातील मुलांनाही इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण मिळावे म्हणुन त्यांनी प्रवरा पब्लिक स्कुलची स्थापना केली. उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालयाची स्थापना करुन तसेच वैद्यकीय शिक्षणाचीही सोय केली. अनेक गरीब विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा खर्च त्यांनी केला आणि त्यांना जीवनामध्ये उभे केले. आपल्या सात्रळ गावी रयत शिक्षण संस्थेच्या विद्यालयाची स्थापना करुन मुलामुलींच्या शिक्षणाची सोय केली. तसेच रयत शिक्षण संस्थेच्या अनेक शाळांना लाखो रुपयांच्या देणग्या देऊन ज्या काळामध्ये अहमदनगर ×•Ö»ÊÖŸÖ रयत शिक्षण संस्थेला कोणाचा आधार नव्हता त्या काळामध्ये कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी आधार देऊन त्या शाळांना आर्थिक मदत केली. शहरी भागातील मुलांप्रमाणेच खेडयातील मुलांनाही इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण मिळावे, उच्च शिक्षण

मिळावे असा त्यांचा सतत प्रयत्न असे. हे सर्व करत असताना त्यांनी आपल्या मुलांनाही उच्च शिक्षण दिले. अनेक नातेवाईकांची मुले शिक्षणासाठी आपल्ॉ ‘ॅ¸ß ठेवून घेतले आणि स्वत: नव्वदीनंतरही वाचनामध्ये गुंतवुन घेतलेले कॉ. पी. बी. कडू पाटील दिसत आहेत. शिक्षणाने समाजाचे सर्वांगिण परिवर्तन होऊ शकते असे कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना वाटत होते म्हणुन त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी कामगिरी केली.

9) संघर्षमय जीवन :-

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे जीवन म्हणजे एक न संपणारा संघर्ष आहे. बालवयात त्यांनी गरीबीशी संघर्ष करावा लागलॅ. ‡.Ãॅ. १९४२ मध्ये ते ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधी संघर्षात उतरले. स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकारणात आणि समाजकारणात त्यांनी प्रस्तापितांविरुध्द संघर्ष केला आणि आयुष्यभर, कष्टकरी, भूमिहिन, आदिवासी, गरीब शेतकरी यांचा कैवार घेऊन संघर्ष केला. आजच्या राजकारणात मोठेपणा मिरवण्याच्या, सत्तेची पदे मिळवण्याच्या चढाओढीत तॅ आपल्या स्वभाव व तत्वाच्या अग्रही भुमिकेमुळे तडजोड करु शकले नाहीत. त्यांच जीवन हाच एक धगधगता संघर्ष होता. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे योगदान महत्वपूर्ण †ॅÆ. त्यांच्यासारखा पक्षावरील निष्ठॅ असणारा थोर, निस्वार्थीवृत्ती असणारा एक †ॅ¤¿ॅ आजच्या तरुण पिढीसमोर जागृत राहील अशी अपेक्षा आहे. त्यांचे योगदान समाजापुढे, तरुण पिढीसमोर यावे म्हणुन त्यांच्या कार्याचा आढावा या शोध प्रबंधामध्ये घेण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. आजच्या ¸ाजकीय प्रदुषणामध्ये स्वच्छ, निस्पृह राजकीय नेतृत्व ˆज्वल भारताच्या वाटचालीसाठी फार मोठी गरज आहे ती कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्यासारखे राजकीय नेतृत्व आजच्या तरुण पिढीपुढे एक दिपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

संदर्भ ग्रंथसूची

अ) प्राथमिक साधने.

† -1

1) कॉ. कडू पाटील पी. बी., 'क्रांतीपंढरीचा वारकरी', प्रकाशक - अरुण पुंजाजी कडू, ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖÖ¡ÖÔ×, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर, ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß, 2003.

2) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड -35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई ४००००४, जून १९७२ ते नोव्हेंबर १९७७.

† - २ शासकीय / निमशासकीय संस£ÖÖ“Öê †Æü¾ÖÖ»Ö

शासकीय अहवाल :-

जिल्हा लोकल बोर्ड ठराव :-

1) जिल्हा लोकल बोर्ड अहमदनगर, जनरल सभा ठराव क्रमांक २०, 20 ±ú²Öã¾ÖÖ¸üß 1961.

×•ÖÆü»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü šü¸üÖ¾Ö :-

1) जिल्हा परिषद अहमदनगर, जनरल सभा ठराव क्रमांक २५, 28, 33, 20, 40, 41, 40, 28, 2 ´ÖÖ“ÖÔ 1963 ŸÖê 15 ±ú²Öã¾ÖÖ¸üß 1970.

निमशासकीय संस्थांचे अहवाल :-

1) वार्षिक अहवाल, प्रवरा सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड, प्रवरानगर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर. (१९५७ ते १९८५)

2) वार्षिक अहवाल, सात्रळ ग्रुप नंबर - २, विविध कार्यकारी सहकारी सेवा संस्था मर्यादित, सा¡ÖôÖ ता. राहुरी, जि. अहमदनगर. (१९६८ ते 1998)

3) वार्षिक अहवाल, राहुरी सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड, ×¿Ö¾ÖÖ•Ößनगर, ŸÖÖ. ¸üÖÆãü¸üß, जि. अहमदनगर. (१९70 ŸÖê 1975)

4) वार्षिक अहवाल, मुळा-प्रवरा सहकारी वीज सोसायटी लिमिटेड, बाभळेश्वर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर. (१९77 ŸÖ 1987)

5) वार्षिक अहवाल, रयत शिक्षण संस्था, सातारा. (१९७५ ते 1996)

† - 3 :- वृत्तपत्रातील लेख

1) दैनिक नगर टाईम्स, १९६० ते १९९६.

2) दैनिक लोकÃÖ¢ÖÖ, अहदनगर आवृत्ती, दिनांक 10 <×¯Öê»Ö 1996.

3) दैनिक सकाळ, 'नगर टुडे', दिनांक २१ ऑगस्ट २०१३.

4) दैनिक पुढारी, †Æ´Ö दनगर, दिनांक १८ सप्टेबर २००९.

† - 4 :- मुलाखती

1) कॉ. कडू पुंजाजी बापूजी, ´Ö.¯ÖÖ. ÃÖात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

2) †>Ö. Ø¿Ö¤Ö ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, ´Ö.¯ÖÖ. ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸ü ŸÖÖ. ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸ü, जि. अहमदनगर

3) कॉ. दातीर रामभाऊ, मु.पो. मांडवे, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

4) कॉ. आरगडे बाबा, ´Ö.¯ÖÖ. नेवासा, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर.

5) श्री. जाधव कोंडाजी, मु.पो. सोनगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

6) श्री. कडू बबनराव, मु.पो. पाथरे, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

7) श्री. आहेर गुलाबराव, ´Ö.¯ÖÖ. लोणी, ता. राहता, जि. अहमदनगर.

8) ÁÖß. -Ö´ÖÖôü ¸Ö´Ö¤ÖÃÖ, मु.पो. राहुरी, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

9) श्री. कडू अरुणराव, मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

10) कॉ. पवार कृष्णा, मु.पो. शेवगाव, ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर.

11) कॉ. जाधव गंगाधर, मु.पो. दरडगाव, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

12) श्री. कडू विजयराव, मु.पो. सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

13) कॉ. शिरसाठ का. वा., ´Ö.¯ÖÖ. Ø“Ö“Ö¯Ö¸ü ¯Öगुळ, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

14) श्री. दिघे नानासाहेब, ´Ö.¯ÖÖ. –रेकाठी, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

15) ÁÖß. ¸Ö•Öôü †¯¯ÖÖÃÖÖÆ²Ö, मु.पो. कासार पिंपळगाव, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

16) कॉ. कृष्णा कुलकर्णी, मु.पो. शेवगाव, ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर.

17) ÃÖÖ. ¯Ö»ÖÖ™ü ˆÂÖÖ, मु.पो. श्रीरामपूर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.

18) Ãöü. ¸ü•üôü मंगल, मु.पो. कासार पिंपळगाव, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

19) Áöß. ¾öÖ‘ü ´öØ”¦ü, मु.पो. नेवासा, ता. नेवासा, जि. अहमदनगü¸ü.

20) श्री. आंधळे कुंडलीक, मु.पो. जिरेवाडी, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

ब) दुय्यम साधने

²ü - 1 :- ´ü¸üšß

1) कोठेकर डॉ. शांता, 'इतिहास : तंत्र आणि तत्त्व–ाान', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर १०, ¤Ãü¸ß †ö¾öêü¢öß - १५ ऑगस्ट २००७.

2) न्या. कोळसे पाटील बी. जी., 'अप्पा एक जिव्हाळयाचा अनमोल ठेवा', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार Ãöx´öÝöß, 1999.

3) भावे मधूकर 'यशवंतराव ते विलासराव', मनोविकास प्रकाशन, पुणे ३०. तृतीय आवृत्ती - 27 •ü»ü 2008.

4) मेहेंदळे डॉ. विश्वास, 'यशवंतराव चव्हाण ते पृथ्वीराज चव्हाण', अनुबंध प्रकाशन, पुणे ४३, “öö£öß †ö¾öê¢öß - १० ऑगस्ट २०१२.

5) पठाण डॉ. के. जी., 'संदर्भ महाराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टीकोन', (खंड २), 2005, इंटेलेक्युअल बुक ब्युरी, भोपाळ, 1987.

6) गंधे नारायण, 'प्रवरा काठची संस्कृती', –ानेश प्रिंटर्स, संगमनेर, 1987.

7) मिरीकर सरदार, 'वैभवशाली अहमदनगर', '¯üÃü', ७० वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, अहमदनगर, ३ जानेवारी १९९७.

8) टेमकर डॉ. राजधर, 'डाव्या चळवळीची उजवी बाजू', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे ३०.

9) धर्माधिकारी सुनिल, 'आपला अहमदनगर जिल्हा', प्रकाशक - दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे ३०.

10) अहमदनगर जिल्हा गॅ–üx™†¸ü, 1976.

11) के. सागर, '´üÆü¸üÂ™öÝöß»ü 31 x•ü»Æ', के. सागर प्रकाशन, पुणे.

12) ²öö»ö¾öö›ü ¸ü´ü¿ü, 'आपला अहमदनगर जिल्हा', विद्याभारती प्रकाशन, लातुर.

13) पळशीकर डॉ. सुहास, बिरमल नितीन (संपादक), 'महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे ३०, 2004.

14) मिरीकर रा. गो., 'शत सांवत्सरीक ग्रंथ', अहमदनगर.

15) म्हस्के डॉ. सुनिल नाथा, 'नगर वैभव', उर्मि ऑफसेट ॲण्ड कॉम्प्युटर्स, ¸ÖÆü¸üß, जि. अहमदनगर. ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß 2009.

16) काटे डॉ. बा. ल., प्रकाशक संगमनेर महाविद्यालयाचा 'दर्शन अंक', कल्पना मुद्रणालय, पुणे ३०.

17) काळे शंकरराव, 'समाज अभियंता', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे ३८, 2009.

18) वाईकर अ. वा., 'महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण', निराळी प्रकाशन, पुणे. ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß 1999.

19) Ø¿ÖÛ¤ü ¸üÖ¾ÖÃÖÖÆü²Ö, 1) चरित्र आणि चारित्र्य, २) शिक्षण आणि समाज, ३) ध्यासपर्व, ४) संवादपर्व, ५) प्रश्न आहे मुल्यांचा, ६) भावलेली माणसं, अमेय प्रकाशन, पुणे 30,

20) £ÖÖ¸üÖ ³ÖÖ‰úÃÖÖÆü²Ö, 1) अमृत मंथन, २) अमृत गाथा, अमेय प्रकाशन, पुणे ३०.

21) प्रा. महाले बबन, संपादक, 'स्मृती', द्वारा अकोला तालुका एज्युकेशन सोसायटी, अकोला, प्रथम आवृत्ती १४ ऑगस्ट १९८५.

22) ³ÖÖ¾Ö ÃÖÖ×¾Ö¡ÖÖ, 'कृषी क्रांतीचे सेनानी आण्णासाहेब शिंदे', कल्पना मुद्रणालय, पुणे ३०.

23) बोगावत हेमराज, संपादक, 'अहमदनगर डिस्ट्रिक्त डिरेक्टरी १९५१', प्रकाशक - लक्ष्मण काशिनाथ कुलकर्णी, अहमदनगर.

24) ´ÖÖ¸ü ›üÖ. ×¾Ö÷»Ö, 'महाराष्ट्रातले राजकारण आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß, ´ÖÖ“ÖÔ 1995.

25) ÃÖÖ¾ÖÓŸÖ ×¿Ö¾ÖÖ•Öß, 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार : पद्मश्री विखे पाटील', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß - ‹×¯ÖÎ»Ö 2002.

26) •ÖÖ¬ÖÔô ´ÖÆüÖ¾Öß¸ü, 'लौकिक', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, ¯Öुणे ३०, 2006.

27) ÃÖÖ¾ÖÓŸÖ ×¿Ö¾ÖÖ•Öß, '»ÖœüÖ - भाग दुसरा', पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, फौंडेशन, प्रवरानगर, द्वितीय आवृत्ती - १६ ऑगस्ट २००८.

28) कसबे रावसाहेब, लामखरे मा. रा., 'शेती आणि सहकार भाऊसाहेब थोरात गौरव ग्रंथ', प्रकाशक - कार्याध्यक्ष भाऊसाहेब थोरात गौरव समिती, संगमनेर १९८४.

29) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००६-2007, अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

30) कदम अण्णासाहेब, 'तपोधन' (स्मरणिका), महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, 1982.

31) Ø¿Ö¤ ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, 'जीवन त्यांना कळले हो .....', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. ¯Öß. ²Öß. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, 1999.

32) कॉ. जाधव गंगाधर, 'तोची साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा।।', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, 1999.

33) साबळे अण्णासाहेब खंडूजी, 'प्रकाशधर्मी', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू ¯Öाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

34) सौ. ताकटे सुमन अशोकराव, 'जनसामान्यांचे आधारवड', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

35) ताकटे बाळासाहेब, 'स्वातंत्र्य लढयापासून समाजवादापर्यंत', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९

36) पाठक नाथ विठ्ठल, 'अहमदनगर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य संग्राम', अहमदनगर ऐतिहासिक वस्तू संग्रहालय, अहमदनगर १९९३.

37) डेंगळे नाना, 'साधना', अंक, पुणे ३०, दिनांक - १५ ऑगस्ट 1992.

38) लिमये मधू, 'आत्मकथा', अक्षर प्रकाशन, ´Ö²Ö‡ 1996.

39) कॉ. सातपुते श्रीपतराव, 'कॉ. भागवत व कॉ. आठरे पाटील', 'अलंछित चंद्रमा', चंद्रभान पाटील आठरे स्मृती ग्रंथ, अहमदनगर. १९९०.

40) †ÖŠ¸ü ¯ÖÖ™ß»Ö आबाजी, 'भरतासारखा भाऊ खा. चंद्रभान पाटील आठरे', 'अलंछित चंद्रमा', चंद्रभान पाटील आठरे स्मृती ग्रंथ, अहमदनगर. १९९०.

41) गवंडी पुंडलिक, 'लाल सुर्य', अमोल प्रकाशन, पुणे ३०, 1999.

42) कॉ. रत्नाकर रामे, 'समाजवादी संघर्ष यात्री', अहमदनगर जिल्हा कॉ. वकीलराव लंघे पाटील गौरव विशेषांक, अहमदनगर, 1995.

43) कॉ. शिरसाठ का. वा., 'बहुत जनांशी आधारु', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö, †´ÖéŸÖ महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

44) औटी डॉ. विद्याधर भास्करराव, 'पारनेरचा पोलादी कम्युनिस्ट आमदार कॉ. भास्करराव औटी', प्रतिमा पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, 2004.

45) थोरात भाऊसाहेब संतुजी, 'स्वातंत्र्य सेनानी पी. बी. कडू पाटील उर्फ अप्पा एक अलौकिक समर्पण', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

46) सौ. पुलाटे उषा राधाकृष्ण, 'पितृ देवो भव', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू ¯ÖÖ™ß»Ö अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

47) प्रा. पठाण डॉ. एस. एन., 'कडू पाटलांच्या गोड गवताची शोध कथा', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार ÃÖ×´ÖŸÖß, 1999.

48) कडू अरुण, 'ती. अप्पांचा व्रतस्थ "सन्याशाचा" संसार', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

49) कॉ. देशमुख दत्ता, 'मी दत्तूचा दत्ता कसा –ाालो त्याची गोष्ट', कॉ. दत्ता देशमुख पुरोगामी विचारमंच, कोल्हापूर, 1996.

50) कॉ. परुळेकर गोदावरी, 'महाराष्ट्र किसान सभा संक्षि¯ŸÖ †ÖœÖ¾ÖÖ', महाराष्ट्र किसान सभा प्रकाशन, मुंबई. १९८६.

51) बेहरे सुमन, 'सामाजिक संशोधन पध्दती', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 1998.

52) भागवत कमल, 'समाजवाद म्हणजे आहे तरी काय?', प्रागतिक प्रकाशन, पुणÖ 30, 1986.

53) मंचरकर डॉ. रत्नाकर बापुराव, 'सुर्योन्मुखी ॲड. रावसाहेब शिंदे', †›. ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö शिंदे षष्टब्दीपूर्ती गौरव ग्रंथ, श्रीरामपूर जि. अहमदनगर, 1998.

54) लिमये नरुभाऊ (संपादक), 'बाबासाहेब नरवडे पाटील गौरव विशेषांक', मु.पो. भेंडा, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर. १९९०.

55) ॲड. जोशी पी. पी., 'मैत्रीचे अर्धशतक', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. ¯Öß. ²Öß. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, 1999.

56) वांढेकर चंद्रकांत, 'पूर्व संचिताचा ठेवा : खा. चंद्रभान पाटील आठरे', '†»Öx”ŸÖ चंद्रमा', चंद्रभान पाटील आठरे स्मृती ग्रंथ, अहमदनगर, 1990.

57) ¿ÖÖ†Ö“Öß ×»Ö†Ö, 'खरा कम्युनिस्ट कसे बनावे?', अनुवाद - कोल्हटकर मिनाक्षी, जनशक्ती प्रकाशन, ´Ö²Ö‡, 2004.

58) शिंदे अण्णासाहेब, 'समाजवादाचे भवितव्य? एक प्रश्नचिन्ह', ¸Ö¾ÖÃÖÖÆê²Ö Ø¿Ö¤ê षष्टब्दीपूर्ती गौरव समितß, श्रीरामपुर, जि. अहमदनगर, 1998.

59) सातपुते नंदकुमार, 'दृष्टीक्षेपात अहमदनगर जिल्हा', संपादक - साप्ताहिक नगर, प्रहार शेती सहकार विशेषांक २००२.

60) प्रधान ग. प्र., 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार एस. एम. जÖÖ¿Öß', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, ´Ö²Ö‡, 2004.

61) संत दु. का., 'संशोधन पध्दती प्रक्रिया व अंतरंग', पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे ३०, 1988.

62) मालसे, स. ग., 'शोध निबंधाची लेखन पध¤ŸÖß', प्रकाश विश्वासराव लोकवा'मय गृह, पुणे, 2008.

63) भोळे डॉ. भास्कर लक्ष्मण, 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपाळपुरे आणि कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर, २००३.

64) खंडागळे बबनराव, 'गरिबांचे अश्रु पुसणारे', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, 1999.

65) अहमदनगर जिल्ह्यातील पोलिस दस्त ऐवज (स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातील)

66) वेलनकर डॉ. जयंत, 'प्रबंध कसा लिहावा', साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, 1988.

67) सहकार दर्शन, अहमदनगर जिल्हा सहकारी बोर्ड १९६१.

68) काळे शंकरराव, 'एक निष्ठावान कनवाळू कॉम्रेड',स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, †´ÖéŸÖ महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. ²Öß. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, 1999.

69) मंचरकर डॉ. रत्नाकर बापुराव, 'ध्येयासक्त', अमेय प्रकाशन, पुणे, 2008.

70) गडाख यशवंतराव, '†¬Ö×¾Ö¸üÖ´Ö', Šú तुरंग प्रकाशन, मुंबई, 2003.

71) म्हस्के पाटील रावसाहेब नाथाजी, 'आदर्श पुरुष अप्पा', स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सव गौरविका, प्रकाशक - कॉ. पी. बी. कडू पाटील अमृत महोत्सवी सत्कार समिती, १९९९.

72) एरंडे डॉ. अशोक, 'अहमदनगर जिल्ह्यातील सत्यशोधक चळवळी', "पैस", ७० वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, अहमदनगर, १९९७.

²Ö - 2 :- इंग्रजी

1) Ahmad Muzaffar, "My self and the communist party of India", National Book Agency, Kalkatta, 1970.

2) Persist A. M., "Revolutionary of India in Soviet Russia", Progress Publishers, Masco. 1983.

3) Roy Subodh, "Communism in India" (1925-1934), National Book Agency, Kalkatta.1980.

4) Chattopathay Prakash, "Trends in Indian Economy Development", Editor – Kathlin Gupta & Hari Sharma, Imperiyalism & Revolution in South Asia Network 1973.

²Ö - 3 :- ¾Öé¢Ö¯Ö¡Ö

1) दैनिक केसरी, १९५६ ŸÖê 1996.
2) दैनिक नगर टाईम्स, १९६० ते १९९६.
3) दैनिक सकाळ, (राहुरी तालुका पुरवणी), ९ जून १९९३, 'To Day', ०९ एप्रिल २०१४, २१ ऑगस्ट २०१३, 'असा जन्मला संयुक्त महाराष्ट्र', २१ नोव्हेबर २००५, नगर वर्धापन विशेषांक 'भ्रमंती', २ एप्रिल २००८.
4) दैनिक लोकसत्ता, 1996.
5) दैनिक लोकमत, 'द्विदशक पूर्ती - नवी दिशा नवी अशा', १५ ऑगस्ट २००७, 'राजरंग', १५ ऑगस्ट २००९, 'वर्धापन दिन विशेषांक', १५ ऑगस्ट २०१०, 'रौप्यमुद्रा', १५ ऑगस्ट २०१२,
6) दैनिक पुढारी, 'महायुध्द', १८ सप्टें²Ö¸ü 2009.
7) दैनिक पुण्यनगरी, २४ डिसेंबर २००९.
8) दैनिक सार्वमत, 2 ‹×¯ÖÏ»Ö 2008, २९ ऑगस्ट २०१३.
9) दैनिक व्हिजनवार्ता, अहमदनगर विशेषांक, २६ जानेवारी २०१३.

²Ö - 4 :- स्मरणिका / गौरविका

1) 'तपोधन', अण्णासाहेब कदम, स्मरणिका, १९८२.
2) 'सुर्योन्मुखी', ॲड. रावसाहेब शिंदे, षष्टब्दिपुर्ती गौरव ग्रंथ, जानेवारी १९८९.
3) '†»Öx”ÖŸÖ “Ö¦ü´ÖÖ', ´ÖÖ.खा. चंद्रभान आठरे पाटील स्मृती ग्रंथ, १९९०.
4) अहमदनगर जिल्हा कॉ. वकिलराव लंघे पाटील गौरव विशेषांक, ५ डिसेंबर १९९५.
5) 'ग्रामदेव', के. बी. रोहमारे स्मृती ग्रंथ, ०७ डिसेंबर १९९८.
6) स्वातंत्र्य सैनिक कॉ. पी. बी. कडू पाटील, अमृत महोत्सवी गौरविका,
   ११ नोव्हेंबर १९९९.

²Ö - 5 :- इंटरनेट लिंक्स

1) www.marathivishwakosh.in
2) www.ahmednagarwikipedia.in
3) www.rahurihistory.com
4) www.wickipedia.org.rahuri

¯Öx¸ ¦x¿ÖÂ™¦

परिशिष्ट क्रमांक - 1

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या परिवाराची वंशावळ

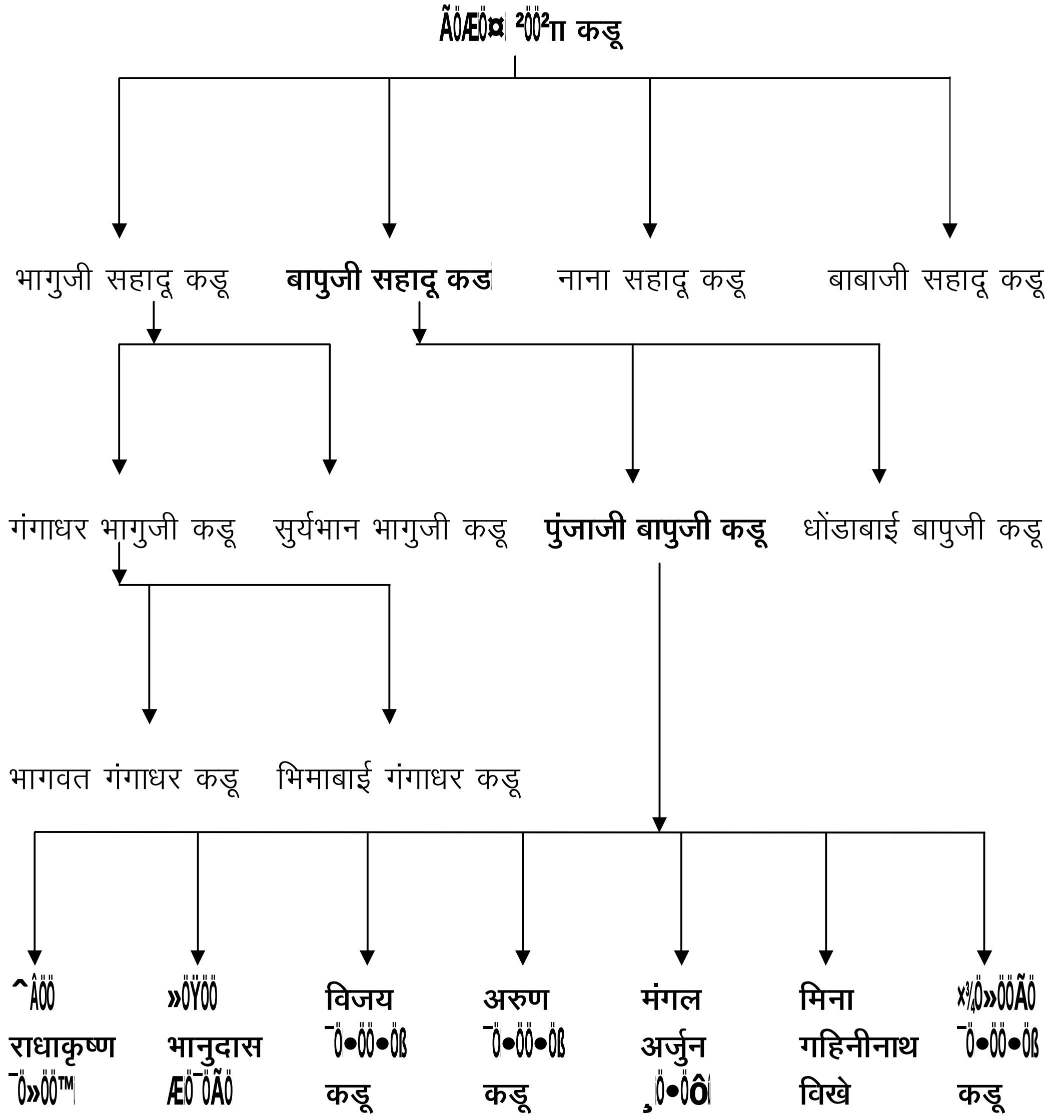

परिशिष्ट क्रमांक - 2

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी लढवलेल्या निवडणुका

सन	सहभागी निवडणूक	निकाल
1952	राहुरी विधानसभा मतदार संघ	[illegible]
1957	प्रवरा सहकारी साखर कारखाना संचालकपदी	विजयी
1958	जिल्हा लोकल बोर्ड (उत्तर राहुरी) सदस्यपदी	विजयी
1962	जिल्हा परिषद (कोल्हार गट) सदस्यपदी	विजयी
1962	राहुरी विधानसभा मतदारसंघ	[illegible]
1965	राहुरी सहकारी साखर कारखाना संचालकपदी	[illegible]
1966	प्रवरा सहकारी साखर कारखाना चेअरमनपदी	विजयी
1967	कोपरगाव लोकसभा मतदार संघ	[illegible]
1968	सात्रळ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटी, सात्रळ चेअरमनपदी बिनविरोध	विजयी
1970	राहुरी सहकारी साखर कारखाना संचालकपदी	विजयी
1971	कोपरगाव लोकसभा मतदार संघ	[illegible]
1972	राहुरी विधानसभा मतदारसंघ - आमदार म्हणून	विजयी
1977	मुळा प्रवरा सहकारी विज संस्था संचालक [illegible]	विजयी
1978	राहुरी विधानसभा मतदारसंघ	[illegible]

परिशिष्ट क्रमांक - 3

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना अमृतमहोत्सव प्रसंगी दिलेले मानपत्र

मानपत्र

जेष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक कॉम्रेड ॲड्. पी. बी. कडू पाटील उर्फ ती. अप्पा यांना

सादर समर्पण

³ÖX´Ö¯Ö¡Ö †¯ÖÖ,

अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरी आपण शेतकरी कुटुंबात जन्म घेऊन हयातभर भूमातेची सेवा केली व करीत आहात. स्वतः बरोबर इतरही अनेक भX´Ö¯Ö¡ÖÖ““Öß आयुष्ये आपण उजळून टाकली व त्यांच्या ओठी –ाडांच्या हिरव्याबोलीचे चांदणपुष्प अंकुरण्यासाठी प्रयत्न केलेत.

स्वातंत्र्यसेनानी अप्पा,

शाळकरी वयातच आपण राष्ट्रपिता, महात्मा गांधीच्या आवाहनाला प्रेरक साथ देऊन "भारत छोडो" चळवळीत प्राणांची पर्वा न करता –ोकून दिले. स्वराज्याचे स्वप्न पाहत जुलमी इंग्रजी सत्ता उलथून टाकण्यासाठी समर्पित भावनेने सर्वस्वाचा त्याग केला. इंग्रजी सत्तेविरुध्दच्या सुप्रसिध्द महाराष्ट्र कटाच्या खटल्यात आपणांस कारावासाठी भोगावा लागला. अपरिमित यातनांना सामोरे जात असतांना आपण ध्येयापासून यत्किंचितही ढळला नाहीत. क्रांतीचा जयजयकार करीत स्वातंत्र्याच्या य–ाकुंडात आपण आपल्या सर्वस्वाची आहुती दिली. आपणा सारख्या स्वातंत्र्य सेनानीच्या अथक परिश्रमातून व असीम त्यागातून मिळालेल्या स्वातंत्र्याची मधुर फळे देश गेली पन्नास वर्षे चाखीत आहे. या त्यागाबद्दल संपूर्ण देशवासियांनी आपणांस उत्स्फुर्तपणे "स्वातंत्र्यसेनानी" ही उपाधी बहाल केली आहे.

कॉम्रेड अप्पा,

स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण कष्टकरी, शेतमजूर, शेतकरी व कामगार यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी व अन्याय निर्मूलनासाठी डाव्या चळवळीचे निशाण हाती घेऊन लढे उभारले. कष्टकऱ्यांचे संसार फुलविण्यासाठी स्वतःच्या संसारावर निखारे ठेवले. शेतकरी बांधवाच्या जमिनी खाजगी कंपन्यांकड व शासकीय महामंडळांकडे कवडीमोलाच्या खंडाने दशकानुदशके पडून होत्या.

बळीराजाच्या या काळया आईची सावकारीवृत्ती पाशातून सुटका करण्यासाठी आपण स्व. अण्णासाहेब शिंदे व कॉम्रेड माधवराव गायकवाड यांच्या खांद्याला खांदा लावून रात्रंदिवस जो लढा दिला त्या खंडकरी चळवळीतील आपल्या कष्टाला सीमा नव्हती. डाव्या चळवळीकडे आकृष्ट –ाल्यापासून आजतागायत आपण या चळवळीशी व कम्युनिस्ट पक्षाशी एकनिष्ठ राहिलात, म्हणूनच आपला नामोल्लेख "कॉम्रेड कडू पाटील" असाच आदरपूर्वक केला जात आहे.

कायदेत–ü †¯ÖÖ,

गोरगरीबांच्या प्रश्नांची जाण असल्याने आपण आपली बुध्दी, लेखणी व वृत्ती आणि कायद्याचे –ान सर्वसामान्यांचे संसार उभे करण्यासाठी वापरले. ऊन-¯ÖÖ‰úÃÖ, वादळवाऱ्याची तमा न बाळगता अपारकष्ट व परिश्रम केले.

सहकारमित्र अप्पा,

आशिया खंडातील पहिल्या सहकारी साखर कारखान्याच्या उभारणीत ¾Ö विकासात तुमचा सहभाग मोलाचा आहे. जेव्हा सहकारी चळवळीत अपप्रवृत्तींचा शिरकाव –ाला तेव्हा सहकारातल्या सावळा-गोंधळाविरुध्द तुम्ही व्यक्तिगत स्वार्थ लाथाडून परिणामांची तमा न बाळगता अन्यायाविरुध्द उभे ठाकलात व सहकार चळवळ शुध्द करण्यासाठी सदैव –ुंज दिली. तसेच सहकाराच्या या लढयात निवडणुकीच्या माध्यमातून प्रस्थापितांना पराभूत करण्यातही तुम्ही यशस्वी –ÖÖ»ÖÖŸÖ.

लोकप्रतिनिधी अप्पा,

´ाहाराष्ट्र विधानसभा सदस्यत्वाच्या माध्यमातून धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचा ऐतिहासिक कायदा तसेच शोषित शेतमजूरांसाठीचा रोजगार हमीचा कायदा या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी आपण करुन घेऊ शकलÖŸÖ.

रयत सेवक अप्पा,

बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी उभारलेल्या रयत शिक्षण संस्थेसाठीही आपण अण्णांच्या सानिध्यात राहून आपले अमूल्य योगदान दिले आहे व देत आहात. संस्थेच्या कार्याशी एकरुप होऊन अक्षरशः तन-मन-धनाने संस्थेची व बहुजन समाजाची सेवा करीत आहात. एका अर्थी सत्यशोधक समाज चळवळीचा वैचारिक वारसा जोपासित आहात.

†•ÖÖŸÖ¿Ö¡Ö †¯ÖÖ,

आपण अमृतमहोत्सवी वर्षात पदार्पण केले आहे. आजवरचे आपले सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्य आपल्या कर्तृत्वाने उजळून निघाले आहे. स्वर्गीय सौ. शांताबाई उर्फ ताई यांची सावली सारखी साथ लाभल्यामुळे निरलस, निरपेक्ष व निःसीम सेवाभावी वृत्तीने आपण आजवरची वाटचाल केली आहे. अमृतवाहिनीच्या तीरी साकारलेल्या "देशीकार लेण्यांच्या" अंतिम चरणकात जे पसायदान प्रकटले त्याचाच मूर्तिमंत आविष्कार आपल्या व्यक्तित्वात व कार्यात –ालेला आहे. सुख-दुःख, लाभ-हानी, जय-पराजय हे तुम्ही सारख्याच वृत्तीने –ेलले. प्रसंगी फिनिक्स पक्षासारखी तुम्ही –ेपही घेतलीत. तुमच्या बुलंद कंठातील Ã¾Ö¸ Ã¾Ö¾Ö¡Ö ¤´Ö¤´ÖŸÖ आहे, तो माणूसकीसाठी आहे, न्यायासाठी आहे, सत्यासाठी आहे आणि म्हणून तो सदैव अमर राहणार आहे.

आपल्या पुढील वाटचालीस शुभेच्छा देत असतानाच आपल्या कार्याचा वसा आणि वारसा आम्हांला लाभावा, अशी प्रार्थना करीत मानपत्र समर्पित करीत आहोत.

शंकरराव काळे **¿Ö¸¤ ¯Ö¾ÖÖ¸**

स्वातंत्र्यसैनिक, कॉम्रेड ॲड्. पी. बी. कडू पाटील अमृतमहोत्सव समिती

परिशिष्ट क्रमांक - 4

मॅन्चेस्टरवरुन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांना त्यांच्या कडू गवताचे संशोधन सादर करण्यासाठी आलेले निमंत्रण पत्र.

INTECOL
MANCHESTER 1994

Mr P B Kadu Patil,
Botany Research laboratory,
University of Poona,
Ahmednagar,
India.

23 February 1994

Dear Mr Kadu Patil,

On behalf of the Organising Committee of INTECOL (the International Association of Ecology), and its chairman Profesor J A Lee, I have pleasure in inviting you to attend the Sixth International Congress of Ecology, to be held in Manchester on 21 - 26 August 1994, and to present a paper entitled:

Alternanthera tenella, a potential biological control for Parthenium and its significance in cattle feed.

Yours sincerely
John Tallis
(Dr J H Tallis)

Registration correspondence to:
The Secretary, VI International Congress of Ecology,
The Manchester Conference Centre, UMIST,
PO Box 88, Manchester, M60 1QD,
United Kingdom.

Other correspondence to: Dr John Tallis
VI International Congress of Ecology, School of Biological Sciences, Williamson Building, University of Manchester, Oxford Road, Manchester M13 9PL,
United Kingdom.
Fax. 061 275 3938

परिशिष्ट क्रमांक - 5

पेपर बातम्या व फोटो

26/11/67

शेतकरी लढा यशस्वी झाला
उसभाव टनास १२५ मिळाला

पी. बी. कडू पाटलांचे यशस्वी मार्गदर्शन

श्रीरामपूर दि. २५–"भाववाढ करून दिल्याशिवाय ऊस तोडणी 'करणार नाही" या प्रश्नावर बेलापूर साखर कंपनी उस उत्पादक शेतकरी संघाने निर्धाराने चालू ठेवलेला संप कंपनीच्या मालकानी मागणीस मान्यता दिल्याने यशस्वीपणे संपला आहे.

बेलापूर साखर कंपनीने १५ मैलापर्यंत स्वतः वाहातूक करून उस उत्पादक शेतकऱ्यांना रु. १२५ भाव देण्याचे मान्य केले आहे. तसेच उस पुरवठा करणाऱ्या शेतकऱ्यांना साखर पाहिजे असल्यास त्यानी पुरवि-

श्री. पी. बी. कडू पाटील

दैनिक नगर टाईम्स
दिनांक २६ नोव्हेंबर १९६७

20-7-68

अकार्यक्षम शेती महामंडळास
आमचा तीव्र विरोध आहे

कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांचे निवेदन

सात्रळ (ता. राहुरी), दि. १९– (आमच्या प्रतिनिधीकडून) सिलींगच्या मर्यादेपर्यंत असलेली जमीन खंडकरी जमीन मालकांना परत द्यावी आणि शेती महामंडळ रद्द करावे अशा आमच्या प्रमुख मागण्या आहेत, असे निवेदन कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी काल रात्री पत्रकाराशी बोलताना केले.

श्री पी. बी. कडू. वकील

दैनिक नगर टा‡´Ãö
दिनांक २० जुलै १९६८

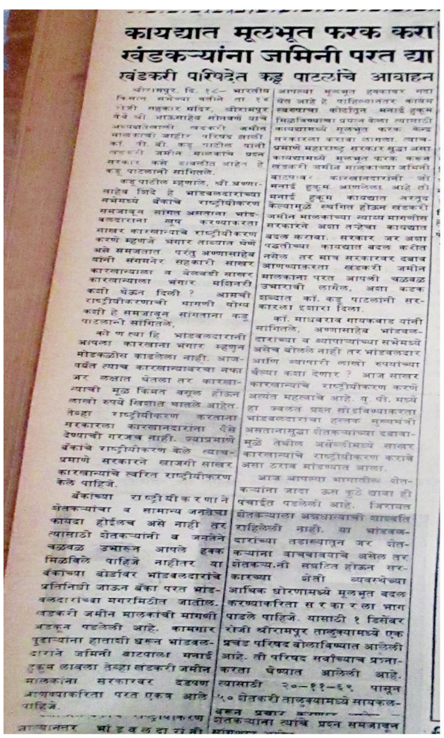

कायद्यात मूलभूत फरक करा
खंडकऱ्यांना जमिनी परत द्या

खंडकरी परिषदेत कडू पाटलांचे आवाहन

दैनिक नगर टाईम्स
दिनांक १८ जानेवारी १९६९

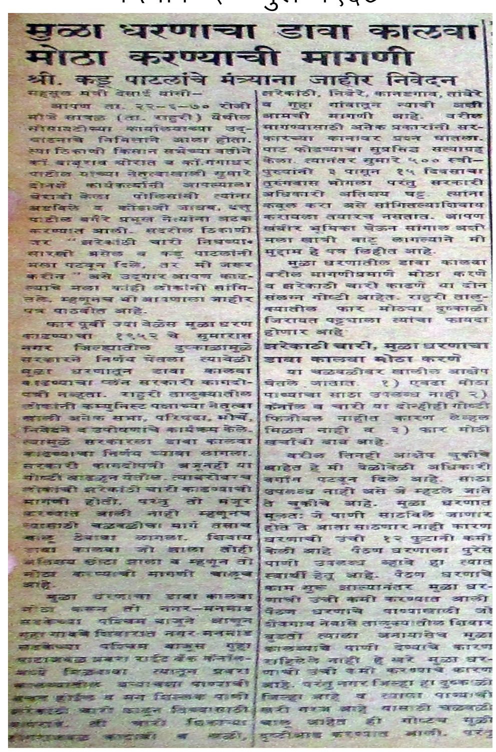

मुळा धरणाचा डावा कालवा
मोठा करण्याची मागणी

श्री. कडू पाटलांचे मंत्र्याना जाहीर निवेदन

दैनिक नगर टाईम्स
दिनांक ११ जुलै १९७०

वांबोरी भागात पाणीपुरवठा मागणीसाठी लढ्याची तयारी

कृती समितीत कॉ. कडू पाटलांचा पुढाकार

वांबोरी, दि. ८–परवा वांबोरी भागातील वरवंडी, बाभुळगाव, धामोरी, खडांबे, कात्रड, वांबोरी येथील गावच्या शेतकऱ्यांची सभा होऊन त्यात वरवंडी येथे मुळा धरणातून १० गावाना पाणीपुरवठा करण्यात यावा अशी प्रमुख मागणी करण्यात आली. सभेच्या अध्यक्षस्थानी बाजीराव पाटील होते

याप्रसंगी कॉ कडू पाटील म्हणाले की आपली पाणीपुरवठा योजना लवकर सुरू न झाल्यास आपण सर्व संघटीत होऊन लढा देऊ.

याचवेळी कॉ. रत्नाकर, बाबूराव थोरात, ॲड. वसंतलालजी मुथा यांनी ही योजना निश्चित यशस्वी करू असे सांगितले रामभाउ

दैनिक नगर ™Ö‡´ÃÖ
दिनांक ०९ फेब्रुवारी १९७१

श्रमजीवीसाठी विधानसभेत निष्ठेने काम करणार–आ. कडू

कॉ. कडू पाटील यांचा भव्य सत्कार

(आमच्या वार्ताहराकडून)

राहुरी, दि १६– राहुरी मतदार संघातून निवडून आलेले कॉ. पी बी कडू पाटील यांचा विजयाप्रित्यर्थ राहुरीच्या नागरिकांचेवतीने त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

सत्कारास उत्तर देताना आ कडू पाटील म्हणाले, मी विधान सभेत शेतकरी, मजुर व कामगार यांच्या अडीअडचणी सोडविण्यासाठी जवाबदारीने कार्य करील. तसेच राहुरी नगरपालिका, कृषी विद्यापीठ अपद्ग्रस्तांचे प्रश्न, धरणग्रस्तांचे प्रश्न वगैरे स्थानिक प्रश्नावर मी जास्तीत जास्त लक्ष घालील बाजारभाव बांधन देणे, साखर (प्रवरा कारखान्याचे एकसंचालक) वगैरेची भाषणें झाली ॲड हापसे यांनी आभार मानले.

तसेच कोल्हार येथेही कॉ कडू पाटलांची भव्य मिरवणूक काढण्यात आली होती व तेथेही त्यांचा सत्कार करण्यात आला त्याचप्रमाणे मानूरी पिंपरीवळण, पिंपरीनिर्मळ वगैरे गावातही सत्कार झाला. सभेच्या अध्यक्षस्थानी दादा पाटील नालकर हे होते. सभेत पानसरे, दातीर, खळदकर गुरुजी वगैरेची भाषणे झाली. ६ ते ७ हजार नागरिक उपस्थित होते.

दैनिक नगर टाईम्स
दिनांक १७ मार्च १९७२

स्थिर सरकार निवडून आले पण गरीबी हटली नाही –कॉ. कडू

मालुंजे येथे शेतकरी परिषद

(आमच्या वार्ताहराकडन)

श्रीरामपूर, ता १५–महाराष्ट्रात विरोधी पक्षाची वाताहात होऊन काँग्रेसचे स्थिर सरकार निवडून आले परंतु गरीबो हटली नाही अशी स्पष्ट टीका आ पी. बी कडू यानी मालुंजे येथे भरलेल्या शेतकरी परिषदेत केली अध्यक्षस्थानी श्री. मुरलीधर मुंगसे हे होते,

किसान सभेच्या वतीने श्रीराम पूर व राहुरी तालुक्यातील ५४ गावचे ७०० प्रतिनिधी उपस्थित होते.

कॉ कडू म्हणाले की, सिलींगचा कायदा अंमलात येत नाही. धरणे बांधली जातात परंतु चाऱ्या खोदल्या नसल्याने जमिनीला पाणी मिळत नाही. गरजूना काम न मिळता रिकामटेकडेच योजनेचा फायदा घेत आहेत यासाठी आपण वरील प्रश्न विधान सभेत मांडणार आहोत.

याचवेळी कै बाबूराव थोरात यांच्या मृत्यूची चौकशी, तालुक्यात निरनिराळ्या गावी चारीचे काम हाती घ्यावे, मुळा प्रवरा वीज

दैनिक केसरी
दिनांक १६ एप्रिल १९७२

'राजकारणासाठी विखेंकडून शेतकऱ्यांच्या पैशाचा वापर

–पी.बी. कडू

राहुरी, दि. ३ – पद्मश्री विखे साखर कारखान्याकडे ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांच्या कोट्यवधी रुपयांच्या ठेवी आहेत. सभासदांच्या ऊसबिलातून शिक्षणनिधीसाठी कापण्यात येणाऱ्या रकमेचा वापर माजी खासदार बाळासाहेब विखे आपले राजकारण टिकविण्यासाठी करीत आहेत, असा आरोप माजी आमदार पी.बी. कडू यांनी दाढ (तालुका श्रीरामपूर) येथे झालेल्या जाहीर सभेत केला.

कारखान्याच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना व सभासदांना वेठीस धरून, त्यांचे संसार उद्ध्वस्त करण्याचे काम श्री. विखे यांनी चालविले आहे. त्यांच्या या मनमानी कारभाराच्या विरोधात चळवळीच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागेल, असा इशाराही त्यांनी दिला आहे.

श्री. विखे यांच्या कारभारावर टीका करताना श्री. कडू म्हणाले की, 'पायरेन्स'साठी कारखान्यामार्फत जमीन खरेदी केली. परंतु ती स्वत:च्या नावे करण्याचा त्यांचा डाव होता. पण तो यशस्वी होऊ शकला नाही. प्रवरा परिसर दूध संस्था, तेलबिया प्रकल्प, मिथेन गॅस प्रकल्प अशा अनेक प्रकल्पांच्या नावाखाली त्यांनी कोट्यवधी रुपये जमा केले. परंतु प्रत्यक्षात त्याचा वापर प्रवरा परिसराच्या व जिल्ह्याच्या राजकारणात धुडगूस घालण्यासाठी केला गेला. कारखान्याकडे असलेल्या ठेवींचे रूपांतर समभागांत करण्यात आल्याने त्याचे व्याजही ऊसउत्पादक शेतकऱ्याला मिळत नाही. एका प्रकल्पासाठी अनेक बँकांकडून वेगवेगळ्या प्रकारे कर्जप्रकरणे करून कोट्यवधी रुपये उकळण्यात आले आहेत, असा आरोपही श्री. कडू यांनी यावेळी केला.

विकासाच्या नावाखाली अनेक संस्था निर्माण करण्याचे आश्वासन श्री. विखे यांनी दिले. आपल्यापेक्षा कोणी मोठा होऊ नये, या असुरी महत्त्वाकांक्षेपोटी कोपरगाव मतदारसंघात असलेला अकोले तालुका नाशिक मतदारसंघाला जोडण्याची 'कामगिरी' त्यांनीच केली आहे, असे सांगून श्री. कडू म्हणाले की, खासदार शंकरराव काळे यांच्या सहकारी साखर कारखान्याने शेतकऱ्यांच्या देय रकमा देण्यास सुरुवात केली आहे. परंतु विखे कारखान्याने अद्यापि सुरुवात केली नाही व भावही जाहीर केला नाही.. उसाची रक्कम तातडीने शेतकऱ्यांना देण्यात यावी, अशी मागणी त्यांनी केली.

दैनिक लोकसत्ता
दिनांक १० एप्रिल १९९६

सरकारला पुनर्वसनाचा कायदा करावा लागला

देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी इंग्रजांशी संघर्ष केला. आंदोलनात भाग घेतल्याने शिक्षाही भोगली. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मात्र लोकांना मूलभूत गरजा पुरविण्यासाठी कम्युनिस्ट पक्षातर्फे १९५२ ला राहुरीतून पहिली लोकसभा निवडणूक लढविली. चळवळीतील कार्यकर्त्यांना बरोबर घेत दुचाकीवरून गावोगाव प्रचार केला. शाहीर अमर शेख, शाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गवाणकर यांनी कलापथकांद्वारे माझ्या प्रचाराची धुरा सांभाळली. आजच्या सारखा घाणेरडापणा त्यावेळच्या राजकारणात नव्हता. नैतिकता असलेले आणि जनतेची बांधिलकी ठेवणारे लोक निवडणुकीच्या रिंगणात असायचे. पक्षाची भूमिका आणि देशाचा विचार यालाच सर्वोच्च प्राधान्य होते. आपले म्हणणे लोकांना पटवून देणे हाच निवडणुकीतील मुख्य भाग असे. जिंकण्यासाठीच फक्त लढायचे, असा उद्देश नसायचा. निवडणूक प्रचाराद्वारे लोकप्रबोधन आणि राष्ट्रीय भावना निर्माण करणे ही सर्वांचीच भूमिका असे. मी अनेक निवडणुका लढलो. एकदा आमदार झालो. पण निडणुकांमध्ये झालेल्या पराभवाचे मला कधीच दुःख झाले नाही. आजची राजकीय पक्षांची ध्येयधोरणे बघता देशाचा विचार आणि जनतेचं भलं याला दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येतं.

स्वर्गीय अण्णासाहेब शिंदे कम्युनिस्ट चळवळीतून १९५२ ला बाहेर पडले. त्यावेळच्या निवडणुकीत एक गाडी भाड्याने व माझी एक मोटारसायकल घेऊन प्रचार केला. कार्यकर्त्यांनी अतिशय चिवट झुंज दिली. सायकलला पक्षाचा लाल बावटा लावून स्वतःच्या भाकरी घरून बांधून घेऊन प्रत्येक गावातून कार्यकर्ते मोठ्या संख्येने माझ्या प्रचारासाठी बाहेर पडायचे. त्यावेळी कॉ. शाहीर अमर शेख, शाहीर आण्णाभाऊ साठे, शाहीर गवाणकर या त्रयींनी नुकतीच कलापथके तयार केली होती. त्यांची कलापथके जोशपूर्ण असायची. लोक कलापथके बघण्यासाठी अनेक मैल बैलगाड्या करून जात असत. कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रचार हा पूर्णपणे बौध्दिक पातळीवर असे. त्यामुळे निवडणूक प्रचारातील कार्यकर्त्यांच्या अभ्यासपूर्ण भाषणांमुळे निवडणुकीतील वातावरण ढवळून निघायचे. त्यावेळी स्वतः उमेदवाराला आर्थिक झळ नगण्य सोसावी लागत असे. लोकवर्गणी आणि कार्यकर्त्यांनी परस्पर केलेला खर्च हीच, त्याकाळी उमेदवारांची आर्थिक ताकद

माझी पहिली निवडणूक

माजी आ. कॉ. पी. बी. कडू पाटील

असायची. विशेष म्हणजे निवडणुकीत एकमेकांवर टीका झाली तरी उमेदवार निवडणुकीत अथवा त्यानंतर एकमेकांशी कटुता ठेवत नसत. गावागावांमध्ये मात्र एकमेकांच्या विरोधातील गट कधीकधी वादावर यायचे, हे जरी खरे असले तरी ते वाद मात्र निवडणुका किंवा राजकारणापुरतेच मर्यादित असायचे. १९५२ सालची सार्वत्रिक निवडणूक स्वातंत्र्यनंतरची पहिलीच असल्याने या निवडणुकांना राष्ट्रीय पातळीवर वेगळे महत्त्व होते. काँग्रेसच्या गांधी, नेहरू, पटेलांचा वरचष्मा व राजकीय करिष्मा होता. १९३७ पासून स्थानिक स्वराज्य स्थापनेतूनच काँग्रेस पूर्वापारच सत्ताधारी म्हणूनच होती. त्यामुळे सत्ताधारी व विरोधी अशाच प्रकारे या निवडणुकीला रंग होता. १९५२ च्या निवडणुकीत आपल्याला पराभव पत्करावा लागला, तरी पुढे ज्या ज्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या त्यामध्ये लोकल बोर्ड, जिल्हा परिषद, लोकसभा, विधानसभा असो, प्रत्येक निवडणुकीत माझ्या नावाचा प्राधान्याने विचार होत गेला. त्यामुळे लोकल बोर्ड, जिल्हा परिषदेवर मी अनेक वर्षे काम केले. १९५७ साली मंत्री असलेले ल. मा. पाटील यांना संधी द्यायची म्हणून त्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मी उमेदवार नव्हतो. स्व. बाबूराव दादा तनपुरे यांच्याविरुध्द विधानसभेची निवडणूकही लढविली, मात्र आधीचे १९६२ सालचे चीनचे आक्रमण व त्यातून कम्युनिस्टांची बदनामी, त्याचप्रमाणे धनशक्तीपुढे मला पराभव पत्करावा लागला. पुढे १९६७ साली अण्णासाहेब शिंदे यांच्याविरुध्द अशाच प्रकारे तुल्यबळ उमेदवार म्हणून मलाच निवडणूक लढवावी लागली. तिही निवडणूक अण्णासाहेब शिंदे केंद्रीयमंत्री असल्यामुळे अटीतटीची अशीच झाली. त्यावेळीही मला थोड्या फरकाने पराभव पत्करावा लागला.

१९७१ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत कोपरगाव मतदारसंघात माझ्या उमेदवारीमुळे सत्ताधारी असूनही उमेदवार देताना काँग्रेसपुढे मोठा प्रश्न निर्माण झाला होता. त्यावेळी प्रत्येकाला पराभवाची भीती वाटत होती. काँग्रेस पक्ष नेत्यांनी माझ्याविरोधात बाळासाहेब विखे यांना उतरविले. ती निवडणूकही अटीतटीची झाली. माझी व कम्युनिस्ट पक्षाची या मतदारसंघातील पार्श्वभूमी पाहाता विखे हे स्व. पंतप्रधान इंदीरा गांधी यांच्या 'गरिबी हटाव'च्या नाऱ्यामुळे विजयी झाले. पुढे १९७२ साली मी राहुरी विधानसभा मतदार संघातून कम्युनिस्ट पक्षाचा उमेदवार म्हणून विजयी झालो. मात्र, या निवडणुकीत कॉ. बाबूराव थोरात यांचा झालेला अपघाती मृत्यू, ही त्या विजयाला दुःखाची झालर होती. विधानसभेत निवडून गेल्यानंतर खरे तर कम्यनिस्ट पक्षाचे म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात मी आणि कॉ. वकिलराव लंघे असे दोघेच आमदार होतो. काँग्रेसच्या मोठ्या बहुमतापुढे आम्ही दोघे काय करणार, असा प्रश्न सर्वांनाच पडला होता. मात्र, जायकवाडीच्या धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनासंदर्भात आम्ही मोठे जनआंदोलन हाती घेतले आणि त्यात यश मिळाले. पुनर्वसनाचा कायदा सरकारला करावा लागला. निळवंडेचा प्रश्न असो किंवा वांबोरी व झरेकाठी चारीचा प्रश्न. त्यासाठीही मोठे मी दिले. निळवंडे धरणाचे कालवे होणार, म्हणून झरेकाठी चारीचा प्रश्न मागे पडला, मात्र आजपर्यंत ना निळवंडे धरणाचे कालवे निघाले, ना झरेकाठी चारी झाली. त्याचे दुःख आजही आपल्या मनाला होत आहे.

- शब्दांकन : नवनाथ दिघे

दैनिक पुढारी अहमदनगर शुक्रवार १४ सप्टेबर २००९

थोर स्वातंत्र्यसेनानी कॉ.पी.बी.कडू पाटील यांना पै.इस्माईलसाहेब मुल्ला आदर्श रयत सेवकपुरस्कार सातारा येथे नुकताच प्रदान करताना रयतचेव्हा. चेअरमन अनिल पाटील. समवेत प्रिं. जे.जी.जाधव, सहसचिव श्रीरंग झावरे, अॅड. दिलाव मुल्ला, अंनिसचे नरेंद्र दाभोळकर, प्रा. डॉ. यशवंत सुमंत आदी.

पै. इस्माईलसाहेब मुल्ला पुरस्कार कॉ.पी.बी.कडू यांना प्रदान

राहुरी, दि. २३ (प्रतिनिधी) स्वातंत्र्यसेनानी रयत शिक्षण संस्थेचे माजी उपाध्यक्ष व संस्थेचे जनरल बॉडी सदस्य, माजी आ. कॉ. पुंजाजी बापुजी कडू पाटील तथा आप्पा यांना या वर्षीचा पै. इस्माईलसाहेब मुल्ला आदर्श रयत सेवक पुरस्कार नुकताच यशवंतराव चव्हाण इन्स्टि. ऑफ सायन्स, सातारा येथे प्रदान करण्यात आला. सातारा येथे रयत शिक्षण संस्थेचे व्हा. चेअरमन अनिल पाटील यांच्या हस्ते मानपत्र व रोख रक्कम रुपये ५००१ देवून पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. याप्रसंगी पुणे विद्यापीठाचे राज्यशास्त्र विभागप्रमुख प्रा. डॉ. यशवंत सुमंत, रयत शिक्षण संस्थेचे सचिव प्रिं. जे.जी. जाधव, रयत शिक्षण संस्थेचे सहसचिव श्रीरंग झावरे, अॅड. दिलावर मुल्ला, अंधश्रद्धा निमूरलन समितीचे नरेंद्र दाभोळकर हे उपस्थित होते.

दैनिक पुण्यनगरी, अहमदनगर. गुरुवार दिनांक २४ डिसेंबर २००९.

पुरोगामी चळवळीतील तळपता सूर्य

अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे कार्याध्यक्ष डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्यासमवेत स्वातंत्र्यसेनानी व माजी आमदार पी. बी. कडू यांनी ३० वर्षे काम केले. डॉ. दाभोलकर यांच्यासमवेत गावोगावी जनजागृती शिबिरे, सभा घेऊन वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्या कालखंडाच्या आठवणी.

- पी. बी. कडू
(माजी जिल्हाध्यक्ष, अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती)

अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीकरिता निधी संकलित करण्यासाठी डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्यासमवेत मी राज्यात फिरलो. डॉ. श्रीराम लागू, निळू फुले, खानदेशातील कार्यकर्ते सोबत होते. नेतृत्वस्थानी असले तरी डॉ. दाभोलकर यांचे एकूण वागणे नेहमीच लहान कार्यकर्त्यांसारखे असे. राज्यात फिरताना त्यांनी उत्साहाने जे कष्ट घेतले, त्याला तोड नाही! त्यांची कामाची पद्धत व शिस्त वाखाणण्याजोगी होती. प्रवासात असतानाही ते संघटनेची कामे नेमाने पार पाडत. नगर जिल्ह्यात शनिमंदिराचा प्रश्न हाताळताना मी व बाबा आरगडे यांनी त्यांना साथ दिली. त्या वेळी आम्ही सामाजिक रोषाची पर्वा केली नाही.

समाजाला वेठीस धरणाऱ्या भोंदूबाबांविरुद्ध डॉ. दाभोलकर यांच्या नेतृत्वाखाली आम्ही जिल्ह्यात मोहीम सुरू केली. अनेक ठिकाणी आम्हाला त्यात यश आले. शेडगव्हाण येथे मात्र प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाली. पण डॉ. दाभोलकर यांनी मार्ग काढून त्या बाबास ताब्यात घेतले. त्यांच्याकडे असलेले विलक्षण धैर्य व प्रसंगावधान याचे दर्शन तेव्हा घडले.

तरुण-विद्यार्थ्यांमध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलनाची भावना जागृत करण्यासाठी डॉ. दाभोलकर यांनी जिल्ह्यातील प्रत्येक शाळा-महाविद्यालयात विज्ञानावर आधारित व्याख्याने दिली. विद्यार्थ्यांमध्ये पुरोगामी विचारसरणी रुजविण्यासाठी डॉक्टरांनी सुरू केलेल्या उपक्रमास आम्ही साथ दिली. रयत शिक्षण संस्थेतील महाविद्यालयांतून अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या नेतृत्वाखाली 'विज्ञान वाहिनी' प्रकल्प सुरू केला. तो आजही अनेक महाविद्यालयांतून सुरू आहे आणि मुले-मुली या चळवळीत काम करत आहेत.

सत्यशोधक चळवळीतही डॉ. दाभोलकर यांनी मोलाचे योगदान दिले. सत्यशोधक समाज विचारसरणी रुजविण्यासाठी प्रत्यक्ष समाजात जाऊन जागृती केली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. त्याचा परिपाक म्हणून १९९८मध्ये नेवासे तालुक्यात विवाह व दशक्रियाविधी सत्यशोधक पद्धतीने पार पाडण्यात आला. त्या वेळी ज्येष्ठ अभिनेते निळू फुले व राम नगरकर उपस्थित होते.

दैनिक सकाळ अहमदनगर, TODAY, बुधवार दिनांक २१ ऑगस्ट २०१३.

सार्वमत
मंगळवार
दिनांक २९ ऑक्टोबर २०१३
१०

कम्युनिस्ट विचार आणि अध्यात्मिक विचारातील समाजसेवेचे
साम्य कडू पाटलांच्या कार्यातून दिसते-रामगिरी महाराज

सोनगाव, सात्रळ (वार्ताहर)- कर्तव्याचे पालन हीच खरी विष्णू पुजा आहे. कम्युनिस्ट विचारातील समाजसेवा व अध्यात्मिक विचारातील समाजसेवा यामधील साम्य कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांच्या कार्यामधून निदर्शनास येते, असे प्रतिपादन सरलाबेटचे मठाधिपती रामगिरी महाराज यांनी केले.

थोर स्वातंत्र्यसेनानी माजी आ. पी.बी. कडू पाटील तथा आप्पा यांच्या ९३ व्या वर्षातील पदार्पणाबद्दल त्यांचे अभिष्टचिंतन सोहळ्याप्रसंगी महंत रामगिरी महाराज बोलत होते. कार्यक्रमास ना. बाळासाहेब थोरात, आ. सुधीर तांबे, सौ. दुर्गाताई तांबे, जि.प. उपाध्यक्षा मोनिकाताई राजळे, दौलतराव पवार, अॅड. विजय बनकर, माणिकराव जगधने, प्राजक्त तनपुरे, अॅड. आर बी. पुलाटे, संगमनेर कारखान्याचे अध्यक्ष माधवराव कानवडे, अपंग सेलचे शब्बीरभाई देशमुख, रावसाहेब म्हस्के, आप्पासाहेब राजळे, लहुजी कानडे, प्रा. भोर, सुभाष गुंजाळ, डॉ. नितीन घावटे, दिलीप शिंदे, के.वाय बनकर आदी मान्यवर व्यासपीठावर उपस्थित होते.

रामगिरी महाराज म्हणाले, वारकरी संप्रदाय अंधश्रध्देला थारा देत नाही, परंतु श्रध्देची जोपासना केली पाहिजे. हे करत असताना अधश्रध्देच्या नावाखाली श्रध्देची पायदळी तुडवणूक होवू नये याची काळजी घेणे गरजेचे आहे. विश्वास म्हणजे श्रध्दा व श्रध्दा वृध्दींगत करण्याचे काम संतांनी केले आहे, असे सांगून अध्यात्मात सात्विक विचार असतात. समाजसेवा व अध्यात्म यांची सांगड घालून कार्य केल्यास ते निश्चितच फलदायी ठरते असा विश्वासही त्यांनी व्यक्त केला. यावेळी रामगिरी महाराजांनी ब्रम्हीभूत प.पु. नारायणगीरी महाराज व कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांच्यातील सहकार्याची भावना उपस्थितांसमोर मांडून कडू पाटलांनी सरला बेटासाठी केलेल्या अतुलनीय कार्याची माहिती दिली.

ना. बाळासाहेब थोरात म्हणाले, सात्रळ येथील तरुणांनी राबविलेला समाजसेवा दिना-चा उपक्रम प्रशंसनीय आहे. कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांचे जीवन चरीत्र एक संघर्षमय आहे. आप्पांनी आपल्या विचारांची ज्योत सतत तेवत ठेवली. महाराष्ट्रातील नामवंत आमदार म्हणून त्याची कारकिर्द प्रसिध्द होती. शेतकरी, शेतमजूर व बहुजन समाजासाठी आप्पांनी केलेले कार्य महान आहे. सर्वांनी संतांनी बहुजन समाजाला मोलाचे मार्गदर्शन केले आणि आप्पांनी पुरोगामीत्वाचा वारसा पुढे चालू ठेवला आहे असे गौरवोद्‌गार काढून कॉ. कडू पाटील यांची जनतेचे प्रश्न सोडविण्यासाठीची तळमळ, खंडकरी जमीन लढा, विविध आंदोलनातील पुढाकार आदी समाजसेवारुपी कार्याने असंख्य लोकांच्या मनात आप्पा घर करुन आहेत, असे स्पष्ट केले.

> माजी आ. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या अभिष्टचिंतन सोहळ्याप्रसंगी स्वयंसेवकांनी शुभ्र रंगाचे वस्त्र परिधान करुन सर्वांचे लक्ष वेधले. तसेच आप्पांच्या या कार्यक्रमासाठी सात्रळसह सोनगाव, धानोरे गावामध्ये आप्पांच्या जुन्या स्मृतीचे संकलीत फोटो फ्लेक्स बोर्डद्वारे मान्यवरांचे स्वागत करत होते. कार्यक्रमात आप्पांच्या कम्युनिस्ट विचारांचे तत्कालीन सुमारे १०० सहकाऱ्यांचा यावेळी सत्कार करण्यात आला.

कार्यक्रमाच्या प्रारंभी कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांची पेढेतुला करण्यात आली. कार्यक्रमाचे प्रास्तावीक अरुण पाटील कडू यांनी करुन आजचा दिवस हा समाजसेवा दिवस म्हणून साजरा करण्यात येत असल्याची माहिती दिली. कार्यक्रमप्रसंगी रामगिरी महाराजांना किरण पाटील कडू, पंकज कडू, विक्रांत कडू व इतर कडू कुटुंबियांच्या हस्ते मानपत्र देण्यात आले. दरम्यान, कार्यक्रमस्थळी सर्वधर्मीय प्रार्थना झाली. यावेळी माजी आ.कॉ. पी.बी. कडू पाटील यांचा रामगिरी महाराजांच्या हस्ते मानपत्र व स्मृतीचिन्ह देवून गौरव करण्यात आला.

याप्रसंगी बाबुराव गवारे, डॉ. मच्छिंद्र वाघ, कॉ. बाबा अरगडे, सुनील मालपाणी, कुंडलीक दरेकर, डॉ. राजेंद्र पिपाडा, श्री. शिरसाठ, के.वाय बनकर, अच्युतराव बनकर, गणपतराव डावखर, आप्पासाहेब कदम, डॉ. गहिनीनाथ विखे, वाल्मिकराव तुरकणे श्री. दामे आदी उपस्थित होते.

दैनिक साð´ÖÝÖ मंगळवार दिनांक २९ ऑक्टोबर २०१३

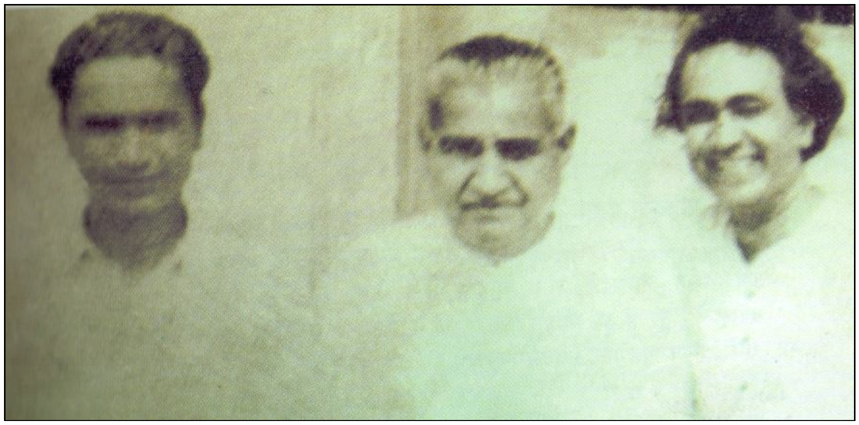

कॉ. पी. बी. कडू पाटील हे क्रांतीसिंह नाना पाटील व शाहिर अमर शेख यांच्यासोबत

प्रवरा सहकारी साखर कारखान्याच्या संचालक मंडळात कडू पाटील यांचा ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö (1956-57)

राहुरी सहकारी साखर कारखान्याच्या सन १९९३-९४ च्या ३७व्या गळीत हंगाम

शुभारंभ प्रसंगी बोलताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील

पुलोदचे तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांना –ारेकाठी चारीच्या प्रश्नी निदर्शने व घेराव

1972 मध्ये राहुरी विधानसभा मतदार संघातून निवडून आल्यानंतर कॉ. पी. बी. कडू पाटील

रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन प्रा. एन. डी. पाटील यांच्याकडे संस्थेस तीन लाख रुपयांची देणगी देताना कॉ. पी. बी. कडू पाटील सोबत सचिव शिवाजीराव भोर, मा. आ. चंद्रभानदादा घोगरे

अखंड मैत्री जपलेले कॉ. पी. बी. कडू ¡ÖÖ™ß»Ö, ³ÖÖ‰úÃÖÖÆ¸ü £ÖÖ¸üÖ™ü,
¸üÖ¾ÖÃÖÖÆ¸ü Ø¿Ö¤êü

कोल्हार येथील अंधश्रध्दा निर्मुलन सभेच्या अध्यक्षस्थानी कॉ. पी. बी. कडू पाटील
मार्गदर्शन करताना निळू फुले सोबत डॉ. नरेंद्र दाभोळकर व इतर

†´ृतमहोत्सव प्रसंगी जेष्ठ नेते मा. शरद पवार यांच्या हस्ते मानपत्र स्वीकारताना
कॉ. पी. बी. कडू पाटील

स्मरणिकेचे अवलोकन करताना जेष्ठ नेते मा. शरद पवार व कॉ. पी. बी. कडू पाटील
सोबत कॉ. मोहित सेन व शंकरराव काळे

†ð. डॉ. सुधीर तांबे व स्वातंत्र्य सैनिक रावसाहेब शिंदे यांच्यासोबत
कॉ. पी. बी. कडू पाटील

जेष्ठ स्वातंत्र्य सैनिक रावसाहेब शिंदे यांची मुलाखत घेताना संशोधक

स्वातंत्र्य सैनिक मा.आ. कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांची मुलाखत घेताना संशोधक

परिशिष्ट क्रमांक - 6

प्रश्नावली

प्रश्न १) मुलाखत देणाऱ्याचा अल्प परिचय.

प्रश्न २) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याशी परिचय कसा –ÖÖ»ÖÖ?

प्रश्न ३) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या स्वातंत्र्य चळवळी बद्दल माहिती सांगा.

प्रश्न ४) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या सामाजिक कामाबद्दल माहिती सांगा.

प्रश्न ५) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या राजकीय कार्याबद्दल माहिती सांगा.

प्रश्न ६) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल माहिती सांगा.

प्रश्न ७) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी महागाई विरोधी उभारलेली चळवळ व खंडकरी चळवळी विषयी माहिती सांगा.

प्रश्न ८) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्या अंधश्रध्दा निर्मुलन कार्याबद्दल माहिती सांगा.

प्रश्न ९) कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांच्याबद्दल तुमचे मत सांगा.